

НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ
ПРИВАТНОГО ПРАВА І ПІДПРИЄМНИЦТВА
АКАДЕМІЇ ПРАВОВИХ НАУК УКРАЇНИ

На правах рукопису

Мічурін Євген Олександрович

УДК 347.2

**ОБМЕЖЕННЯ МАЙНОВИХ ПРАВ ФІЗИЧНИХ ОСІБ
(ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ)**

Спеціальність: 12.00.03. — цивільне право та цивільний процес; сімейне право;
міжнародне приватне право

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук

Науковий консультант:

Луць Володимир Васильович,

доктор юридичних наук, професор,

академік Академії правових наук України,

заслужений діяч науки і техніки України

Київ — 2009

ЗМІСТ

	Стор.
ВСТУП.....	5
 РОЗДІЛ 1. ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ОБМЕЖЕНЬ МАЙНОВИХ ПРАВ ФІЗИЧНИХ ОСІБ.....	 21
1.1. Суб'єктивне цивільне право та його обмеження.....	21
1.2. Поняття обмежень майнових прав фізичних осіб.....	37
1.3. Еволюція ідеї обмежень майнових прав фізичних осіб та її вплив на сучасні доктринальні підходи.....	47
1.3.1. Еволюція ідеї обмежень майнових прав фізичних осіб.....	47
1.3.2. Доктринальні підходи до ідеї обмежень майнових прав фізичних осіб.....	89
1.4. Правова природа обмежень майнових прав фізичних осіб та їх особливості у правовій державі.....	105
1.5. Передумови виникнення обмежень майнових прав фізичних осіб та пріоритети, які зумовлюють їх встановлення.....	138
<i>Висновки до першого розділу</i>	153
 РОЗДІЛ 2. МІСЦЕ ОБМЕЖЕНЬ МАЙНОВИХ ПРАВ ФІЗИЧНИХ ОСІБ У МЕХАНІЗМІ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ.....	 157
2.1. Загальні положення про механізм правового регулювання та його зв'язок з обмеженнями майнових прав фізичних осіб.....	157
2.2. Дія обмежень майнових прав фізичних осіб у нормативних актах, нормі права та актах застосування права.....	172
2.2.1. Дія обмежень майнових прав фізичних осіб у нормативних актах.....	173
2.2.2. Дія обмежень майнових прав фізичних осіб у правовій нормі...	183

2.2.3. Дія обмежень майнових прав фізичних осіб в актах застосування права.....	194
Висновки до другого розділу	204

РОЗДІЛ 3. ПРАВОВІ ПРИНЦИПИ ТА ОСНОВОПОЛОЖНІ ІДЕЇ ВСТАНОВЛЕННЯ ОБМЕЖЕНЬ МАЙНОВИХ ПРАВ ФІЗИЧНИХ ОСІБ.....	208
3.1. Концептуальні першооснови розробки основоположних ідей встановлення обмежень майнових прав фізичних осіб та методологія їх формування.....	208
3.1.1. Концептуальні підходи до розробки правових принципів та основоположних ідей встановлення обмежень майнових прав фізичних осіб.....	208
3.1.2. Загальна методологія формування правових принципів та основоположних ідей встановлення обмежень майнових прав фізичних осіб.....	214
3.2. Виявлення основоположних ідей встановлення обмежень майнових прав фізичних осіб.....	220
Висновки до третього розділу	242

РОЗДІЛ 4. СПЕЦИФІКА ОКРЕМИХ ОБМЕЖЕНЬ МАЙНОВИХ ПРАВ ФІЗИЧНИХ ОСІБ.....	244
4.1. Класифікація обмежень майнових прав фізичних осіб	244
4.2. Обмеження майнових прав фізичних осіб щодо права власності.....	256
4.3. Обмеження майнових прав фізичних осіб у договірному праві...	287
4.4. Обмеження майнових прав фізичних осіб щодо недоговірних зобов'язань.....	320

4.5. Обмеження майнових прав фізичних осіб у спадковому праві....	343
<i>Висновки до четвертого розділу</i>	369

РОЗДІЛ 5. ПРОБЛЕМИ ЕФЕКТИВНОСТІ МЕХАНІЗМУ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ЩОДО ОБМЕЖЕНЬ МАЙНОВИХ ПРАВ ФІЗИЧНИХ ОСІБ	375
--	------------

5.1. Проблеми ефективності механізму правового регулювання щодо обмежень майнових прав фізичних осіб на сучасному етапі розвитку цивільного права України	375
---	-----

5.2. Підвищення ефективності механізму правового регулювання щодо обмежень майнових прав фізичних осіб	387
<i>Висновки до п'ятого розділу</i>	401

ВИСНОВКИ	404
-----------------------	------------

ДОДАТКИ	411
----------------------	------------

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	427
---	------------

ВСТУП

Актуальність теми обумовлена необхідністю дотримання прав людини, серед яких майнові права є одними з найсуттєвіших, адже ст. 3 Конституції України встановила, що права людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави.

Незважаючи на наявність різноманітних прав фізичних осіб щодо набуття права власності, укладення договорів, участі в позадоговірних зобов'язаннях, спадкових та інших майнових відносинах, існують сприйняті українським правом теорії соціальної функції власності, служіння права, поряд із задоволенням приватного інтересу, суспільному благу. Втім, ретельно та комплексно ці проблеми в українській цивілістиці ще не досліджувались попри необхідність при правовому регулюванні майнових відносин враховувати загальнотеоретичні засади встановлення обмежень майнових прав фізичних осіб, їхню правову природу. Невизначеними були категоріальний апарат, місце обмежень в механізмі правового регулювання, ідеї їх встановлення, особливості окремих із них, підходи до ефективності їхньої дії.

Необхідність глибокого наукового пошуку задля розв'язання кола зазначених питань пояснюється передусім потребою охорони прав фізичних осіб при встановленні відповідних обмежень. Адже довільне й необґрунтоване встановлення таких обмежень суперечить основам правової держави, стає на заваді задоволенню приватного інтересу уповноваженої особи. Тим часом виважені, науково обґрунтовані і закріплені у законодавстві обмеження майнових прав фізичних осіб зможуть стати на заваді перетворенню суб'єктивного права на свавілля, дозволять враховувати суспільні інтереси, сприятимуть збалансуванню майнових прав усіх суб'єктів цивільного права.

Відсутність цілісного дослідження попри висвітлення окремими ученими деяких аспектів обмежень майнових прав фізичних осіб веде до невизначеності теоретико-методологічної бази, суперечливої правозастосовної практики щодо таких обмежень. Дослідження у цьому напрямку не розкривають всіх наявних проблем, втім окремі з них були висвітлені в таких працях: «К учению о легальных ограничениях права собственности на недвижимость в России»

(В. І. Курдиновський, 1899), «Пределы осуществления права личной собственности» (Д. В. Дукальський, 1972), «Пределы осуществления гражданских прав» (В. П. Грибанов, 1992), «Стимулы и ограничения в праве» (О. В. Малько, 1993), «Ограничения права собственности» (В. П. Камишанський, 2000), «Речово-правові обмеження права приватної власності за стародавнім римським та сучасним цивільним правом України» (О. О. Михайленко, 2003), «Ограничения права собственности на жилые помещения» (О. Н. Кудрявцева, 2003), «Право собственности: вопросы неприкосновенности и ограничений» (І. П. Куликова, 2003), «Ограничения права собственности: проблемы публичных и частных интересов» (Т. А. Мечетіна, 2003), «Право собственности граждан на жилое помещение: вопросы ограничений» (В. С. Пономарьев, 2003), «Правовые ограничения в предпринимательской деятельности гражданина (физического лица), действующего без образования юридического лица» (В. М. Оськін, 2003), «Ограничения права собственности на земельные участки» (Т. Б. Станкевич, 2003), «Право муниципальной собственности и его ограничения» (В. П. Куликова, 2003), «Ограничения и обременения права собственности» (В. А. Мікрюков, 2004), «Ограничения в российском праве: проблемы теории и практики» (І. М. Приходько, 2005), «Межі та обмеження права власності» (О. В. Розгон, 2005), «Межі здійснення суб'єктивних цивільних прав» (М. О. Стефанчук, 2006), «Проблемы ограничений прав и свобод граждан в условиях специальных правовых режимов» (С. В. Пчелінцев, 2006), «Ограничения и обременения права собственности» (А. О. Савельев, 2007), «Конституционно-правовой механизм ограничения прав и свобод человека и гражданина в Российской Федерации» (А. В. Ашихміна, 2009).

Перед цивілістичною наукою постала нагальна потреба створення цілісної концепції обмежень майнових прав фізичних осіб. Необхідно сформулювати ефективний механізм таких обмежень, що буде здатний забезпечити баланс інтересів фізичних осіб і протиставлених їм інтересів інших уповноважених осіб, суспільства, держави, який би ґрунтувався на дотриманні прав людини та правових засадах.

Теоретичне дослідження проблем обмежень майнових прав фізичних осіб дозволить розвинути новий напрямок цивілістичної науки, що дасть можливість узгоджувати різні інститути цивілістики з огляду на правообмежувальні конструкції. Це сприятиме належному правовому регулюванню й охороні майнових прав фізичних осіб.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема дисертаційного дослідження перезатверджена вченою радою Науково-дослідного інституту приватного права і підприємництва Академії правових наук України (протокол № 6 від 30 червня 2006 року). Дослідження виконано відповідно до програми «Методологічні засади приватного права» (номер державної реєстрації 0103U003101), теми відділу проблем приватного права Науково-дослідного інституту приватного права і підприємництва Академії правових наук України «Проблеми здійснення та захисту суб'єктивних цивільних прав».

Мета і завдання дослідження.

Метою дослідження є розробка на основі наукового аналізу концептуальних теоретичних положень про обмеження майнових прав фізичних осіб, виявлення їх цивільно-правової сутності, характеристика та визначення напрямків вдосконалення.

Завданнями цього дослідження, що сприяють досягненню поставленої мети, є такі:

- з'ясувати загальнотеоретичні засади обмежень майнових прав фізичних осіб;
- визначити охоронну функцію обмежень майнових прав фізичних осіб у механізмі правового регулювання цивільних відносин;
- з'ясувати роль обмежень майнових прав фізичних осіб у збалансуванні прав різних осіб у державно організованому суспільстві;
- сформулювати категоріальний апарат обмежень майнових прав фізичних осіб;
- знайти співвідношення обмежень майнових прав фізичних осіб з іншими правовими категоріями;

- виявити правову природу обмежень майнових прав фізичних осіб;
- визначити місце обмежень майнових прав фізичних осіб у механізмі правового регулювання;
- з’ясувати передумови виникнення обмежень майнових прав фізичних осіб;
- визначити пріоритети, заради яких встановлюються обмеження майнових прав фізичних осіб;
- виявити основоположні ідеї встановлення обмежень майнових прав фізичних осіб;
- встановити види обмежень майнових прав фізичних осіб, з’ясувати їхні особливості;
- визначити та проаналізувати проблеми механізму правового регулювання щодо ефективності його дії відносно обмежень майнових прав фізичних осіб.

Об’єктом дослідження є правове регулювання та закономірності встановлення обмежень майнових прав фізичних осіб, їх прояв у цивільно-правових відносинах.

Предмет дослідження становлять наукові ідеї, теорії, акти цивільного законодавства, судова практика, що стосуються обмежень майнових прав фізичних осіб, їхнього розвитку, категоріального апарату, зумовленості, підстав виникнення, основоположних ідей їх встановлення та особливостей окремих із них.

Методи дослідження. Відповідно до мети, завдань, предмету та об’єкту дослідження були використані загальнонаукові та спеціальні методи наукового пізнання.

Діалектичний та історичний методи використовувалися для дослідження розвитку обмежень майнових прав фізичних осіб, їх зумовленості, що дало змогу розглянути такі обмеження у розвитку та через причинно-наслідкові зв’язки, здійснити ретроспективний аналіз таких обмежень та дослідити проблеми їх ефективності, сформулювати категоріальний апарат.

Формально-логічний метод був застосований для виявлення місця обмежень майнових прав фізичних осіб у механізмі правового регулювання та їх особливостей.

Системний метод використано при дослідженні взаємозв'язків обмежень майнових прав фізичних осіб у механізмі правового регулювання, взаємодії обмежень та санкцій, меж та обмежень, обмежень та обтяжень, при виявленні їх правової природи, у загальних підходах до розуміння сутності таких обмежень.

Догматичний метод дозволив проаналізувати зміст норм вітчизняного та зарубіжного законодавства, з'ясувати існуючі недоліки правового регулювання.

Спеціальні наукові методи використовувалися таким чином: порівняльно-правовий метод дозволив провести порівняння положень цивільного законодавства України та інших країн, а аналітичний метод – проаналізувати їх та виявити тенденції встановлення, можливість застосування щодо вітчизняного права.

Метод моделювання використовувався при формулюванні відповідних пропозицій щодо удосконалення чинного законодавства України.

Теоретико-прогностичний метод дав можливість визначити перспективи розвитку обмежень майнових прав фізичних осіб та запропонувати їх впровадження в законодавство України.

Науково-теоретичну основу роботи становлять праці видатних філософів: Ф. Гегеля, Дж. Локка, К. Маркса, Ш. Монтеск'є, Ф. Енгельса, а також наукові здобутки теоретиків права, цивілістів, інших дослідників: М. М. Агаркова, С. С. Алексєєва, Б. С. Антимонova, М. І. Брагинського, Д. В. Бобрової, О. Г. Братко, В. В. Вітрянського, М. К. Галянтича, К. А. Граве, В. П. Грибанова, Д. М. Генкіна, О. В. Дзери, А. С. Довгєрта, Р. А. Дунаєва, Д. І. Дєдова, О. С. Іоффе, Ю. Х. Калмикова, В. П. Камишанського, В. І. Курдиновського, Н. С. Кузнєцової, О. О. Красавчикова, А. В. Кожаринової, О. М. Кудрявцевої, В. В. Луця, А. В. Луць, О. В. Малька, Р. А. Майданика, В. П. Маслова, Т. А. Мечетіної, О. О. Михайленко, В. А. Мікрюкова, Д. І. Мейєра, М. С. Малєїна, І. Б. Новицького, В. А. Покровського, О. А. Підопригори, О. А. Пушкіна,

О. В. Розгон, В. О. Рясенцева, Є. О. Суханова, Т. Б. Станкевич, М.
О. Стефанчука, В. С. Толстого, Р. О. Халфіної, Є. О. Харитонova, Я.
М. Шевченко, Г. Ф. Шершеневича, Р. Б. Шишки та інших.

Емпірична основа дослідження складається з теоретико-правових джерел. Зокрема, використано акти цивільного законодавства України та зарубіжжя (Російської Федерації, Німеччини, Франції, США, Латвії, Великої Британії, КНР та інших країн), практику Європейського суду з прав людини, міжнародно-правові акти, що стосуються обмежень майнових прав фізичних осіб та окремих їх аспектів: змісту, підстав виникнення, припинення, застосування тощо.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в наукових положеннях, висновках та пропозиціях, що згруповані за провідними напрямками дослідження, серед яких найбільш вагомими є такі:

Вперше:

— виявлено сутність механізму правового регулювання щодо обмежень майнових прав фізичних осіб, який являє собою засновану на правових принципах систему правових засобів: велінь, дозволів, заборон, що встановлені в нормах актів цивільного законодавства, та окремих індивідуальних установлень у актах застосування права, спрямованих на ускладнення здійснення суб'єктивних прав з урахуванням прав інших уповноважених осіб та суспільних інтересів;

— з'ясовано дію обмежень майнових прав фізичних осіб у нормі права, що полягає у визначенні правил поведінки, які ускладнюють здійснення цих прав через існуючі форми правового регулювання (заборону, дозвіл та припис), що усуває перешкоди для здійснення суб'єктивних прав іншими уповноваженими особами. При цьому обмеження стримують неналежну чи небажану для суспільства поведінку уповноваженої особи, яка не має заважати здійсненню прав іншими учасниками цивільних правовідносин;

— доведено, що дія обмежень майнових прав фізичних осіб в актах застосування права виявляється в тому, що правозастосовні органи на виконання правової норми, в якій міститься обмеження, сприяють впровадженню та результативній дії норми права через її застосування щодо конкретної ситуації,

персоніфікованого об'єкта та суб'єкта правовідносин. Зокрема, рішення суду, прийняті згідно з законом, сприяють відновленню прав особи та впровадженню обмежень у правовідносини, що стимулює осіб до виконання приписів цивільного законодавства, якими встановлюються обмеження; акти інших державних органів та органів місцевого самоврядування сприяють додержанню обмежень у випадках, коли це прямо передбачено законом (так, органи місцевого самоврядування надають дозвіл на проведення робіт щодо пам'яток історії та культури місцевого значення, їх купівлю чи перенесення);

— з'ясовано підходи до встановлення обмежень майнових прав фізичних осіб у актах цивільного законодавства: а) за інститутами цивільного права, відповідно до чого в ЦК України встановлені обмеження права власності, договірних та недоговірних зобов'язань, спадкового права; б) через встановлення в законодавчих актах обмежень деяких майнових прав, коли визначаються загальні положення про обмеження (понятійний апарат, сфера застосування обмежень), потім — окремі обмеження, правила їхньої дії та застосування (наприклад, у Законі України «Про державну реєстрацію прав на нерухоме майно та їх обмежень»); в) через встановлення окремих обмежень без визначення загальних положень про них (наприклад, у Законах України «Про музеї та музейну справу», «Про правовий режим надзвичайного стану»);

— виявлено співвідношення обмежень майнових прав фізичних осіб та суб'єктивного цивільного права. Доведено, що такі обмеження є іманентно включеними у майнові права, які є різновидом суб'єктивних цивільних прав. При цьому обмеження майнових прав фізичних осіб виявляються в тих суб'єктивних цивільних правах, які здійснюються в існуючих межах, однак з урахуванням особливостей правовідносин через дію механізму правового регулювання, їх здійснення піддається додатковому ускладненню;

— сформульовано доктринальне поняття *обмежень майнових прав фізичних осіб* як системи цивільно-правових засобів, які втілюються в механізмі правового регулювання через правові норми, нормативні акти, акти застосування права та

спрямовані на ускладнення здійснення суб'єктивного цивільного права для забезпечення суспільних інтересів чи прав інших уповноважених осіб;

— виявлено пріоритети, що мають враховуватися при встановленні обмежень майнових прав фізичних осіб у цивільному законодавстві та які спричиняють застосування обмежувальних заходів у механізмі правового регулювання. Вони поділяються на загальні, що стосуються всіх обмежень майнових прав, та окремі, що визначають обмеження деяких з цих прав, а саме:

1) загальні: охорона здоров'я, життя людини, навколишнього природного середовища, охорона основ конституційного ладу, забезпечення обороноздатності держави та її безпеки, суспільної моральності, прав та законних інтересів інших осіб;

2) окремі: а) щодо обмежень права власності: додержання соціальної функції власності; охорона прав, свобод та гідності громадян, інтересів суспільства; запобігання погіршенню властивостей окремих речей (наприклад, земельних ділянок); охорона інтересів сусідів власника; б) щодо обмежень у договірному праві: забезпечення цивільного обороту, належного суб'єктного складу договірних відносин; охорона майнових прав «слабкої» сторони; додержання переважних прав учасників договірного процесу; в) щодо обмежень у недоговірних зобов'язаннях: усунення загрози життю та здоров'ю людини; перешкоджання знищенню, пошкодженню або привласненню чужого майна; справедливе визначення майнової компенсації за завдання шкоди з можливістю її зменшення через майновий стан особи, що спричинила шкоду та обставини спричинення шкоди; г) щодо обмежень у спадковому праві: належне визначення складу та обсягу спадщини; додержання вимог щодо оборотоздатності речей; належне визначення суб'єктного складу спадкових правовідносин, усунення «негідних» спадкоємців; охорона майнових прав членів сім'ї спадкодавця (передусім, неповнолітніх та непрацездатних) та інших визначених законом осіб; д) що є характерними за існування спеціальних правових режимів (так, у разі встановлення режиму надзвичайного стану спеціальними пріоритетами, які слід враховувати є необхідність забезпечення харчування та проживання

постраждалого населення та підрозділів, що беруть участь у ліквідації наслідків надзвичайної ситуації);

— виявлено основоположні ідеї встановлення досліджуваних обмежень: пропорційність обмежень майнових прав фізичних осіб; обґрунтованість обмежень майнових прав фізичних осіб; правомірність обмежень майнових прав фізичних осіб та визначення їх законом; соціальна спрямованість обмежень. Ці ідеї дозволяють спрямовувати правове регулювання на додержання прав фізичних осіб та суспільних інтересів, сприяють обґрунтованості встановлення вказаних обмежень, що є загальною перешкодою для невиннованого втручання у права фізичних осіб;

— сформульовано положення, що обґрунтованість встановлення обмежень майнових прав фізичних осіб полягає у додержанні: а) принципів права та основоположних ідей встановлення обмежень майнових прав фізичних осіб; б) передумов та пріоритетів, умов та правил, що визначають встановлення таких обмежень; в) загальних підходів та вимог до встановлення обмежень майнових прав фізичних осіб згідно з нормами Конституції України та цивільного законодавства. Інший підхід може призвести до необґрунтованих обмежень майнових прав фізичних осіб та порушення балансу між ними та правами інших осіб і суспільства;

— визначено мету як результат, який намагаються отримати через встановлення обмежень майнових прав фізичних осіб. Метою таких обмежень щодо норм права є *досягнення належної охорони майнових прав усіх уповноважених осіб та суспільних інтересів*, оскільки ці норми мають передусім охоронювальний характер. У загальному сенсі дії механізму правового регулювання суспільних відносин метою встановлення обмежень майнових прав фізичних осіб є *забезпечення здійснення суб'єктивного цивільного права з урахуванням прав інших уповноважених осіб та суспільних інтересів*. Із філософсько-правової точки зору метою обмежень майнових прав фізичних осіб є *збалансування прав різних осіб з тим, щоб майнове право однієї особи не*

стикалося з правом іншої особи, інтересами суспільства та не виникало суперечок при їх здійсненні;

— доведено, що санкції та обмеження взаємодіють і пов'язані між собою у механізмі правового регулювання. Спільними їхніми рисами є те, що як обмеження майнових прав фізичних осіб, так і правові санкції спрямовані на охорону суб'єктивних прав інших осіб та суспільних інтересів. Проте обмеження майнових прав фізичних осіб, на відміну від санкцій, позбавлені функції покарання, що відрізняє їх одне від одного. Обмеження майнових прав фізичних осіб діють у механізмі правового регулювання через ускладнення здійснення права, а санкції передбачають покладення на особу майнової відповідальності. Взаємодія обмежень із санкціями полягає в тому, що норми, які містять обмеження майнових прав фізичних осіб, можуть забезпечуватися цивільно-правовими санкціями;

— зроблено висновок, що підвищення ефективності дії обмежень майнових прав фізичних осіб у механізмі правового регулювання залежить від: а) якості нормотворчості, відповідно до чого закон має чітко встановлювати коло прав та обов'язків суб'єктів, відносно яких встановлюються обмеження, особливості здійснення цих прав, визначати зміст обмежень; б) досягнення невідворотності дії закону щодо обмежень через акти застосування права при захисті порушених прав осіб у судах та впровадженні обмежень через дії інших правозастосовних органів; в) застосування засобів впливу на суспільні відносини через використання всіх форм правового регулювання у правовій нормі; г) встановлення санкцій за неправомірне обмеження майнових прав фізичних осіб; д) спрямованості на забезпечення здійснення суб'єктивного цивільного права з урахуванням прав інших уповноважених осіб та суспільних інтересів.

Удосконалено:

— теоретичні положення про співвідношення меж та обмежень здійснення суб'єктивних цивільних прав. Встановлено, що межі здійснення суб'єктивного права пов'язані з мірою можливості здійснення повноважень, які надані особі законом та існують завжди відносно будь-якого суб'єктивного права. Обмеження

застосовуються в механізмі правового регулювання як засіб стримування особи, що ускладнює можливості здійснення окремих суб'єктивних цивільних прав. Залежно від правового режиму, умов чи правил здійснення окремих цивільних прав, визначених законом, обмеження ускладнюють здійснення цивільних прав у певних межах;

— положення, згідно з яким передумовами встановлення обмежень майнових прав фізичних осіб, що залишаються незмінними протягом усього періоду розвитку цивільного права з часів Стародавнього Риму, є необхідність дотримання прав інших уповноважених осіб та суспільні інтереси, заради яких встановлюються такі обмеження. Ці передумови є вихідними для формування пріоритетів, заради додержання яких встановлюються обмеження майнових прав фізичних осіб;

— підхід, що пріоритети встановлення обмежень майнових прав фізичних осіб на загальному рівні обґрунтовуються суспільними чи приватними інтересами, які лежать в їх основі. Обумовлені цими пріоритетами обмеження встановлюються через правове регулювання суспільних відносин та діють через засоби правового регулювання, що ускладнюють здійснення майнових прав фізичних осіб у правовідносинах з їхньою участю;

— класифікацію обмежень майнових прав фізичних осіб, відповідно до чого такі обмеження виділені: а) за часом дії; б) ступенем індивідуальної визначеності; в) ступенем сформульованості; г) за інститутами цивільного права.

Доведено, що ключовою для дослідження вказаних обмежень в механізмі правового регулювання є їх класифікація за інститутами цивільного права, оскільки вона: 1) охоплює усі майнові відносини, що регулюються цивільним правом; 2) дозволяє чітко відокремити майнові цивільні відносини від особистих немайнових; 3) виражає специфіку цивільних правовідносин як щодо їх статичності, так і щодо динаміки; 4) є оптимальною для правозастосування, оскільки відповідає системі цивільного законодавства;

— ідею про те, що ефективність норм про обмеження базується на юридичних та соціальних засобах. Завдяки першим обмеження встановлюються

у нормативних актах. Соціальні та інформаційні засоби мають здатність впливати на правосвідомість осіб та спонукати їх до правомірної поведінки. Вдосконалення цих засобів у механізмі правового регулювання здатне позитивно вплинути на ефективність дії обмежень майнових прав фізичних осіб.

Дістали подальший розвиток:

— положення про те, що зміст суб'єктивного цивільного права, попри встановлення обмежень, продовжує містити можливості для особи діяти на власний розсуд, але в окремих правовідносинах через ускладнення здійснення суб'єктивного права вона має діяти певним чином та відповідно коригувати свою поведінку. Отже, обмеження не впливають на зміст суб'єктивного цивільного права, однак ускладнюють можливості його здійснення;

— теза про те, що обмеження та сервітут діють у нерозривному взаємозв'язку, але *обмеження* виявляються щодо власника через правовий механізм, спрямований на його стримування від неправомірних дій щодо сервітуарія, а сервітут як речове *право* надає можливість сервітуарію користуватися чужим майном із певною метою;

— підхід про правову природу актів застосування права, які мають видаватися при впровадженні окремих обмежень майнових прав фізичних осіб. Такі акти розглядаються як «вторинні правові засоби», які виконують організаційні функції у забезпеченні правової активності суб'єктів при впровадженні окремих обмежень майнових прав фізичних осіб. Дія цих актів є необхідною перш за все там, де обмеження майнових прав фізичних осіб стосуються потреб та інтересів суспільства (наприклад, у заходах, спрямованих на охорону історичної спадщини); — теоретичне положення про те, що ефективність дії механізму правового регулювання щодо обмежень майнових прав фізичних осіб залежить від врахування при їх встановленні основоположних ідей та пріоритетів, що їх зумовлюють, визначення мети правового регулювання та правових засобів її досягнення в цьому механізмі;

— підхід, що соціальна ефективність норм права, що вміщують обмеження

майнових прав фізичних осіб, залежить від сприйняття таких норм фізичними особами, для чого необхідне їх виважене встановлення з огляду на пріоритетність прав фізичних осіб перед обмеженнями. Юридична ефективність норм права про обмеження залежить від застосування засобів правового регулювання, що ускладнюють здійснення суб'єктивного цивільного права, а також чіткого та належного правозастосування, яке сприяє впровадженню норм про обмеження у правовідносини;

— теоретичне положення, згідно з яким обмеження майнових прав фізичних осіб не є остаточно визначеними і можуть змінюватися залежно від розвитку суспільства та тих відносин, що в ньому склалися. У правовій державі при встановленні обмежень додержуються права людини, й останні є пріоритетними перед обмеженнями.

Теоретичне та практичне значення одержаних результатів дослідження полягає в подальшому розвитку теорії обмежень майнових прав фізичних осіб. Сформульовані положення й ідеї можуть бути використані у подальших теоретичних дослідженнях та при вдосконаленні цивільного законодавства.

Результати дослідження можуть бути використані:

- *у науково-дослідній сфері* – завдяки сформульованим у роботі висновкам, пропозиціям та рекомендаціям, деякі з котрих мають постановочний чи дискусійний характер, для подальших загальнотеоретичних досліджень обмежень майнових прав фізичних осіб чи їх окремих аспектів;
- *у правотворчій діяльності* – сформульовані в роботі положення щодо цивільно-правових аспектів обмежень майнових прав фізичних осіб та окремі рекомендації з удосконалення чинного цивільного законодавства можуть стати основою для внесення відповідних змін до ЦК України та інших законодавчих актів, бути використані при розробці окремих законопроектів, що стосуються цих питань;
- *у практиці правозастосування* – використання одержаних результатів дослідження дасть змогу правильно розуміти та застосовувати норми, що встановлюють обмеження майнових прав фізичних осіб, у тому числі при

підготовці постанов Пленуму Верховного Суду України щодо практики дотримання та застосування законодавства, яке містить положення про обмеження майнових прав фізичних осіб, дозволить забезпечити потреби судової практики та практичної діяльності загалом;

- у навчальному процесі – при підготовці відповідних розділів підручників і навчальних посібників з цивільного права, при підготовці навчальних курсів «Цивільне право України», «Житлове право України», «Правове регулювання відносин власності», «Нотаріат України», а також при викладанні цих дисциплін.

За результатами дослідження до Верховної Ради України були направлені пропозиції щодо внесення змін до Цивільного кодексу України та Закону України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обмежень» у формі законопроекту (акт впровадження від 11.12.2008 р. № 11-52/1198).

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійною, завершеною науковою роботою. Сформульовані теоретичні положення, висновки та пропозиції були одержані автором у результаті аналізу та безпосереднього використання в роботі 440 наукових, нормативно-правових джерел і матеріалів судової практики.

Апробація та впровадження результатів дослідження. Основні положення дисертації обговорювалися і були схвалені на засіданнях відділу проблем приватного права Науково-дослідного інституту приватного права і підприємництва Академії правових наук України.

Окремі положення дисертації обговорювалися на конференціях та круглих столах, зокрема на таких:

– Міжнародній V науковій конференції молодих вчених «Актуальные проблемы частноправового регулирования» (Російська Федерація, м. Самара, 22-23 квітня 2005 р.); Науково-практичній конференції «Актуальні проблеми цивільного права та процесу», присвяченій пам'яті професора Олександра Анатолійовича Пушкіна (м. Харків, 21 травня 2005 р.); Щорічній науково-практичній конференції «Актуальные проблемы правоприменительной

деятельности: теория и практика» (Російська Федерація, м. Ульяновськ, 27-28 жовтня 2005 р.); Науково-практичній конференції «Актуальні проблеми цивільного права та процесу», присвяченій пам'яті професора Олександра Анатолійовича Пушкіна (м. Харків, 27 травня 2006 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Частноправовые проблемы взаимодействия материального и процессуального права» (Російська Федерація, м. Ульяновськ, 15-16 вересня 2006 р.); Круглому столі «Правові проблеми реалізації житлових прав громадян» (м. Київ, 15 червня 2006 р.); Круглому столі «Реформування житлового законодавства: проблеми та перспективи» (м. Харків, 16 грудня 2006 р.); Всеукраїнській науково-теоретичній конференції «Організаційні і правові аспекти реформування державної влади на сучасному етапі в Україні» (м. Київ, 29 березня 2007 р.); Круглому столі «Регулирование личных неимущественных и имущественных отношений граждан в Гражданском кодексе Украины» (м. Донецьк, 6 лютого 2007 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Проблеми цивільного права та процесу (пам'яті проф. О.А. Пушкіна)» (м. Харків, 26 травня 2007 р.); Міжнародній VII науковій конференції молодих вчених «Актуальные проблемы частноправового регулирования» (Російська Федерація, м. Самара, 27-28 квітня 2007 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Проблеми здійснення охорони прав учасників цивільних правовідносин» (м. Макіївка, 21-22 вересня 2007 р.); Всеукраїнській науково-теоретичній конференції «Організаційні і правові аспекти реформування державної влади на сучасному етапі в Україні» (м. Київ, 29 березня 2007 р.); Науково-практичній конференції «Проблеми цивільного права та процесу (пам'яті проф. О.А. Пушкіна)» (м. Харків, 31 травня 2008 р.).

Публікації. Основні результати дисертації викладені у двох одноособових монографіях, 33 наукових статтях, з яких 24 опубліковано у фахових виданнях, включених до переліків, затверджених ВАК України, а також у 13 тезах доповідей на наукових, науково-методичних, науково-практичних конференціях та круглих столах. Окремі положення дисертації відображені в колективній монографії, підручнику, науково-практичному посібнику, брошурах.

Структура дисертації. Дисертація складається зі вступу, п'яти розділів, поділених на шістнадцять підрозділів, висновків, додатку, списку використаних джерел. Повний обсяг дисертаційної роботи становить 464 сторінки. Два додатки - на 15 сторінках. Список використаних джерел налічує 440 найменувань і займає 37 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ОБМЕЖЕНЬ МАЙНОВИХ ПРАВ ФІЗИЧНИХ ОСІБ

1.1. Суб'єктивне цивільне право та його обмеження

Суб'єктивне цивільне право як елемент змісту правовідносин традиційно відіграє важливу роль. Сьогодні йому приділяється все більше уваги. Конституція України (ст. 3) встановила, що права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави, адже додержанню прав людини у правовій державі відводиться чільне місце. Оскільки цивільне право розвивається на приватницьких засадах, то значення суб'єктивних цивільних прав фізичних осіб важко переоцінити. Вони встановлюються на основі пропорційності, ідеї досягнення юридичної рівноваги між правами та ускладненням їх здійснення, де суб'єктивні права учасників цивільних правовідносин забезпечуються їхніми юридичними обов'язками перед суспільством та іншими учасниками правовідносин.

Конституційні норми (ст. ст. 23, 41 ті інші) вказують на обмеження прав осіб, що встановлюються з метою додержання рівноваги у суспільстві та для забезпечення здійснення майнових прав усіма суб'єктами права. Це підтверджує, що права фізичних осіб, незважаючи на їхню важливість та пріоритетність, можуть бути в певних випадках обмежені. Для того щоб обмеження невинуватно не ускладнювали здійснення суб'єктивного цивільного права до такого ступеня, коли воно зводиться майже нанівець, важливим є з'ясувати взаємодію, зумовленість та співвідношення обмежень прав та суб'єктивного цивільного права особи.

Підхід до дослідження обмежень цивільних прав неодмінно має враховувати особливості суб'єктивного цивільного права як вихідної для

обмежень категорії. Це необхідно для визначення місця обмежень майнових прав фізичних осіб серед елементів цивільно-правового регулювання. Як зазначається в літературі, з метою досягнення рівномірності (пропорційності) в праві протилежності юридичних явищ взаємодіють на засадах домірності (пропорційності) між обмеженнями прав та правовими цілями [23, с. 15]. Суб'єктивне цивільне право особи як міра її свободи в цивільних правовідносинах та його обмеження як засіб ускладнення цих прав є протилежними за своєю сутністю, втім взаємодіють одне з одним. Більше того, суб'єктивне цивільне право є вихідною категорією для встановлення пропорційних обмежень.

Суб'єктивному цивільному праву як правовій категорії присвячено значну кількість досліджень. Так, С. М. Братусь сформулював поняття суб'єктивного цивільного права та визначив його як визнану і забезпечену законом міру можливої поведінки особи [50, с. 33]. В.П.Грибанов висвітлив проблеми здійснення та захисту цивільних прав. Він розробив принципи здійснення цивільних прав, визначив необхідність їх охорони [93]. А.Г.Повзнер зробив спробу визначити види суб'єктивних цивільних прав [282]. Здійсненню суб'єктивних цивільних прав як елемента механізму правового регулювання присвятила свою працю Н.І.Мірошникова [249]. Межі здійснення суб'єктивних прав в Україні досліджував М.О.Стефанчук [373].

Однак останнім часом висувається ідея про те, що обмеження майнових прав фізичних осіб є елементом змісту цих прав і здатні сприяти їх охороні, оскільки стримують свавілля уповноваженої особи, не дозволяють здійснювати суб'єктивні права у розріз із правами інших осіб та важливими інтересами суспільства [234, с. 4-6]. Враховуючи існуючі обмеження, особа здійснює своє суб'єктивне цивільне право не на шкоду іншим учасникам цивільних правовідносин та з урахуванням суспільних інтересів. Усі інші додержуються того ж правила, і це сприяє охороні прав уповноваженої особи. При цьому питання про роль та місце обмежень з огляду на суб'єктивне цивільне право здебільшого залишається відкритим.

Слід відзначити, що праці, в яких приділено увагу з'ясуванню суб'єктивного цивільного права стосовно до обмежень майнових прав фізичних осіб є загальними, вихідними. Спеціальних досліджень щодо виявлення обмежень через особливості суб'єктивного цивільного права майже не проводилося. Проте вони є вкрай необхідними, оскільки обмеження не існують у відриві від суб'єктивного цивільного права. Невизначеність цих підходів здатна призвести до спрощеного розуміння суб'єктивного цивільного права, формального застосування правових норм без урахування існуючих та регламентованих законодавством обмежень.

Так, при правозастосуванні в судових рішеннях іноді простежується ігнорування норм про обмеження. Наприклад, у місті Миколаєві виникло протистояння між громадою в особі місцевих органів самоврядування та ТОВ «Цунамі – Юг», якому було передано в оренду цілісний майновий комплекс «Парк Перемоги». Орендар зобов'язувався при реконструкції парку інвестувати до 100 млн. доларів США на будівництво торговельно-розважального комплексу, аквапарку, яхт-клубу тощо. У листопаді 2007 р. тимчасова депутатська комісія виявила низку порушень у виконанні договору оренди орендарем. Зокрема, з'ясувалося, що освоєння площ, які планувалися під забудову, призвело б до знищення значної частини зеленої зони парку. Громада намагалася захистити права громадян від обмежень їхніх майнових прав на користування Парком Перемоги, прав на екологічну безпеку та досягнення раціонального використання природних ресурсів і рекомендувала розірвати договір у зв'язку з невиконанням його умов [62]. 9.08.2007 Господарський суд Миколаївської області, при розгляді позову ТОВ «Цунамі-Юг» до міської ради міста Миколаєва, постановив таке рішення: «Зобов'язати міську раду в особі Миколаївського міськвиконкому укласти договір оренди земельної ділянки з ТОВ «Цунамі-Юг» згідно з проектом землеустрою». Оскільки депутати міськради не надавали згоди на укладення договору, міський голова утримувався від підписання договору оренди. Однак позивач 22.11.2007 направив рішення суду на виконання у Державну виконавчу службу Головного управління юстиції в

Миколаївський області, додавши до заяви лист прокуратури Миколаївської області від 5.11.2007 про відмову прокуратури від апеляційної скарги. Міський голова зауважив, що йому нічого не залишалося, крім як виконати рішення господарського суду та підписати договір, що він і зробив 11.12.2007 [62]. Очевидно, що формальний підхід та зосередження суду на суб'єктивному цивільному праві без урахування норм закону, якими встановлені обмеження, завадили суду у прийнятті обґрунтованого рішення за вказаною справою. Рішення було прийняте виключно на підставі норм договірної права, без урахування існуючих обмежень у суспільних інтересах. У наведеному випадку виникла загроза суспільним інтересам через знищення частини зелених насаджень паркової зони, були порушені екологічні права громадян, охоронювані ст. 50 Конституції України. Остання норма мала бути застосована судом для обмеження діяльності господарюючого суб'єкта. Отже, вкрай необхідно при визначенні особливостей здійснення суб'єктивного цивільного права зважати на існування обмежень, які в ряді випадків можуть ускладнювати його здійснення.

Поряд із цим необхідно з'ясувати вихідні підходи до визначення самої категорії суб'єктивного цивільного права, відобразити позиції вчених щодо співвідношення понять об'єктивного та суб'єктивного права, адже поняття «право» щодо особи застосовується у юриспруденції в різних значеннях, виділяються об'єктивні та суб'єктивні права. Це дозволить через вихідні для обмежень категорії, передусім категорію суб'єктивного цивільного права, знайти місце в ньому обмежень та виявити детермінізм, причинну зумовленість обмежень у складі суб'єктивного цивільного права та механізми правового регулювання.

Стосовно механізму правового регулювання Н.І.Мірошникова дала таке тлумачення категорій об'єктивного і суб'єктивного права: об'єктивне право – це норми, встановлені державою та закріплені в актах законодавства, а суб'єктивне право – це ті можливості та повноваження, якими наділені суб'єкти [249, с. 5]. Отже, об'єктивне право регулює цивільні правовідносини, а суб'єктивне право

залежно від цього регулювання надає особі певні можливості щодо здійснення цивільних прав.

Слід відзначити, що раніше поняття об'єктивних та суб'єктивних цивільних прав майже протиставлялися одне одному. Так, прихильники нормативістського напрямку на межі XIX і XX століть висловлювалися в тому сенсі, що суб'єктивне та об'єктивне право є поняттями, які не співвідносяться, оскільки об'єктивне право може існувати без суб'єктивного, тоді як суб'єктивне право без об'єктивного існувати не може [425, с. 615]. Отже, об'єктивні та суб'єктивні цивільні права відрізняли головним чином виходячи з того, що перші виражають волю держави, другі – волевиявлення особи. Проте тут слід виходити з того, що об'єктивне право передбачає або навіть моделює суб'єктивні права учасників цивільних правовідносин на загальному та спеціальних (інституціональних) рівнях. Як зазначає М.О.Стефанчук, правова норма містить у собі модель відповідних правовідносин [373, с. 33].

За радянських часів існувало дві протилежні концепції, одна з яких вказувала на об'єктивне право як сукупність норм, що виражали волю пануючого класу [251, с. 38-39], інша визначала об'єктивне право як сукупність норм та врегульованих ними правовідносин [280, с. 17-20]. Останній підхід вміщує в об'єктивне право, крім норм права, ще й правовідносини, а як відомо, складовою останніх є суб'єктивні цивільні права. Варто відзначити, що в сучасних нормах простежується зближення суб'єктивного та об'єктивного цивільного права. Адже держава прагне максимально розвивати права фізичних осіб, а останні через правосвідомість розуміють необхідність правового регулювання. Об'єктивні цивільні права та суб'єктивні права не породжують таким чином антагонізмів.

Із розвитком права більш чітко простежуються виважені підходи про нерозривний взаємозв'язок правових категорій об'єктивного та суб'єктивного права. Цей об'єднуючий підхід має підґрунтя в тому, що зведення права лише до норм є таким, що суперечить реальній дійсності. Об'єктивне право завжди існує в єдності з суб'єктивними правами [279, с. 28] чи містить у собі суб'єктивне право через його визначення для учасників правовідносин. У літературі також

зазначено, що при розгляді суб'єктивного цивільного права слід звернути увагу на те, що, попри свою зовнішню єдність, внутрішньо воно має власну структуру і складається із сукупності юридичних можливостей, наданих суб'єкту правовою нормою [373, с. 13]. Цей підхід пов'язує нормативне регулювання з врегульованими правовідносинами, адже правовідносини не можуть існувати поза нормами права. Правова регламентація пронизує суспільні правовідносини, що виникають між суб'єктами цивільного права. Ці відносини реалізуються на основі норм актів цивільного законодавства. Навіть існуюча диспозитивність зумовлена можливістю її здійснення, регламентованою законом (ст. 3 ЦК України). Отже, як правовідносини в цілому, так і їхній елемент – суб'єктивне цивільне право не можуть здійснюватися без правового регулювання, що дозволяє говорити про взаємозв'язок суб'єктивного та об'єктивного цивільного права. Це вказує на тісний зв'язок між проблемами правового регулювання, правовідносин, що виникають між особами, та здійсненням ними суб'єктивних цивільних прав.

Д.М.Чечот зазначав, що об'єктивне право існує незалежно від того, чи виникли на його основі суб'єктивні права або обов'язки в окремих осіб [417, с.8]. Тут ідеться про співвідношення визначеного у нормі права та існуючого у відносинах між особами, що не завжди збігається. Так, норма права може виявитися недієвою, коли вона не враховує реально існуючих суспільних відносин. Як відзначає М.О.Стефанчук, деякі правові норми надають особі конкретні права, але не містять (або містять недосконалий) механізм їх здійснення, тому виникає своєрідний правовий вакуум, коли особа юридично наділена правом, але фактично не може його здійснювати, що, по суті, означає лише декларативний характер проголошеного права [373, с. 54]. Утім правовідносини виникають і суб'єктивне цивільне право здійснюється на основі правового регулювання, яке має спиратися на ефективний механізм, що забезпечує реальне, а не декларативне здійснення суб'єктивного права.

С.Ф.Кечекьян писав, що не вся дія норми права зводиться до виникнення правовідносин, однак було б неправильно протиставляти норму права й

правовідносини [157, с. 19]. Ю.К.Толстой зазначав, що норма права починає регулювати поведінку людей лише на стадії юридичного факту – при здійсненні ними правомірних дій, спрямованих на досягнення правового ефекту, і припиняє в той момент, коли через здійснення суб'єктивних цивільних прав та обов'язків правовідносини припиняють свою дію [385, с. 6-7]. Н.І.Мірошникова стверджувала, що застосування права веде до нормального здійснення цивільних прав, і це є позитивним здійсненням суб'єктивного цивільного права [249, с. 7]. Отже, слід відзначити, що правове регулювання спрямоване на регламентацію правовідносин, через що об'єктивне право впливає на суб'єктивне, і в цьому полягає їхній зв'язок. Здійснення суб'єктивного цивільного права неодмінно спирається на об'єктивне цивільне право з установленими в його нормах правилами, які визначають можливу поведінку особи в цивільних відносинах.

Для того щоб з'ясувати існуючі взаємозв'язки всередині суб'єктивного цивільного права, слід визначити його зміст, який, за висловом О.С.Юффе, полягає в тому, що належить чи заборонено робити зобов'язаній особі [145, с.49]. Це визначення виходить із правових приписів та заборон, які окреслюють можливості здійснення суб'єктивного цивільного права через поведінку зобов'язаної особи. Н.І.Мірошникова, визначаючи зміст суб'єктивного цивільного права, вказує, що його складають можливості, передбачені відповідною правовою нормою [249, с. 7]. Втім, у сучасних умовах вихідна посилка: особі дозволено робити все, що прямо не заборонено законом, – неодмінно впливає на здійснення суб'єктивного права, що сьогодні відбувається не стільки через можливості, передбачені правовими нормами, скільки через можливості, що які прямо не заборонені правовою нормою. Зокрема, згідно зі ст. 13 ЦК України особа зобов'язана при здійсненні суб'єктивного цивільного права утримуватися від дій, які могли б порушити права інших осіб, завдати шкоди довкіллю або культурній спадщині, додержуватися моральних засад суспільства тощо. Враховуючи ці загальні заборони, особа при здійсненні суб'єктивного цивільного права загалом має право вчиняти дії на свій розсуд.

Правильним щодо змісту суб'єктивного цивільного права видається підхід Ю.К.Толстого, який відносив до нього забезпечення уповноваженій особі певної поведінки іншої особи; поведінку, дозволена уповноваженій особі; сукупність прав та обов'язків [385, с. 35]. Тим більше, що ст.ст. 12–14 ЦК України цілком вкладаються в цю теоретичну модель, оскільки враховують як здійснення цивільних прав, так і виконання цивільних обов'язків.

При здійсненні суб'єктивного цивільного права відбувається перетворення можливості особи діяти певним чином на конкретні права та обов'язки, що втілюються в окремих правовідносинах, які виникають між суб'єктами цивільного права. Тому суб'єктивне цивільне право нерозривно пов'язане з забезпеченням законом можливостей його здійснення. Цінність будь-якого суб'єктивного права полягає не лише в його наявності, а в можливості здійснення цього суб'єктивного права [249, с. 11]. Б.В.Дукальський під здійсненням суб'єктивного цивільного права розуміє здійснення уповноваженою особою наданих їй суб'єктивним правом юридичних чи фактичних можливостей [114, с. 6], а Н.І.Мірошникова – виконання суб'єктами права передбачених законом можливостей, що створюють зміст суб'єктивного цивільного права для задоволення певних потреб [249, с. 24]. Отже, потреби фізичних осіб у матеріальних благах задовольняються через можливості, які виявляються саме при здійсненні суб'єктивного цивільного права. Можна стверджувати, що для задоволення цих потреб саме й здійснюється суб'єктивне цивільне право, у зазначеному полягає його сенс.

Відповідно, норми цивільного права не лише мають наділяти осіб суб'єктивними правами, але й забезпечувати здійснення цих прав. У певних випадках для забезпечення можливості здійснення суб'єктивного цивільного права однією особою у нормі права має вміщуватися обмеження прав іншої особи, що забезпечує здійснення права першою. Так, сервітут визначає обсяг прав щодо користування особою чужим майном (ч. 1 ст. 403 ЦК України). Задля здійснення прав сервітуарія норма закону (ст. 396 ЦК України) наділяє його правом на захист цього права, в тому числі і від власника майна, що забезпечує можливість

сервітуарію здійснювати своє право, а власнику визначає необхідність утриматися від порушення права сервітуарія, що здійснюється ним належним чином. При цьому сервітут не позбавляє власника права володіння, користування та розпорядження майном (ч. 5 ст. 403 ЦК України). Наведена правова конструкція є практично ідеальною з точки зору її побудови, оскільки законом тут цілком забезпечена можливість здійснення прав як сервітуарієм, так і власником нерухомості, та через юридичні механізми пропорційно обмежені права власника щодо втручання у здійснення прав сервітуарія, і чітко визначена можливість захисту прав сервітуарія та власника відповідно до положень Гл. 29 ЦК України. На жаль, не завжди здійснення суб'єктивного цивільного права чітко визначається законом. Невирішеним, наприклад, залишається питання про порядок відмови від права власності на тварин [373, с. 43], хоч в цілому відмова від права власності передбачена у ЦК України. У літературі слушно зазначається, що ефективні механізми здійснення суб'єктивного цивільного права повинні бути чітко передбачені в нормах об'єктивного права, а тому необхідно, щоб цивільне законодавство України було достатньо збалансованим і не утворювало колізій, прогалин чи інших утруднень у застосуванні його положень [373, с. 32].

При здійсненні суб'єктивного цивільного права, як зазначає Н.І.Мірошникова, неодмінно відбувається правозастосування, що організує здійснення цивільних прав, і втілюється в життя диспозиція правової норми. Застосування права веде до нормального здійснення цивільного права [249, с. 13]. Отже, здійснення цивільних прав, хоч і належить до суб'єктивного права, ґрунтується на об'єктивному праві, оскільки здійснення суб'єктивного цивільного права відбувається з урахуванням норм об'єктивного права, і лише в такому випадку можна говорити про правомірне здійснення суб'єктивних цивільних прав. Більше того, механізм здійснення суб'єктивних цивільних прав включає засоби та умови, що забезпечують здійснення передбачених цивільним законом можливостей.

Умови здійснення суб'єктивних цивільних прав є результатом застосування певних засобів, що дозволяють впливати на суб'єктивне цивільне право залежно

від особливостей правовідносин чи властивостей майна. Н.І.Мірошникова відзначила, що окремі суб'єктивні цивільні права мають певну специфіку. Так, право власності, право автора, можливість одержання спадщини можуть здійснюватися через поведінку уповноваженої особи. На відміну від цього, договірне право побудоване як на правах кредитора, так і на обов'язках боржника [249, с. 24]. Отже, особливості здійснення суб'єктивного цивільного права напряду залежать від характерних особливостей правовідносин: абсолютні вони чи відносні. Залежно від цього у перших при законодавчому регулюванні визначається передусім поведінка уповноваженої особи; у других, крім того, увага приділяється визначенню суб'єктивних цивільних обов'язків, що визначають поведінку зобов'язаної особи. Втім, у сучасних умовах окремі абсолютні права будуються не лише на поведінці вповноваженої особи, але й включають поведінку зобов'язаної. Так, у разі встановлення сервітуту власник зобов'язаний враховувати права сервітуарія і не може перешкоджати їх здійсненню.

Проте, як писав В.А.Тархов, для здійснення цивільних прав потрібними є певні умови, до яких належать як юридичні гарантії здійснення цих прав, так і дотримання особами визначених законом приписів [378, с. 116]. Н.І.Мірошникова відносить юридичні гарантії до об'єктивних умов здійснення суб'єктивних цивільних прав, а дотримання особами визначених законом приписів зводить до поведінки уповноважених та зобов'язаних суб'єктів цивільних правовідносин [249, с. 27]. Це підтверджує важливу роль об'єктивного права: актів цивільного законодавства, правових норм у здійсненні суб'єктивного цивільного права. Адже правове регулювання створює можливість виникнення суб'єктивних цивільних прав [417, с. 20], а законодавчі приписи є орієнтиром для особи при здійсненні нею суб'єктивного цивільного права.

Як зазначає В.І.Ємельянов, здійснення суб'єктивного права – це вчинення особою реальних дій, що відповідають змісту права і не виходять за міру дозволеного, тобто за межі права [121, с. 39]. Отже, у зв'язку із здійсненням суб'єктивних цивільних прав постає проблема меж їх здійснення.

С.С.Алексєєв визначає, що суб'єктивне право належить конкретному суб'єкту і в певних межах залежить від його волі та розсуду [11, с. 105]. На підтвердження цього В.Ф. Яковлєв указує, що необхідність забезпечення інтересів не лише суспільства, але й окремих осіб зумовлює встановлення меж диспозитивності в цивільному праві [435, с. 90]. Отже, існують межі здійснення суб'єктивного цивільного права, які визначаються актами цивільного законодавства. Звичайно, особа може вольовими діями виходити за встановлені законом межі, однак у такому разі йдеться про зловживання правом, правопорушення і, як наслідок, про необхідність відповідної правової санкції. Остання має функцію не лише покарання, але й стримування, виховання належної поведінки і спонукає особу діяти в межах, що не суперечать правовій нормі.

Через те, що суб'єктивному цивільному праву є властивою певна межа, до якої це право може здійснюватися, зрозумілою стає його характеристика як визначення меж дозволеної поведінки [282, с. 5]. Суб'єктивне цивільне право іманентно включає поняття межі, яка й окреслює коло повноважень особи, визначає свободу її дій усередині цієї межі. Межі суб'єктивного цивільного права зазнають дію механізму правового регулювання, відповідно до чого для окремих прав визначаються обмеження, які не впливають на можливість здійснення суб'єктивного цивільного права як такоу, втім здатні ускладнювати здійснення особою суб'єктивного цивільного права.

У літературі розвивається підхід, який вказує на загальний характер меж здійснення цивільних прав як риси, що стосується кожного з цих прав. Обґрунтовується значення цієї категорії для розуміння міри правомірної поведінки особи. Так, М.М.Агарков писав, що дії, які називають зловживанням правом, здійснюються за межами права [3, с. 99]. В.І.Ємельянов зазначив, що дії особи у межах цивільних прав, по-перше, не призводять до негативної реакції держави у вигляді санкцій, по-друге, держава гарантує захист цивільних прав, якщо особа діяла у межах їх здійснення [121, с. 39]. Отже, межі здійснення цивільних прав визначають правомірну поведінку особи та міру захисту

цивільних прав, оскільки дії особи в межах цивільних прав користуються юридичним захистом, а дії, вчинені поза межами права, юридичному захисту не підлягають.

Обмеження здійснення суб'єктивного цивільного права визначаються, перш за все, межами дії приватного права, на що звернув увагу М.К.Галаянтіч [65, с. 15]. Такий підхід видається правильним. Адже межі здійснення цивільних прав встановлюють загальні орієнтири для особи, яка при здійсненні своїх прав не повинна завдавати шкоди іншим особам та довкіллю, мусить здійснювати свої права в межах закону. З урахуванням цих меж встановлюються обмеження окремих прав, що ускладнюють їх здійснення. Відповідно, Т.А.Мечетіна пише, що межі права є більш загальним поняттям у порівнянні з обмеженнями права, і саме всередині них можуть встановлюватися різного роду обмеження права [227, с. 38]. Так, існують обмеження власника квартири, що не дозволяють йому робити зміни, які можуть призвести до порушення прав власників інших квартир у багатоквартирному житловому будинку (ч. 2 ст. 383 ЦК України). Ці обмеження встановлені з урахуванням меж здійснення цивільних прав, визначених у ч. 2 ст. 13 ЦК України, – «при здійсненні своїх прав особа зобов'язана утримуватися від дій, які б могли порушити права інших осіб», утім враховують специфіку відносин власності на квартиру та ускладнюють здійснення цивільних прав у визначених в ст. 383 ЦК України випадках.

А.А.Соколова аргументувала відмінність понять «межі» та «обмеження» відносно права муніципальної власності. Її позиція полягає в тому, що межі, до яких може доходити вільне волевиявлення власника, – це встановлена й гарантована законом міра зовнішньої свободи муніципальних утворень для виконання своїх повноважень у процесі здійснення ними суб'єктивного права власності. Обмеження права муніципальної власності являють собою передбачені законом правила, що примушують муніципальні утворення утримуватися від певних дій, механізми, що встановлюють перешкоди для незаконних дій невластників відносно муніципального майна з метою захисту прав та інтересів населення [365, с. 9]. Якщо порівняти поняття обмежень та меж, сформульованих

А.А.Соколовою то можна побачити, що фактично йдеться про таке: для того щоб особа могла утримуватися в межах здійснення цивільних прав, вона в ряді випадків піддається певним обмеженням, зокрема вимушена додержуватися визначених законом правил, що встановлюють перешкоди для вчинення нею незаконних дій.

Як зазначається в літературі, у загальному вигляді обмеження є встановленням певних меж, границь у здійсненні будь-чого (прав, свобод, повноважень) [295, с. 241], отже, первісними є межі, які стосуються всіх прав. Наголошується, що обмежуючи свободу кожного відомими межами, право забезпечує йому безперешкодне і спокійне користування своїми правами, тобто гарантує йому свободу всередині цих меж [142, с. 96]. Це підтверджується й тим, що законодавець у загальних нормах закону визначив «межі здійснення цивільних прав», зокрема, назвав такими неможливість вчиняти дії з наміром завдання шкоди іншій особі [121, с. 31]. Із усього сказаного випливає, що заборони, яких слід додержуватись особі при здійсненні нею суб'єктивного цивільного права, визначаються в законі як межі цивільних прав. Вони визначають міру правомірної поведінки особи, яка при здійсненні своїх повноважень утримується від дій, що заборонені законом, здійснює покладені на неї цивільні обов'язки чи діє на свій розсуд. Обмеження впливають на можливість здійснення окремих суб'єктивних цивільних прав через правове регулювання й ускладнюють можливість їх здійснення в суспільних інтересах чи заради прав інших осіб. Таке бачення обмежень зустрічається у вітчизняній цивілістиці, наприклад, у М.О.Стефанчука. Він пропонує під обмеженням здійснення суб'єктивного права розуміти звуження поняття здійснення суб'єктивного права, яке пов'язане із розширенням його змісту, що здійснюється за рахунок введення *обмежувальних ознак, які належать не всім предметам обсягу* (курсив наш – Є.М.) поняття свободи, але сумісних з цим поняттям [373, с.56]. Із цим поняттям, незважаючи на утрудненість його сприйняття за формою, слід в цілому погодитись за змістом. Адже йдеться про те, що обмежується не будь-яке

право, а окреме за рахунок «обмежувальних ознак», або, іншими словами, обмежуються не всі суб'єктивні права, а здійснення окремих з них.

Таким чином, межі здійснення суб'єктивного права пов'язані з мірою можливості здійснення повноважень, що надані особі законом; обмеження є регулятивним засобом стримування особи, що ускладнює можливості здійснення окремих суб'єктивних цивільних прав. Це підтверджує С.С.Алексєєв, який зазначив, що межею власності може бути лише інша власність, а обмеження власності можуть бути встановлені лише з метою її ствердження. Власність включає в себе ідею межі й тому піддається всіляким обмеженням, які покладені на власника і його зв'язують. Держава може вмішуватись у справи власника, може обмежувати його і навіть позбавити його права [17, с. 371-372]. Отже, наявним є загальне розуміння поняття «межі» у здійсненні права власності та окремих обмежень, яким може піддаватися власник з боку держави.

На загальний та обов'язковий, притаманний будь-якому праву характер меж здійснення цивільних прав, та окремий, факультативний характер обмежень вказує й наступна позиція. В.А.Сапун пише, що суб'єктивні права визначають лише загальні межі поведінки особи. Одночасно щодо окремих прав діють заборони, юридичні обов'язки, інші охоронювальні засоби, які створюють юридичний механізм, що гарантує соціально-економічну свободу, яка не переходить у свавілля [343, с. 17]. Обмеження дійсно мають спеціальний характер, стосуються окремих прав, входять до механізму правового регулювання й стають на заваді свавіллю у тих чи інших урегульованих правом відносинах, коли відсутність таких обмежень здатна призвести до порушення прав інших осіб чи суспільних інтересів. Межі цивільних прав визначають сферу дії обмежень суб'єктивних цивільних прав, оскільки навіть за відсутності обмежень окремих майнових прав межі цивільних прав існують, визначаючи на загальному рівні можливу поведінку особи.

Зміст категорій «межі здійснення цивільних прав» та «обмеження цивільних прав» полягає у наступному. Завдяки межам здійснення суб'єктивних цивільних прав, що є досить універсальними та відносяться до всіх цивільних

прав, особа може здійснювати своє право не як завгодно, а певною мірою. При встановленні меж законодавець виходить із загального призначення цивільних прав, важливих суспільних цінностей, наприклад моральності, що відображено у ст. 13 ЦК України. Обмеження через правове регулювання ускладнюють здійснення окремих суб'єктивних прав. Так, необхідність попередити учасників спільної часткової власності про продаж майна на умовах, визначених власником, який продає свою частку, не перешкоджає продажу частки особі, що не є учасником спільної часткової власності, втім ускладнює таку можливість.

Категорії «обмеження» та «межі» здійснення суб'єктивних цивільних прав є важливими, оскільки через них у законі встановлюється міра такої поведінки особи, яка не суперечить актам цивільного законодавства, визначаються можливості здійснення нею суб'єктивних цивільних прав. Як пише Н.І.Мірошникова, свобода завжди обмежена певними межами [249, с. 22]. М.О.Стефанчук зазначає, що межі здійснення суб'єктивних прав дещо звужують наданий обсяг свободи уповноваженої особи [373, с. 99]. Особа при здійсненні суб'єктивного цивільного права має враховувати межі здійснення цивільних прав та обмеження, що впливають на її поведінку. Межі здійснення цивільних прав існують при правовому регулюванні завжди. Наразі межі здійснення цивільних прав визначаються формулою «дозволено все, що прямо не заборонено законом», і ці заборони, що мають найбільш загальний характер, конкретизуються у ст. 13 ЦК України, визначаючи межі для всіх цивільних прав, і особа при їх здійсненні зобов'язана враховувати ці вимоги.

Обмеження встановлюються щодо окремих суб'єктивних прав як засіб стримування особи при здійсненні нею цих прав через існування необхідності дотримання прав інших осіб (при праві переважної купівлі, сервітуті та інших) чи суспільних інтересів (збереження культурного надбання, історичної спадщини), виходячи з чого застосовуються механізми, завдяки дії яких здійснення особою права на її розсуд ускладнюється. Так, власник земельної ділянки при здійсненні права власності має утримуватись від порушення прав особи, на користь якої встановлено сервітут (ч. 2 ст. 319, ст. 404 ЦК України),

власник пам'ятки історії та культури – від її руйнування (ст. 352 ЦК України). Адже можливості, які створюють суб'єктивне цивільне право, визначаються не лише межами, але й нормами, що вміщують заборони та приписи, які обмежують суб'єктивні цивільні права [121, с. 40]. Так, ст. 317 ЦК України встановлює можливості для власника володіти, користуватися та розпоряджатися своїм майном. Встановлено межі, в яких особа вправі ці повноваження здійснювати, зокрема, власник згідно зі ст. 13 ЦК України має додержуватися моральних засад суспільства. При здійсненні окремих прав щодо власника встановлені обмеження, які ускладнюють його можливість, наприклад, продати майно, яке є спільною сумісною власністю, без згоди іншого учасника спільної сумісної власності. При розпорядженні ж майном у загальному порядку згода інших осіб на продаж майна не є потрібною, межі здійснення цивільних прав цього не передбачають. Це узгоджується з висловленими в літературі підходами, адже зазначається, що свобода у здійсненні суб'єктивних цивільних прав обмежується зокрема тоді, коли встановлено спеціальний порядок їх виникнення та здійснення, наприклад, при купівлі-продажу окремих видів майна [249, с. 22]. При цьому ступінь свободи особи визначається характером суб'єктивних прав, способами та порядком їх здійснення [249, с. 24]. Виходячи з цього встановлюються обмеження здійснення цивільних прав, що впливають на можливість вчиняти певні дії на розсуд особи, адже вони певним чином ускладнюють здійснення суб'єктивного цивільного права.

Щодо можливості суб'єктів цивільного права на власний розсуд набувати суб'єктивних цивільних прав та обов'язків, В.Ф.Яковлев відзначає, що вільний розсуд особи тісно пов'язаний із диспозитивністю як одним з прийомів регулювання [435, с. 90]. Обмеження теж впливають на вільний розсуд сторін, але ускладнюють здійснення особою суб'єктивного цивільного права і пов'язані з імперативними нормами, що застосовуються при правовому регулюванні цивільних правовідносин.

Деякі обмеження визначаються через встановлення мораторію. Так, нині існує мораторій на відчуження земель сільськогосподарського призначення (п.15

Перехідних положень Земельного кодексу України) [133]. Це обмеження розпорядження земельною ділянкою сільськогосподарського призначення впливає на те, що її продаж фактично унеможлиблюється. Причому об'єктивне право продовжує вміщувати можливість особи – власника земельної ділянки сільськогосподарського призначення володіти, користуватися й розпоряджатися своєю власністю. Таким чином, зміст прав власника земельної ділянки сільськогосподарського призначення залишається без змін. Утім через обмеження, які накладені мораторієм на відчуження земельних ділянок сільськогосподарського призначення, ускладнюються можливості здійснення права розпорядження цим майном. Тому важливим є відзначити, що обмеження не впливають на зміст суб'єктивного цивільного права, але можуть ускладнювати можливість його здійснення.

Загалом слід підкреслити, що обмеження майнових прав фізичних осіб виявляються в тих суб'єктивних цивільних правах, які здійснюються в існуючих межах, однак з урахуванням особливостей правовідносин відбувається додаткове ускладнення їх здійснення через дію механізму правового регулювання.

1.2. Поняття обмежень майнових прав фізичних осіб

Як зазначає І.С.Канзафарова, важко визначити дисципліну, для якої поняття відігравали б таку ж важливу роль, як для правознавства. З використанням понять, точніше – правил оперування поняттями, пов'язані великі досягнення правознавства, такі як точність формулювань та надійні дедуктивні висновки [152, с. 63]. При цьому будь-яка дефініція має відштовхуватись від доктринальних підходів про явище та відповідати їм, у концентрованому вигляді вміщуючи основні підходи, властиві тій чи іншій концепції.

Формулювання поняття обмежень майнових прав фізичних осіб є важливим ще й тому, що дозволяє дати первісне уявлення про правове явище, що відображається в юридичній дефініції. Більше того, з'ясування змісту будь-якого

правового явища чималою мірою відбувається через його поняття, найбільш стисле формулювання якого дозволяє визначити у вигляді певної квінтесенції сутність явища в цілому. Отже, формулювання поняття (дефініції) досліджуваного явища є одним із ключових моментів у будь-якому дослідженні. Таке поняття якомога у лаконічному і водночас всеосяжному, концентрованому вигляді має давати уявлення про явище, що визначається, акцентувати авторські позиції щодо цього питання.

Як негативний приклад підходу до застосування категорії «обмеження» можна навести те, що іноді навіть у наукових працях зустрічається поверховий підхід, коли термін «обмеження» використовується досить довільно без жодних його тлумачень [168, с. 173-177]. Необґрунтоване застосування юридичних категорій є неприйнятним у наукових дослідженнях. Адже наука має спиратись на чітко визначені вихідні дані, термінологію, особливо коли йдеться про таку ємну категорію, як обмеження, що передбачає певне втручання у досить важливі суб'єктивні права фізичних осіб.

При формулюванні поняття обмежень майнових прав фізичних осіб необхідно критично проаналізувати відповідні визначення попередніх дослідників, виявити у змісті цієї категорії такі складові, які можуть або не можуть бути сприйняті в цьому дослідженні через наведені в ньому позиції. Цей аналіз та окремі змістові елементи поняття обмежень майнових прав фізичних осіб мають враховувати найбільш важливі моменти, що є властивими для таких обмежень згідно зі сформованими уявленнями про них, відображати сутність авторської доктрини. Формулювання поняття обмежень майнових прав фізичних осіб дозволить відокремити цю юридичну категорію від інших, чітко уявити специфіку таких обмежень.

При цьому слід додержуватись загальних вимог про формулювання юридичних дефініцій. Так, М.І.Брагінський відзначає, що дефініція має включати в себе ознаки явища, що підпадають під це поняття [5, с. 156]. Отже, поняття так чи інакше містить ознаки певного явища, що є найбільш стійкими та характерними для нього. Р.Б.Шишка зазначає, що поняття юридичного явища має відображувати змістовну його сторону [427, с. 117]. С.С.Алексєєв визначає, що юридичні дефініції

є процесом узагальнення правового матеріалу [14, с. 6]. І.С. Канзафарова вказує ще на одне важливе завдання при формулюванні поняття у праві: успішно узгодити зміст поняття з його обсягом [152, с. 64]. С.С.Алексєєв також зазначає, що стислість наукових визначень є їх перевагою і недоліком одночасно. Адже чим складніше те чи інше правове явище, тим з меншим успіхом можна висловити в ньому все істотне. Визначення при цьому набуває характеру лише деякого уявлення та орієнтації у предметі, але розкрити повністю це явище не може. У цьому випадку є потрібним уже понятійний ряд [19, с. 22]. М.С.Малеїн писав, що при формулюванні правової дефініції є можливим використовувати інші категорії, що характеризують взаємозв'язок із зазначеним явищем, а також його сутність та походження [217, с. 14]. Останнє підкреслює, що не слід намагатися виразити при формулюванні поняття невідоме через невідоме, а слід іти шляхом визначення поняття через усталені юридичні категорії.

На підставі сказаного слід зазначити, що поняття обмежень майнових прав фізичних осіб має бути досить лаконічним, але при цьому відображати сутність досліджуваного явища, вміщувати його ознаки, висвітлювати істотні риси. При цьому слід відштовхуватись від понять обмежень, уже сформульованих раніше різними дослідниками, критично їх проаналізувавши.

Отже, на основі вищезазначеного проаналізуємо визначені попередніми дослідниками поняття обмежень у праві та виділимо їхні важливі елементи, які можуть сприяти формуванню поняття обмежень майнових прав фізичних осіб, відокремити його від інших категорій.

Б.С. Ебзєєв під обмеженнями прав розуміє такі вилучення з конституційного статусу людини та громадянина, які допускаються Конституцією і встановлюються законом [429, с. 23-25]. Критично підходячи до цього визначення, слід зауважити, що оскільки термін «конституційний статус людини та громадянина» не є цивільно-правовою категорією, наведене визначення обмежень є більше конституційно-правовим, ніж цивілістичним. Утім корисною є вказівка на рівень встановлення обмежень у праві, а саме: автор підкреслює, що це є Конституція чи закони. Більше

того, певні вилучення, звичайно, ускладнюють здійснення особою права, тому наведена позиція заслуговує на увагу.

М.О.Стефанчук зазначає, що обмеження здійснення суб'єктивних цивільних прав є як поведінкою іншої особи, так і діями відповідних органів, наділених владними повноваженнями, які спрямовані на унеможливлення здійснення особами своїх суб'єктивних прав повною мірою [373, с. 7]. Цей підхід видається занадто широким, оскільки під нього підпадає, наприклад, зловживання правом. Адже якщо гіпотетично припустити, що відповідні органи, наділені владними повноваженнями, зловживають правом і незаконно унеможлиблюють здійснення особами їхніх суб'єктивних прав, це теж буде узгоджуватися з вищенаведеним визначенням. Слід зауважити, що це визначення потребує уточнення через те, що не можна припускати змішування категорій обмежень та зловживання правом. Адже під останнім слід розуміти вихід за межі наданих повноважень, а обмеження встановлюються з урахуванням меж здійснення права. Позитивним є те, що автор наведеного поняття виділяє примус як складову обмежень, оскільки примус дійсно існує в механізмі правового регулювання, до якого належать обмеження майнових прав фізичних осіб, що доведено в цьому дослідженні. Більше того, «унеможливлення здійснення права повною мірою» виявляється заходом, спрямованим на ускладнення здійснення особою суб'єктивного права.

В.Породько при формулюванні поняття «обмеження житлових прав громадян» зазначає, що такими обмеженнями є випадки, коли в примусовому порядку, внаслідок певних ситуативних причин, відбувається зменшення раніше визнаної міри свободи носія конкретного житлового права [288, с. 63]. Наведене визначення теж не є бездоганим, і ось чому. По-перше, міра свободи є не цивілістичним, а скоріше філософсько-правовим поняттям. Отже, у приватноправових дослідженнях оперувати такою абстрактною категорією, яка не має чіткого цивільно-правового змісту, навряд чи можливо. По-друге, не визначені чітко у праві категорії на зразок «ситуативні причини» породжують зайві колізії при тлумаченні та вносять надмірний суб'єктивізм у поняття обмежень. По-третє, як зазначає В.П.Камишанський, обсяг права, що обмежується, не змінюється [150, с.

10]. Скоріше слід говорити про те, що під впливом обмежень можливість здійснення суб'єктивного майнового права певним чином ускладнюється. Тому надане В.Породько визначення обмежень не можна визнати таким, що задовольняє повною мірою науковий інтерес до цієї дефініції. Утім зауважимо, що «зменшення раніше визнаної міри свободи», звичайно, веде до ускладнення здійснення особою права, що слід визнати важливим у цьому понятті.

В.А.Мікрюков визначає обмеження права власності як встановлення чи зміну меж здійснення права власності, що виявляється у звуженні існуючих дозволів, накладенні заборон та додаткових позитивних зобов'язувань, у тому числі обов'язків допускати певні дії третіх осіб, які не породжують цивільні повноваження третіх осіб по відношенню до майна власника, що встановлюються законом чи актом уповноваженого державного органу без надання власнику винагороди в межах, зумовлених цілями захисту основ конституційного ладу, моральності, здоров'я, прав та законних інтересів інших осіб, забезпечення оборони та безпеки держави, що діють щодо права власності на конкретне майно незалежно від зміни власника [245, с. 12]. Таке визначення важко сприймається через його зайву перевантаженість, не відповідає ознаці лаконічності, хоча і відображає з позицій його автора сутність обмежень права власності. Звичайно, це формулювання можливо оптимізувати. Так, дію обмежень, що веде до звуження дозволів, накладення заборон та додаткових позитивних обов'язків, на нашу думку, можна було б узагальнити й показати це через механізм правового регулювання, проте названий автор цього не зробив.

В.П.Камишанський розробив поняття обмежень права власності як концептуальне, що характеризує звуження можливості здійснення суб'єктивного права власності [150, с. 9]. Поняття обмежень права власності, сформульоване В.П.Камишанським, є концептуальним, лаконічним і таким, що відображує сутність обмежень права власності. Утім воно не є бездоганим через застосування формулювання «звуження можливості здійснення суб'єктивного права власності», що передбачає існування категорії «обсяг здійснення суб'єктивного права власності», яка не є досить розробленою у цивілістиці, отже невідоме

висловлюється через іншу невідому категорію. Проте обмеження в цивільному праві є багатоаспектним явищем, розуміння чого дозволяє при визначенні відповідного поняття брати за основу ті чи інші уточнюючі критерії, які дозволяють виявити відповідні обмеження. У цьому дослідженні доведено, що обмеження виявляються шляхом «ускладнення здійснення суб'єктивного цивільного права» завдяки дії механізму правового регулювання, що слід застосовувати також для обмежень права власності.

Поняття правового явища має включати найхарактерніші та найважливіші аспекти його розуміння. На наш погляд, найважливішим таким аспектом щодо розуміння обмежень майнових прав фізичних осіб є те, що вони належать до механізму правового регулювання цивільних відносин, що потрібно додатково дослідити. Ця риса визначає сутність обмежень майнових прав фізичних осіб у їх сучасному розумінні. Адже саме можливість певного регулятивного впливу на майнові права фізичних осіб, завдяки їх обмеженням, дозволяє підійти до формування принципових засад їх установа у правовій державі, таких як винятковість та обґрунтованість. Таким чином, бачення обмежень майнових прав фізичних осіб як елемента механізму правового регулювання суспільних відносин має бути покладено в основу виходячи з об'єктивно існуючого стану речей. Таке бачення має братися як пріоритетне при формуванні поняття обмежень майнових прав фізичних осіб.

При формулюванні поняття обмежень майнових прав фізичних осіб важливо виділити ознаки цього явища відповідно до зайнятих у цьому дослідженні позицій з урахуванням аналізу існуючих у науці підходів. Виявлення ознак обмежень майнових прав фізичних осіб дозволить у підсумку сформулювати їх поняття.

Отже, необхідно дослідити та виявити ознаки обмежень майнових прав фізичних осіб.

Передусім, *обмеження майнових прав фізичних осіб є елементом механізму правового регулювання в позитивному праві*. Виявлення обмежень майнових прав фізичних осіб як елемента механізму правового регулювання є важливим для формування відповідного поняття.

Багато хто з дослідників, наприклад О.В.Малько [219, с. 93], О.Н.Кудрявцева [179, с. 10], В.А.Мікрюков [245, с. 3], відзначають, що обмеження у праві слід віднести до елементів механізму правового регулювання. Цей підхід заслуговує на увагу, втім потребує більш глибокого дослідження та аргументації, що буде в подальшому зроблено докладно у цьому дослідженні. Підхід до формування обмежень через механізм правового регулювання вже було застосовано при формулюванні поняття обмежень, наприклад, І.М.Оськіним. Він запропонував під правовими обмеженнями розуміти сукупність елементів механізму правового регулювання, спрямованих на встановлення меж дозволеної поведінки суб'єктів [269, с.8]. Однак дослідник, на жаль, не показав, які саме елементи механізму правового регулювання застосовуються в обмеженнях, що не відкриває можливість розуміння позиції автора повною мірою. Проте позитивним у цьому понятті обмежень є те, що одна з важливих їхніх ознак, а саме віднесення до елементів механізму правового регулювання, автором наведеного поняття зазначається.

У першому наближенні видається важливим відзначити віднесення обмежень майнових прав фізичних осіб до механізму правового регулювання цивільних відносин. Адже ефективна дія обмежень майнових прав фізичних осіб як впливового регулятора в охороні прав та законних інтересів уповноважених осіб та суспільства напряду залежить від механізму правового регулювання.

Отже, віднесення обмежень майнових прав фізичних осіб до механізму правового регулювання слід визнати їхньою істотною ознакою, що має бути відображена у відповідному визначенні.

Обмеження майнових прав фізичних осіб у *механізмі правового регулювання встановлені через правові норми, нормативні акти, а окремі з них – через акти застосування права*. Механізм правового регулювання є засобом, що сприяє досягненню цілей правового регулювання через юридико-технічні прийоми, які сприяють встановленню обмежень у правовій нормі та нормативних актах. Чільне місце у втіленні обмежень майнових прав фізичних осіб у врегульовані правом суспільні відносини посідають акти застосування

права, які сприяють впровадженню таких обмежень, про що докладно буде вказано нижче.

Такий підхід сформовано на основі поглядів С.С.Алексєєва, який виділив три основні елементи механізму правового регулювання: юридичні норми; правові відносини; акти реалізації прав та обов'язків [20, с. 25-27]. Це дозволяє виявити обмеження через елементи правового регулювання від норми права до нормативного акту, бачиться корисним з практичної точки зору, оскільки дозволяє акцентувати увагу на можливостях встановлення таких обмежень при правовому регулюванні.

Важливою ознакою обмежень майнових прав фізичних осіб є те, що вони ускладнюють здійснення суб'єктивного цивільного права.

Ретельно проаналізувавши підходи різних учених, які приділили увагу проблематиці обмежень у праві, можна виявити таку ознаку обмежень майнових прав фізичних осіб, як можливість ускладнення ними здійснення суб'єктивного цивільного права.

Із поняття обмежень, сформульованого В.П.Камишанським, яке вже було наведене вище, також можна виділити таку ознаку обмежень, як «звуження обсягу права» [149, с. 6]. Д.В.Карпов під обмеженням права також бачить звуження його обсягу (зменшення кількості випадків реальної можливості використання права) шляхом розширення змістовної сторони за рахунок включення тих чи інших факультативних ознак, які регламентують механізм здійснення права [155, с. 133]. Позиція, що обґрунтовується в цьому дослідженні, виходить із того, що обмеження не роблять право ширшим чи вужчим за обсягом. Адже зміст та обсяг права визначаються його межами, які завжди існують щодо прав осіб незалежно від того, піддаються ці права обмеженням чи ні. Обмеження ж, не впливаючи на обсяг та зміст права, лише ускладнюють можливості його здійснення, що має бути відображено у відповідному понятті.

Обмеження майнових прав фізичних осіб встановлюються для додержання суспільних інтересів чи прав інших уповноважених осіб.

Спроба визначити поняття обмежень права власності не через передумови (додержання суспільних інтересів та прав інших уповноважених осіб), а через пріоритети, що впливають на встановлення таких обмежень, була зроблена О.Н.Кудрявцевою. Вона зазначила, що обмеження права власності являють собою встановлені законом правила, які спонукають власника утримуватись від певних дій чи терпіти дії інших осіб у сфері свого юридичного панування з метою захисту основ конституційного ладу, моральності, здоров'я, прав та законних інтересів інших осіб, забезпечення оборони держави та її безпеки [179, с. 71]. Позитивним у визначенні, даному О.Н.Кудрявцевою, є визнання закону як джерела встановлення обмежень, і такий підхід є дуже слушним. У цілому ж таке розуміння обмежень слід оцінити критично. Адже воно не є достатньо стійким і може змінюватися з часом, причому досить суттєво, залежно від економічних, правових, політичних змін у суспільстві, оскільки через це неодмінно змінюються пріоритети, що лежать в основі таких обмежень. Такий пріоритет, як, наприклад, захист основ конституційного ладу може бути неактуальним для деяких монархічних держав, де не прийнято Конституцію, отже поняття позбавляється ознаки універсальності. Крім того, пріоритети встановлення обмежень майнових прав фізичних осіб є багатоманітними, а через це перелічення їх у відповідному понятті робить його таким, що не відповідає ознаці лаконічності.

Як у подальшому буде докладно обґрунтовано в цьому дослідженні, на відміну від пріоритетів, що впливали на майнові обмеження в різні часи, їх передумови із часом практично залишалися без змін, тому передумови виникнення обмежень майнових прав фізичних осіб, такі як їх спрямованість на охорону інтересів суспільства чи прав інших уповноважених осіб, мають бути враховані при формулюванні відповідного поняття.

Варто зазначити, що сформульовані на цей час різними авторами поняття обмежень у праві мають кожне свої особливості, єдиної позиції тут остаточно не вироблено. Кожен із дослідників акцентує увагу на різних аспектах прояву обмежень у праві. Отже, через аналіз сформульованих раніше іншими авторами понять, їх критичний аналіз, формулювання ознак обмежень майнових прав

фізичних осіб, які відображають їхню сутність та специфіку, є підстави сформулювати поняття обмежень майнових прав фізичних осіб.

Обмеження майнових прав фізичних осіб – це система цивільно-правових засобів, які втілюються в механізмі позитивного правового регулювання через правові норми, нормативні акти та акти застосування права і спрямовані на ускладнення здійснення суб'єктивного цивільного права заради суспільних інтересів чи додержання прав інших уповноважених осіб.

Це поняття в цілому відображає ознаки, притаманні обмеженням майнових прав фізичних осіб. Наведена дефініція в першому наближенні дає уявлення про такі обмеження. Проте не виключено, що й вона може піддаватися вдосконаленню з подальшим розвитком уявлень про обмеження майнових прав фізичних осіб.

При цьому для подальшого дослідження обмежень майнових прав фізичних осіб важливо підкреслити, що одне й те саме явище може мати багато дефініцій [160, с. 15]. Очевидно, головним тут є те, з яких позицій розглядати те чи інше явище. Наведена вище дефініція обмежень майнових прав фізичних осіб ґрунтується на загальному підході до їх розгляду в механізмі правового регулювання.

1.3. Еволюція ідеї обмежень майнових прав фізичних осіб та її вплив на сучасні доктринальні підходи

1.3.1. Еволюція ідеї обмежень майнових прав фізичних осіб.

Для того щоб при формуванні сучасних правових концепцій не припуститися необґрунтованого віддалення від витоків, первинного та традиційного змісту явища, що досліджується, необхідно виявити передумови його виникнення, первинний зміст та прослідкувати подальший розвиток.

Ретроспективні дослідження цивільно-правових явищ та еволюції поглядів про них видаються корисними та необхідними для повного з'ясування та розуміння їхньої сутності, уникнення помилок при їх висвітленні. Це яскраво доведено у цивілістичних дослідженнях О.В.Дзери [105], І.С.Канзафарової [152, с. 20-41], Р.О.Стефанчука [374, с. 9-10], М.К.Галянтича [65, с.5] та інших науковців, де ретроспективний аналіз дозволив не лише дійти до витоків досліджуваних явищ, але й сформулювати з урахуванням цього сучасні цивілістичні концепції. Такий підхід повною мірою стосується обмежень майнових прав фізичних осіб, про повну сталість уявлень щодо яких наразі говорити не доводиться.

Дослідження розвитку уявлень про обмеження майнових прав фізичних осіб є корисним, оскільки проблему таких обмежень людство вирішує вже не одну тисячу років [219, с. 84]. Ретроспективний підхід допоможе розкрити найбільш стійкі обмеження майнових прав фізичних осіб, що існують протягом багатьох років, з'ясувати їх зумовленість, прояви та пріоритети, заради додержання яких такі обмеження встановлюються, наблизитись до розуміння діалектики їхнього розвитку, глибше проникнути в їхню сутність та з'ясувати витоки. У цілому це сприятиме кращому та цілісному їх розумінню, а як

прикладне завдання – подальшому найбільш оптимальному регулюванню у приватному праві.

Крім того, виявлення обмежень майнових прав фізичних осіб та особливостей їхньої еволюції дасть змогу побачити різноманіття проявів цих обмежень за різних правових режимів. Зокрема, виявлення обмежень майнових прав фізичних осіб за недемократичних режимів дозволить дослідити найбільш крайні, не завжди правомірні підходи до утиску прав осіб через встановлення їх обмежень. Як слушно зазначив С.С.Алексєєв, правовий режим виражає ступінь жорсткості юридичного регулювання, існування відомих обмежень та пільг, припустимий рівень активності суб'єктів, межі їхньої правової самостійності [18, с. 171-172]. Отже, історичний підхід сприяє розумінню ідеї обмежень майнових прав фізичних осіб у різній гамі їх проявів протягом тривалого часу розвитку людства, суспільства, права.

Зрештою, пильна увага до ідеї еволюції й розвитку обмежень майнових прав фізичних осіб протягом століть приділена в цьому дослідженні через те, що ґрунтовних сталих уявлень відносно них у науці досі не склалося. Тому звернення до витоків ідеї обмежень майнових прав фізичних осіб, її розвитку, трансформації і втілення протягом еволюції права дасть змогу виявити вихідні позиції, необхідні для подальшого вирішення поставлених наукових завдань.

Витоки певної суспільної регламентації обмежень, за твердженнями окремих дослідників, можна прослідкувати ще за первіснообщинного ладу. Так, К.Маркс і Ф.Енгельс вказували на те, що суспільство було зацікавлене в обмеженнях, щоб перетворити існуюче становище в закон, і ті його обмеження, що зумовлені звичаєм та традицією, фіксувати як законні обмеження [215, с. 356]. О.В.Малько відзначив, що в умовах первіснообщинного ладу склалася своєрідна система нормативного регулювання, зорієнтована передусім на обмеження. Це зумовлювалося необхідністю обмеження та стримування біологічних інстинктів [219, с. 84-85]. Таким чином, витоки обмежень кореняться ще у давньому суспільстві, у традиціях та звичаях, які з формуванням права

почали відображуватись у законі. Утім говорити про якусь їх систему чи про їх ретельну правову регламентацію не доводиться.

У подальшому обмеження майнових прав фізичних осіб слід розмежувати за періодами, що дозволить виявити етапи формування таких обмежень, з'ясувати їх зміст у різні часи та встановити підстави формування, систематизувати в хронологічному порядку. Таку періодизацію слід розпочати зі стародавнього римського права як підґрунтя формування основних приватноправових конструкцій. Дослідження підходів до обмежень майнових прав осіб у Стародавньому Римі є важливим, оскільки в той час були закладені основні інститути цивільного права. Принаймні загальновизнано, що саме у Стародавньому Римі були сформовані основні інститути цивільного права чи основоположні підходи до їх правової регламентації. Загальновизнаним є те, що у давньоримському праві закладено підґрунтя правообмежувальних конструкцій [250, с. 3]. Тому науковий інтерес для дослідження цивілістичних обмежень має передусім давньоримське право як початковий період ретельної легітимації обмежень майнових прав фізичних осіб.

Становлення обмежень майнових прав фізичних осіб у Стародавньому Римі.

На цьому етапі було закріплено основні обмеження майнових прав фізичних осіб: на користь держави (встановлювалися для збереження майнових основ рабовласницького ладу) та на користь приватних осіб (закріплені обмеження на користь сусідів власника).

Звичайно, обмеження майнових прав фізичних осіб у рабовласницькій державі, якою був Стародавній Рим, відрізнялися від тих, що мають існувати в сучасній державі, в якій права та інтереси фізичних осіб ретельно охороняються державою. Проте деякі тенденції щодо обмежень майнових прав фізичних осіб, що з'явилися в давньоримські часи, є характерними й сьогодні, і їх необхідно виявити для розуміння основ цих обмежень.

Розглянемо найбільш помітні на сьогодні праці з досліджуваного питання. Так, О.О.Михайленко ґрунтовно дослідила речово-правові обмеження права приватної власності за стародавнім римським та сучасним цивільним правом України. У цій роботі обмеження класифіковано на зобов'язальні та речові, чим концептуально підтверджено наявність обмежень не лише в речовому праві, але й щодо інших майнових прав [250, с. 7]. Цим підкріплено раніше висловлений Д.І.Мейєром підхід, що крім обмежень права власності існують обмеження інших цивільних прав [225, с. 22]. Отже, слід відзначити, що центральне місце в багатьох дослідженнях належить обмеженням права власності як одним з основних. При цьому констатується існування інших обмежень майнових прав, які, на жаль, менш досліджені у правничій науці.

В.П.Камишанський теж приділив увагу обмеженням права власності, встановленим стародавнім римським правом. Він визначив, що існували обмеження з боку держави й суспільства при відчуженні *res mancipi*, тобто найбільш цінного майна, до якого належали земля, раби, худоба, та інші обмеження, встановлені ще в Законах XII таблиць [150, с. 51-53]. Таким чином, одним із пріоритетів, закладених при формуванні обмежень права власності у Стародавньому Римі, було спрямування обмежень (оскільки вони встановлювались передусім стосовно найбільш цінного майна) на охорону інтересів найбільших власників, що за тих часів зумовлювало зміцнення економічної основи рабовласницької держави. Оскільки ці обмеження встановлювались при відчуженні *res mancipi*, вони були нерозривно пов'язані з системою «укріплення» прав, яка ускладнювала відчуження [367, с. 34-35]. Цим забезпечувалося закріплення майна за власниками, певною мірою досягалася непорушність права власності.

У названих дослідженнях було приділено увагу окремим обмеженням речових прав, але цілісне уявлення про обмеження майнових прав фізичних осіб у Стародавньому Римі, фактично, ще не сформоване в цивілістичній науці. Це не дозволяє до кінця проникнути в природу обмежень майнових прав фізичних осіб,

сформувати цілісний погляд на них, стримує розвиток наукової думки у відповідних дослідженнях.

Наразі невизначеними залишаються питання щодо загальних підходів та уявлень про обмеження майнових прав у Стародавньому Римі, не повністю розкриті питання про те, в яких аспектах виявлялися обмеження майнових прав фізичних осіб у давньоримському законодавстві, на чому вони ґрунтувалися, які пріоритети зумовлювали їх встановлення.

Тому слід проаналізувати та виявити ті аспекти, в яких обмежувались майнові права фізичних осіб у Стародавньому Римі, дослідити пріоритети, задля додержання яких встановлювалися обмеження, з'ясувати можливість застосування існуючих у той період обмежень майнових прав фізичних осіб чи покладених в їх основу тенденцій щодо сучасного права.

Логічно побудувати дослідження обмежень майнових прав фізичних осіб у Стародавньому Римі за спрямованістю, оскільки це дозволить найкращим чином згрупувати відповідні обмеження та виявити притаманні їм тенденції.

Обмеження правового стану та їх зв'язок з майновими обмеженнями потрібно з'ясувати з таких міркувань: хоча обмеження правового стану можна ґрунтовно дослідити окремо, але, оскільки вони тісно пов'язані з майновими обмеженнями, їх треба виявити для розуміння сутності концепції обмежень майнових прав фізичних осіб у Стародавньому Римі. Адже рабовласницьке давньоримське суспільство накладало на фізичних осіб низку обмежень, що були пов'язані з їхнім правовим статусом. Частина з них суперечить концепції сучасної правової держави (наприклад, обмеження рабів у право- та дієздатності), інші у дещо оновленому вигляді збереглися донині.

Обмеження правового стану в Стародавньому Римі виражалися у втраті *status libertatis*, *status civitatus* чи *status familiae*, а за ступенем вони могли бути найбільшими (*maxima*), середніми (*media*) та найменшими (*minima*). Найбільший ступінь обмеження правового стану — *capitis deminutio maxima* наставав через втрату статусу свободи. Причому полонений воїн, якщо він ставав рабом за кордоном, втрачав правосуб'єктність і у себе на батьківщині, проте, у разі

повернення, він знову отримував правосуб'єктність [143, с. 55]. У сучасному суспільстві продовжують існувати обмеження правового статусу, схожі на давньоримські, зокрема можна провести аналогії з обмеженням *status libertatis*. Так, особи, засуджені до покарання у вигляді позбавлення волі, в ряді випадків позбавляються права на житлову площу за умовами соціального найму, оскільки норми про бронювання житлового приміщення на них не поширюються.

Давньоримські обмеження *status civitatus* знаходять своє продовження у тому, що малолітні чи неповнолітні особи, а також особи, що обмежені судом у дієздатності чи визнані недієздатними, більшою чи меншою мірою обмежені щодо можливості укласти правочини. Проте, як писав М.С.Малєїн, кожна фізична особа при максимальному обмеженні її правоздатності завжди залишається учасником суспільних відносин, урегульованих законом, тобто є суб'єктом права [217, с. 137]. Такий підхід до обмежень правового статусу кардинально відрізняє сучасне цивільне право від стародавнього римського права, де раб не вважався суб'єктом права.

Давньоримські обмеження щодо *status familia* знайшли сьогодні продовження в дуже пом'якшеному вигляді. До них слід віднести норми сімейного законодавства про необхідність прийняття подружжям узгодженого рішення про розпорядження спільним майном.

У Стародавньому Римі майнові обмеження так чи інакше зводилися до *capitis deminutio*, залежали від правового стану фізичної особи. Це позначалося на можливості особи укласти певні правочини, мати у власності майно, здійснювати інші майнові права, отже певним чином обмежувало особу щодо участі у правовідносинах.

Як для рабовласницької держави для Стародавнього Риму були характерні крайні обмеження правового статусу аж до того, що раб міг вважатися річчю. Це є ілюстрацією можливостей позитивних обмежень осіб, які суперечать ідеї правових обмежень і не є прийнятними в сучасному суспільстві. Як стверджував Ф.Гегель, бувають обмеження свободи й закони, які припускають, щоб із людьми поводитись не як з особами, а як з річчю, наприклад, закони, що дозволяють

рабство. Але останні є лише позитивними законами й правами і притому такими, які суперечать розуму й абсолютному праву [67, с. 37]. Отже, засновані на праві обмеження не мають суперечити засадам розумності та справедливості, повинні враховувати загальнолюдські цінності.

Розглянемо інші пріоритети, заради додержання яких обмежувалися майнові права фізичних осіб у Стародавньому Римі.

Стосовно здійснення права власності в літературі відзначається, що за змістом обмеження полягали в обов'язку утриматись від певних дій (*in non faciendo*) – негативні обмеження або в обов'язку терпіти дії інших осіб (*in patiendo*). Безпосередню залежність власника від інших членів суспільства виявляють, зокрема, права за сусідством (*iura vicinitatis*). Називається й обумовленість цих обмежень за стародавнім римським правом: для гарантування інших осіб від негативних дій власника та перешкод від речі. Задоволення ж позитивного інтересу до речі може бути гарантоване лише за наявності в третіх осіб речового права [109, с. 382-383]. Отже, пріоритетами, що впливали на необхідність встановлення обмежень щодо власника, були: необхідність відокремити інших осіб від негативних дій власника (порушень спокою інших осіб при користуванні річчю) та запобігання перешкодам від речі (що можуть виникнути через її природні властивості). Позитивний інтерес до речі міг бути задоволений через речові права на чужі речі.

Зазначені пріоритети впливали й на ускладнення здійснення майнових прав власника, спонукали його до утримання від певних дій через обмеження. Зокрема, Д.В.Дождев указує на необхідність утримання власника від того, щоб відводити дощову воду на ділянку сусіда; забезпечення неможливості, за рідкими винятками, проникнення до сусідів запахів, диму, звуків, світла, каменепадів тощо через дії власника сусідньої земельної ділянки [109, с. 384]. Порушення цих обмежень власниками земельних ділянок призводило до відповідальності за завдану шкоду перед власниками сусідніх земельних ділянок, що потерпали через порушення обмежень. Таким чином, ще зі Стародавнього Риму дія обмежень була забезпечена юридичною відповідальністю, чи точніше санкціями.

Існували й обмеження окремих повноважень, зокрема щодо розпорядження майном. Пріоритетами, якими були зумовлені такі обмеження, ставали: недопущення марнотратства, охорона прав членів сім'ї, зокрема дружини, яка не могла позбавлятися у шлюбі майна, що їй надавалося як посаг. Існувала також можливість скасування дарування, що було вчинене в обставинах близької загибелі дарувальника, якщо він залишався живим. Це аргументувалося досить просто та логічно і обумовлювалося тим, що дарувальник вважав свою користь вищою за користь обдаровуваного, а пріоритетними щодо одержання майна – своїх спадкоємців перед обдаровуваним [109, с. 681]. Подальші обмеження щодо безоплатного розпорядження майном встановлювалися у *lex Cincia de donis et muneribus* від 204 р. до н. е., де встановлено, що дарування за загальним правилом не мало перевищувати певного максимуму. У подальшому закріпилося правило, яке обмежувало дарування сумою 500 солідів (*solidus*), і дарування визнавалося лише через судову інсинуацію (*insinuatio*), тобто дарувальник мав заявити на суді про дарування, про що складався протокол [97, с. 84-85]. Встановленням такого обмеження охоронялися передусім майнові права членів сім'ї дарувальника, які не мали страждати від марнотратства.

Інший аспект такого роду обмежень виявлявся в забезпеченні інтересів дружини, коли закон, виданий Августом у 18 р. до н. е., забороняв чоловіку без згоди дружини відчужувати нерухоме майно, отримане як посаг. Невдовзі це було поширено на випадки застави, а при Юстиніані відчуження зазначеного нерухомого майна взагалі не допускалося. Отже, права чоловіка на посаг, що він формально одержував у власність, згодом зазнали істотних обмежень, у зв'язку з чим римляни говорили: «*quamvis in bonis mariti dos sit, mulieris tamen est*» (хоч посаг знаходиться в майні чоловіка, він належить дружині) [143, с. 46].

У цьому обмеженні, як і у вищенаведених прикладах, виявлялася охорона прав членів сім'ї, передусім дружини, яка не мала позбавлятися у шлюбі майна, що їй надавалося як посаг. При цьому слід відзначити специфічність такого обмеження, яке було породжене нерівним становищем жінки й чоловіка в давньоримському суспільстві.

Ще одним пріоритетом, що зумовлював встановлення обмежень за давньоримським правом, була необхідність збереження рабовласницького ладу, за яким тоді жило суспільство. Так, не можна було відпускати на волю раба молодше тридцяти років чи таврованого раба. У період принципату були встановлені й кількісні обмеження відпущення рабів на волю: власник, що мав трьох рабів, міг відпустити лише двох із них; що мав до десяти рабів – не більше ніж половину; із ста рабів – не більше однієї чверті; із п'ятисот – однієї п'ятої і взагалі – не більше ста рабів [284, с. 77]. Такі обмеження диктувалися необхідністю збереження рабовласництва, але слід відзначити можливість існування такого пріоритету, що зумовлював встановлення обмежень майнових прав фізичних осіб, як необхідність додержання основ суспільного устрою в державі.

Деякі дослідники вказують на окремі обмеження права власності, які з позицій нашого дослідження є відповідними такому пріоритету, як забезпечення цивільного обороту. Так, Л.І.Петражицький вказував на можливість надання права на плоди добросовісному володільцю, чим обмежувалося право власності для забезпечення цивільного обороту. Цей автор наголошував також на обмеженнях прав добросовісного володільця щодо власника, які були запроваджені імператорським законодавством, коли перший не мусив компенсувати другому нічого з прибутку, отриманого ним до *litis contestatio*, але мусив віддати все, що в нього ще залишалося [278, с. 20]. Отже, говорити про єдиний підхід у встановленні таких обмежень стародавнім римським правом не доводиться: вони змінювалися на різних етапах його розвитку.

До обмежень права власності очевидно слід віднести й обмеження віндикації, що також існували у Стародавньому Римі. Так, вважалося, що коли одна особа забудувала у свою будівлю *bona fide*, то матеріали, які належали іншій особі, віндикації не підлягали. Адже для цього слід було б зруйнувати будівлю, побудовану з цих матеріалів. Таким чином, інша особа, яка дізналася, де знаходяться вкрадені матеріали, могла отримати лише *extantia tigna*, тобто лише невикористані матеріали, але одержати в натурі вже вбудовані матеріали не

могла. Це пояснювалося *bonum publicum* — народногосподарськими міркуваннями. Обмеження права легального власника будівельних матеріалів у даному разі повинно було запобігти руйнуванню будівель [278, с. 37]. Отже, наявним є такий пріоритет, заради додержання якого встановлювалися обмеження права власності, як забезпечення загальногосподарських інтересів, збереження складних речей, в які вкладено людську працю, надання їм пріоритету перед простими речами.

Обмеження в *договірному праві* у Стародавньому Римі були пов'язані, по-перше, з право- та дієздатністю фізичних осіб; по-друге, зумовлювалися специфікою окремих договорів.

До останніх слід віднести обмеження стягнення відсотків за договорами. Їх розмір за часів Цицерона не міг перевищувати дванадцяти, а за часів Юстиніана — шести. Отримавши вище цієї межі, позикодавець зобов'язувався повернути позичальникові подвійну суму надлишково отриманого за доюстиніанівським правом та однократну суму за правом Юстиніана [143, с. 120]. Очевидно, що ці обмеження були спрямовані на захист слабшої сторони, якою тут виявлявся позичальник, що не мусив виконувати кабальні умови позики, в чому його захищав закон. Такі обмеження збереглися донині. Наприклад, розмір договірної відповідальності у вигляді пені щодо суб'єктів господарювання за грошовими зобов'язаннями обмежений і не може перевищувати подвійної облікової ставки НБУ, яка діяла на час прострочення (ст. 2 Закону України «Про відповідальність за несвоєчасне виконання грошових зобов'язань»). Отже, зазначені обмеження майнових прав фізичних осіб, витоки яких закладено у стародавньому римському праві, виявляються цілком правовими та справедливими з позицій сьогодення.

Спадкові обмеження також були започатковані у Стародавньому Римі. Так, за законами *lex Julia et Papia Poppaea* той, хто не перебував у шлюбі, позбавлявся можливості бути спадкоємцем за заповітом, а за бездітності подружжя надавалася лише половина того, що було в заповіті [143, с. 49-50]. Таке обмеження диктувалося необхідністю відтворення працездатного населення,

формування боєздатного війська, тобто майнові права осіб у цьому випадку обмежувалися заради суспільних інтересів.

Усі ці обмеження забезпечували стабільність економічного обороту, рабовласницького устрою, баланс майнових прав та інтересів суб'єктів римського приватного права.

Обмеження майнових прав фізичних осіб у дореволюційний (до 1917 р.) період.

У дореволюційний період (до 1917 р.) вітчизняна цивілістика, незважаючи на недемократичний монархічний режим, розвивалася на приватницьких засадах, сприймала європейські традиції.

Оскільки сьогодні цивільне законодавство України формується на приватницьких засадах, при переході до формування цивільного права в умовах правової держави необхідно спробувати знайти та проаналізувати традиційні, характерні для нашої держави обмеження майнових прав фізичних осіб, притаманні приватноправовій традиції вітчизняної цивілістики.

Вчення про обмеження майнових прав у дореволюційні часи ґрунтувалися в основному на аналізі давньоримського права та джерел європейських країн, що його сприйняли (Німеччини, Франції). Поряд із цим досліджувалися й вітчизняні обмеження в дореволюційному законодавстві, які мали певну специфіку та самобутність, обґрунтовувались теоретично у спеціальних дослідженнях і згадувались у загальнотеоретичних працях того часу.

Дореволюційний (до 1917 р.) період встановлення обмежень майнових прав фізичних осіб у Російській імперії є важливим тому, що на той час українське законодавство формувалося під впливом законодавства Російської імперії, в складі якої знаходилася наша держава. Саме у той період були майже вперше окремо досліджені на рівні монографічних робіт обмеження права власності на нерухоме майно В.І.Курдиновським [182], обмеженням права власності приділено увагу у працях Г.Ф.Шершеневича [426], Д.І.Мейєра [225], інших

вчених, відбулося формування та розпочалося широке застосування у науці цієї юридичної категорії.

Сутність обмежень права власності на той період дуже вдало визначив Г.Ф.Шершеневич, який зазначав, що при тому великому повноваженні, що надається власнику, можна занепокоїтися через те, що існування права, яке нічим не ускладнене, здатне позначитися дуже шкідливо на інтересах інших членів того ж суспільства, на інтересах самого суспільства. Ця обставина спонукає позитивне законодавство встановити обмеження права власності [426, с. 174]. Отже, у Російській імперії передумовами, що зумовлювали встановлення обмежень права власності виступали інтереси інших уповноважених осіб та суспільства. Далі Г.Ф.Шершеневич ще більше конкретизував ті пріоритети, які зумовлювали встановлення обмежень у суспільно корисних інтересах. Зокрема, це полегшення сполучень між населеними пунктами, народне здоров'я, суспільний обов'язок тощо. У цих сферах суспільної дійсності дозволявся вільний прохід та проїзд по чужій землі, встановлювалися санітарні, будівельні, пожежні норми, що обмежували свавілля з боку власника [426, с. 175]. Дійсно, порушення, наприклад, протипожежних норм власником здатне призвести до знищення не лише його майна, але й сусідніх садиб, коли вогонь через порив вітру перекинеться до них, заподіє шкоду іншим. Отже, розумним буде обмежити власника у свавіллі вимогою щодо дотримання ним відповідних норм будівництва, протипожежних норм, санітарних правил. Це відповідатиме загальній користі, вимогам безпеки. Останні безпосередньо і є частиною механізму правового регулювання, що містить відповідні обмеження.

Д.І.Мейєр стверджував, що повного панування особи над річчю не відбувається через встановлення права власності, оскільки існують відповідні обмеження. Він також висловлювався на користь того, що встановлення обмежень права власності веде до того, що право власності не існує в повному обсязі, і зняття таких обмежень розширює обсяг права власності [225, с. 21-22]. Тут важливо підкреслити ідею, що обмеження права власності не знищують право, що є у особи (отже, наприклад, відчуження речі не є обмеженням), а лише

зменшують його обсяг, причому таке зменшення обсягу права власності може бути тимчасовим.

Деякі вчені того часу не виділяли як окремі правові категорії обмежені речові права та обмеження права власності. Наприклад, С.В.Пахман відносив до обмежень права власності, що встановлені в інтересах сусідів, сервітути й водночас зазначав, що законодавство (того періоду) не мало напрацьованих засад «сусідського права» [274, с. 10]. І.В.Трепцін інше речове право — узуфрукт — відносив до речових обмежень [387, с. 139]. Таким чином, обмежені речові права в Російській імперії відносилися деякими дослідниками до обмежень права власності. Утім такий підхід видається занадто поверховим.

Більш ґрунтовною вбачається позиція Д.І.Мейєра та Г.Ф.Шершеневича, які розділяли обмеження права власності (зокрема, права участі) та права на чужі речі. Так, Д.І. Мейєр прямо зазначав, а надалі аргументував, що обмеження не становлять права на чужу річ [225, с. 22]. Схожій підхід запропонував і Г.Ф.Шершеневич [426, с. 175]. Що стосується вищезначених позицій стосовно віднесення обмежених речових прав до обмежень права власності чи їх виділення як окремих категорій, то слід відзначити, що саме в дореволюційний період (до 1917 р.) були закладені міцні основи їх ретельного розмежування у вітчизняній правовій думці. Підставою до виділення обмежених речових прав та обмежень права власності як окремих юридичних категорій є таке: перші безпосередньо надавали іншій особі права на чужу річ (наприклад, право користування), другі через певний утиск власника не давали йому можливості здійснювати повною мірою своє право власності.

Д.І.Мейєр, зокрема, виділяв обмеження права власності на користь держави, оскільки майно має служити інтересам держави, а не лише окремих осіб. Так, унаслідок того, що земельна ділянка належить особі, держава оголошує її недоторканною для інших осіб, але через те, що ця ділянка є складовою частиною державної території, панування над ділянкою обмежується (для підтримання сполучень, свободи пересування тощо) [225, с. 23]. Такі обмеження Д.І.Мейєр виділяв як право участі загальне, що встановлювалося на

користь усіх та кожного, на відміну від права участі приватного, що встановлювалося на користь окремих осіб. Зазначений поділ права участі знаходимо й у Г.Ф.Шершеневича, який загальне право участі виділяв як таке обмеження права власності, що встановлювалося на користь усіх, а приватне право участі встановлювалося на користь окремих осіб. Важливим є пояснення, що право участі лише ущемляє власника, але не надає права користування майном з боку інших осіб [426, с. 175]. Отже, права участі, описані Д.І.Мейєром та Г.Ф.Шершеневичем, не відрізняються, обидва ці вчені були одностайні в їх поділі на право участі загальне та приватне. Це вказує на усталеність концепції віднесення до обмежень права власності у той період прав участі, які певною мірою випали з поля зору цивілістів радянського періоду, скоріше за все, через тотальне одержавлення власності та через це — незатребуваності цієї правової категорії.

Поширеним правом участі була неможливість виводити вікна на межі сусідніх ділянок. Але за згодою із сусідом, що усувала це обмеження, виводити вікна на межі сусідніх ділянок вже дозволялося [426, с. 175]. У цьому виявлялася можливість усунення обмеження за згодою (домовленістю) осіб. Крім зазначеного, право участі виявлялося в тому, щоб утримуватися від заорювання дороги, копання ям тощо та інших дій, що перешкоджали б проходу, проїзду, провозу по дорозі [225, с. 23]. Це дає підстави розрізнити права участі та права на чужі речі, які не ототожнювали ані Д.І.Мейєр, ані Г.Ф.Шершеневич. Останній влучно зазначав із цього приводу, що обмеження права власності мають на увазі лише ущемлення права власності через сторонніх осіб, але не надання стороннім особам прав на чужу річ [426, с. 175].

Виходячи з цієї позиції обмежене речове право, наприклад сервітут, безпосередньо надавало право користування чужим майном (проходу, проїзду по земельній ділянці тощо). Право участі у свою чергу обмежувало власника в тому, щоб чинити перешкоди у користуванні майном, тобто не робити дій, що перешкоджають здійсненню сервітуту (утримуватись від того, щоб копати яму,

робити паркан, орати на ділянці, щодо якої в іншій особі виникло обмежене речове право, тобто не перешкоджати його здійсненню).

Д.І.Мейєр, крім обмежень власника у вигляді прав участі, виділяв «обмеження права власності, що не є правами участі». До останніх він відносив обмеження володіння, користування, розпорядження майном. Із цього приводу вчений наголошував, що обмеження може стосуватися кожної зі складових частин права власності – володіння, користування та розпорядження — чи поширюватися не лише на одну, а також на інші складові права власності [225, с. 28-29]. Вважаючи цей розподіл таким, що дозволить краще з'ясувати окремі обмеження права власності, розглянемо його докладніше.

Обмеження права *володіння* полягали в тому, що власник, який відступив від православного віросповідання чи жорстоко поведився з кріпаками, позбавлявся права в'їзду в маєток. Над його майном призначалася опіка, і ним за власника володів опікун. У той же час власник отримував доходи від маєтку та міг його продати, отже користування та розпорядження майном при цьому не обмежувалося [225, с. 29]. Очевидно, такі обмеження були спрямовані на збереження майна, захист та охорону устоїв того часу (зокрема, релігійних) та виходили з принципу розумності (нерозумно допускати до володіння особу, що нищить, завдає шкоди маєтку).

До обмежень права *користування* належала заборона власникові лісу проводити спустошуючі вирубки, через які лісовідновлення стає неможливим; щодо полювання власник землі не міг здійснювати промисел на деяких тварин та поза строками, встановленими в законі; щодо надр власник мав проводити розробку на руднику чи копальні лише за проектом, що ним складений та затверджений гірничою адміністрацією [225, с. 30-31].

Очевидно, що подібні обмеження збереглися донині й вони встановлені сьогодні спеціальним природоохоронним законодавством, а цивільне законодавство підтверджує їх на загальному рівні у нормах про здійснення права власності. Із цього приводу слід відзначити, що законні обмеження за своєю природою мають подвійний характер, знаходячись на межі публічного та

приватного права (в останньому аспекті вони стосуються інтересів власника) [151, с. 193]. Очевидно, що такі обмеження встановлюються заради суспільної користі та цим обумовлені.

Щодо *розпорядження* власник обмежувався у випадках встановлення опіки над його майном (малолітній, божевільний, марнотратник), при накладенні арешту, заборони відчуження майна [225, с. 31]. С.В.Пахман вказував на обмеження власника у розпорядженні домогосподарством, що становило селянську необхідність (використовувалося для сільськогосподарського виробництва). Оскільки громада бачила у майні джерело надходжень від селянського виробництва, продаж будинку, що становив селянську необхідність, заборонявся, але громаді пропонувалося внести його ціну. Свобода приватного майнового обороту значною мірою тут ущемлялася заради господарського інтересу самої громади [274, с. 5]. У цьому вбачається специфічний прояв обмежень для суспільних потреб, що існували в дореволюційному праві, зокрема, в цьому є підстави бачити певний прообраз сучасного права переважної купівлі.

Ці та інші обмеження були запозичені із німецького та французького права. Утім існували й суто російські обмеження майнових прав фізичних осіб. Так, розрізняли майно родове та придбане. Першим вважалося успадковане нерухоме майно, але розпоряджатися ним довільно було не можна, оскільки воно мало перейти спадкоємцям. Існували обмеження щодо відчуження родових маєтків [274, с. 10]. Це слід віднести до окремих обмежень у розпорядженні нерухомим майном, породжених особливостями сімейно-родового устрою тієї епохи. Отже, обґрунтованість такого обмеження в той час зумовлювалася охороною інтересів інших осіб – спадкоємців власника, для чого законом вживалися заходи щодо збереження відповідного майна.

Обмеження оборотоздатності речей могли стосуватися деяких предметів образотворчого мистецтва, які були обмежені в оборотоздатності та могли відчужуватися лише з дозволу міністерства народної освіти [387, с. 127]. Тут пріоритетом виступали інтереси суспільства, збереження культурної спадщини, що дозволяли обмежувати оборот окремих речей.

Деякі вчені, наприклад М.В.Венеціанов, відносили до обмежень права власності експропріацію. Прояв таких обмежень іноді здається дуже дивним з позиції сучасності, але цілком зрозумілий на той час. Так, в умовах тотального браку будівельних матеріалів власник мав терпіти розібрання частини його будівель заради отримання з них будівельних матеріалів для будівництва майстерень, підвізних шляхів, спорудження залізниць тощо [60, с. 52]. Таким чином, право власності на нерухомість обмежувалося в інтересах суспільних потреб через експропріацію тих будівельних матеріалів, з яких вона була побудована. Особа мала сприймати ці суспільні інтереси і заради них поступатися своїми житловими правами, через що нерухомість при її розібранні позбавлялася деяких своїх корисних властивостей. Оскільки українське законодавство іноді допускає примусове відчуження об'єктів права власності (наприклад, у силу ст. 352 ЦК України), компенсаційний підхід до експропріації, що існував у дореволюційні часи, заслуговує на увагу. Адже ч. 5 ст. 352 ЦК України лише вказує на те, що викупна ціна майна, яке примусово відчужується (пам'ятки історії та культури), визначається за згодою сторін, а в разі спору – судом. При цьому сучасне правове регулювання залишає поза увагою спеціальні норми про примусовий викуп, критерії оцінки майна, що відчужується, тому певні аспекти дореволюційного досвіду компенсаційних критеріїв у цьому питанні мають бути взяті до уваги.

У дореволюційному праві поряд з іншими виділялись *обмеження у договірному праві*. Основна їх ідея була досить вдало сформульована І.А.Покровським. Він відзначав, що, незважаючи на те, що верховною засадою у сфері приватної автономії, здійснення особою активної свободи є принцип договірної свободи, договірна сфера підкоряється певним обмеженням [286, с. 250]. Отже, обмеження у договірному праві зумовлюють можливість впливу держави на цивільний оборот, регулювання таким чином можливості та порядку укладення певних правочинів, їхнього змісту. Так, обмеження вільного продажу зброї, звичайно, впливає на цивільний оборот, ускладнює можливості фізичної особи щодо укладення відповідних правочинів.

До речі, у дослідженнях деяких дореволюційних учених виділялася свобода договору з негативної сторони (проти своєї волі ніхто не зобов'язаний вступати у договір), яка передбачала встановлення обмежуючих обов'язків щодо монополій (наприклад, залізниць) при укладенні публічних договорів. Вони мусли вступати в договори, що входили до сфери їхньої діяльності, а відмова від надання професійних послуг могла служити підставою для позову про збитки. Пропонувалося поширити цей обов'язок на всі підприємства, що надають послуги публіці, – аптеки, магазини, перевізників тощо. Адже кожен має право розраховувати на те, що послуги, які пропонуються публіці взагалі, будуть надані зокрема йому [286, с. 250]. Дійсно, такий підхід заслуговує на підтримку й сьогодні продовжує активно втілюватися у правове життя. Таке обмеження у договірному праві є суспільно корисним та необхідним, оскільки *сприяє нормальному цивільному обороту, служить його забезпеченню та задоволенню потреб споживачів у товарах, тому є підстави для його існування*.

Позитивна свобода договору (право осіб укладати договори будь-якого змісту) також піддавалася обмеженням. Адже право не може санкціонувати договори про вбивство, бунт проти влади тощо, що означало б знищення правопорядку [286, с. 251]. Отже, обмеження договірної свободи можуть бути спрямовані на *збереження правопорядку* в державі.

Важливо відзначити, що Й.О.Покровський виділяв категорію «еластичності договірної свободи», згідно з чим обмеження, встановлене законом, звужувало договірну свободу, й навпаки, зняття обмежень було здатне її розширити [286, с. 251]. Такий підхід дозволяв побачити той ступінь обмежень, яким піддається договірна свобода з боку закону, та, як наслідок, з'ясувати те, наскільки особа могла здійснити власне волевиявлення щодо вступу в договірні відносини й наскільки була вільною при цьому. В обмеженнях договірної свободи на той час чітко простежувався суспільний інтерес, зокрема, охорона навколишнього природного середовища. Так, з метою охорони фауни була прийнята «Міжнародна конвенція з охорони птахів, корисних у сільському господарстві» (1902), згідно до ст. 1 якої заборонялося ввозити, перевозити

транзитом, транспортувати, торгувати вроздріб, продавати, виставляти на продаж та купувати гнізда, яйця та виводки птахів за затвердженим списком [223, с.56-58]. Отже, оборотоздатність цього майна обмежувалася заради суспільної користі.

Певні договірні обмеження виділяв С.В.Пахман, який описував обмеження щодо осіб, які вступають у договір [274, с. 33-34]. До таких обмежень він відносив обмеження щодо віку особи та можливість розуміння нею наслідків договору (наприклад, через нетверезий стан).

Й.О.Покровський виділяв обмеження безпідставного збагачення в силу укладеного договору. Він вважав, що сторона, яка помилялася, а згодом (до виконання зобов'язання) з'ясувала свою помилку, має компенсувати іншій стороні витрати в зв'язку з договором, але не має підстав вимагати виконання зобов'язання, щодо якого мала місце помилка. Так, якщо узгодили продаж картини, помилково вважаючи, що це копія, а насправді це є цінний оригінал, продавець мав компенсувати покупцю витрати на присилання людей для її перевезення, але не мав підстав вимагати передання самої картини [286, с. 248]. Такий підхід бачиться виваженням навіть щодо сьогодення: обмежує виконання правочину, укладеного під впливом помилки, що має істотне значення.

При цьому негативний договірний інтерес обмежується фактичними витратами, понесеними у зв'язку з таким договором, але немає підстав для перевищення того, що контрагент отримав би при повній дійсності договору [286, с. 248]. Стосовно відповідальності особи, що помилялася, то кожен, хто вступає в ділові переговори з іншими особами чи закликає до ділових стосунків, бере на себе ризик за всі збитки, що можуть настати для останніх через неправильні його заяви [286, с. 249]. Такий підхід заслуговує на увагу та є корисним, але, на жаль, він не набув достатнього розвитку в сучасній юриспруденції, хоча й висвітлювався в дореволюційні часи.

Й.О.Покровський досліджував аспект обмежень майнової відповідальності осіб у зобов'язаннях із заподіяння шкоди. Він наголошував, що при визначенні розміру майнової відповідальності слід враховувати майнову самостійність та

майновий стан обох учасників зобов'язання [286, с. 290]. Такий підхід, до речі, зберігся й у сучасному законодавстві, адже ч. 4 ст. 1193 ЦК України встановлює, що суд може зменшити розмір відшкодування шкоди, завданої фізичною особою, залежно від її матеріального становища, крім випадків, коли шкоду завдано вчиненням злочину. Дійсно, така ідея є слушною і продовжує втілюватись у сучасному праві, й вона очевидно обґрунтована засадою справедливості та розумності. Адже було б несправедливим накладати стягнення, яке може залишити особу без засобів існування чи житла (що крім майнової має ще й соціальну цінність), та нерозумним накладати таке стягнення, яке особа за життя явно не виконає через великий розмір.

У дореволюційні часи *обмеження щодо спадкування* були спрямовані перш за все на визначення кола осіб – спадкоємців. Так, за Руською правдою права спадкування обмежувалися однією низхідною лінією спорідненості [34, с. 320-321]. При цьому якоїсь єдності підходів до таких обмежень не спостерігалось. Так, за Псковською судовою грамотою 1397 р. право спадкоємства вже не обмежувалося однією низхідною лінією, а поширювалося на всіх родичів висхідної, низхідної та бокової ліній [34, с. 321]. Усе це підтверджує необхідність наявності основи, єдиного підходу для встановлення обмежень у спадковому праві, зокрема щодо кола спадкоємців. До цього часу, й це підтверджує історія розвитку вітчизняного права, вони належним чином не розроблені.

Підсумовуючи наведене, слід зауважити, що відмінність обмежень майнових прав фізичних осіб, що існували у Стародавньому Римі, від тих, що застосовувалися в дореволюційній Росії, вдало показана І.Н. Трепіциним, який зазначав, що соціальна сторона права набуває розвитку в різних галузях юридичного життя (обмеження у договірному праві, обмеження власників нерухомостей, розвиток інституту примусового відчуження для державних потреб тощо). Нарешті великого поширення набула ідея захисту та розвитку цивільного обороту на протилежність тому індивідуалізму, що охоронявся римським правом [387, с. 512]. Загальнолюдські цінності стали набувати поширення і поваги при встановленні обмежень, що виявлялося й на

міжнародному рівні. Ілюстрацією цьому є II Гаазька Конвенція від 18 жовтня 1917 р. про обмеження застосування сили при стягненні за договірними борговими зобов'язаннями, ст. 1 якої встановлювала незастосування військової сили для витребування договірних боргів, що стягуються урядом однієї держави з уряду іншої держави.

Отже, дореволюційне російське цивільне право, на відміну від суворого римського права з його формулами та чітко логічним, дещо математичним підходом до права, вже сприйняло соціальні теорії, що, зокрема, позначилося й на обмеженнях майнових прав фізичних осіб. Наслідком цього став розвиток обмежень у суспільних інтересах (зокрема, інтересах громади), а не лише обмежень на користь сусідів, що були розвинуті у стародавньому римському праві та в певній частині сприйняті російським правом дореволюційного періоду.

Радянський період встановлення обмежень майнових прав фізичних осіб є важливим для дослідження тому, що обмежувальні заходи щодо майнових прав фізичних осіб, їх обґрунтування здебільшого не лежали тоді в суто правовій площині. Започатковані в дореволюційний період обмеження у вигляді «прав участі» фактично не були затребувані радянською цивілістикою через значне одержавлення власності, відсутність конструкцій сервітуту, емфітевзису, суперфіцію у радянському цивільному праві. У період існування в Україні, як і в інших республіках колишнього СРСР, адміністративно-командної організації суспільства цивільне право було значно одержавлене і будувалося переважно на засадах, притаманних не приватному, а публічному праву [90, с.5]. Встановлення обмежень майнових прав фізичних осіб не було чітко обґрунтованим з приватноправової точки зору: вони нерідко були викликані суто ідеологічними мотивами, через наявну доцільність. До таких належало, наприклад, існуюче за радянських часів обмеження щодо кількості житлової площі в будинку, що перебував у власності громадянина. Виходячи з ідеї досягнення загальної рівності, заради суспільних потреб обмежувалась можливість перебування у власності фізичних осіб засобів виробництва, підприємств тощо. У сучасних

умовах такі обмеження усуваються відповідно до побудови законодавства на правових принципах.

Як писав О.А.Пушкін, за часів тоталітарного радянського правління люди були перетворені на такі собі «гвинтики» державної машини, а права, що за ними визнавалися, охоронялися законом лише тоді, коли вони здійснювалися за їх призначенням у радянському суспільстві, що будувало комунізм [322, с.21]. Наявним було очевидне нехтування правами фізичних осіб через те, що право здійснювалося на догоду ідеологічним інтересам держави, далеким від суто правового обґрунтування.

Дослідження підходів до обмежень майнових прав осіб, що існували в радянський період, дозволить краще зрозуміти їхню природу, виявити передумови встановлення таких обмежень та пріоритети, заради додержання яких вони встановлювалися, з'ясувати можливість чи визнати неможливість їх застосування сьогодні. Радянська епоха заслуговує на увагу тому, що держава мала іншу економічну і, як наслідок, — правову систему. Тоді в основу основ ставилися інші пріоритети, ніж сьогодні, коли цивільне законодавство сприйняло ідеї європейського приватного права. Зокрема, для неправових режимів характерним є високий рівень ущемлення особи в її правах, адміністративне встановлення обмежень всупереч правам особи та пріоритет державних інтересів над приватними. У той же час слід зазначити, що врахування підходів до обмежень майнових прав фізичних осіб у радянську епоху є необхідним для формування цілісного уявлення про природу таких обмежень. Дослідження обмежень майнових прав фізичних осіб в умовах державного ущемлення останніх, адміністративного регулювання цивільних відносин дасть можливість виявити не обґрунтований з правової точки зору підхід до встановлення зазначених обмежень та їх законодавчого регулювання. Це важливо підкреслити для недопущення сприйняття сучасним українським законодавством тих обмежень, які, не будучи обґрунтованими, з'явилися в ньому за радянських часів.

О.А. Пушкін відзначав, що за радянських часів держава вважалася первинною, право — вторинним [322, с.21]. Від цього, як указує О.В.Дзера, за

радянських часів утверджувався примат колективного інтересу над особистим [105, с.6-7]. Отже, в обмеженнях майнових прав фізичних осіб за радянських часів в основу був покладений не приватний інтерес, а передусім інтереси держави, що ґрунтувалися на ідеологічних мотивах, від чого в цивільне право впроваджувалися ідеї одержавлення власності на нерухомість та засоби виробництва, обмеження правочинів із цим майном, укладення господарських договорів відповідно до планових актів про розподіл продукції. В.В.Луць звернув увагу на обмеження прав учасників договірного процесу, зокрема приділив увагу обмеженням права на дострокове постачання. Це обмеження обґрунтовувалося тим, що матеріальні фонди розподілялися планово і діяли, як правило, протягом року [200, с.61]. Подібні обмеження сторін договору зумовлювалися плановим характером радянської економіки, що за тих умов було актуальним.

Для того щоб зрозуміти першооснови цих ідеологічних за своєю сутністю обмежень, слід навести керівні ідеї, що пропонувалося закласти в основу радянського законодавства. Так, В.І.Ленін у листі до Політбюро ЦК ВКП(б) намітив головне завдання комісії з розробки першого Цивільного кодексу РСФСР, яке мало полягати в тому, щоб повністю забезпечити інтереси пролетарської держави для гарантування можливості контролювати всі без винятку приватні відносини, скасовувати всі договори та приватні угоди, що суперечать як букві закону, так і інтересам трудової робітничої та селянської маси. Він вимагав не відтворення буржуазного цивільного права, а обмежень в дусі пролетарських законів [194, с. 401]. Про цей дух говорить інша фраза В.І.Леніна, що у галузі господарства все є публічно-правовим, але не приватним. Ленін рішуче обстоював розширення застосування державного втручання у приватноправові відносини [194, с. 398]. Можливість особи здійснювати свої права на власний розсуд ускладнювалася передусім під впливом адміністративних примусових заходів, не обумовлених обмежувальними приватноправовими механізмами. Так, обмеження мати у власності підприємства, площу помешкання, що перевищує встановлені межі, вводилися

суто адміністративно, охороняючи лише ідею рівності майнового стану фізичних осіб та пріоритет державної власності. Такі пріоритети не можна назвати правовими з позицій сучасного приватного права, покликаного охороняти права та інтереси фізичних осіб. Передумовами встановлення цих меж були державницькі інтереси, при цьому не завжди враховувались майнові інтереси приватних власників.

Д.М.Генкін висловив слушну думку, згідно з якою абсолютно необмеженим право власності не було ніколи, але ступінь, форми та характер обмежень права власності є різними залежно від економічного устрою суспільства, характеру його виробничих відносин, того класу, на охорону інтересів якого спрямовані норми про право власності [70, с.59]. За радянських часів устрій суспільства був спрямований на обмеження права приватної власності фізичних осіб.

Варто відзначити, що на цей час уже проведені помітні дослідження обмежень права власності, де, зокрема, в ретроспективі з'ясовувалися обмеження майнових прав у радянський період [333]. Утім не цілком визначеними залишаються загальні підходи до тогочасних обмежень майнових прав фізичних осіб. Досі не повністю розкрито питання про те, в яких саме правовідносинах та яким чином виявлялися обмеження майнових прав фізичних осіб за радянських часів, якими були їхні передумови, які пріоритети висувалися щодо їх встановлення, не проведено періодизації таких обмежень, хоча ускладнення майнових прав фізичних осіб і не були однаковими в різні періоди розвитку радянської правової системи.

У цілому, основу обмежень майнових прав фізичних осіб за радянських часів становили державні інтереси як пріоритетні, розвиток прав осіб та приватний інтерес мали другорядне значення. Пріоритетами, заради яких встановлювалися обмеження в ті часи, були: вилучення засобів виробництва з приватної власності, забезпечення безпеки держави, недопущення перебування у власності громадян надлишків майна, уникнення спекуляції житлом, боротьба з отриманням нетрудових доходів, соціальна справедливість, соціальний захист

фізичних осіб. Деякі з пріоритетів, заради яких встановлювалися обмеження майнових прав фізичних осіб за радянських часів, є цілком правомірними з позицій сьогодення: обмеження майнових прав фізичних осіб для забезпечення здоров'я людини, суспільної безпеки та правопорядку.

Слід зазначити, що періодизація обмежень майнових прав фізичних осіб у радянський період має свої особливості залежно від посилення чи зменшення тиску на приватноправові відносини, їх закріплення на різному рівні нормативного регулювання, внаслідок чого слід виділити окремі періоди встановлення таких обмежень.

Так, період з 1917 до 1937 р. характеризувався встановленням обмежень права власності фізичних осіб, обмеженнями правочинів з нерухомістю та з набуття права власності на засоби виробництва фізичними особами.

В основі встановлення таких обмежень лежали особливості юридичної конструкції особистої власності, що впроваджувалася замість приватної. О.В.Дзера називає час з 1917 до 1937 р. періодом зародження особистої власності при збереженні обмеженої дрібної приватної власності (переважно в період непу) [104, с.15]. За тих часів формувалися обмеження права власності передусім на нерухоме майно та засоби виробництва, які дуже мало враховували приватноправові основи цивільного права. Так, першим документом радянської влади – Декретом «Про землю», прийнятим Другим Всеросійським з'їздом Рад 26 жовтня (8 листопада) 1917 р., було скасовано, як тоді писали, раз і назавжди і без будь-якого викупу право приватної власності на землю. В Українській РСР це положення вводилося рішенням Першого Всеукраїнського з'їзду Рад від 12 (25) грудня 1917 р., яким було доручено Центральному Виконавчому Комітетові Рад України негайно поширити на територію Української республіки всі декрети і розпорядження Робітничо-селянського уряду РСФРР, зокрема - декрет «Про землю» [272].

При цьому слід зазначити, що в 1918 р. нормативне регулювання в Україні було дуже суперечливим й варіювалося від скасування приватної земельної власності до спроб її збереження, що пояснюється владним безладом, який

панував у той період. Так, у Четвертому Універсалі Української Центральної Ради від 22 січня 1918 р. йшлося про передачу землі трудовому народові без викупу, скасування власності і соціалізацію землі [416, с.100], що вказувало, фактично, на її націоналізацію. Кардинально інший підхід бачимо у Грамоті Гетьмана України Павла Скоропадського «До всього українського народу» від 29 квітня 1918 р., де було сказано: «Права приватної власності – як фундаменту культури і цивілізації, відбудовуються в повній мірі, і всі розпорядження бувшого Українського Уряду, а рівно тимчасового уряду російського, відміняються і касуються. Відбувається повна свобода куплі-продажі землі» [91]. Утім через встановлення радянської влади скільки-небудь помітного впливу на приватноправові відносини такі декларативні акти не справили.

Обмеження в ті часи ретельно встановлювалися як законами, так і підзаконними актами. Так, було прийнято Постанову НКВС від 30.10.1917 р. «Про права міських самоуправлінь у справі регулювання житлового питання» [272], Декрети «Про заборону угод з нерухомістю» від 08.12.1917 р. та «Про відміну приватної власності на нерухомість у містах» від 20.08.1918 р. Відповідно, проводилася конфіскація житла органами місцевого самоврядування, що стосувалося всіх приміщень, придатних для проживання [65, с.5]. Отже, говорити про встановлення у той період обмежень лише законом не доводиться, провідною була ідея одержавлення власності, внаслідок чого різні органи радянської влади в межах своєї компетенції проводили правове регулювання, встановлювали обмеження майнових прав фізичних осіб.

Обмеження у договірному праві існували передусім щодо ускладнення вільного цивільного обороту окремих речей (передусім тих, що мали значну цінність) між громадянами. Так, С.М.Братусь відзначав, що діяльність приватних торговців щодо укладення ними договорів купівлі-продажу та поставки в період непу піддавалася обмеженням. Зокрема, це були обмеження щодо встановлення оптових та роздрібних цін на товари, диференційованих умов правочинів купівлі-продажу товарів для різних категорій покупців тощо. Це робилося для контролю за діяльністю приватних торговців, а потім – для їх витіснення з тих чи інших

галузей товарообігу [52, с.6]. Оскільки в перші роки радянської влади приватна власність активно викорінювалася, обмеження мали насамперед ідеологічний характер. Звичайно, у правовій державі обмеження не можуть служити меті витіснення тих чи інших суб'єктів із певної сфери товарообігу, отже, вони малозастосовні у наш час, але частково можуть бути застосовані в антимонопольній діяльності держави для створення конкуренції в окремих галузях економіки.

Через ідею обмеження власності громадян утверджувалися обмеження майнових прав фізичних осіб у спадковому праві. До найбільш жорстких обмежень слід віднести обмеження, встановлені Декретом РНК УСРР «Про скасування спадкування» від 11 березня 1919 р. [272], згідно з яким усі види спадкування (за законом і за заповітом) скасовувалися, спадкова маса обмежувалася сумою в 10 тис. карбованців і надходила родичам померлого у вигляді «міри соціального забезпечення» з правом управління і розпорядження. Усе інше майно переходило у власність держави. Таким чином спадкоємці фактично обмежувалися у праві спадкування, що визначалося як за обсягом, так і щодо виникнення майнових прав.

До речі, зазначеним декретом обмежувалися й майнові права кредиторів спадкодавця. Адже ст. VIII Декрету «Про скасування спадкування» встановлювала, що в першу чергу з майна померлого відбувалася компенсація витрат з управління майном: подружжя та утриманці померлого одержували утримання з його майна переважно перед іншими кредиторами. Кредитори померлого одержували залишок спадщини, причому в разі його недостатності – на конкурсних засадах. Як писав із цього приводу В.І.Серебровський, послідовність задоволення боргів була такою, що кредитори померлого стояли на останньому місці, а подружжя та утриманці одержували утримання раніше кредиторів померлого [349, с.219-220].

Подальше впровадження обмежень майнових прав фізичних осіб відбулося з прийняттям Цивільного кодексу УСРР (1922 р.) [272], який фактично закріпив перехід значної частини майна у державну власність. Зокрема, за його ст. 54

предметом приватної власності могли бути лише не націоналізовані будівлі, підприємства торгівлі та промисловості, що мають найманих працівників не більше передбаченої особливими законами кількості. Отже, були започатковані кількісні обмеження щодо власності та й, взагалі, майнових прав: не націоналізованими могли залишатися лише підприємства з невеликою кількістю працівників. Таким чином, великі та середні підприємства не могли перебувати у приватній власності через запроваджені обмеження, фактично обмежувалася власність на засоби виробництва. Як зазначає О.В.Малько, за радянських часів була порушена міра одержавлення власності, паралізована підприємницька діяльність [219, с.212].

Відносно спадкування ст. 434 ЦК УРСР 1922 р. закріпила, що спадкоємець, який прийняв спадщину, відповідав за боргами, що обтяжували спадщину, лише у межах вартості спадкового майна. У літературі з цього приводу відзначається, що в СРСР взагалі виключалася можливість, щоб громадянин був «оплутаний» боргами, а його спадкоємцям могли загрожувати численні кредитори спадкоємця, як це має місце в капіталістичних країнах, тому питання відповідальності спадкоємця за боргами спадщини взагалі не мало такого значення, як у буржуазному суспільстві [439, с.219]. Отже, фактично запровадженим правилом обмежувалися майнові права кредиторів спадкодавця, які не могли повністю повернути зі спадщини борги, якщо розмір спадкової маси був меншим, ніж сума боргу.

Утім окремі з обмежень, що були закладені в той період і не мали суто ідеологічної основи, застосовуються й донині. Так, приділялася увага обмеженням оборотоздатності окремих речей, визначалася неможливість укладення цивільних угод, де людина виступала товаром. Відповідно до цього, було підписано Конвенцію про рабство від 25 вересня 1927 р. [272], статті 1 та 2 якої забороняли дії, пов'язані з придбанням, обміном людини і, взагалі, будь-які дії з торгівлі та перевезення рабів.

Наслідком додержання суспільної моральності як пріоритету для встановлення обмежень стало приєднання СРСР до Паризької угоди про

обмеження обороту порнографічних видань від 4 травня 1910 р. [272]. Частини 1 та 2 ст. 1 цієї Угоди передбачали спрямування спільних зусиль на недопущення переміщення через кордон та оборот творів, малюнків та зображень порнографічного змісту, їх конфіскацію.

Встановлювалися обмеження відповідальності за окремими зобов'язаннями. Так, СРСР приєднався до Міжнародної конвенції про уніфікацію деяких правил про коносамент від 25 серпня 1924 р. [272]. Стаття 4 Конвенції встановлювала, що ані перевізник, ані екіпаж судна не відповідають за збитки, що виникли через немореплавність судна, за винятком, коли ця немореплавність не ставала наслідком недбайливості екіпажу чи некомплектності екіпажем. Отже, йшлося про обмеження цивільної відповідальності у випадках, передбачених законом.

Встановлювалися окремі обмеження щодо недоговірних зобов'язань. Так, у ст. 5 ратифікованої СРСР Женевської конвенції про відшкодування працівникам під час нещасних випадків на виробництві від 01 квітня 1927 р. зазначалося таке: відшкодування під час нещасних випадків, що спричинили постійну непрацездатність або смерть, виплачується потерпілим особам або їхнім утриманцям у формі періодичних виплат за умови, що воно може бути виплачене цілком або частково у формі одноразової допомоги, якщо компетентним властям будуть надані гарантії розумного її використання [272]. Обмеження полягали в тому, що у разі відсутності гарантій розумного використання разової компенсації, що сплачувалася постраждалій особі чи її утриманцям, ця компенсація сплачувалася не відразу, а частинами, шляхом періодичних виплат. Такі обмеження зумовлювалися необхідністю цільового використання допомоги – на лікування та утримання утриманців постраждалого, недопущення марного витрачання цих коштів.

Обмеження у страхових виплатах на випадок хвороби запроваджувалися у ст. 3 Женевської конвенції про страхування на випадок хвороби працівників від 15 липня 1928 р. [272]. Зокрема, якщо застрахована особа під час хвороби відмовлялася без поважної причини додержуватися приписів лікаря чи

інструкції, що стосується поведінки застрахованих осіб під час хвороби, або навмисно і без дозволу ухилялася від контролю установи, яка займалася страхуванням, вона не мала права на виплати.

Простежувалася тенденція щодо обмеження відповідальності особи, коли шкода була спричинена не з її вини. Так, п. 29 Постанови ЦВК СРСР від 6 листопада 1929 р, якою запроваджувалося «Положення про чеки», встановлював, що збиток, який трапився від сплати платником втраченого чи викраденого чеку, несе чекодавець, крім випадків, коли буде доведено, що чек був оплачений через вину платника. Винна поведінка платника фактично перекладала на нього компенсацію збитку, обмежувала негативні майнові наслідки для чекодавця. Схожа тенденція була визначена у п. 7 Постанови РНК СРСР «Про відповідальне зберігання продавцями неоплачених вантажів» [272]. Там було встановлено, що покупець, який не виконав вимоги постачальника чи банка про відвантаження вантажу не зі своєї вини, від сплати штрафу звільнявся. Отже, по суті, впроваджувалася концепція обмеження відповідальності без вини, яка застосовується у цивілістиці й донині.

У цілому слід зазначити, що в перші роки радянської влади були започатковані неправові обмеження, які були передусім пов'язані з правом власності на нерухоме майно та його обмеженою оборотоздатністю. Поряд із цим важливо вказати й на те, що приєднання СРСР до міжнародних конвенцій сприяло визначенню справедливих пріоритетів встановлення обмежень, які за тих часів теж мали місце, а саме – щодо обмеження оборотоздатності окремих речей з міркувань моральності та поваги до людини, а також щодо встановлення справедливих компенсацій особам, які постраждали на виробництві, та на час їхньої непрацездатності.

Період з 1937 до 1962 р. характеризувався поглибленням обмежень особистої власності, продовженням обмежень цивільного обороту.

Основним поштовхом і генеральним нормативним актом для цього стала Конституція УРСР від 30 січня 1937 р. [272]. Її ст. 4 містила положення, що дуже яскраво характеризувало цей етап «соціалізму, що переміг». Закріплювалося, що

економічну основу Української РСР становила соціалістична система господарства і соціалістична власність на знаряддя та засоби виробництва, які утвердилися внаслідок ліквідації капіталістичної системи господарства, скасування приватної власності на знаряддя та засоби виробництва. Стаття 6 Конституції УРСР 1937 р. встановлювала, що земля, її надра, води, ліси, заводи, фабрики, шахти, рудники, залізничний, водний і повітряний транспорт, банки, засоби зв'язку, організовані державою великі сільськогосподарські підприємства (радгоспи, машинно-тракторні станції), а також комунальні підприємства і основний житловий фонд у містах і промислових пунктах ставали державною власністю. Цим закріплювалися обмеження права приватної власності на нерухоме майно та засоби виробництва. Стаття 10 тієї ж Конституції підтверджувала охорону законом особистої власності громадян на їхні трудові доходи та заощадження, на жилий будинок і підсобне домашнє господарство, на предмети домашнього господарства і вжитку, на предмети особистого споживання і комфорту, а так само право спадкування особистої власності громадян. Утім значна частина майна не потрапила до об'єктів особистій власності громадян через неможливість його набуття шляхом укладення договорів та спадкування.

Нормативними актами встановлювалися численні заборони і обмеження щодо здійснення громадянами права особистої власності [65, с. 5]. Причому ідея обмежень власності була закріплена не лише в офіційних документах радянської влади, але й в «альтернативних», так би мовити, джерелах. Так, нелегальна Українська Головна Визвольна Рада в липні 1944 р. прийняла «Платформу Української Головної Визвольної Ради», де пропонувалося «забезпечення вільної форми трудового землекористування з визначенням мінімальних і **максимальних розмірів** (виділено нами – Є.М.) для індивідуального землекористування» [281, с. 124]. Отже, ідея лімітованого розподілу майна була характерною для тих часів, вона закріпилася не лише на рівні правового регулювання, а також глибоко укорінилася в правосвідомості людей.

Обмежене застосування договірних форм у період Великої Вітчизняної війни виявлялося в тому, що замість них іноді застосовувалися недоговірні форми, і зобов'язальні відносини виникали в багатьох випадках безпосередньо з адміністративних актів. Таке обмежене застосування договірної форми мало тимчасовий характер [25, с.5]. Фактично, у надзвичайному стані, в якому перебувала держава під час війни, вона була вимушена тимчасово запроваджувати певні обмеження. Це виявлялося в заміні підстав виникнення цивільних правовідносин із договірних форм на адміністративні акти.

Після Другої Світової війни європейські держави намагалися забезпечити сферу внутрішнього майнового обороту товарами першої необхідності. Про це свідчать усілякі застереження при укладенні міжнародних актів у сфері торгівлі. Так, у п. «а» ч. 2 ст. XI Генеральної угоди про тарифи і торгівлю (ГАТТ) 1947 р. встановлювалися обмеження експорту, які могли тимчасово застосовуватися з метою попередження чи послаблення критичного дефіциту харчових продуктів або інших товарів, що мають вагоме значення для експортуючої сторони. Тож суспільний інтерес продовжував бути передумовою обмежень на рівні міжнародного співробітництва. У цьому випадку регулювання було спрямоване на охорону майнових прав фізичних осіб щодо забезпечення товарами першої необхідності, зокрема, продовольчими товарами.

Характерним у післявоєнні роки стало впровадження та нормативна регламентація обмежень майнових прав фізичних осіб під час військових конфліктів для встановлення правил лімітування таких прав. Зокрема, ст. 46 Женевської конвенції про захист цивільного населення під час війни від 12 серпня 1949 р., ратифікована СРСР 3 липня 1954 р. [272], встановлювала, що застосовані щодо майна цивільного населення обмеження мають бути скасовані в найкоротший строк після закінчення воєнних дій згідно із законодавством держави, під владою якої опинилася територія. Важливим є визначення Конвенцією принципового положення про тимчасовий характер таких обмежень, чим започатковано існуючий нині підхід, втілений у законодавстві про надзвичайний стан.

Відносно особистої власності на нерухомість продовжували набувати нового змісту існуючі раніше обмеження. Так, Указ Президії Верховної Ради СРСР від 26 серпня 1948 р. «Про право громадян на купівлю і будівництво індивідуальних житлових будинків» дозволяв громадянам купувати й будувати такі будинки в сільській місцевості. Проте Указом Президії Верховної Ради СРСР від 18 червня 1958 р. було внесено зміни, згідно з якими максимальна площа житлового будинку не могла перевищувати 60 кв. м., чим встановлювалися кількісні обмеження щодо розміру будинку[272]. Обмеженою була площа земельних ділянок, що відводилася під забудову одно- чи двоквартирним будинком. Згідно з п. 4 Розділу I Постанови Ради Міністрів УРСР «Про затвердження Положення про житлово-будівельні колективи та індивідуальних забудовників у містах і селищах міського типу Української РСР» № 514 від 30 квітня 1958 р. [272], для одно- і двоповерхових 2-квартирних жилих будинків у містах відводилася земельна ділянка 600–800 кв. м., у селищах міського типу – 800–900 кв. м. на будинок. Цим впроваджувалися обмеження не лише на площу одноквартирних будинків для громадян, а й на домоволодіння в цілому, тривав регламентаційний вплив на майнові права фізичних осіб.

М.К.Галантич охарактеризував етап між 1937 та 1962 р. як етап адміністрування житлових відносин [65, с.5]. Це дійсно було так, оскільки обмеження житлових прав фізичних осіб застосовувалися навіть адміністраціями підприємств. Показовим є приклад із судової практики тих років за цивільною справою громадянина К. до організації «Мостопоїзд № 500» про виконання умов договору і вселення, що розглядалася за протестом заступника Голови Верховного Суду УРСР Судовою колегією в цивільних справах Верховного Суду УРСР (ухвала від 31 серпня 1961 р.). *Громадянин К. виконав усі умови, передбачені договором, укладеним між ним і відповідачем про трудову участь у будівництві жилого будинку, але відповідач відмовився надати йому квартиру площею 18,3 кв. м. як це було передбачено договором. Народний суд Дарницького району м. Києва рішенням від 18 травня 1961 р. в позові відмовив. Київський обласний суд ухвалою від 8 червня 1961 р. рішення*

народного суду скасував і справу провадженням зактив. На підставі ст. 6 ЦК УРСР Судова колегія в цивільних справах Верховного Суду УРСР ухвалила: протест заступника Голови Верховного Суду УРСР задовольнити [56, с.61-62]. Цей приклад показує, наскільки широким був розсуд адміністрації підприємств при встановленні обмежень майнових прав фізичних осіб та свідчить про окремі випадки відновлення прав, усунення окремих обмежень актами судової влади. Утім, як бачимо з наведеної справи, навіть ці окремі випадки відновлення законності щодо майнових прав фізичних осіб робилися адміністративно – не через цивільний позов особи, права якої були порушені, а через протест заступника Голови Верховного Суду УРСР на порушення прав фізичної особи.

Обмеження майнових прав фізичних осіб існували й щодо правочинів із житлом. Як відзначав С.М.Братусь, обмеження на стороні покупця полягало в тому, щоб у покупця, його подружжя та малолітніх дітей не виявилося двох чи більше будівель (ст. 182 ЦК РСФСР) або трьох чи більше будівель (ст. 182 ЦК УРСР) [52, с.48]. До речі, українське законодавство за радянських часів було більш лояльним до власника (дозволяючи мати у власності дві будівлі) у порівнянні з тодішнім російським (яке обмежувало цю можливість лише однією будівлею). Обмеження на стороні продавця полягало в тому, щоб від його імені, від імені його подружжя чи неповнолітніх дітей здійснювалося відчуження не більше однієї будівлі протягом трьох років [52, с. 48]. К.А.Граве, А.І.Пергамент, Т.Б. Мальцман прямо визначали останнє як *обмеження для продажу* [81, с. 71], що важливо для подальшого формування правової термінології. Ті ж автори виділяли обмеження щодо обміну відомчого житла, наданого у найм у зв'язку із трудовими відносинами, причому суд у цих випадках не мав права вирішувати питання про правомірність відмови в обміні [81, с. 120].

Обмеження в обороті окремих речей (зокрема, обмеження обороту зброї, лікарських засобів тощо) за радянських часів встановлювались із міркувань державної й суспільної безпеки, з метою охорони соціалістичної економіки чи з інших важливих державних інтересів і міркувань [364, с. 176]. Деякі з цих обмежень продовжують існувати й зараз, оскільки спрямовані на охорону прав

та інтересів фізичних осіб. Водночас деякі обмеження відносно обігу валютних цінностей (навіть до встановлення кримінальної відповідальності), що були свого часу спрямовані на недопущення «чужої» дрібнобуржуазної чи капіталістичної ідеології, обумовлені «залізною завісою», збереженням основ соціалістичної економіки, нині переосмислено, і такі обмеження виправдано існують у досить пом'якшеному вигляді.

Існували й справедливі обмеження оборотоздатності окремих видів майна. Прикладом є ратифікована УРСР Єдина конвенція про наркотичні засоби від 30 березня 1961 р. Зокрема, п. «б» ч. 2 ст. 5 Конвенції встановлював заборону на виробництво, ввіз, вивіз, зберігання, застосування наркотичних засобів та торгівлю ними, крім кількості, яка може бути необхідною для медичної та науково-дослідної роботи. Цим встановлювалися обмеження цивільного обороту наркотичних засобів. Такі обмеження видаються справедливими і з позицій сьогодення. Отже, крім обмеження майнових прав фізичних осіб тих часів були обґрунтовані захистом здоров'я населення, що є актуальним і в наш час.

Існували науково обґрунтовані обмеження у спадковому праві, зокрема стосовно обсягу спадкової маси. Так, І.Б.Новицький та Л.А.Лунц вказали на обмеження щодо спадкового розпорядження, зокрема на те, що спадкоємець, на якого покладено виконання заповідального відказу, зобов'язаний був виконати його лише в межах вартості того спадкового майна, що перейшло до нього. Друге обмеження полягало в тому, що шляхом заповідального відказу не могла бути зменшеною та частка для неповнолітніх дітей та інших непрацездатних спадкоємців, яка б їм належала, якби вони були б закликані до спадкування за законом [261, с. 184]. Зазначені обмеження є справедливими й цілком виправданими, вони спрямовані на охорону майнових прав спадкоємця, тому актуальні і для сучасного цивільного права.

Загалом, наведені приклади правомірних обмежень майнових прав фізичних осіб у радянські часи змушують укріпитися в думці, що наукова обґрунтованість та участь СРСР у міжнародних організаціях, ратифікація міжнародних документів дозволяли втілювати приватноправові засади

регулювання майнових відносин у сферах, які не були пріоритетними для ствердження ідеї розвитку державної власності та обмеження через це майнового обороту. Цілком правомірними з позицій сьогодення та такими, що продовжують втілюватись у правове регулювання, є обмеження оборотоздатності наркотичних і сильнодіючих лікарських засобів та зброї, встановлення тимчасового характеру обмежень прав людини у разі ведення воєнних дій та деякі інші, що не мали суто ідеологічного підґрунтя.

Період з 1963 до 1990 р. характеризувався подальшим визначенням обмежень майнових прав фізичних осіб у радянському законодавстві.

У той період цивільне законодавство помітно розвивалося, з'явилася міцна наукова основа для впровадження обмежувальних заходів, які почали втілюватись в першу чергу через норми закону. Помітним є дослідження В.П.Грибанова. Однак він приділив увагу переважно межах права власності, що на той час було виправдано через проголошення принципу «дозволено лише те, що прямо визначено законом». Тому особи здійснювали свої права передусім у межах, визначених законом, але не на свій розсуд залежно від цих меж.

Аналізуючи позицію В.І.Курдиновського, Г.Ф. Шершеневича та інших дослідників, які вважали право власності правом, обмеженим законом, В.П.Грибанов називає її найбільш правильною, оскільки вона більш точно відображає саму природу права [93, с. 23]. Отже, В.П.Грибанов вбачав право обмеженим за своєю природою, причому, з огляду на позицію дослідників, на яку він спирався, обмеження мають перебувати у сфері дії закону. Цей дослідник зазначав, що визначення меж здійснення цивільних прав не є обмеженням цих прав, а є юридичним виразом вже існуючого економічно рівного становища людей у системі соціалістичних суспільних відносин [93, с. 25]. Саме щодо соціалістичних суспільних відносин, де люди перебували в економічно рівному становищі, розумів В.П.Грибанов межі здійснення цивільних прав, прямо вказуючи на те, що вони не є обмеженнями. Останні ж відносилися ним більше до капіталістичного суспільства, оскільки, посилаючись на висловлення В.І.Курдиновського про те, що Сенату важко примирити повноту влади власника

з обмеженнями її в законі, В.П.Грибанов зауважував, що це лише зайвий раз показує, що навіть від тих убогих *меж* законності, що існували у дореволюційній Росії, Сенат вимушений відступати під напором капіталу [93, с. 23]. Далі, аналізуючи стародавнє римське право, він говорив про *обмеження меж* здійснення цивільних прав, коли їх здійснення тією чи іншою мірою стосується інтересів представників пануючого класу [93, с. 28]. Таким чином, вчення про межі здійснення цивільних прав було обґрунтоване В.П.Грибановим передусім щодо *суспільних соціалістичних відносин*, про що він сам писав. Важливо у зв'язку з цим відзначити, що за радянських часів фактично основним обмежувачем фізичних осіб у майнових відносинах виступала рівність їхнього економічного становища, відповідно до чого обумовлювалися межі здійснення цих прав. Через це за межі суб'єктивного права виводилася можливість для фізичних осіб мати у власності засоби виробництва, підприємства, більше ніж один житловий будинок, укладати договори позики під проценти тощо.

Що стосується термінології, то обмеження та межі цивільних прав за радянських часів здебільшого ототожнювалися. Варто навести лише один характерний приклад цього. В.П.Грибанов обмеження свободи заповіту розкриває так: неповнолітні та непрацездатні діти спадкодавця (в тому числі всиновлені), а також непрацездатні подружжя, батьки (всиновлювачі) та утриманці померлого успадковують незалежно від змісту заповіту не менше двох третин від частки, яка дісталася б кожному з них при спадкуванні за законом [93, с. 92]. При цьому В.П.Грибанов припускався синонімічного вживання термінів «обмеження» та «межі», оскільки в іншій своїй роботі вже писав не про «обмеження свободи заповіту», а про «межі свободи заповіту» [92, с. 58-63] в однаковому контексті.

Через розвиток науки цивільного права основні обмеження майнових прав фізичних осіб були поміщені в закон і стали відображуватись у ньому через кодифікацію 1963 р. Утім говорити про суто приватницькі засади, втілені у ЦК УРСР 1963 р. не доводиться. Так, незважаючи на те, що ст. 86 ЦК УРСР встановлювала, що всі форми власності є рівними, ст. 87 ЦК УРСР на відміну від

цього мала положення, що держава охороняє соціалістичну власність (державну, колгоспно-кооперативну, профспілкових та інших громадських організацій) і створює умови для її примноження. Аналогічні завдання щодо приватної власності не проголошувалися. Більше того, ст. 88 ЦК УРСР закріпила обмеження, що майно, яке є в особистій власності громадян, не повинно служити для одержання нетрудових доходів. Земля перебувала у виключній власності держави (ст. 90 УК УРСР), тому її майновий оборот через відчуження між фізичними особами був неможливим. Будівлі, споруди, устаткування та інше майно, що належало до основних засобів державних організацій, не підлягало відчуженню громадянами, крім окремих видів майна, продаж якого громадянам допускався законодавством Союзу РСР і Української РСР (ст. 91 ЦК УРСР). Стаття 109 ЦК УРСР додавала, що в особистій власності громадянина, який був членом колгоспного двору, не могло знаходитися майно, яке відповідно до статуту колгоспу могло належати тільки колгоспному двору. Цим значно обмежувалася можливість придбання майна у власність фізичними особами. Стаття 100 ЦК УРСР визначала практично виключний перелік майна, яке могло перебувати в особистій власності громадянина: предмети вжитку, особистого споживання, комфорту і підсобного домашнього господарства, жилий будинок і трудові заощадження. Проте позитивним у цей період є те, що більшість обмежень майнових прав фізичних осіб визначалася законом, що ставало на заваді довільному їх встановленню міністерствами, відомствами, адміністраціями підприємств, у чому виявляється значне впорядкування дії механізму правового регулювання щодо обмежень.

Стаття 101 ЦК УРСР встановлювала, що в особистій власності громадянина може бути один жилий будинок або його частина. Цим обмежувалася можливість громадянина мати більше ніж один житловий будинок. Згідно зі ст. 101 ЦК УРСР, граничний розмір жилого будинку або його частини (частин), що належав громадянину чи його сім'ї, не повинен був перевищувати вісімдесяти квадратних метрів жилої площі. Винятки робилися лише для осіб, що мали великі сім'ї.

Обмеження відносно перебування у власності громадянина лише одного житлового будинку як наслідок породжували обмеження правочинів із житлом, про ринок якого за тих часів говорити не доводиться. О.С.Іоффе зазначав, що приміщення, яке займалося за спеціальним житловим зобов'язанням у відомчому будинку, можна було обміняти лише з особою, що перебувала у трудових відносинах із тим же відомством [144, с. 350]. Із цього випливають принаймні два важливі аспекти. Перший – обмежувався вільний обіг житла через закріплення його за відомствами, а не приватними власниками. Другий – забезпечувалася соціальна справедливість, коли особі надавали житло через її «корисність для суспільства» у зв'язку із трудовими відносинами. Ще одне обмеження щодо укладення правочинів із житлом було пов'язане з правилами про прописку осіб за місцем проживання, у зв'язку з чим, як відзначала Р.Й.Халфіна, було неминучим обмеження можливості вчинення деяких видів правочинів (наприклад, купівлі-продажу житлових будинків) [397, с. 167]. Такими обмеженнями держава боролася зі спекуляцією, незаконною тоді ріелторською діяльністю (маклерством), забезпечувала принцип рівності всіх, соціальну справедливість при розподілі житла, недопущення надлишків житлової площі, закріплення осіб у певній місцевості.

Такі пріоритети, що впливали на зміст суб'єктивного цивільного права, не виправдано ускладнювали його здійснення, що можна відзначити з позицій сучасної української цивілістики, яка будується на приватницьких засадах. Зокрема, зазначені обмеження суперечили засадам свободи договору, неприпустимості позбавлення права власності, свободи підприємницької діяльності, свободи пересування тощо. О.О.Красавчиков указував на обмеження щодо плати за користування житлом при укладенні договору піднайму (не вище квартирної плати, що сплачується за це приміщення наймачем), яке було спрямоване на те, щоб приміщення не використовувалося наймачем для отримання нетрудових доходів [175, с. 137-138]. Таке обмеження, як і саме поняття «нетрудові доходи», у сучасному праві в умовах формування вільних цін та свободи договору не є прийнятним.

Боротьба з «нетрудовими доходами» стосувалася не лише обмежень орендної плати за житло. Стаття 108 ЦК УРСР встановлювала граничну кількість худоби, що могла перебувати в особистій власності громадянина, що зумовлювалося різними причинами. Серед них – недопущення можливості одержувати доход через приватне тваринництво, що було проявом ідеології рівності громадян, недопущенням надлишків майна як економічної основи дрібнобуржуазної ідеології.

Із тих саме міркувань згідно зі ст. 25 Основ цивільного законодавства СРСР та союзних республік подружжя, інші члени колгоспу чи будь-хто не могли бути власниками майна, яке відповідно до статуту могло належати лише колгоспному двору в цілому. У цьому виявлялося, окрім названих причин обмежень, намагання забезпечити розвиток колективній власності, що фактично також була значною мірою одержавлена.

Провідні вчені-цивілісти розуміли ідею визначення законодавчої прерогативи щодо встановлення обмежень майнових прав фізичних осіб, вона знайшла своє відображення при їх закріпленні у ст.ст.100–109 ЦК УРСР. Попри тенденції, що намітилися відносно встановлення обмежень майнових прав фізичних осіб законом, у підзаконних актах існували окремі з обмежень, які погіршували становище фізичних осіб у порівнянні з визначеними законом положеннями. Так, Ю.Х.Калмиков указував на обмеження прав покупців щодо обміну товару неналежної якості, які були незаконними, порушували права громадян. Адже закон (ст. 41 Основ цивільного законодавства СРСР та союзних республік, ст. 246 ЦК РСФСР) надавав покупцю можливість відмовитися від договору та відразу ж повернути річ неналежної якості, а Правила обміну промислових товарів передбачали таку можливість лише за відсутності товару для заміни. Учений зазначав, що, будучи підзаконними актами, Правила мають відповідати вимогам закону. Такі обмеження, на його думку, порушували майнові права громадян [148, с. 146-147]. Слід повністю погодитись із такою позицією й підкреслити важливість визначення обмежень майнових прав фізичних осіб законом.

Наприкінці розглядуваного періоду намітився перехідний період обмежень майнових прав фізичних осіб, коли застосовувалися заходи з вилучення не обґрунтованих приватноправовими законами розвитку цивільного права обмежень. З реформуванням радянського законодавства наприкінці вісімдесятих – на початку дев'яностих років минулого століття кількісні обмеження щодо майна, яке могло перебувати у приватній власності, були зняті й в основу поставлено законний характер отримання громадянином доходів, за які це майно отримано [375, с. 43]. Так, п. 6 «Заходів щодо організації фінансового оздоровлення економіки і зміцнення грошового обігу в республіці в 1989–1990 роках та в тринадцятій п'ятирічці», затверджених постановою ЦК Компартії України і Ради Міністрів УРСР № 120 від 28 квітня 1989 р. [272] містив положення про «активізацію роботи по залученню коштів населення шляхом продажу громадянам в особисту власність квартир у будинках державного і громадського житлового фонду», після чого на організаційному рівні розпочалися заходи з відновлення повноцінної оборотоздатності житла.

Становлення приватноправових засад обмежень майнових прав фізичних осіб в Україні (з початку 90-х рр. XX ст. до сьогодні). Для цього періоду стає характерним скасування обмежень кількості житлової площі, що може перебувати у власності осіб, розвиток договорів з відчуження житла, скасування обмежень на перебування у власності фізичних осіб засобів виробництва та іншого майна. При цьому збереглися обґрунтовані обмеження щодо оборотоздатності окремих видів майна: наркотичних та лікарських засобів, зброї.

Утвердження пріоритету прав людини перед обмеженнями, спрямування діяльності держави на їх розвиток, закріплення конституційної прерогативи обмежень прав власності на землю та житло стали провідними ідеями, що почали враховуватися при встановленні обмежень. Стаття 13 Конституції України встановила, що держава забезпечує захист прав усіх суб'єктів права власності. За таких умов спрямованість обмежень, коли перевага віддається одним суб'єктам права власності перед іншими, перестала бути актуальною. У цьому полягає різниця між спрямованим на інтереси держави радянським

законодавством та сучасним правовим регулюванням, що має за пріоритет забезпечення охорони всіх суб'єктів права власності.

Через охорону прав усіх суб'єктів права власності були скасовані такі, що проіснували десятиліттями, обмеження щодо кількості майна, яке могло перебувати у приватній власності фізичних осіб. Продовжують втілюватись у життя обмеження щодо відмови у наданні товарів, послуг, робіт суб'єктами підприємницької діяльності споживачам, започатковані ще в дореволюційні (до 1917 р.) часи в Російській імперії. Так, у ст. 13 Закону України «Про захист економічної конкуренції» [272] записано, що часткова або повна відмова від придбання або реалізації товару за відсутності альтернативних джерел реалізації чи придбання вважається зловживанням і тягне за собою встановлену відповідальність.

У цілому відбувається закріплення обмежень майнових прав фізичних осіб з урахуванням ідеї додержання приватного інтересу, зменшення необґрунтованого ускладнення майнових прав фізичних осіб. Так, спадкодавець нині може вільно розпоряджатись половиною майна, на яку могла б за законом претендувати особа, що має право на обов'язкову частку в спадщині. Раніше це була лише одна третина, що залишалася після не менше ніж двох третин від частки, яка дісталася б кожній з осіб, що мають право на обов'язкову частку в спадщині при спадкуванні за законом. Крім того, свобода заповіту стала розвиватися в тому аспекті, що раніше особи, які мали право на обов'язкову частку у спадщині, могли успадковувати *не менше* двох третин від частки, що дісталася б їм при спадкуванні за законом. На відміну від радянських часів, сучасні норми законодавства, а саме ч. 1 ст. 1249 ЦК України, вказують на те, що розмір обов'язкової частки у спадщині може бути зменшений судом з урахуванням відносин між спадкоємцями та спадкодавцем, а також інших обставин, які мають істотне значення. Такий підхід сучасного законодавця бачиться справедливим. Адже тут, на відміну від жорсткого імперативу радянських часів, розширено розсуд суду, який, зокрема, має враховувати принципи цивільного права (зокрема, справедливості, добросовісності і

розумності) при винесенні судових рішень. Це є необхідним, наприклад, у ситуації, коли між особами, що мають право на обов'язкову частку в спадщині, та спадкодавцем були неприязні стосунки. Тоді суд, у повній відповідності до закону, виходячи з ч. 1 ст. 1249 ЦК України, може зменшити розмір обов'язкової частки у спадщині.

Спостерігається тенденція до встановлення обмежень майнових прав фізичних осіб з урахуванням приватного інтересу, поваги до прав особи, розвиток приватної власності, скасування обмежень щодо кількості майна, яке може перебувати в особі, розширення переліку правочинів, що можуть вчиняти фізичні особи. Але за цих умов роль обмежень жодним чином не зменшується. Вони продовжують відігравати помітну роль у механізмі правового регулювання, а передумови та пріоритети їх встановлення потрапляють у правову площину, що є запорукою обґрунтування обмежень, забезпечення ними здійснення прав усіма суб'єктами цивільного права з урахуванням суспільних інтересів.

1.3.2. Доктринальні підходи до ідеї обмежень майнових прав фізичних осіб

Для того щоб дійти до сутності обмежень майнових прав фізичних осіб, необхідно з'ясувати їх через дослідження доктринальних підходів, які існують сьогодні щодо вирішення зазначеного питання.

Як відзначав ще Й.О.Покровський, проблема обмежень майнових прав фізичних осіб та суспільних інтересів була нагальною та обговорюваною у цивілістиці різних часів і завжди пов'язувалася із загальнофілософськими ідеями взаємовідносин між особою і державою для визначення меж влади останньої [286, с.78] як вихідних, концептуальних засад. Виникають різні антиномії між особою і суспільством, а поряд з цим постає запитання: чи може суспільство й держава будь-який свій інтерес ставити вище будь-якого індивідуального інтересу, чи серед останніх є такі, що навіть для держави повинні мати абсолютне та незаперечне значення [286, с.78-79]? Звичайно, відповідь на це запитання може бути різною за різних суспільно-економічних

формацій та спрямування державного механізму або на державницькі інтереси, або на надання пріоритету правам людини. Інтерес для цієї роботи будуть мати передусім ті пріоритети, що зумовлюють встановлення обмежень майнових прав фізичних осіб у правовій демократичній державі, якою прагне стати сучасна Україна. Отже, необхідно виявити підходи, здатні допомогти у побудові концепції обмежень майнових прав фізичних осіб з огляду на формування правової держави та визначення пріоритету прав людини серед інших завдань держави.

Вищенаведене визначення доктринальних підходів до обмежень майнових прав фізичних осіб допоможе наблизитись до розуміння концептуальних ідей стосовно обмежень майнових прав фізичних осіб, їхньої зумовленості, з'ясувати уявлення про обмеження у праві в різноманітті наукових поглядів на них, визначити вихідні моменти для розвитку ідеї обмежень майнових прав фізичних осіб у сучасному цивільному праві та розмежувати їх із подібними чи близькими правовими конструкціями.

Нині існують декілька вихідних доктрин, що об'єднують загальні ідеї, підходи, вихідні моменти відносно обмежень у праві. Вони потребують з'ясування і аналізу їхніх конструкцій для формування адекватних для сучасного етапу розвитку цивілістики відправних аспектів та поглядів, що мають застосовуватися для ґрунтовного дослідження обмежень майнових прав фізичних осіб.

На сьогодні оприлюднено багато напрацювань, які формують уявлення про обмеження. Серед них є такі, що більше чи менше наближені до права. Наприклад, існує позиція, згідно з якою обмеження встановлюються волею людини, тобто абсолютизуються самообмеження. Цей підхід започаткований фахівцями психологічного напрямку. Так, В.Ф.Ерн зазначає, що істотна ознака власності, «моє», вноситься не зовнішнім елементом, а психічним моментом, присвоєнням, внутрішнім встановленням межі, границі й перешкоди для іншого. Межі власності визначаються не чимось зовнішнім, а внутрішнім психічним моментом [431, с. 197]. В.В.Іванов виділяє самообмеження сторін договору, які

при визначенні змісту договору вимушені йти на поступки одна одній [139, с. 22]. Механізм самообмежень лежить передусім у психології людини, й такі моменти вивчаються в інших галузях юридичних знань.

Так, стосовно злочинів, де суб'єктивні моменти є важливими для кваліфікації злочинних дій, психологічними аспектами формування злочинної поведінки займається кримінологія. У цивільному праві «цивільнології» ще не існує, тому деякі дослідники (наприклад, В.В.Іванов) у цивільно-правових дослідженнях приділяють увагу такій не суто цивілістичній матерії, як самообмеження. Вважаємо, що ці погляди більше враховують психологічні моменти, пов'язані з цивільним правом, зосереджуються передусім на внутрішніх чинниках формування та прийняття особою рішення, отже є малоприйнятними для нашого дослідження. У зв'язку з цим слушним видається підхід М.О.Стефанчука, який дійшов висновку про неможливість самообмеження у здійсненні суб'єктивних цивільних прав у цивільних правовідносинах [373, с. 8]. Дійсно, тут перевага має віддаватися зовнішньому впливу на особу, яка зазнає його з боку закону і має коригувати відповідно до цього свою поведінку. Правильність такого підходу добре пояснює В.І.Ємельянов, який зазначає, що відмова особи діяти певним чином у межах суб'єктивного права не спричиняє собою припинення чи обмеження права в позитивному сенсі [121, с. 18]. Адже при обмеженнях суб'єктивного права мова має йти про відповідні приписи позитивного права, що утруднюють здійснення суб'єктивного цивільного права. Якщо ж особа свідомо не здійснює свого права, то мова не має йти про його обмеження – за особою залишається визнана державою, правовими приписами можливість щодо здійснення суб'єктивного цивільного права.

Утім не будемо заперечувати, що вольові механізми можуть мати значення для дії обмежень майнових прав фізичних осіб. Адже у цивільного права немає такого механізму, який дозволяв би впливати на поведінку зобов'язаної особи, минаючи її особистість і волю [5, с. 131]. Тому, безперечно, окремі юридичні наслідки породжуються не без участі мотиваційних аспектів з боку людини, але в цивілістиці вони об'єктивуються через її волевиявлення.

Суб'єктивна сторона здійснення цивільних прав становить соціально-психологічний (внутрішній) механізм, завдяки якому нормативні приписи об'єктивуються у правомірній поведінці [249, с. 46]. Це певною мірою є підтвердженням тези про психологічні корені не лише реалізації самообмежень у праві, але й виконання правових приписів людиною.

Проте правова сфера є більш універсальною для встановлення обмежень майнових прав фізичних осіб, ніж сфера психології окремої людини. Як слушно зауважує Д.А.Дєдов, кожна людина має власне уявлення про свободу, оскільки межі свободи є різними навіть на особистісному рівні через фізіологічні, психологічні, психопатичні, біологічні та багато інших розрізняльних рис між людьми [101, с. 18]. Відповідно, людина може здійснити або не здійснити своє право, у тому числі й майнове, хоча суто об'єктивно це не впливатиме на її можливість здійснити це право. Тому слід виробляти загальні та стійкі критерії обмежень майнових прав фізичних осіб, а не віддавати це виключно на розсуд кожної людини. Критерії, підстави та ідеї встановлення обмежень майнових прав фізичних осіб необхідно розробити у правовій сфері для нормального функціонування майнових прав фізичних осіб та можливостей їх здійснення кожною особою в узгодженні із правами інших осіб та суспільними інтересами.

Враховуючи правову спрямованість нашого наукового пошуку, зосередимо основну увагу на правових доктринах, що визначають підходи до обмежень прав фізичних осіб на основі об'єктивних правових критеріїв.

Одним із таких підходів є той, що саме правове регулювання відносин вже є гарантією від свавілля держави щодо особи. Прихильниками цієї ідеї були такі відомі правознавці, як С.С.Алексєєв [17, с. 359], В.С.Нерсєсянц [259, с. 504] та інші.

Утім розвиток ідеї обмежень у самому праві, всередині нього сягає ще кінця XVIII ст. Зокрема, в «Оголошенні про права людини і громадянина» 1791 р. зазначалося, що природні права людини є недоторканими для самого закону, який лише має охороняти їх від порушення [418, с. 480-481]. Хоча слід відзначити, що ще до формування теорії природних прав людини існували окремі

прикладі спроб обмежити владу за допомогою права. Так, у Золотій буллі 1222 р. угорський король Андраш II приймав обмеження влади корони на користь «вищих і нижчих благородних людей» [113, с. 103]. Отже, саме тоді й зародилися першооснови обмежень щодо самої держави на користь людини.

Відносно недавнього минулого В.С.Нерсисянц, розмірковуючи про правову державу, вважав, що обмеження державного свавілля має місце з переходом від силового права до правової концепції [259, с. 504]. Цю ідею обмежень, які існують щодо держави усередині права, підтримував С.С.Алексєєв. Він зазначав, що стосовно власника кожна інша людина, суспільство в цілому зобов'язані утримуватися від того, щоб вторгтися в його владу над річчю, тому власність є соціальними відносинами. При цьому йдеться про волевиявлення й силу людини стосовно його речі [17, с. 359]. Таким чином, ідея обмежень висловлюється щодо кожного й суспільства в цілому, які мають дотримуватися прав власника. Тому навіть закон, держава не повинні посягати на природні права осіб. Якщо особа є власником речі, це має визнаватися суспільством, державою, іншими особами й через це підтримуватися законом. Такий погляд сприйнято законодавством: зокрема, ч. 6 ст. 319 ЦК України містить положення, в якому наголошується, що держава не втручається у здійснення власником права власності. Звичайно, «невтручання» не означає відсутність правового регулювання відносин власності – це різноаспектні явища.

Ф.А.Хайєк писав, що право, законність обмежує можливості держави, не дає їй довільно втручатись у дії індивідів, зводячи нанівець їхні зусилля [396, с. 123]. Тут також простежується думка про те, що право накладає на державу певні обмеження і тим самим спонукає поважати права людини. В літературі також зазначається, що важливим для держави є наявність правопорядку, який несумісний з абсолютною, необмеженою державною владою [267, с. 62]. Отже, саме існування права обмежує державу, а не лише фізичну особу, людину, яка проживає в державно організованому, правовому суспільстві.

Б.А.Кістяковський підкреслював, що у правовій держави є певні межі, які вона не може переступати. Обмеженість влади у правовій державі створюється

визнанням за особою невід'ємних, непорушних та недоторканих прав [159, с. 144]. Ця позиція нині якнайкраще підтверджується у ст. 3 Конституції України, де зазначено, що держава відповідає перед людиною за свою діяльність, а утвердження й забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави. Це стало нині основою для розробки так званої «людиноцентричної» концепції, згідно з якою людина та її права стають пріоритетними при розвитку права. У цивілістиці прихильником цієї позиції останнім часом є професор Р.Б.Шишка. Це є варіантом концепції природних прав людини, що поширюється на всі галузі права. Адже у правовій державі право і законодавство є основними обмежувачами державного втручання [266, с. 19]. Як зазначається в літературі, ще Йєринг обґрунтовував необхідність встановлення правових меж для діяльності держави [157, с. 69]. Отже, держава має бути обмежена у свавільному втручанні в майнові права та інтереси фізичних осіб завдяки виробленим правовим механізмам, які здатні забезпечити виконання цього завдання.

Слід зауважити, що ідеї існування всередині права обмежень держави з метою запобігання її свавіллю відносно особи є конструктивними щодо правової держави. Утім вони більше відображають конституційно-правові підходи до проблеми обмежень, тому мають ретельно вивчатися цією галуззю права.

Проте такі погляди покладаються й в основу цивілістичних знань, чому пильну увагу приділяв відомий цивіліст О.А.Пушкін. Він відзначав, що сучасне цивільне право України формується як право приватне, де встановлюється така система взаємовідносин держави та громадянського суспільства, коли держава підпорядковується громадянському суспільству [90, с. 6]. Роль держави зводиться лише до встановлення «правил гри», яких зобов'язані дотримуватись учасники цивільних відносин [322, с. 24]. Такий підхід є важливим для розуміння основ сучасного цивільного права, де держава є обмеженою об'єктивними приватноправовими законами розвитку цієї галузі.

Філософи Кальвін, Отман, Бьюкенен розробили деструктивний варіант цієї теорії, зокрема вказували на обов'язкові обмеження верховної влади та необхідність скидати тиранів [392, с. 106]. За часів Російської імперії близькі за

змістом ідеї висував П.О.Кропоткін, який зазначав, що держава не лише обмежує, але й обертає в рабство селян та робітників, отже необхідно ці обмеження зняти й змінити становище революційним шляхом [177, с. 388-389]. Цитування таких праць для нашого дослідження є важливим з тієї глибинної точки зору, що невиправдані обмеження фізичних осіб в їхніх правах можуть призвести до руйнування права, до соціальної напруженості й навіть революцій. Отже, завданням різних галузей права є в межах свого предмета оптимізувати відповідні обмеження й встановити загальний підхід до їх застосовування лише в необхідних випадках. На підтвердження цього варто навести вислів видатного правника Джона Локка, який писав, що державна влада у своїх крайніх межах обмежена суспільним благом [198, с. 204]. Тому принаймні суспільні інтереси мають бути враховані державою в підході до обмежень прав осіб.

Ще один концептуальний підхід до обмежень прав осіб вказує на те, що межі та обмеження прав осіб встановлюються через державне правове регулювання. Цей підхід, названий позитивістським, полягає в тому, що межі дії прав людини, її свободи встановлюються державою [111, с. 157]. Таким чином, держава встановлює чіткі обмеження прав фізичних осіб завдяки правовому регулюванню суспільних відносин.

Згідно з цією позицією, обмеження щодо прав осіб можуть встановлюватися ззовні, передусім законодавчими актами. Розвиток цієї ідеї знаходимо у філософських доктринах Ф.Гегеля. Що стосується цивілістичних досліджень, то підтвердження цієї ідеї зустрічається в працях дослідників-цивілістів В.П.Камишанського, Р.Б.Шишки, що докладно буде показано нижче. У цьому ключі висловлюється також В.С.Мілаш, яка вважає, що держава, приймаючи закони, забезпечує межі свободи індивідів, цим самим утворюючи її, адже будь-яке явище не може існувати у просторі і часі, не маючи своїх меж. Таким чином, необмежена свобода вибору робить неможливим сам вибір [230, с. 64]. Отже, слід відзначити вагомі здобутки теоретиків права, зокрема, цивілістики, погляди яких визнають вплив держави на здійснення суб'єктивних цивільних прав через певні обмеження.

Утім такі погляди є поширеними й на більш загальному рівні. Так, філософ і теоретик права І.Кант писав, що держава об'єднує велику кількість людей, які підпорядковані законам [153, с. 233]. Сучасні прихильники цієї філософської ідеї тлумачать її в бік наближення до концепції правообмежень. Зокрема висувається ідея, що громадянське суспільство – це така форма співіснування людей, яка закономірно організує свободу та утримує її в межах права [421, с. 56]. Отже, особа в державно організованому суспільстві обмежується ззовні законом, який охороняє права інших членів суспільства, допомагає їм співіснувати. При цьому обмеження дозволяють узгодити дії осіб, їхнє волевиявлення з приписами закону, які є загальнокорисними для всіх взагалі й для кожної особи як члена громадянського суспільства зокрема.

Для підтвердження наведених вище міркувань якнайкраще підходить позиція І.Канта, який зазначав, що право – це обмеження свободи кожного, за умови згоди його з такою ж свободою кожного іншого, наскільки це можливо за загальним законом [153, с. 260]. Якщо цьому слідувати, то така позиція виявляється дуже слушною щодо обмежень майнових прав фізичних осіб. Згідно з нею, для забезпечення свободи кожного в межах права, законом можуть обмежуватися майнові права фізичних осіб, що зумовлюється існуванням прав інших осіб, яких мають дотримуватись, і це є загальнокорисним.

Ф.Гегель також був прихильником ідеї про необхідність встановлення обмежень державою. Зокрема, цей мислитель зазначав, що особі можуть ззовні пропонуватися різні закони [67, с. 9]. Отже, особа зазнає тиску законів, зовнішнього впливу, що й може її обмежувати. Ф.Гегель віддавав пріоритет загальній волі держави перед індивідуальною і наголошував, що особливість чи одиничність людини не перешкоджає загальній волі, а підпорядковується їй [67, с. 28]. Цей видатний теоретик висунув ідею *формальної свободи*, яка є остільки, оскільки співвідноситься з чимось обмеженим [67, с. 29-30]. Саме така формальна свобода людини втілюється як загальна ідея у праві. Право дійсно здатне обмежити людину через загальну волю, висловлену у законах, втім це має

робитися заради загального блага, тобто блага всіх в державно організованому суспільстві.

Прихильником цієї концепції був також Б.М.Чичерін, який зазначав, що встановлення прав осіб та їхніх меж залежить не від особистого розсуду кожного, а лише від влади, яка може видавати правила, що є обов'язковими для всіх. Влада керується при цьому як взаємним співвідношенням свободи окремих осіб, так і вимогами суспільної користі, яким завжди підпорядковується особиста свобода [418, с. 480-481].

В.С.Соловйов висунув ідею, що людина здатна розвивати свою культуру та духовність лише в умовах цивілізованої держави, де є примусові закони, що обмежують злу волю людей і не дозволяють їй руйнувати суспільство [366, с. 356]. Незважаючи на філософсько-правову спрямованість такого підходу, слід відзначити, що в ньому чітко простежується ідея про те, що людина обмежується саме законом. Цей дослідник також слушно зазначав, що коли свобода одного обмежується так, як і свобода іншого, або якщо вільній дії кожного передбачена загальна для всіх межа, тоді лише обмеження свободи набуває правового характеру [366, с. 323-324]. Отже, рівність обмежень для всіх, що забезпечується правовим законом, здатна сформулювати для фізичних осіб відповідні обмеження, які встановлюються для загальної користі й при цьому забезпечують дотримання прав цих осіб.

Є.М.Трубецькой був прихильником ідеї нормативних обмежень свободи фізичної особи. Він наголошував, що не може бути права при відсутності таких правил і норм, які б, з одного боку, надавали окремим особам певну сферу зовнішньої свободи, а з другого – обмежували б зовнішню свободу особи [388, с. 30]. Отже, завдяки правовому регулюванню досягається певна міра свободи особи, що забезпечується відповідними правовими обмеженнями. Обмеження прав осіб, які містяться в узагальненому вигляді у приписах законодавства, повинні мати загальнонеобхідний, правовий характер.

Таким чином, законодавчі обмеження майнових прав фізичних осіб за будь-якого політичного режиму та економічних умов відігравали провідну роль.

Невипадково ще дореволюційний дослідник обмежень права власності В.І.Курдиновський відводив чільне місце саме законодавчому шляху врегулювання обмежень майнових прав [182, с. 387]. У сучасний період В.П.Камишанський, досліджуючи підходи до встановлення обмежень права власності, сформулював тезу, згідно з якою обмеження власника допускаються лише законом та в суворо визначених ним цілях [149, с. 7]. У резонанс із цим Р.Б.Шишка відносно особистих немайнових прав фізичних осіб зазначає, що свобода особи у праві на творчість може бути обмежена на основі і в порядку, передбаченими законом [427, с. 46]. Послідовним прихильником ідеї законодавчого обмеження права власності є також К.Скловський, який категорично стверджує, що всі обмеження власності є можливими лише ззовні й встановлюються законом [359, с. 109]. Нині законодавство відштовхується від ідеї обґрунтованості обмежень майнових прав фізичних осіб, неможливості довільного встановлення таких обмежень, охорони при цьому прав та законних інтересів зазначених осіб. Тому слід відзначити, що в сучасних умовах законодавчий шлях встановлення обмежень майнових прав фізичних осіб не втратив своєї актуальності. Утім він має спиратися на правові ідеї та принципи. Отже, система обмежень через це спрямована й на існування ускладнень для законодавця щодо встановлення ним необґрунтованого ущемлення майнових прав фізичних осіб всупереч правовим ідеям і принципам. Для цього мають бути виявлені передумови та пріоритети, що зумовлюють встановлення обмежень майнових прав фізичних осіб, й на науковому рівні розроблені основоположні ідеї встановлення таких обмежень.

Таким чином, наявним є розвиток концепції зовнішніх чи позитивних обмежень майнових прав фізичних осіб з боку держави, що здійснюється за допомогою законодавчого регулювання суспільних відносин. Такий підхід не лише знаходить своє підтвердження на рівні загальнотеоретичних чи філософських робіт, але й одержав розвиток у цивілістичних працях, тому є досить перспективним для цивілістичних досліджень.

У науці є прагнення об'єднати в одну концепцію як внутрішні, так і зовнішні обмеження щодо прав осіб. Обмеження, що встановлені ззовні, згідно з таким підходом, мають узгоджуватися та гармоніювати із внутрішніми обмеженнями самої людини. Такий універсалізм ідеї обмежень прав фізичних осіб є дискусійною спробою з'єднати два різних, навіть певною мірою протилежних підходи до обмежень у праві. Він є проявом дещо ідеалістичної концепції про те, що можливо досягти певного уникнення суперечностей між свідомістю особи та втручанням у її права з боку держави.

Насправді слушною стосовно такого аспекту розуміння обмежень у праві видається позиція, що іноді синтез є проблематичним, оскільки пов'язуються елементи, які далеко стоять один від одного, суперечать один одному, що вказує на їхню неорганічність [187, с. 11]. Адже неорганічним, з одного боку, є встановлення обмежень, що є універсальними та обов'язковими для всіх відповідно до закону, з другого – суб'єктивне «вимірювання» сприйнятливості таких обмежень кожним для себе.

Підхід до буття реальності та її явищ як до певної цілісності суб'єктивного та об'єктивного спостерігається в екзистенціалізмі [394, с. 788]. Так, відомий представник екзистенціалізму М.О.Бердяєв зазначав, що особистість не може протиставити себе суспільству, проте водночас визнавав незалежність особистості від суспільства [39, с. 203-204]. Цей дослідник стверджував, що людина може бути рабом не лише зовнішнього світу (до якого належить і держава), але й самого себе, своєї природи [39, с. 78]. Звідси, якщо інтерполювати цей підхід стосовно обмежень прав фізичної особи, то обмеження можуть походити як від держави, так і від самої людини. Оскільки право впливає на поведінку учасників не суто у площині цивільного права, цей аспект має додатково вивчатися науками, предметом дослідження яких є мотивація вчинків людини. Що ж до цивілістичних підходів, то тут навіть якщо особа не скористалася правом, яке їй надано через правоздатність, це не означає відсутності цього права як такого. Мотиваційні ж причини того, чому саме особа

не скористалася тим чи іншим наданим їй правом, лежать здебільшого поза межами цивільного права.

Сучасні погляди на теорію узгодження зовнішніх та внутрішніх обмежень знаходимо у В.П.Малахова, який, з одного боку, визнає, що правова свобода досягається ціною самообмежень, а з другого – говорить про зовнішні обмеження свободи людини [216, с. 76-77]. Такі погляди є прийнятними з філософсько-правової точки зору, але можуть бути досить умовно застосовними до приватноправових досліджень обмежень майнових прав фізичних осіб. Адже механізм формування самообмежень людини включає в себе психологічні, соціальні та інші чинники, що мають самостійне значення, предмет дослідження й належать до окремих сфер наукового пізнання. Цивілістика, у свою чергу, займається передусім юридичними обмеженнями як такими, що мають правове значення. Саме їм буде приділено увагу в цьому дослідженні.

Від загальних підходів до обмежень у праві відштовхуються й основні цивілістичні концепції, які нині сформовані лише щодо окремих аспектів обмежень майнових прав фізичних осіб, і цілісної доктрини щодо цього питання, попри його важливість, ще не вироблено.

В українській цивілістиці О.В.Дзера одним із перших дослідив обмеження права власності. Він звернув увагу на концептуальну основу таких обмежень та підґрунтя їх розвитку в умовах, коли законодавство у врегулюванні відносин власності відійшло від принципу «дозволено все, що прямо вказано у законі» та визначило інший: «дозволено все, що прямо не заборонено законом». Цей автор вказав на головний недолік пострадянського законодавства, яким встановлюються обмеження права власності, а саме: не в кожній із норм пропонуються конкретні обмежувальні критерії для застосування примусових заходів, що може призводити до надто широкого їх застосування [104, с. 270]. Отже, обґрунтуванню механізму правового регулювання обмежень майнових прав фізичних осіб та його ефективності слід приділити пильну увагу.

В.П.Камишанський здійснив спробу висвітлити проблеми обмежень права власності. Дослідник справедливо зазначив, що проблеми обмежень цивільного

права в широкому загальному сенсі є недостатньо дослідженими [151, с. 4]. Він розв'язав у процесі дослідження обмежень права власності низку важливих завдань: розробив їх поняття [149, с. 6], запровадив класифікацію [150, с. 213-238], визначив місце в системі цивільного права [149, с. 6]. Природно, що через спрямованість предмета дослідження В.П.Камишанський у своїх пошуках приділив більше уваги аспекту обмежень права власності. Виявлення особливостей обмежень майнових прав фізичних осіб в Україні, одним з аспектів яких є обмеження права власності, зважаючи на новизну актів цивільного законодавства та принципово нову їх концептуальну побудову, є важливим завданням правової науки.

Цивільно-правовий аспект обмежень житлових прав визначив М.К.Галантич. Він уперше в цивілістичній науці розглянув зміст житлових правовідносин в об'єктивному та суб'єктивному розумінні з огляду на обмеження права власності на житло [65, с. 18]. М.К.Галантич також приділив увагу обмеженням кола громадян, які мають право на соціальне житло та можуть бути сторонами договору соціального найму житла [65, с. 14]. Проблемі обмежень суб'єктного складу учасників договірних відносин приділив увагу Р.А.Майданик [210, с. 325]. Ю.О.Заїка розглянув проблему обмежень складу спадкоємців у спадкових відносинах [129, с. 5]. Позиції, визначені цими авторами при вивченні обмежень права власності на житло, обмежень складу учасників договірних відносин, обмежень у спадковому праві використані в цьому дослідженні далі.

Необхідно відзначити загальнотеоретичні дослідження обмежень у праві, що як базові слід використовувати при дослідженні обмежень майнових прав фізичних осіб з урахуванням специфіки, що притаманна останнім. Серед таких праць варті уваги дослідження О.В.Малька щодо стимулів та обмежень у праві [219]. Утім загальнотеоретичні підходи, незважаючи на їхню цінність, не завжди враховують специфічні цивільно-правові аспекти проблеми, що мають бути поставлені в основу при розв'язанні дискусійних питань цього дослідження.

О.О.Михайленко дослідила обмеження права приватної власності за стародавнім римським та сучасним цивільним правом України [250]. Вона

з'ясувала юридичну сутність, особливості та значення обмежень здійснення права приватної власності, провела їхню систематизацію, виявила наявність обмежень не лише в речовому праві, але й щодо інших майнових прав [250, с. 7], чим визначила принципову можливість існування різних обмежень майнових прав у цивільному праві, які не вичерпуються лише речовим правом. Із цього випливає можливість цілісного дослідження обмежень майнових прав фізичних осіб із виявленням притаманних їм закономірностей та особливостей.

В.О.Мікрюков цілком присвятив своє дослідження обмеженням і обтяженням права власності. Він розмежував ці категорії і перші визначив, по суті, як встановлення чи зміну меж права власності через звуження дозволів, встановлення додаткових обов'язків, накладення заборон; до других цей автор відніс речові права третіх осіб на майно [245, с. 12]. Погоджуючись із думкою, що поняття «обмеження» та «обтяження» не слід ототожнювати, зауважимо, що вищеназваний автор проводив дослідження переважно на базі російського законодавства, тому отримані ним результати не можуть сприйматися буквально і потребують додаткового аналізу. Останнє зумовлюється й неусталеністю категорій «обмеження» та «обтяження» в науці цивільного права, потребою в подальших розробках у цьому напрямі.

О.В.Розгон дослідила межі та обмеження права власності. Зокрема, вона класифікувала межі та обмеження права власності, дала їх поняття. Ця дослідниця визначила, що межі мають загальний характер і діють відносно всіх власників, а обмеження встановлюються стосовно конкретного суб'єкта (категорій суб'єктів) [333, с. 44]. Однак ці положення потребують вивірення та додаткового аналізу відносно загального (у порівнянні з обмеженнями права власності) підходу до обмежень майнових прав фізичних осіб та узгодження щодо інших концепцій.

Т.Б. Станкевич дослідила обмеження права власності на землю, зокрема провела їх класифікацію. Так, обмеження права користування земельною ділянкою поділяються дослідницею на такі, що встановлені в інтересах сусідів чи інших осіб, та такі, що встановлюються в публічних інтересах (суспільства чи окремих соціальних груп) [371, с. 110]. Вона влучно підмітила передумови

встановлення обмежень права власності на землю, оскільки за основу зазначеної класифікації взяла інтереси уповноважених осіб та суспільні інтереси. Цим, до речі, розвинуто підхід дореволюційного дослідника В.І.Курдиновського, який також поділяв обмеження права власності на обмеження в публічних інтересах та в інтересах окремої особи [182, с. 377-380]. З таким підходом слід погодитись і далі розкрити ці передумови щодо виникнення обмежень майнових прав фізичних осіб. Проте дослідження Т.Б.Станкевич стосується лише обмежень володіння, користування, розпорядження земельними ділянками в контексті права власності, без урахування інших аспектів: обмежень права користування майном наймача та інших. Дослідницею досягнуто певних наукових результатів, але, на жаль, на базі передусім російського законодавства. Ці міркування можна повною мірою віднести й до праці російської дослідниці О.Н.Кудрявцевої, з тією лише поправкою, що вона розглянула обмеження права власності на житло. Утім авторка поглибила наукові уявлення про обмеження права власності на житлові приміщення, визначила їх поняття, принципи, види та особливості. Важливим є сформульоване визначення обмежень права власності, під яким розуміються встановлені законом правила, що спонукають власника утриматись від певних дій або терпіти дії інших осіб у сфері свого юридичного господарювання з метою захисту основ конституційного ладу, здоров'я, моралі, прав і законних інтересів інших осіб, забезпечення оборони та безпеки держави [179, с. 8]. Таке визначення не розкриває в повній мірі сутності обмежень, що досліджувалися авторкою, зводиться до встановлених законом «правил», втім, насправді важливою є дія обмежень у механізмі правового регулювання, що не відображено авторкою.

Таким чином, попередні дослідження, більшість із яких присвячена обмеженням права власності, не вирішують повної мірою проблеми теоретичного обґрунтування обмежень майнових прав фізичних осіб. Парадокс полягає в тому, що право власності як речове право є найбільш змістовним, і це об'єктивно ускладнює його ускладнення.

У свою чергу виникає потреба врахування передумов та пріоритетів, які мають зумовлювати встановлення обмежень майнових прав фізичних осіб,

постає необхідність спиратися не лише на загальні засади цивільного законодавства, а й на науково обґрунтовані основоположні ідеї встановлення обмежень майнових прав фізичних осіб. Водночас для збалансування інтересів власників та інших осіб чи суспільства в цілому право власника піддається обмеженням. У сучасному суспільстві це пояснюється різними теоріями, наприклад, соціальної функції власності. Так, Д.В.Дождев зазначав, що загальний баланс інтересів у суспільстві може зумовити втрату окремої вимоги проти волі особи, але заради зміцнення її прав як члена цього суспільства [109, с. 132].

Слід також відзначити, що нині конструкції обмежень майнових прав осіб досліджуються з різних точок зору. Так, Р.А.Майданик, досліджуючи договір ренти, дійшов висновку, що будь-яких прямих обмежень суб'єктного складу учасників цього договору законодавством не передбачено [210, с. 325]. Очевидно, він підкреслив широку можливість для різних суб'єктів укладати договори ренти, на відміну, наприклад, від договору довічного утримання, де відчужувачем може бути лише фізична особа. Це лише підтверджує, що обмеження майнових прав фізичних осіб не вичерпуються обмеженнями права власності, яким останнім часом приділено пильну увагу в цивілістичних дослідженнях. Становлення незалежної і суверенної України як правової держави зумовлює й зовсім інший характер цивільного права [90, с. 5-6]. Тому, через необхідність дотримання майнових прав фізичних осіб у правовій державі, залишається потреба у створенні правового механізму дії відповідних обмежень з позицій сучасної цивілістичної науки.

Незважаючи на існування наукових праць у досліджуваній сфері, всі вони стосуються лише окремих аспектів обмежень майнових прав фізичних осіб, зокрема, права власності. Отже, в цивілістиці нині ще не сформовано цілісного уявлення про обмеження майнових прав фізичних осіб. Проте важливим є розуміння, що такі обмеження в цілому мають слугувати охороні прав осіб та суспільних інтересів, і цей погляд на обмеження має пронизувати всі майнові відносини. Саме тоді стане неможливим встановлювати обмеження майнових прав фізичних осіб за кожною нагодою чи незрозумілою доцільністю, без жодних

правових обґрунтувань. Це піде на користь людині, суспільному порядку, сприятиме узгодженню між собою прав різних осіб. Тоді втручання в майнові права фізичних осіб стане можливим лише через їх обґрунтування, встановлення з міркувань справедливості та розумності, що має стати підґрунтям застосування обмежувальних заходів у правовій державі.

1.4. Правова природа обмежень майнових прав фізичних осіб та їх особливості у правовій державі

Уся історія розвитку правової думки свідчить про те, що існують межі здійснення цивільних прав, на які вказує закон, тому особа при здійсненні своїх прав має додержуватись приписів і вимог закону, не може здійснювати своє право як їй заманеться, а має певним чином коригувати свою поведінку. Навіть розробники теорії правової держави припускали можливість обмеження прав і зазначали, що межа свободи однієї особи – це початок свободи іншої особи, і ці межі встановлені для всіх у законі. Зокрема, Джон Локк зазначав, що існує свобода слідувати власному бажанню в усіх випадках, коли це не забороняє закон [197, с. 16-17].

Таким чином, незважаючи на існування суб'єктивних прав, їх абсолюту бути не може. Самі права можуть існувати лише та завдяки тому, що є певні їхні обмеження. Це парадоксальне на перший погляд припущення насправді є виправданим. Адже безмежне право однієї особи здатне знищити право іншої особи і тим самим перетворити право на безправ'я. Оскільки щодо іншої особи діяв би той же принцип, право першої особи також вряд чи змогло б існувати. Це дуже вдало ілюструє Ш. Монтеск'є у своєму влучному вислові: якщо б громадянин міг робити все, що законами забороняється, то в нього не було б свободи, оскільки те ж саме могли б робити й інші громадяни [255, с. 289]. На погляд Р.Моля, в переважній більшості держав їхні громадяни, з одного боку, мають право на певні вимоги від держави, з другого – зобов'язані відносно неї

певними діями. Міра свободи, що надається громадянам, визначається тим, чи їм надається більше прав, чи ж більше накладається обов'язків [254, с. 87]. Наведені міркування підтверджують, що права особи в державі не є безмежними і до певної міри піддаються обмеженням. Ідея обмежень прав осіб не оспорювалася класиками правової держави, і ці уявлення з часом підтверджуються та продовжують розвиватись.

На погляд М.С.Малеїна, при здійсненні своїх прав і свобод кожна особа може піддаватись обмеженням з метою визнання та поваги прав та свобод інших осіб [217, с. 6]. В.П.Грибанов наголошував, що як саме суб'єктивне право за своїм змістом, так і та свобода, що гарантується законом з метою реального здійснення права уповноваженою особою, не можуть бути безмежними. Будь-яке суб'єктивне право має соціальну цінність лише тоді, коли його можна реалізувати, тобто скористатися можливостями, що надаються цим суб'єктивним правом для задоволення матеріальних і культурних потреб уповноваженої особи [93, с. 22]. Отже, здійснення права уповноваженою особою не в останню чергу залежить від того, якого роду обмеженням це право піддається.

Д.А.Дєдов висловив важливе міркування про те, що відсутність якогось фундаментального права чи свободи людини не може вважатися обмеженням свободи. При появі (чи, іншими словами, при загальному розумінні) нових прав і свобод їхня сфера розширюється, й таким чином розширюється сфера автономності особи [101, с. 65]. Наступним етапом, очевидно, є обмеження прав осіб з тим, щоб не перетворити право окремої особи в певний абсолют, що буде не на користь суспільству. Для того щоб право окремої особи не заподіяло шкоди суспільству, іншим уповноваженим особам, воно повинно стримуватись, що й досягається завдяки обмеженням.

Інша справа, що в недемократичних державах обґрунтування обмежень майнових прав фізичних осіб може знаходитися поза межами права, наприклад в ідеологічній, політичній площині, обмеження можуть встановлюватися через доцільність чи інші неправові детермінанти. І лише у правовій державі обґрунтування обмежень майнових прав фізичних осіб лежить у правовій сфері.

Отже, незважаючи на те, що в правовій державі свобода осіб є одним з пріоритетів, ступінь пропонованої свободи визначається певними обмеженнями, що накладаються на особу. Обмеження діють у нерозривному взаємозв'язку і протилежні за своєю сутністю щодо свободи у здійсненні цивільних прав [233, с. 35]. При цьому обмеження охороняють право особи, оскільки перешкоджають порушенню цього права з боку інших осіб (завдяки обмеженню прав останніх); дозволяють уповноваженій особі протиставити це право правам інших осіб; є стримуючим елементом щодо уповноваженої особи через те, що її право також не є безмежним.

На жаль, у сучасній Україні механізми ефективної дії обмежень майнових прав фізичних осіб лише починають розроблятися. Наслідком цього є низка неправомірних дій, що вказують на відсутність чіткого впровадження обмежень, свідчать про неефективність їхньої дії. Так, у Криму найпоширенішим порушенням земельного законодавства є самовільне захоплення земельних ділянок, а в останні роки великою проблемою стали порушення, пов'язані з псуванням сільськогосподарських угідь та інших земель, їх забрудненням хімічними та радіоактивними речовинами і стічними водами, засміченням промисловими, побутовими та іншими відходами. За даними Республіканського комітету з земельних ресурсів, у Криму 15 тис. га землі – самовільні захоплення [354]. Одна з нагальних проблем на території Рівненської області – незаконне використання надр, в результаті якого псуються лісові насадження, ґрунти стають непридатними для цільового використання. Площа порушених земель лише внаслідок несанкціонованого видобутку бурштину становить 72,68 га [321]. Нерідко подібні факти викриваються правоохоронними органами, й порушуються кримінальні справи, на порушників накладаються адміністративні штрафи. Проте на рівні цивільного законодавства ефективного запобігання зазначеним діям наразі чітко не визначено. Це вказує на вкрай неефективне застосування цивільного та земельного законодавства, в якому невизначеність обмежень майнових прав фізичних осіб є однією з причин неспрацювання окремих норм, що начебто мають запобігати свавіллю у майновій сфері, але без

налагодженого механізму обмежень досягти цього вкрай важко, про що наочно свідчать наведені приклади.

Між науковцями нема єдності щодо сутності обмежень майнових прав фізичних осіб у сучасних умовах та відправної ідеї, яка має стати основою при аналізі цього багатоманітного явища. Оскільки право одного суб'єкта майнових відносин може бути в ряді випадків протипоставлене правам іншої уповноваженої особи, необхідно обґрунтувати правові механізми, здатні забезпечити уникнення конфлікту прав та інтересів різних осіб, сприяти досягненню балансу та узгодженості між правами різних осіб, загальнонеобхідними інтересами суспільства. Це дозволяють зробити обмеження майнових прав фізичних осіб.

Дехто з дослідників припускає, що обмеження у праві створюють собою самостійний спосіб правового регулювання поряд із заборонами [49, с. 17]. Така позиція в цілому відповідає підходу про віднесення обмежень до механізму правового регулювання, оскільки заборони в теорії права належать саме до нього. Однак спірним видається виділення обмежень та заборон як рівновеликих категорій. Адже, як слушно зауважує О.В.Малько, поняття «обмеження» є родовим, а «заборона» по відношенню до першого є видовим поняттям [219, с. 94-96]. Останній підхід є більш виваженим, оскільки обмеження є більш ємною за своєю сутністю категорією і не зводяться у правовій державі лише до заборон.

Найбільш багатоаспектний підхід до обмежень висловлює Н.М.Семенюта. Вона пропонує вважати їх самостійним способом правового регулювання (поряд із дозволами та заборонами), елементами методу правових галузей і права в цілому, юридичними гарантіями забезпечення належної реалізації прав та обов'язків суб'єктів права, елементами правових норм, правовідносин, структури права, механізму правового регулювання, правовими засобами тощо [347, с. 14]. Більшість цих підходів до обмежень дійсно мають місце у праві. Слід зазначити, що природа обмежень багатогранна, а саме це явище є комплексним. Утім у кожній галузі права воно має свою специфіку, й в основу мають бути покладені ті складові природи обмежень, що відповідають принципам певної галузі і тим

підходам, що в ній існують. Заслуговує на увагу позиція Н.М.Семенюти, згідно з якою обмеження є засобом встановлення меж права [347, с. 6]. Цей підхід є важливим для розуміння співвідношення таких категорій, як «межі здійснення суб'єктивних цивільних прав фізичних осіб» та «обмеження цивільних прав фізичних осіб», які не виправдано ототожнюються деякими дослідниками.

І.М.Приходько визначила обмеження як правовий засіб, спрямований на утримання суб'єкта права в певних межах та виділила їх як засіб охорони та захисту прав особи [294, с. 5-6]. Отже, позиція про обмеження як засіб охорони прав особи знаходить своє підтвердження, хоча захист прав особи вже виходить за рамки утримання суб'єкта права в певних межах, тому при захисті права йдеться скоріше про відновлення порушеного права, але не про його охорону як таку. У зв'язку з цим вищенаведена позиція потребує уточнення. Тим часом Т.О.Мечетіна слушно визначає обмеження прав як правоохоронювальний механізм, при неспрацюванні якого вступає в дію правозахисний механізм, що включає в себе міри захисту та юридичної відповідальності [227, с. 67-68]. Ця позиція видається більш правильною, ніж попередня, адже слід відрізнити охоронювальні (що передують порушенню) та захисні (що відновлюють порушене право) механізми в праві, у тому числі це стосується обмежень.

Окремою проблемою є те, який результат спричиняють обмеження майнових прав фізичних осіб у разі їх встановлення. У літературі було висловлено декілька точок зору з цього приводу. Так, О.Г.Братко категорично стверджував, що обмеженнями є повне чи часткове позбавлення суб'єктивного права [49, с. 88], тому як результат обмежень прав осіб називалося позбавлення суб'єктивного права. Така позиція є однією з крайніх, тому її слід дуже обережно сприймати в умовах правової держави, де охороні прав фізичних осіб відводиться значне місце.

Більш обґрунтованою видається позиція В.П.Камишанського в цьому питанні. Дослідник зазначає, що через обмеження особа не позбавляється права, а воно лише тимчасово звужується [150, с. 158]. Він, крім того, вважає, що обмеження не виключає певне суб'єктивне право зі змісту правоздатності

уповноваженої особи [150, с. 154]. Цим підтверджується існування суб'єктивного цивільного права, навіть незважаючи на те, що воно піддається певним обмеженням. С.С.Алексєєв виділив певні способи правового регулювання, які можуть призвести до звуження дозволів [13, с. 65], чим фактично вказав на дію правових обмежень, які ускладнюють здійснення суб'єктивного права. О.В.Малько зазначив, що здійснення природних прав кожної людини обмежується лише тими межами, які забезпечують іншим членам суспільства здійснення цих прав [219, с. 72]. Отже, при обмеженні майнових прав фізична особа не позбавляється майнового права, а його здійснення лише ускладнюється через стримування обмеженнями небажаної поведінки особи заради суспільних інтересів та прав інших уповноважених осіб.

Зважаючи на вищевикладене, є можливим припустити, що обмеження майнових прав фізичних осіб зумовлені необхідністю підтримувати природне право та запобігати свавілля інших осіб. Законодавець закріплює обмеження майнових прав фізичних осіб, які зумовлюються правовими, об'єктивно-історичними передумовами, розвитком суспільства, його економічного потенціалу та іншими детермінантами.

Обмеження майнових прав фізичних осіб у правовій державі покликані витискувати суспільні відносини, що не відповідають інтересам суспільства та інших уповноважених осіб. Як слушно зазначив О.В.Малько, призначення правових обмежень – не ущемляти, а звужувати свободу та стримувати здійснення антисуспільних інтересів особи [219, с. 92]. Отже, обмеження є надійною перепорою на шляху свавілля окремої особи чи використання права на угоду правлячій верхівці, прошарку чи групі осіб.

Слід приділити увагу обмеженням у вітчизняному праві виходячи з необхідності адаптації до *acquis communautaire* європейського законодавства. Адже Законом України «Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу» [300] передбачена необхідність дотримання в українському законодавстві вимог та стандартів Європейського Союзу (далі - ЄС). Це зумовлює узгодження

національного права із міжнародними стандартами у врегулюванні майнових відносин, учасниками яких є фізичні особи. Зі вступом України у Світову організацію торгівлі це перетворюється на нагальне завдання для правотворчих органів нашої держави, має стосуватися кожної ланки системи українського законодавства, що регулює майнові відносини між людьми.

Оскільки Україна поступово йде шляхом побудови правової держави, де утвердження та забезпечення прав і свобод людини є головним її обов'язком, виникає необхідність в обґрунтуванні примусових дій щодо фізичних осіб, які мають спиратися на право й закон. Для юридичного регулювання відносин режимами, що ігнорують ідеї правової держави такий підхід не є характерним. Саме це за недемократичних режимів великою мірою спричиняє певні внутрішні та зовнішні конфлікти, що до пори стримуються державою через суворий примус, жорсткі заборони та покарання. Утім об'єктивно ці проблеми потребують вирішення, що є цілком можливим у правовій державі.

У сучасному суспільстві ідея панування права над свавіллям стає в один ряд із найважливішими загальнолюдськими цінностями [74, с. 9]. Отже, обмеження майнових прав фізичних осіб як елемент правового регулювання у правовій державі потребують обґрунтування, адже будь-які примусові дії за такої системи мають бути чітко виважені та застосовуватись у виняткових випадках. У правовій державі право й закон обмежують не лише особу, але й державу від свавільного втручання в особисті немайнові та майнові відносини. Тому розробка науково обґрунтованої концепції обмежень майнових прав фізичних осіб в умовах побудови правової держави є важливим питанням теорії цивілістики, розробка якого є необхідною для сприяння належній охороні прав та законних інтересів цих осіб.

Як наголошується в Конвенції про захист прав і основних свобод людини, держава може встановлювати тільки такі обмеження прав, які встановлені законом, і лише остільки, оскільки це є сумісним з їхньою природою, виключно з метою сприяння загальному добробуту у демократичному суспільстві [317]. Тому довільне встановлення обмежень майнових прав фізичних осіб стає неможливим

і навіть протиправним. У правовій державі необґрунтовані обмеження мають усуватися через побудову законодавства на правових принципах, через гармонійний розвиток власності незалежно від її форми, втілення свободи договору як основоположної засади майнового обороту.

Стаття 64 Конституції України зазначає, що конституційні права і свободи людини не можуть обмежуватися, крім випадків, передбачених Конституцією України. Частина 7 ст. 319 ЦК України закріплює положення, згідно з яким діяльність власника може бути обмежена чи припинена, або власника може бути зобов'язано допустити до користування майном інших осіб лише у випадках та в порядку, встановлених законом.

Із розвитком приватного права виникає потреба у визначенні правових критеріїв обмежень майнових прав фізичних осіб, адже за командно-адміністративної системи, яка пронизувала правовим імперативом навіть диспозитивне за природою приватне право, не було сенсу замислюватися над «зайвою» тонкою матерією обґрунтувань примусових дій держави щодо фізичної особи. Не поставало питання стосовно об'єктивної виправданості обмежень майнових прав фізичних осіб, дотримання прав людини при їх встановленні, навіть збереження природи приватноправових відносин. У розвинутій правовій державі не може існувати підхід «все заради держави», а найвищою цінністю є людина, її права та свободи. Якщо згідно з першим підходом обґрунтовані критерії встановлення обмежень майнових прав фізичних осіб мають другорядне значення, то в правовій державі обґрунтування та дотримання чітких критеріїв встановлення таких обмежень є необхідним.

У цьому зв'язку слушним видається висловлювання В.С.Пономарьова, що будь-які обмеження в праві мають бути обґрунтованими й диктуватися необхідністю забезпечення прав і законних інтересів учасників цивільного обороту та інтересів суспільства в цілому [287, с. 101]. Отже, питання обмеження майнових прав фізичних осіб у правовій державі зумовлені як наявністю суспільних інтересів, так і правами інших уповноважених осіб, що мають

додержуватися поряд з існуванням суб'єктивного майнового права окремої особи.

Як досить влучно висловився В.П.Камишанський, безмірне посилення і втручання державної влади у відносини власності призводить до втрати індивідуальності та підвищує ступінь залежності особи від влади. Обмеження державної влади створює передумови для розширення свободи особистості [150, с. 19]. Отже, ступінь свободи фізичної особи, в тому числі й у майнових відносинах, залежить від ступеня втручання держави в ці відносини. У правовій державі втручання у майнові права особи має бути винятковим, обґрунтованим та обумовленим законними правами інших осіб чи суспільними інтересами, що можуть конкурувати з правами уповноваженого суб'єкта. Тому обмеження майнових прав фізичних осіб мають бути правомірними та обґрунтованими. Підстави для їхньої правомірності визначено конституційними положеннями. Конституцією встановлено, що Україна є правовою державою, отже свавільне втручання у здійснення майнових прав фізичних осіб за таких умов є неможливим. Звідси випливає необхідність в обґрунтуванні дій держави, яка певною мірою має ущемляти довільне та безмежне здійснення особою майнових прав унаслідок існування прав інших осіб та суспільних інтересів.

Сприйняття в сучасній Україні та закріплення у ст. 1 її Конституції ідеї правової держави спричинило розвиток цивільного права на притаманних йому приватних засадах. Через це з'явилася нагальна потреба у виявленні передумов та пріоритетів, які мають зумовлювати встановлення обмежень майнових прав фізичних осіб. Вони повинні враховувати як загальноправові засади дотримання прав людини при встановленні обмежень майнових прав фізичних осіб, так і галузеві засади цивільного законодавства, а також специфіку зазначених обмежень. Тому виявлення науково обґрунтованих підходів до обмежень майнових прав фізичних осіб є нагальною й актуальною потребою часу, що відповідає сучасному етапу розвитку приватного права України.

Таким чином, обмеження майнових прав фізичних осіб є невідривно пов'язаними з існуванням закріплених законом прав і свобод людини. Адже

право будь-якої особи не може бути безмежним. Р.А.Майданик відзначає, що суб'єктивному праву протиставляються обмеження його здійснення [211, с. 16], тому суб'єктивні права особи та обмеження діють у взаємному доповненні для досягнення рівноваги між правами різних осіб. Так, власник може вільно здійснювати своє право власності. Але коли його право стикається з правами інших осіб, наприклад сусідів, він мусить утримуватися від руйнування їхнього майна (наприклад, суміжних стін у багатоквартирному житловому будинку), не має перешкоджати у здійсненні права власності чи користування житлом іншим мешканцям, не вправі захаращувати приміщення загального користування, проходи, під'їзди тощо. Із цього приводу законом встановлено низку обмежень щодо здійснення права власності, які докладно будуть розглянуті нижче. У свою чергу, власник також в деяких випадках може здійснювати право власності завдяки обмеженням, що накладаються на інших осіб. Останні мають утримуватися від втручання у здійснення власником права власності за винятком загрози через діяльність власника своїм правам та суспільним інтересам.

Як бачимо, передумови для формування обмежень майнових прав фізичних осіб закладені в будь-якому державно організованому суспільстві, яке за допомогою закону регулює цивільні правовідносини.

Саме через обмеження прав однієї особи досягається свобода здійснення прав іншою особою. Майнові права фізичних осіб, з одного боку, і їх обмеження, з другого боку, мають бути збалансованими та пропорційними. Їхній дисбаланс на користь більшої свободи у представників правлячого класу, групи осіб або однієї особи спостерігається при недемократичному державному устрої. Отже, сутнісною рисою у встановленні обмежень майнових прав фізичних осіб, яка має бути присутньою при їхньому формуванні, є збалансованість між ними та свободою у здійсненні цивільних прав, що напрямую пов'язано з обґрунтованістю їх встановлення на приватноправових засадах. Тобто необхідно забезпечити збалансованість прав та інтересів правоволодільца з правами інших уповноважених осіб та інтересами суспільства.

У зв'язку з необхідністю збалансованості майнових прав фізичних осіб та їх залежністю від обґрунтованості обмежень виникає проблема визначення критеріїв обґрунтованості обмежень майнових прав фізичних осіб у правовій державі. Адже ст. 3 Конституції України встановила пріоритет розвитку прав людини, що робить неможливим їх довільне обмеження. Видається, що критеріями обґрунтованості обмежень майнових прав фізичних осіб є додержання науково обґрунтованих принципів встановлення обмежень майнових прав фізичних осіб, зокрема визначення мети їх встановлення, передумов та пріоритетів, що обумовлюють такі обмеження. Законодавчий рівень обґрунтованості обмежень майнових прав фізичних осіб полягає у додержанні вимог Конституції України, якою визначено загальні підходи до встановлення зазначених обмежень (ст.ст. 3, 22, 23, 24, 41, 58, 64, 92), ЦК України (ст.ст. 3, 12, 13, 14, 319, 353, 362, 383, 509, 525, 633, 1193, 1241, 1249) та інших законодавчих актів. Визначення норм Конституції України як позитивного критерію встановлення обмежень є цілком логічним, якщо взяти до уваги правові позиції Конституційного Суду України, де вказано, що Конституція значною мірою закріплює саму ідею права в нашій державі. Більше того, у п.п. 4.3 правових позицій Конституційного Суду України у справі «Про податкову заставу» сказано, що пропорційність, рівність, мораль, об'єднуються якістю, що відповідає ідеології справедливості, ідеї права, яка значною мірою дістала відображення в Конституції України [330]. Отже, ігнорування вимог Конституції України та вимог цивільного законодавства при встановленні обмежень майнових прав фізичних осіб є неприпустимим.

Передумови встановлення обмежень майнових прав фізичних осіб як критерії їх визначення мають враховуватися не лише через їхню теоретичну обґрунтованість, а й тому, що вони цілком втілюються у механізмі правового регулювання, оскільки відображені в нормах законодавства. Так, необхідність додержання прав інших осіб при здійсненні цивільних прав певною мірою закріплена у ст. ст. 23, 41 Конституції України, ст. ст. 13, 319, 1241 ЦК України. Такий же підхід спостерігається й щодо інших передумов та пріоритетів

встановлення обмежень майнових прав фізичних осіб, кожен з яких набув закріплення в нормах чинного законодавства України, що робить їх практично затребуваними для обґрунтування обмежень майнових прав фізичних осіб. Ігнорування цих вимог здатне призвести до необґрунтованих обмежень майнових прав фізичних осіб та порушення балансу між майновими інтересами фізичних осіб і правами інших уповноважених осіб, інтересами суспільства.

Очевидно, що обґрунтованість обмежень майнових прав фізичних осіб тяжіє не лише до задоволення приватного інтересу при визначенні можливостей здійснення суб'єктивних цивільних прав. Слід сказати про існування сучасних тенденцій щодо обмеження суб'єктивних майнових прав фізичних осіб через те, що, крім задоволення приватного інтересу, сьогодні розвиваються й сприйняті європейським законодавством ідеї служіння майна суспільному благу. У зв'язку з цим відносно окремих аспектів майнових прав фізичних осіб набуває обґрунтування теорія «соціальної функції», що є традиційною при застосуванні обмежень у європейському законодавстві та розвивається у вітчизняному праві. Прихильники цієї теорії аргументовано доводять, що соціальна функція права власності забезпечується обмеженнями правомочностей власника соціальними інтересами [185, с. 46]. У європейському законодавстві традиційно існують обмеження, пов'язані із соціальною функцією власності. Так, ст. 33 Конституції Іспанії 1978 р. встановлює, що соціальна функція права власності обмежує його зміст відповідно до закону. Згідно з п. 2 ст. 14 Основного закону Німеччини, власність зобов'язує. Її використання має одночасно служити загальному благу. Як бачимо, в європейському законодавстві мають місце певні обмеження майнових прав осіб, пов'язані із соціальною функцією власності. Вони повною мірою відповідають правовим принципам держав, які сприйняли традиції приватного права.

Прикладом застосування положень теорії соціальної функції власності у інших країнах є житлова реформа у Великій Британії, що відбулася у 1960-ті – 1980-ті роки. Там наймачі приватного житла отримали право на його викуп незалежно від згоди на це власника житла. Показовою є *справа Джеймса проти*

Сполученого Королівства. Заявниками за цією справою були піклувальники володіння Герцога Весмірського, яке включало 2000 будинків у престижному районі Лондона. Заявники скаржилися на те, що володіння втратило багато грошей унаслідок застосування закону, зокрема Акта 1967 р. про реформування системи володіння на правах оренди, який надав право орендарям за довгостроковими контрактами (строк 21 рік та більше) викупати права власності за цінами нижче ринкових. У результаті цього піклувальники володіння Герцога Весмірського були змушені продати 80 % житла і втратили 2,5 мільйона фунтів стерлінгів. У цій справі суд відмовив заявникам у задоволенні позову на підставі того, що вилучення власності для виконання політики, спрямованої на зміцнення соціальної справедливості у суспільстві, належить до політики в інтересах суспільства [125, с. 235-236]. Отже, у країнах з розвинутими приватноправовими традиціями суспільні інтереси є пріоритетними, а майнові права фізичних осіб можуть обмежуватись для виконання соціальної функції, що на користь усіх установлена в законі.

Зміст соціальної функції власності полягає в тому, що при встановленні обмежень в основу обґрунтування окремих із них може бути покладено необхідність врахування суспільних інтересів. Отже, здійснення права власності передбачає не лише здобуття корисних властивостей від речі на користь власника (задоволення приватного інтересу), а й урахування власником суспільних, загальнонеобхідних потреб, зумовлених збереженням культурного надбання, історичної спадщини, іншими суспільними інтересами. Можливість встановлення обмежень щодо власника з цих міркувань визнана на міжнародному рівні. Так, ст. 1 Першого протоколу до Конвенції про захист прав людини та основних свобод 1950 р. встановлює, що держава має право вводити в дію такі закони, які, на її думку, є необхідними для здійснення контролю за користуванням майном відповідно до загальних інтересів. Існують приклади втілення концепції соціальної функції власності у законодавство України. Так, ст. 352 ЦК України передбачає примусовий викуп пам'ятки історії і культури у

власника, який через вчинення дій чи бездіяльність створює загрозу пошкодження або знищення пам'ятки історії та культури.

Очевидно, соціальна функція власності не може застосовуватись скрізь, де вбачаються суспільні потреби, що призвело б до дуже вільного застосування цієї категорії. Тому в літературі сформульована категорія «меж обмеження прав і свобод людини», під якою розуміється сукупність таких, що склалися на основі існуючих у суспільстві соціальних цінностей, критеріїв та орієнтирів, які визначають межі здійснення прав [26, с. 14]. Незважаючи на те, що наведена категорія має більше конституційно-правовий, ніж цивільно-правовий зміст, вона вказує на неможливість дуже широкого розуміння «соціальної функції власності», необхідність додержання приватноправових основ розвитку права приватної власності при встановленні відповідних обмежень.

Через це обмеження, зумовлені соціальною функцією власності, мають впроваджуватися винятково в інтересах загального блага, суспільного інтересу, повинні визначатися через загальноправове регулювання. При обмеженнях власника заради суспільних інтересів особа наділена правом звернутися до суду для оскарження вилучення майна державою, має право одержати справедливую компенсацію від держави у разі вилучення в неї майна для суспільних потреб. Обмеження власника, пов'язані із соціальною функцією власності, мають бути встановлені лише законом. Це впливає зі ст. 92 Конституції України, де сказано, що правовий режим власності визначається виключно законами України та ч. 7 ст. 319 ЦК України, де зазначено, що діяльність власника може бути обмежена чи припинена або власника може бути зобов'язано допустити до користування його майном інших осіб лише у випадках і в порядку, встановлених законом. Межі соціальної функції власності певним чином визначені Конституцією України, нормами цивільного законодавства. Так, ст. 41 Конституції України, ч. 5 ст. 319 ЦК України встановлюють, що використання власності не може завдавати шкоди інтересам суспільства, погіршувати екологічну ситуацію та природні якості землі.

Звичайно, власник свобода якого у здійсненні прав є обмеженою, суб'єктивно може бути обурений і незгодний з певними обмеженнями, але теза «власність є моєю» у правовій державі не є рівнозначною тезі «роблю як власник *все*, що хочу і як завгодно». Адже обмеження власника є справедливими, якщо вони обґрунтовані пріоритетами, які мають зумовлювати встановлення обмежень майнових прав фізичних осіб.

Ідея правомірності, збалансованості інтересів суспільства та приватних інтересів, пропорційності встановлення обмежень підтверджується міжнародною судовою практикою. Так, *Європейський Суд з прав людини розглянув справу Папаміхалопулоса й інших проти Греції від 24 червня 1993 р., де було поставлено питання про експропріацію земельної ділянки для державних потреб, а саме – інтересів оборони.*

Як випливає із матеріалів справи, за Законом від 20.08.1967, Грецька держава передала Фонду Військово-Морських Сил велику ділянку землі у Аттиці, але певна частина переданих земельних угідь належала чотирнадцятьом заявникам чи їх спадкоємцям.

У 1968 р. три особи з-поміж заявників добилися дозволу на повернення свого майна, але Військово-Морські Сили утримували у своєму володінні всю землю, де були побудовані військово-морська база й курорт для відпочинку морських офіцерів. У 1976 р. батько двох заявників добився судового рішення, що було підтверджено касаційним судом у 1978 р., яке визнавало його власником частини землі, але спроби реально повернути землю були марними.

У 1980 р. міністр оборони інформував заявників, що через будівництво військово-морської бази реституція землі неможлива, але вживаються заходи для надання заявникам інших ділянок землі в Аттиці. Проте передання їй цих ділянок не сталося. Справедливої компенсації щодо заявників не відбулося аж до їх звернення до Європейського Суду з прав людини.

Європейський Суд з прав людини прийняв позицію позивачів і дійшов висновку про порушення ст. 1. Протоколу № 1 Європейської конвенції про захист прав людини та основних свобод, оскільки відбулася експропріація

власності фізичної особи в інтересах суспільства без справедливої компенсації [117, с. 55-57].

Отже, вимоги до експропріації, що існують не лише в європейському, а й зокрема в українському законодавстві, на прикладі цієї справи не були дотримані. Адже необхідним є попереднє та повне відшкодування державою вартості майна, яке підлягає експропріації, його власнику. У вищенаведеному випадку це не було зроблено, що не можна визнати правомірним.

Важливою рисою обмежень майнових прав фізичних осіб, яка має враховуватись у правовій державі, є те, що через них забезпечується стабільність, стійкість цивільних прав. Так, О.С.Іоффе, говорячи про право наймодавця на виселення наймача з житлового приміщення, відзначав: із цього права не впливає те, що до нього можна вдатися в усіх випадках, коли наймодавець побажає виселити наймача. Якби справа стояла таким чином, право на житлову площу втратило б властивість *стійкості*, що є однією з його основних якостей. Ця якість обумовлює зовсім інший принцип: за загальним правилом, виселення неможливе навіть і з наданням іншої площі. Винятки з нього встановлені законом [144, с. 387]. Звичайно, ці законодавчі обмеження наймача мають бути ним враховані для того, щоб користуватись житлом і не піддавати себе можливості бути з нього виселеним. Якщо ж абстрактно припустити можливість наймодавця без обмежень здійснювати право на виселення наймача з житла, право перетворилося б на свавілля, що у правовій державі є неприпустимим. Отже, очевидною є необхідність у збалансованості цивільних прав та обґрунтованості їх обмежень, а також впливу цих обмежень при порушенні вказаних вимог на стабільність та стійкість майнових прав фізичних осіб.

Слід зауважити, що об'єктивний розвиток цивільних правовідносин та їх врегулювання на основі приватноправових критеріїв та принципів, необхідність охорони та захисту з цих позицій майнових прав фізичних осіб вимагають формування відповідних обмежень не лише на рівні загальних ідей, але й з урахуванням специфіки окремих цивільних інститутів (права власності,

договірному праву та інших). Як відзначає В.П.Камишанський, відсутність єдиного науково-теоретичного підходу до поняття та змісту обмежень права власності неодмінно впливає на якість законотворчої діяльності, викликає непорозуміння при розгляді судових спорів, пов'язаних з обмеженнями права власності [149, с. 3-4]. О.А.Мережко однією з проблем щодо обмежень свободи договору бачить тенденцію до того, що деякі «каучукові» критерії (соціальна справедливість та інші) дають судам можливість обмежувати свободу договору, якщо того вимагають конкретні обставини справи [226, с. 87]. Отже, є необхідність у більш чіткому формулюванні та спеціальному визначенні критеріїв, що впливають на встановлення обмежень з урахуванням специфіки, яка є властивою для окремих обмежень (наприклад, обмежень договірної свободи). Тому поряд із потребою у з'ясуванні загальнотеоретичних засад обмежень майнових прав фізичних осіб, формуванні узагальнюючих та об'єднуючих концептуальних ідей, що є основоположними для таких обмежень, виникає необхідність виявлення окремих специфічних аспектів різних обмежень майнових прав фізичних осіб.

Нині пріоритетними об'єктами правової охорони в позитивному праві насамперед належать життя та здоров'я людини, охоронювані законом права та інтереси осіб, суспільні інтереси. Не менш важливим є узгодження національного права із стандартами ЄС та їх адаптація до правової системи України у питаннях визначення пріоритетів, що зумовлюють встановлення обмежень майнових прав фізичних осіб.

Тому слід проаналізувати, наскільки українське законодавство відповідає європейським стандартам щодо встановлення обмежень майнових прав фізичних осіб.

Закладені стандартами Європейського Співтовариства підходи до встановлення обмежень майнових прав є нині такими. Відповідно до Договору про створення Європейського Співтовариства (ст. ст. 39 (3), 46 (1) тощо), держави – члени ЄС можуть встановлювати обмеження, якщо це необхідно із загальнокорисних причин, для суспільної безпеки та суспільного здоров'я [101,

с. 65]. Стаття 64 Конституції України встановила, що права та свободи людини і громадянина не можуть бути обмежені, *крім випадків*, передбачених Конституцією України. Стаття 41 Конституції України встановлює, що примусове відчуження об'єктів приватної власності може бути застосоване як виняток з мотивів суспільної необхідності, на підставах і в порядку, встановлених законом, і за умови попередньої і повної компенсації їхньої вартості.

Використання власності не може завдавати шкоди правам, свободам і гідності громадян, інтересам суспільства, погіршувати екологічну ситуацію та природні якості землі. Стаття 319 ЦК України містить загальні підходи до обмежень права власності, зокрема у ч. 7 зазначено, що діяльність власника може бути обмежена чи припинена, або власника може бути зобов'язано допустити до користування його майном інших осіб лише у випадках і в порядку, встановлених законом.

На жаль, в українському законодавстві сьогодні немає якихось узагальнень, що створювали б єдиний підхід до відповідних обмежень майнових прав фізичних осіб у цілому, близьких до тих, що відповідають стандартам Європейського Союзу.

Стосовно нагальної необхідності адаптації українського законодавства до стандартів Європейського Союзу слід враховувати таке: існуючі в українському законодавстві обмеження майнових прав фізичних осіб не повинні відрізнятися від підходів до обмежень, визначених у законодавстві ЄС. Це зумовлено потребою в дотриманні вітчизняним законодавством вимог та стандартів Європейського Союзу. Моніторинг з метою встановлення відповідності обмежень майнових прав фізичних осіб, що існують в українському цивільному законодавстві (передусім, у ЦК України), стандартам ЄС – необхідна процедура, яка має бути застосована вітчизняним законодавцем. Незважаючи на те, що нове цивільне законодавство України розроблялося з урахуванням міжнародних конвенцій, слід плановірно усувати окремі його невідповідності певним стандартам Європейського Союзу. Важливо, щоб у подальшому обмеження

майнових прав фізичних осіб у нашій країні узгоджувались із стандартами ЄС. Слід також уникати необґрунтованого встановлення цих обмежень у національному законодавстві.

Співвідношення обмежень майнових прав фізичних осіб з іншими правовими категоріями

Окремим важливим аспектом виявлення правової природи досліджуваних обмежень є виявлення співвідношення категорії «обмеження майнових прав фізичних осіб» з іншими правовими категоріями. Розв'язання цієї проблеми полягає у виявленні особливостей обмежень, порівнянні їх з близькими за ознаками та вживанням категоріями і в кінцевому підсумку сприяє правильному вживанню правової термінології.

Відповідний аналіз необхідно зробити для недопущення невиправданого використання категорії «обмеження майнових прав фізичних осіб» там, де мають вживатися інші правові категорії. Це дасть можливість краще зрозуміти зміст категорії самих обмежень. Адже, як слушно зазначає В.П.Камишанський, встановлення змісту будь-якого поняття, як правило, здійснюється через зіставлення, виявлення його співвідношення з іншими суміжними поняттями та категоріями [150, с. 38]. Таким чином, відповідне аналітико-прагматичне зіставлення дозволить краще уявити зміст самого поняття обмежень майнових прав фізичних осіб, оскільки при порівнянні різних понять неодмінно виявляються певні риси, які притаманні одному з досліджуваних понять і не є характерними для іншого, що дозволяє виявити відповідну специфіку досліджуваних категорій.

Це є важливим як з теоретичної, так і з практичної точки зору, оскільки сьогодні законодавче регулювання певних майнових відносин іноді передує їх ретельному науковому дослідженню, що може призвести до суперечностей у самому законодавстві. Відносна недослідженість обмежень майнових прав фізичних осіб призводить до необґрунтованого застосування певних правових категорій окремими дослідниками. Так, деякі автори без ретельного дослідження

стверджують, що в законодавстві України поняття «обмеження» та «обтяження» застосовуються як синоніми [33, с. 103-104] й, відповідно, не досить коректно визначають зазначені категорії.

Зауважимо, що після закріплення у ст. 64 Конституції України категорії обмежень прав фізичних осіб якихось помітних наукових пошуків за цією тематикою з позицій сучасної вітчизняної правової науки ще не здійснено. Тим часом законодавче встановлення обмежень має не в останню чергу спиратися на відповідні наукові пошуки в цьому напрямку. Науковці при цьому мають сприймати законодавчу термінологію, проводити відповідний аналіз, висловлюватися щодо вдосконалення законодавства на підставі проведених наукових пошуків, виходячи з набутих дослідницьких результатів. Законодавство, у свою чергу, не може розвиватися всупереч теоретичним підходам, які мають міцну наукову аргументацію. Такий процес взаємного доповнення науки й практики є неодмінною складовою науково обґрунтованого розвитку права в нашій державі. Тим більше, що наукові теорії сприймають як тенденції розвитку права, так і кращий закордонний досвід удосконалення законодавства, що є актуальним з точки зору необхідності подальшого реформування законодавства України та його адаптації до вимог Європейського Союзу.

Отже, існує нагальна потреба у відповідному аналізі та визначенні шляхів усунення існуючих суперечностей для правильного застосування категорії «обмеження майнових прав фізичних осіб» в законодавстві та праві України. Це дозволить уникнути плутанини у праві, невинуватеної підміни однієї правової категорії іншою. Видається, що однією з нагальних проблем, що стосуються обмежень майнових прав фізичних осіб, є узгодження їх застосування з іншими правовими категоріями.

Існують ускладнення щодо теоретичного визначення та практичного застосування категорій «обтяження» та «обмеження» щодо майнових прав. Законодавчі акти не узгоджені з цього приводу. Так, у ст. 111 ЗК України заборона на передачу в оренду (суборенду) зазначається як *обмеження права на земельну ділянку*. Водночас п. 2 ч.1 ст.34 Закону України «Про забезпечення вимог

кредиторів та реєстрацію обтяжень» відносить передачу рухомого майна власником у строкове володіння та користування іншій особі, в тому числі згідно з договором найму, до договірних *обтяжень*. Очевидно, тут слід узгодити застосування термінології.

Єдиного чи більш-менш узгодженого підходу щодо співвідношення понять «обмеження» та «обтяження» ще не склалося. Український законодавець не завжди проводить чітке розмежування між цими поняттями. Так, у ЗК України не приділено достатньої уваги відокремленню обмежень від обтяжень. Адже у ч.2 ст. 110 ЗК України зазначається, що перехід права власності на земельну ділянку не припиняє встановленого обмеження (обтяження). У ст. 111 ЗК України розкриваються підстави встановлення обмежень, а обтяження не згадуються взагалі. Вважаємо необхідним подальше вдосконалення земельного законодавства в цьому питанні, оскільки обмеження права власності, встановлені в ЗК України, мають бути узгоджені з Главою 27 ЦК України «Право власності на землю (земельну ділянку)» та загальними положеннями про право власності та їх обмеження.

Н.Безсмертна стверджує, що питання розмежування категорій «обмеження» та «обтяження» продовжує залишатися дискусійним [33, с. 104]. Як слушно зазначає В.О.Мікрюков, проблеми обмежень та обтяжень права власності у їх взаємозв'язку не отримали достатньої комплексної та систематичної розробки в юридичній літературі [245, с. 5]. Це свідчить про неусталеність поглядів на зазначену проблему і дає підстави зробити висновок про необхідність узгодження існуючих дискусійних питань.

З практичної точки зору, низка проблем також викликана неоднаковим правовим регулюванням обтяжень та обмежень майнових прав фізичних осіб у Законах України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обмежень» і «Про забезпечення вимог кредиторів та реєстрацію обтяжень». Застава, згідно зі ст. 23 Закону України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обмежень», є одним із видів *обмежень* речових прав. Але в Законі України «Про забезпечення вимог кредиторів та реєстрацію обтяжень»

(ст. ст. 4, 21) законодавець відносить заставу до забезпечувальних *обтяжень* рухомого майна. Отже, в першому з наведених прикладів законодавчого регулювання застава віднесена до обмежень, в другому – до обтяжень. Така неузгодженість у законодавстві щодо визначення категорій «обмеження» та «обтяження» перешкоджає застосуванню єдиної термінології, вносить плутанину у понятійний апарат. Це не додає ясності розуміння сутності обтяжень та обмежень і спричиняє неоднозначне тлумачення цих понять. Тому з метою узгодження вживання термінології у законодавстві необхідно змінити ст. 23 Закону України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обмежень», де замість слів «обмежень речових прав на нерухоме майно» записати: «обмежень речових прав на нерухоме майно та обтяжень». Треба прагнути до чіткого дотримання змісту поняття обмежень щодо майнових прав фізичних осіб у чинному законодавстві, яке має бути узгодженим із цивілістичною наукою. Це сприятиме уникненню довільного (занадто широкого чи дуже вузького) розуміння таких обмежень і, врешті-решт, адекватному правовому регулюванню.

Деякі вчені, зокрема І.Ю.Аккуратов, Н.М.Коршунов, А.А. Хорєв, не розрізняють поняття «обмеження» та «обтяження» [4, с. 68-69], оскільки, як вони вважають, і ті й інші ускладнюють право особи при здійсненні нею права власності. Та все ж такий погляд не є поширеним в юридичній науці і не знаходить підтвердження у позитивному праві. Зокрема, в ЦК України обмеження виділяються як окрема правова категорія. Так, у ч. 3 ст. 1241 ЦК України записано: «Будь-які *обмеження* та *обтяження*, встановлені в заповіті для спадкоємця, який має право на обов'язкову частку у спадщині, дійсні лише щодо тієї частини, яка перевищує його обов'язкову частку». Отже, згідно з ЦК України «обмеження» не охоплюють «обтяження», як і, навпаки, «обтяження» не поглинають «обмеження». Ці категорії законодавцем розрізняються. Тому заслуговує на підтримку позиція тих учених, які не ототожнюють, а прагнуть розмежувати поняття обмежень та обтяжень у цивільному праві.

А.Ю.Сидоренко зазначає, що коли говорять про права, то вони обмежуються, а коли говорять про майно, то воно обтяжується [358, с. 28]. Близьким є підхід Б.О.Уткіна, який стверджує, що про обмеження необхідно говорити тоді, коли йдеться про суб'єктів, а про обтяження – у контексті об'єктів прав, скажімо, прав на земельну ділянку [390, с. 2]. Така позиція знаходить підтвердження в ч. 2 ст. 321 ЦК України, де вказано, що особа може бути обмежена у здійсненні права власності.

Існує підхід, згідно з яким обтяження – це привнесене ззовні право третіх осіб, яке перешкоджає власнику речі вільно здійснювати свої повноваження. Обмеження, у свою чергу, є зворотною реакцією власника на обтяження, яка спонукає його утримуватися від певних дій щодо належного йому майна [150, с. 189]. Цей підхід розвивається В.О.Мікрюковим, який також розмежував обмеження й обтяження щодо права власності. До обмежень він відніс встановлення чи зміну меж права власності через звуження дозволів, встановлення додаткових обов'язків, накладення заборон; до обтяжень – речові права третіх осіб на майно [245, с. 12].

У позитивному праві, наприклад у ст. 3 Закону України «Про забезпечення вимог кредиторів та реєстрацію обтяжень» терміни «обмеження» та «обтяження» вживаються окремо. Йдеться про обтяження прав на об'єкт: «...Обтяженням є право обтяжувача на рухоме майно боржника...», – та про обмеження прав на цей об'єкт: «...Обмеження права боржника чи обтяжувача на рухоме майно...». Отже, тут виявляється, по-перше, чітке розмежування обмежень та обтяжень; по-друге, виявляється, що обтяженням є права третіх осіб (що не є власниками) на майно, а обмежуватись може право як власника, так і його кредитора.

Такий підхід знаходить підтвердження в літературі, де сказано, що обтяженнями можна назвати права третіх осіб на майно власника. Як результат встановлених обмежень власник утримується від будь-яких дій відносно належного йому майна [227, с. 92]. Отже, в силу сервітуту сервітуарій має права на користування чужим майном, що становить обтяження майна сервітutom. Водночас власник обмежений у тому, щоб чинити перешкоди сервітуарію у

здійсненні його права. Фактично права сервітуарія обтяжують майно, обмеження ж стосуються прав власника, який має утримуватись від певних дій, наприклад, від того, щоб проводити сільгоспроботи на частці своєї ділянки, виділеної для проходу, проїзду. Така позиція не суперечить законодавству. Адже у ст. 18 Закону України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обмежень» проводиться розмежування речових прав на нерухоме майно та обмежень прав на нерухоме майно. Так, у п.1 ч.1 ст.18 йдеться про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно, а у п.2 ч.1 ст. 18 – про державну реєстрацію обмеження прав на нерухоме майно.

Продовжуючи дослідження відмінностей обмежень та обтяжень, слід звернути увагу на ст. 34 Закону України «Про забезпечення вимог кредиторів та реєстрацію обтяжень», яка досить чітко їх розмежовує. Зокрема, серед договірних обтяжень законодавець визначив передачу рухомого майна повіреному або комісіонеру згідно з договором доручення або з договором комісії; передачу рухомого майна власником у строкове володіння та користування іншій особі, у тому числі згідно з договором найму; передачу рухомого майна в управління, якщо договір управління майном забороняє управителю відчужувати передане в управління рухоме майно; купівлю-продаж рухомого майна з правом або зобов'язанням зворотного викупу; купівлю-продаж рухомого майна за умов, визначених статтею 697 Цивільного кодексу України; зобов'язання боржника передати право власності на рухоме майно обтяжувачу за умови настання певної події в майбутньому; відступлення права вимоги тощо.

Після визначення того, що обмеження майнових прав фізичних осіб та обтяження слід розрізняти, оскільки перші та другі мають відмінності як з точки зору теорії, так і в позитивному праві, залишається актуальним ще один дискусійний аспект: щодо *співвідношення обмежень та обмежених речових прав*.

Деякі дослідники невинувато широко сприймають правову категорію обмежень. Серед учених дореволюційного періоду такої позиції дотримувався С.В.Пахман. До обмежень права власності, що встановлені в інтересах сусідів, він відносив сервітути [274, с. 10]. Інший дослідник того часу, І.В.Трепін, таке

речове право, як узурфрукт відносив до речових обмежень [387, с. 139]. Отже, обмежені речові права в Російській імперії відносилися деякими дослідниками до обмежень права власності. Порівнювані поняття без ґрунтовної аргументації згадувалися ними як загальне (обмеження) та окреме (обмежені речові права). Серед сучасних учених також є прихильники зазначеної позиції. Так, О.В.Малько стверджує, що термін «правові обмеження» є доволі широким і дає можливість включити в нього, зокрема, сервітути [218, с. 20], що, як відомо, належать до прав на чужі речі. Такої ж позиції дотримуються й інші дослідники [166, с. 481]. О.О.Михайленко наводить класифікацію правообмежень та поділяє їх на сервітутні, емфітевтичні, суперфіціарні обмеження та обмеження стосовно права володіння чужим майном [250, с. 77]. Тут обмеження права власності розуміються дуже широко, і не враховується віднесення обмежених речових прав до обтяжень, але не до обмежень права власності.

Більш аргументованою та ґрунтовною видається інша група поглядів, згідно з якою обмеження майнових прав осіб (зокрема, обмеження права власності) та права на чужі речі є різними правовими категоріями. Прихильником такої точки зору в Російській імперії був Д.І.Мейєр, який прямо стверджував, що обмеження не становлять права на чужу річ [225, с. 22]. Цю позицію підтримував Г.Ф.Шершеневич [426, с. 175]. Обидва ці вчені слушно зазначали, що сервітути надавали іншій особі права на чужу річ (наприклад, право користування), обмеження ж через певне ущемлення власника не давали йому можливості повною мірою здійснювати своє право власності.

Права на чужі речі надавали деякі повноваження і дозволяли сервітуарію вчиняти певні дії щодо чужого майна (користуватися ним з певною метою). Обмеження ж, навпаки, сковували власника, примушували його вести себе пасивно, утримуватись від дій, що могли б перешкодити сервітуарію у здійсненні наданих йому обмеженим речовим правом (сервітутом) повноважень. Тому правильним є тлумачити, що обмеження (як певний механізм, стримуючий власника від неправомірних дій щодо не власника) та сервітут (як речове право, що надає можливість користування чужим майном з певною метою) діють у

нерозривному взаємозв'язку. При цьому обмежені речові права надають повноваження іншій, ніж власник особі; обмеження стосуються власника речі та ускладнюють можливість здійснення ним права власності на шкоду особі, яка має обмежене речове право.

Отже, обмеження й обмежені речові права можуть доповнювати одне одного, але все ж таки вони є різними явищами. Якщо обмежене речове право надає права його володільцю, то власник, навпаки, через обмеження стримується у відповідних діях стосовно до володільця права і не може перешкоджати останньому (не вправі засіяти доріжку при встановленні сервітуту для проходу; засипати колодязь, якщо в іншого є сервітут на водокористування тощо).

Слід підкреслити, що сучасні дослідники, які розрізняють обмеження прав та обмежені речові права, відносять обмежені речові права до обтяжень права власності. На це вказують, наприклад, В.О.Мікрюков [245, с. 21] і Т.А.Мечетіна [227, с. 92]. А.В.Кожаринова також підкреслює речово-правову, але не обмежувальну природу права обмеженого користування чужим нерухомим майном [161, с. 64], тим самим вказуючи на неохоплення якоюсь із цих категорій іншої. Такі погляди підтверджують цілковиту самостійність категорій «обмеження» та «обмежені речові права», кожна з яких має власний зміст.

У праві США сервітут (як у загальному – *common law*, так і у праві справедливості – *law of equity*) розуміється в двох аспектах: як право (*right*) уповноваженої особи, а також як обтяження власності особи (*encumbrance*) [438, с. 211]. У цьому виявляється подвійна функція сервітуту, що, однак, не дає підстав відносити його до обмежень. Водночас це вказує на можливість віднести обмежені речові права до обтяжень права власності. Таким чином, обмежені речові права цілком підпадають під категорію обтяжень, є їхнім різновидом, оскільки стосуються прав особи, що не є власником на майно.

Іншим проблемним питанням визначення категорій є співвідношення понять «обмеження майнових прав фізичних осіб» та «заборони».

О.Г.Братко стверджував, що дія заборон виявляється в тому, що вони спрямовані на захист суб'єктивних прав і свобод громадян [49, с. 6]. Окремі вчені

вказують не лише на правозахисну, а й на правоохоронну функцію заборон. Н.В.Вітрук зазначає, що призначення правових заборон полягає в охороні загальних інтересів, благ, у захисті життя, здоров'я, честі та гідності особи [63, с. 145]. Схожою є позиція, згідно з якою цивільно-правові заборони охороняють майнові та пов'язані з ними особисті немайнові інтереси фізичних та юридичних осіб [49, с. 39]. Це підтверджує правоохоронну функцію заборон. Однак правоохоронні засоби у праві не вичерпуються лише заборонами. При цьому дія обмежень майнових прав фізичних осіб у механізмі правового регулювання виявляється в механізмі охорони суб'єктивних цивільних прав.

За своєю сутністю заборони – це державно-владні веління, основна мета яких – не допустити можливих небажаних дій, які можуть заподіяти шкоду суспільним інтересам [49, с. 7]. У цьому їхня спільна риса з обмеженнями майнових прав осіб, проте вона ніскільки не виключає відмінність цих понять, лише підтверджуючи їхню правоохоронну спрямованість. Навіть більше, заборони, в їхньому розумінні як державно-владних велінь, закладають підстави для розмежування їх з обмеженнями.

Тож вважаємо, що регулювання категорії «обмеження» та «заборони» співвідносяться певним чином у механізмі правового регулювання, але не замінюють одна одну.

Слушною видається позиція З.Д.Іванової, яка вважає, що заборони й обмеження – різні поняття. Так, поведінка, за якою слідує санкція, забороняється. Отже, санкція є реакцією на заборону [140, с. 110]. Обмеження ж більше визначають дозволену поведінку, що відбувається в межах здійснення цивільних прав. О.Г.Братко додатково обґрунтував відмінність між обмеженнями та заборонами. Він зазначив, що заборони та обмеження – два різні способи регулювання суспільних відносин. Основну їхню відмінність він бачив у тому, що заборони за своїм змістом вказують на юридичну неможливість певної поведінки, яка фактично є можливою, тоді як правове обмеження передбачає не лише юридично, але й фактично неможливий варіант поведінки [49, с. 88]. Є підстави підтримати позицію цього автора щодо розмежування обмежень та заборон, однак

його твердження, згідно з яким обмеження передбачає фактично неможливий варіант поведінки, є спірним. Адже не слід плутати правове регулювання, яке встановлює можливі варіанти поведінки особи та дійсну можливість тієї чи іншої фактичної поведінки суб'єкта.

На особливу увагу заслуговує позиція С.С.Алексєєва. Свого часу він виділяв «загальні заборони», які втілюються не лише в забороняючих розпорядженнях, а й у вигляді загальних заборон, що виражені в системі норм, у тому числі уповноважуючих та охоронювальних [15, с. 43-44]. На наш погляд, за часів, коли вчення про обмеження не було розвинутим, С.С.Алексєєв наголошував на тому, що, регламентуючи зміст суб'єктивних прав, законодавець тим самим визначає, що суб'єкту дозволено, а що ні. Загальна заборона ніби «розчинена» в системі приписів [15, с. 46]. Оскільки пряма заборона відсутня, але ускладнюється можливість здійснення суб'єктивного права, більш коректним буде говорити не про заборону (конструкція «заборона без заборони» виглядає двозначно), а саме про обмеження. При цьому таке обмеження може бути як прямим, так і матися на увазі через дію норм, які не є забороняючими. Адже кожен розуміє, що з тези «власність недоторканна» випливає обмеження довільного втручання в діяльність власника та посягання на його власність. Розвиток розуміння категорії «обмеження» в цьому сенсі виявляється в таких характерних прикладах: С.С.Алексєєв називав вимогу не порушувати право власності загальною заборonoю [15, с. 50], а В.П.Камишанський із сучасних позицій стверджує, що забезпечення недоторканності права власності на житло має здійснюватися через обмеження [150, с. 321-322]. Це цілком вказує на спорідненість понять «загальна заборона» С.С.Алексєєва й «обмеження» в сучасному розумінні, а також тенденцію до трансформації першого у друге з розвитком сучасного приватного права.

Отже, «загальні заборони», які термінологічно й фактично виділив свого часу С.С.Алексєєв, уже тоді виходили за межі заборон як таких, не вичерпувалися ними в класичному розумінні. Нині ж, коли Конституція, ЦК України, інші акти цивільного законодавства використовують саме категорію «обмеження», слід у

відповідних випадках її і вживати. Мається на увазі, що не треба при сучасному науковому та законодавчому визнанні категорії «обмеження» вигадувати їй на заміну інші.

Відмінною є позиція О.В.Малька в цьому питанні. Він пише про заборону як вид правових обмежень, поняття «обмеження» виділяє як родове, «заборону» – як видове поняття [219, с. 94-96]. Кожна заборона є обмеженням, але не будь-яке обмеження у сфері права є заборonoю [218, с. 20]. Наведена позиція є цікавою з точки зору бачення обмежень як певного узагальнюючого поняття, що діє в механізмі правового регулювання й здійснюється через заборони та інші форми правового регулювання.

Таким чином, обмеження та заборони можна назвати поняттями, які не поглинаються одне одним. У механізмі правового регулювання ці категорії перетинаються, оскільки належать до механізму охорони прав осіб. Незважаючи на те, що при обмеженні майнових прав фізичних осіб можуть застосовуватися заборонювальні заходи як елемент механізму ускладнення здійснення суб'єктивного цивільного права (заборона мати у власності окремі види майна, визначені Постановою Верховної Ради України «Про право власності на окремі види майна» [315]), категорія обмежень є більш різноманітною.

Оскільки *обмеження майнових прав фізичних осіб* можуть встановлюватися через *позитивні обов'язки*, є сенс проаналізувати співвідношення цих понять.

Деякі вчені ототожнюють обмеження та обов'язки. Так, В.І.Курдиновський писав, що в юридичному світі ідея права завжди йде поряд з ідеєю обов'язку й не має необмеженого за своєю природою юридичного панування [182, с. 3]. Тут слід зауважити, що мається на увазі обов'язок у широкому розумінні, близький за своїм змістом до обмеження. Проте в сучасних умовах таке довільне застосування правової термінології є не досить доречним, слід більше диференціювати зазначені категорії.

Взаємне доповнення обов'язків та обмежень можна проілюструвати на праві переважної купівлі. Так, згідно з ч. 2 ст. 362 ЦК України, продавець частки у спільній частковій власності зобов'язаний письмово повідомити інших власників

про намір продати свою частку, вказавши ціну та інші умови, на яких він її продає. Із наведеного випливає, що обов'язок у продавця виникає перед учасниками спільної часткової власності. Обмеження ж буде полягати в тому, що в усіх інших осіб, крім учасників спільної часткової власності, ускладнюється можливість у здійсненні права на купівлю майна, що перебуває у спільній частковій власності. Інший аспект цього обмеження полягає в тому, що ускладнюється можливість для учасника спільної часткової власності продати свою частку особі, що не є учасником спільної часткової власності. Отже, обов'язки виникають в учасника спільної часткової власності, який бажає продати свою частку, перед іншими учасниками спільної часткової власності. Обмеження ж в учасника спільної часткової власності, який бажає продати свою частку, виникає у праві продати річ іншим особам, що не є учасниками спільної часткової власності та не мають права переважної купівлі. Принаймні це обмеження існує поки всі учасники спільної власності не відмовляться від права переважної купівлі чи протягом встановленого законом строку будуть пасивні щодо здійснення наміру купити частку, яка продається. Таким чином, право переважної купівлі може здійснюватися: а) завдяки дії обмежень щодо здійснення учасником спільної часткової власності права продажу частки особам, які не є учасниками спільної часткової власності; б) завдяки обов'язку (породженому правом переважної купівлі) учасника спільної часткової власності, що бажає продати свою частку, повідомити інших власників про намір продати свою частку (вказавши ціну та інші умови, на яких він її продає).

Отже, можна зробити висновок, що обов'язок може опосередковувати дію окремих обмежень, обумовлювати здійснення окремих майнових прав фізичних осіб, що виявляється у покладанні на особу, відносно якої діє обмеження, обов'язку зробити певну дію, передбачену законом (як-от попередити учасників спільної часткової власності про умови продажу частки, запропонувати купити частку на цих умовах учасникам спільної часткової власності).

Деякі вчені вбачають *зв'язок обмежень із санкціями*. Так, В.П.Грибанов відзначав, що функції санкцій виявляються у покаранні, застереженні чи

вихованні [95, с. 70]. Оскільки санкція певною мірою застерігає особу проти вчинення протиправних дій, тим ускладнюється можливість здійснення таких вчинків під страхом застосування до порушника цивільно-правової санкції.

Г.С.Гуревич стверджує, що санкція як правова категорія покликана, серед іншого, гарантувати охорону суб'єктивного права [99, с. 124]. У резонанс із цим О.А.Соколова пише, що обмеження встановлюють перешкоди для незаконних дій не власників щодо майна з метою захисту прав і інтересів населення [365, с. 9]. В.П.Грибанов також наголосив, що ефективність санкції виявляється в охороні суб'єктивного права, що є першим її етапом. Оскільки однією з функцій обмежень майнових прав фізичних осіб є охорона суб'єктивних прав інших осіб, у цьому виявляється певний зв'язок санкцій та обмежень. Утім згідно з позицією В.П.Грибанова, другим етапом санкції є покарання [95, с. 70], а цієї функції обмеження майнових прав фізичних осіб позбавлені, у чому й виявляється різниця та незбіг змісту правових категорій цивільно-правових санкцій і обмежень майнових прав фізичних осіб.

Санкції безперечно належать до механізму правового регулювання і, як відзначається В.Ф. Яковлєвим, мають специфіку залежно від механізму їх застосування, видів, призначення тощо. Головна відмінність санкцій від обмежень полягає в тому, що перші є наслідком для суб'єкта, який припустився протиправної поведінки [435, с. 113]. Обмеження майнових прав фізичних осіб тим часом спрямовані на досягнення правомірної поведінки при здійсненні особою суб'єктивного цивільного права. Отже, обмеження майнового права є регулюючим елементом, санкція в цивільному праві є елементом відповідальності, що доповнює засоби правового регулювання визначенням несприятливих наслідків, які можуть настати для особи, що не дотримується приписів законодавства. Таким чином, обмеження хоч і не є елементом відповідальності, оскільки діють до порушення особою норми права, проте можуть підкріплюватися цивільною відповідальністю задля посилення їхньої дії. Спільним між обмеженнями та санкціями є їхня спрямованість на досягнення правомірної поведінки особи. Обмеження та санкції відрізняються тим, що

обмеження діють на стадії здійснення суб'єктивного цивільного права, а санкції застосовуються лише в разі порушення приписів цивільного законодавства. Обмеження майнових прав фізичних осіб діють через ускладнення здійснення права, а санкції – через майнову відповідальність.

У межах цього питання слід розкрити й так звану «патологію права», коли за певних обставин виправдовується навіть протиправна поведінка. Для пояснення можна навести такий приклад. У ніч на 8 березня 2006 р. якийсь молодик у супроводі оркестру співав серенади під вікном багатоповерхівки, де мешкала його кохана дівчина. Черговий наряд патрульної служби міліції, що приїхав на виклик сусідів, дізнавшись, у чому причина порушення громадського порядку (та одночасно житлового законодавства щодо порушення спокою мешканців багатоквартирного будинку після 23 години), не став складати протокол про адміністративне порушення [379]. Приклад свідчить, що не завжди при порушенні правової норми та нехтуванні особою встановленими щодо неї обмеженнями при здійсненні суб'єктивного цивільного права застосовується санкція. Звичайно, патологія права має бути досліджена додатково, однак через опосередкований зв'язок з обмеженнями майнових прав фізичних осіб її слід згадати в цьому дослідженні.

Із проаналізованого вище випливає, що правові санкції та обмеження в праві взаємодіють в механізмі цивільно-правового регулювання і пов'язані між собою. Проте обмеження майнових прав фізичних осіб, на відміну від санкцій, позбавлені функції покарання, що відрізняє їх одне від одного. Недотримання правових норм, зокрема тих, що встановлюють обмеження майнових прав фізичних осіб, може призвести до застосування правової санкції, в чому полягає взаємозв'язок цих категорій.

Співвідношення обмежень із санкціями полягає в тому, що порушення норм, які містять обмеження, може стати підставою для застосування санкції. Так, власник пам'ятки історії та культури згідно зі ст. 352 ЦК України обмежений у тому, щоб пошкоджувати чи знищувати це майно. Втім, у разі недодержання цього обмеження він піддається дії санкцій. Йому виноситься попередження

органом охорони пам'яток історії та культури, а якщо власник не вживає заходів з усунення порушень, суд може постановити рішення про викуп пам'ятки.

Отже, слід зазначити, що в сучасних умовах важливим є розуміти дію обмежень майнових прав в механізмі правового регулювання, природною для таких обмежень у правовій державі є їх обґрунтованість з огляду на права інших осіб та суспільні інтереси. Обмеження майнових прав фізичних осіб встановлюються волею держави, що відрізняє їх від обтяжень майна (наприклад, сервітуту), які можуть встановлюватись за домовленістю сторін. Співвідношення категорії «обмежень» з іншими правовими категоріями дозволяє з'ясувати правову природу перших та притаманні їм риси, що відрізняє їх від категорій «санкції», «заборони», «обов'язки» тощо. Звісно, обмеження можуть виявлятися через певні зобов'язування чи заборони, їх порушення може вести до застосування санкції, втім, як такі це є самостійні категорії й кожна з них не зводиться до іншої та не вичерпується жодною з них.

1.5. Передумови виникнення обмежень майнових прав фізичних осіб та пріоритети, які зумовлюють їх встановлення

Оскільки у ст. 1 Конституції України наша держава проголошена правовою, зумовленість обмежень майнових прав фізичних осіб через визначення певних пріоритетів, заради яких такі обмеження встановлюються, є зрозумілою. Існування передумов та пріоритетів встановлення обмежень майнових прав фізичних осіб у правовій площині передбачає наявність їх концептуальної розробленості та визначення у приватному праві.

У науці цивільного права вже була спроба визначення критеріїв, на основі яких мають закріплюватись обмеження права власності [104, с. 270]. У праві поняття критерію не є чітко визначеним. Так, критерій вважається певним показником, що визначає необхідність застосування правових засобів у певній сфері правового регулювання. Зокрема, Ф.Р.Уранський пише, що критерієм існування прогалини в праві є сфера суспільних відносин, що потребує

регламентації правовими нормами та відповідно має бути охоплена законодавством [389]. Інші правознавці під критерієм розуміють підхід, спрямований на всебічне охоплення правового явища [156]. Лінгвісти пов'язують поняття «критерію» з певним «мірилом» оцінки чогось [265, с. 307]. Отже, важливими є детермінанти, які зумовлюють встановлення обмежень майнових прав і виступають своєрідним «вимірювачем», який вказує на необхідність встановлення обмежень при здійсненні прав особою.

Якщо взяти систему критеріїв, що застосовуються в праві, то М.В.Разуваєв, досліджуючи систему права, запропонував такі з них. По-перше, вихідний критерій – справедливість. Далі – три додаткових критерії: семантичний, що відображає особливості юридичної дійсності; синтаксичний, що дозволяє систематизувати норми права за певним показником, та прагматичний, що враховує певну низку цінностей, які мають бути поставлені в основу регулювання [325, с. 54-55]. Якщо застосувати ці критерії до обмежень майнових прав фізичних осіб, вийде, що вихідним критерієм для встановлення таких обмежень буде загальна ідея справедливості. Справедливість є однією з засад цивільного законодавства і, безперечно, обмеження мають так чи інакше виходити з цієї ідеї. Справедливість щодо обмежень майнових прав фізичних осіб виявляється передусім в універсальності їхньої дії, без виділення певної групи осіб, щодо яких при інших рівних умовах такі обмеження застосовуються. Це досягається передусім завдяки встановленню обмежень у нормі права найвищого рівня, а саме – в нормі закону. Порушення ідеї універсальності призводить до негативних наслідків, як-от у Російській Федерації при вилученні земельних ділянок для суспільних потреб – проведення Олімпіади-2014. Там власники земельних ділянок були первісно обмежені у праві оскаржити до суду рішення про вилучення земельної ділянки та її оцінку. Більше того, ця оцінка довірялася монополісту – фірмі «Олімпбуд». Така організація справи була несправедливою, погіршувала становище власників земельних ділянок, що вилучалися, для них встановлювалися додаткові обмеження, які врешті-решт вдалось усунути через внесення змін до закону [141].

Справедливість обмежень майнових прав фізичних осіб як критерій їх встановлення чималою мірою досягається через врахування законодавцем принципів встановлення таких обмежень. Різний підхід підтверджується в літературі, де зазначається, що додержання принципів є одночасно критерієм допустимості обмежувальних заходів [212]. Відповідні правові засади до недавнього часу не були розроблені. Пропорційність обмежень майнових прав фізичних осіб, їх встановлення з урахуванням пріоритетності суб'єктивного права перед його обмеженнями є справедливою, дозволяє враховувати інтереси фізичних осіб, не допускаючи відхилення в бік необґрунтованих обмежень. Це позитивно впливає на свідомість особи, сприйняття нею обмежень та розуміння їх необхідності в сучасному суспільстві, загалом сприяє підвищенню ефективності дії механізму правового регулювання щодо таких обмежень.

Одним із критеріїв встановлення обмежень майнових прав фізичних осіб є їхня обґрунтованість, яка чималою мірою залежить від того, наскільки такі обмеження спираються на пріоритети, що є важливими для суспільства та враховують необхідність здійснення майнових прав різними особами з тим, щоб ці права не вступали у суперечність між собою, не заважали їх здійсненню.

Отже з'ясування пріоритетів, заради яких встановлюються обмеження майнових прав фізичних осіб, передумов їх виникнення є актуальним завданням. Його вирішення дасть можливість створити підґрунтя для належного закріплення обмежень майнових прав фізичних осіб у законодавстві, сприятиме їх обґрунтованості та визначенню критеріїв для встановлення.

Залежно від передумов встановлення В.П.Камишанський пропонує поділити обмеження права власності на дві великі групи: обмеження прав власника в інтересах усього суспільства та обмеження прав власника в інтересах окремих осіб [149, с. 32-33]. Обмеження майнових прав фізичних осіб теж можуть бути зумовлені інтересами всього суспільства чи інтересами окремих осіб. В цілому, про що вже йшлося, *передумовами виникнення обмежень майнових прав є необхідність дотримання прав інших уповноважених осіб та суспільні інтереси, заради яких встановлюються такі обмеження*. Оскільки у

правовій державі права людини та їхнє забезпечення державою віднесені до пріоритетних цінностей, перевага при встановленні обмежень має віддаватися правам фізичних осіб.

Незважаючи на спрямованість права на охорону майнових прав фізичних осіб, що закладено у ст. 3 Конституції України, існує необхідність узгодження цих прав та суспільних інтересів. Інша річ, що самі суспільні інтереси в сучасному суспільстві поступово трансформуються й нерідко стають спрямованими на інтереси людини, тому ця передумова набуває нового змісту – спрямування на дотримання прав людини.

Нині дослідники прирівнюють обмеження на користь держави до суспільних інтересів, і така позиція заслуговує на увагу. Зазначена тенденція має місце у праві через те, що у конституціях багатьох держав закріплене ототожнення держави й суспільства [101, с. 59]. В.М.Самойленко визнає важливість урахування суспільних інтересів при встановленні обмежень майнових прав осіб. Він зазначає, що втручання держави, а відповідно публічного права, у сферу майнового інтересу власника повинно бути зведене до мінімуму і викликатися суспільними інтересами [342, с. 191].

А.В.Власова пише, що об'єктивне право встановлює обмеження тих чи інших юридичних можливостей особи з тим, щоб гарантувати дотримання прав і інтересів інших осіб та суспільства в цілому [64, с. 7]. О.О.Бандура наголошує, що індивідуальна свобода має бути обмежена таким чином, щоб індивідуум не був шкідливим для людей [28, с. 37]. Д.І.Мейєр свого часу зазначав, що таке обмеження, як право участі загального, встановлювалося заради того, щоб майно власника служило *цілям держави*, тому майнові права могли бути обмежені настільки, наскільки того вимагали *суспільні інтереси* [225, с. 23]. Отже, цілі держави та суспільні інтереси тісно пов'язані між собою. Нерідко у правовій державі вони пов'язані і з інтересами фізичних осіб. Адже безпека держави, екологічна безпека, охорона здоров'я населення як суспільний інтерес має велике значення й для окремої людини.

Слід відзначити, що найбільш загальний підхід до визначення такої передумови обмежень майнових прав, як суспільні інтереси, запровадив ще М.Й.Бару, який стверджував, що право власності здійснюється доти, поки це співвідноситься з призначенням права у суспільстві [29, с. 118], тобто право власності існує до тих пір, поки не вступає в суперечність з істотними інтересами суспільства. Останні є однією з важливих передумов для обмеження цього права. О.А.Беляневич до обмежувальних чинників договірної свободи відносить суспільний порядок, державні інтереси [35, с. 37]. В.С.Мілаш вказує на суспільні інтереси як на передумови встановлення обмежень [230, с. 70]. Ця позиція є правильною й підтверджується іншими згаданими вченими.

Передумови виникнення обмежень майнових прав фізичних осіб визначають необхідність встановлення обмежень при здійсненні окремих суб'єктивних цивільних прав: це є суспільні інтереси та права інших осіб. Названі детермінанти є незмінними в праві починаючи з давньоримських часів, вони зумовлюють встановлення обмежень у механізмі правового регулювання в усі періоди історичного розвитку приватного права, незважаючи на політичні режими чи форми державного устрою. Однак суспільні інтереси та права інших осіб як передумови виникнення обмежень майнових прав фізичних осіб є найбільш загальними за своїм характером і через свою універсальність щодо всіх майнових відносин не здатні повною мірою розкрити зумовленість окремих груп обмежень, зокрема тих, що виявляються у праві власності, договірному праві. Більше того, передумови виникнення обмежень майнових прав не відображують особливості правового регулювання, мету, яку при цьому прагнуть досягти. Адже, незважаючи на універсальний характер такої передумови як «суспільна необхідність», під нею за різних часів розумілися різні пріоритети, що висувалися з різних міркувань. Особа стримувалася внаслідок необхідності досягнення цих пріоритетів, зумовлених суспільною необхідністю. Проблема полягає в тому, що «зміна пріоритетів», через які встановлюються обмеження майнових прав фізичних осіб, є історично обумовленим та динамічним явищем. Не так уже й давно одним з пріоритетів встановлення обмежень майнових прав

фізичних осіб була боротьба з нетрудовими доходами, що становила суспільний інтерес і в цивілістиці фактично перейшла у боротьбу з «великими витратами», внаслідок чого встановлювалися, наприклад, обмеження щодо купівлі житла більшої, ніж визначена законом, площі. У сучасній правовій доктрині висуваються інші пріоритети встановлення обмежень майнових прав фізичних осіб: забезпечення цивільного обороту, охорона прав сусідів власника тощо.

Врахування передумов та пріоритетів встановлення обмежень повною мірою сприяє розвитку майнових прав фізичних осіб, адже обмеження мають встановлюватися не при кожній нагоді, а лише через обумовленість їх правами інших осіб та суспільними інтересами.

Наразі вимога щодо врахування передумов виникнення обмежень майнових прав фізичних осіб та пріоритетів, заради яких такі обмеження встановлюються, не завжди дотримується в чинному законодавстві. Так, у Законі України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обмежень» немає чіткої визначеності обмежень як таких, що ускладнює розуміння їхнього змісту, відсутні підходи щодо обґрунтування встановлення обмежень чи їх зумовленості.

Певні обмеження здебільшого лише згадуються у нормативних актах на найбільш загальному рівні. Цей підхід не є оптимальним для належного правового регулювання майнових відносин. Для ілюстрації сказаного можна навести ст. 321 ЦК України, де лише констатується, що ніхто не може бути протиправно позбавлений права власності чи обмежений у його здійсненні. Чітко ж пріоритети, заради яких такі обмеження мають встановлюватися, на жаль, не вказані з об'єктивних підстав – детально вони не розроблені в сучасній правовій науці.

Це може призвести до зловживання правом, встановлення в законодавстві необґрунтованих обмежень майнових прав фізичних осіб, що в правовій державі є неприпустимим. Отже, передумови виникнення обмежень майнових прав фізичних осіб та пріоритети, заради яких такі обмеження встановлюються, не є нині належно визначеними, незважаючи на необхідність цього у правовій

державі. Обґрунтування обмежень майнових прав є неможливим без розуміння передумов їх виникнення та пріоритетів, заради яких такі обмеження встановлюються.

Гносеологічно пріоритети обмежень майнових прав фізичних осіб можуть обґрунтовуватися суспільними чи приватними інтересами. Відповідно, суспільний характер мають ті пріоритети, що встановлюються заради загального блага, забезпечення інтересів усього суспільства, від чого пріоритету набуває суспільна функція власності – служіння їй, крім задоволення приватного інтересу, всьому суспільству, загальній користі, відповідно до чого, наприклад, у необхідних випадках застосовується примусовий викуп нерухомості для суспільних потреб. До важливих пріоритетів, що визначені на конституційному рівні належать екологічна безпека, заради якої встановлюються обмеження власника при здійсненні його діяльності. Він має утримуватися від того, щоб забруднювати навколишнє середовище. Є вимоги щодо надання користування майном у суспільно-корисних цілях (автотранспорту – працівникам міліції, охорони здоров'я для доставки осіб, що потребують невідкладної медичної допомоги, до закладів охорони здоров'я). До пріоритетів, які мають приватний характер належать ті, що встановлюються для забезпечення здійснення прав інших уповноважених осіб. Зокрема, дотримання права переважної купівлі дозволяє визначеним в законі особам (учасникам спільної часткової власності, наймачам житла, які уклали договір більш ніж на один рік) здійснити право купівлі на пільгових у порівнянні з іншими особами умовах. Важливими є також права сусідів, оскільки інші особи не мають потерпати від дій власника (внаслідок чого встановлено обмеження щодо зносу суміжних стін, перекриттів, вчинення дій, які загрожують цілісності багатоквартирного будинку); права сервітуарія, який може їх здійснювати через обмеження власника перешкоджати йому в цьому.

Важливо закріпити пріоритети, задля забезпечення яких встановлюються обмеження майнових прав фізичних осіб у чинному законодавстві, що слугує орієнтиром для подальшого встановлення окремих обмежень. Приклад їх

закріплення на рівні загальних положень цивільного законодавства знаходимо у ст. 1 ЦК РФ. Там записано, що цивільні права можуть бути обмежені на підставі федерального закону лише тією мірою, якою це необхідно для захисту основ конституційного ладу, здоров'я, прав та законних інтересів інших осіб, забезпечення оборони держави та її безпеки. Захист основ конституційного ладу, здоров'я, права та законні інтереси інших осіб, забезпечення оборони держави та її безпеки визначені в законодавстві РФ як пріоритети, що зумовлюють встановлення обмежень. Наявність такого підходу законодавця принципово закладає можливість обмеження цивільних прав і на загальному рівні визначає пріоритети, заради яких допускається встановлення обмежень. Такий підхід дозволяє визначати обмеження за принципом від загального до окремого, закріплює законодавчу монополію на встановлення обмежень цивільних прав, визначає міру втручання держави у ці права.

ЦК України у перших основоположних своїх статтях не містить положень про загальні підходи до обмежень цивільних прав, і лише спеціальні норми цивільного законодавства визначають такі підходи. Наприклад, ст. 319 ЦК України закріплює їх щодо обмежень права власності. Утім українське законодавство потребує вдосконалення відповідних норм у напрямку закріплення обмежень майнових прав фізичних осіб на загальному рівні цивільно-правового регулювання. Такий підхід сприятиме однаковою розумінню обмежень майнових прав фізичних осіб, закладе основні підходи для їх закріплення в окремих інститутах (щодо права власності, зобов'язального права тощо). Тому є сенс доповнити ст. 13 ЦК України частиною 8 такого змісту: «Обмеження цивільних прав можуть встановлюватися лише з метою захисту основ конституційного ладу, здоров'я, прав та законних інтересів інших осіб, забезпечення оборони держави та її безпеки, суспільних інтересів». Це сприятиме встановленню в законодавстві України єдиного підходу до закріплення обмежень.

Сучасні дослідники визначають такі пріоритети, що зумовлюють встановлення обмежень прав учасників майнових відносин: необхідність

дотримання екологічних, санітарно-епідеміологічних, гігієнічних, протипожежних норм і правил [115, с. 57]. Тут виявляється взаємодія суспільних інтересів і прав інших уповноважених осіб. Адже додержання екологічних та інших норм і стандартів є загальнокорисним для збереження навколишнього природного середовища та є важливим для окремих осіб – громадян для збереження їхнього здоров'я, права на життя тощо.

Видається правильним підхід, коли закон щодо окремих видів майна досить докладно визначає ті суспільні інтереси та потреби, заради яких обмежуються права осіб, розкриває відповідні пріоритети для встановлення таких обмежень. Так, у ст. 146 Земельного кодексу України зазначено суспільні потреби, що зумовлюють обмеження права власності у вигляді викупу земельних ділянок (ускладнюється можливість особи вільно, за власним бажанням, відчужувати майно). До таких суспільних потреб зокрема віднесено: спорудження будівель, споруд органів державної виконавчої влади та органів місцевого самоврядування; спорудження об'єктів оборони і національної безпеки; будівництво та обслуговування лінійних об'єктів і об'єктів транспортної та енергетичної інфраструктури [133]. Вважаємо, що ця норма може бути поширена й на іншу нерухомість (будівлі, споруди тощо). Адже особливості правового режиму землі та нерухомого майна, яке на ній може бути розташоване, не створюють кардинальних перешкод, що заважали б формуванню таких обмежень. Більше того, слід прагнути до уніфікації обмежень щодо нерухомого майна, звичайно, якщо це є допустимим, маючи на увазі специфіку його окремих видів. Враховуючи важливість обмежень для охорони прав фізичних осіб, закріплення в ЦК України пріоритетів, заради яких встановлюються обмеження майнових прав фізичних осіб, закон має бути доповнено нормою про встановлення обмежень щодо власників житла та інших будівель. Слід закріпити ці пріоритети в ЦК України. Згідно з цим є підстави додати ч. 9 до ст. 351 ЦК України, яку сформулювати в такій редакції: «Суспільними потребами, якими зумовлюється припинення права власності на нерухоме майно у зв'язку з викупом земельної ділянки, на якій воно розміщене, можуть бути: спорудження

будівель, споруд органів державної виконавчої влади та органів місцевого самоврядування; спорудження об'єктів оборони і національної безпеки; будівництво та обслуговування лінійних об'єктів і об'єктів транспортної та енергетичної інфраструктури».

Інтереси уповноважених осіб були передумовою встановлення обмежень майнових прав фізичних осіб ще в часи Стародавнього Риму, коли обмеження дозволяли відокремити інших осіб від негативних дій власника та запобігати перешкодам від речі, що могли виникнути через її природні властивості [233, с. 9-10].

Такі передумови виникнення обмежень майнових прав фізичних осіб як права інших уповноважених осіб, набувають великого значення в сучасному суспільстві. Вони пов'язані з недопущенням дій уповноваженої особи щодо інших осіб, які також мають певні права і спрямовані на запобігання дій, які можуть завдати шкоди оточуючим. Важливо враховувати ці передумови при встановленні обмежень майнових прав для належної охорони майнових прав різних фізичних осіб, які взаємно мають утримуватися від порушення прав одне одного. В.І.Ємельянов із цього приводу висловився, що ніхто не є вільним користуватися своїм правом так, щоб позбавити іншого можливості використовувати своє право [121, с. 7]. У цьому полягає загальний підхід до обмежень на користь інших осіб, які визначаються виходячи з межі права особи, яке закінчується там, де розпочинається право іншої особи.

Окремого висвітлення заслуговують обмеження обороту деяких товарів. Так, речі, вилучені з обороту, не можуть бути предметом цивільно-правових правочинів. Речі, що обмежені в цивільному обороті, – мисливська зброя, пістолети і револьвери, заряджені речовинами сльозоточивої і дратівливої дії, деякі лікарські засоби, інші визначені законом речі можуть придбаватися громадянами лише за наявності відповідного дозволу. Передумовою таких обмежень є передусім суспільні інтереси, а пріоритетами, заради яких такі обмеження встановлюються, – забезпечення спокою, здоров'я, життя інших осіб, суспільна безпека в цілому.

Викликає науковий інтерес з'ясування пріоритетів, які зумовлюють встановлення обмежень вільного волевиявлення особи щодо укладення договору. Такі обмеження виділені В.О.Горєвим відносно публічного договору. Він зазначає: з аналізу ст. 633 ЦК України випливає, що підприємець бере на себе обов'язок здійснювати продаж товарів, виконувати роботи або надавати послуги кожному, хто до нього звернеться, і він обмежується не тільки у вільному волевиявленні на укладення договору, але й у виборі контрагента за договором [76, с. 113]. У цілому сприймаючи таку позицію, зауважимо, що, очевидно, зазначені обмеження зумовлені суспільним інтересом, а саме таким пріоритетом як забезпечення цивільного обороту.

Важливим аспектом проблеми законодавчої невизначеності пріоритетів, заради яких такі обмеження встановлюються у договірному праві, є таке, якого не має бути, недодержання інтересів слабшої сторони публічних договорів, а саме – споживачів товарів, робіт, послуг. Так, ст. 525 ЦК України, що врегульовує недопустимість односторонньої відмови від зобов'язання, фактично не містить обмежень і дозволяє встановлювати таку відмову договором, де сторони знов-таки мають керуватися не дуже визначеними й досить широкими засадами добросовісності, розумності та справедливості (ч. 3 ст. 509 ЦК України). Тому нерідко споживач як слабша, іноді юридично недосвідчена, сторона необґрунтовано обмежується в майнових правах.

Так, деякі банківські установи зловживають положенням про односторонню зміну умов договору, яка ними закладена в публічні договори з клієнтами – фізичними особами. Зокрема, при обслуговуванні платіжних пластикових карт «Укрсоцбанк» запровадив у 2006 р. безкоштовну послугу – інформування клієнта на електронну поштову скриньку про стан рахунку за цією картою. Згодом в односторонньому порядку банк автоматично запровадив плату за послугу з надання електронною поштою виписки за клієнтським рахунком за місяць. Банк автоматично став списувати ці гроші без погодження з клієнтом з його карткового рахунку, а при відсутності їх на картковому рахунку – нараховувати за несплату цієї послуги проценти за

кредит на прострочену заборгованість. Така практика є порочною, й вона ігнорує вимоги закону та майнові права фізичних осіб, обмежує їх невинувато і незаконно.

Такі приклади, коли банки зловживають становищем і незаконно обмежують права фізичних осіб непоодинокі й іноді стають предметом судового розгляду. Так, апеляційним судом Дніпропетровської області була розглянута апеляційна справа № 22ц-3113 від 2006 року за апеляційною скаргою Прокурора Дніпропетровської області на рішення Бабушкінського районного суду м. Дніпропетровська від 15 березня 2006 року за позовом прокурора Дніпропетровської області в інтересах фізичної особи до акціонерного комерційного банку «Прем'єрбанк» про стягнення суми за депозитним договором. Прокурор просив скасувати рішення суду першої інстанції, що обмежувало права фізичної особи на проценти за депозитним договором, посилаючись на невідповідність вимогам закону.

15 січня 2004 року Озерний І.І. уклав з АКБ «Прем'єрбанк» строком до 15 січня 2006 року договір про строковий депозит у сумі 20 000 грн з правом отримання по закінченню одного місяця з дати укладання договору 18 процентів річних. За постановою Національного банку України від 10 березня 2005 року № 71 відбулося відкликання банківської ліцензії АКБ «Прем'єрбанк». На вимогу фізичної особи частина його вкладу з урахуванням процентів йому повернута, а решта – у розмірі 16 457 грн – не виплачена.

Враховуючи встановлені в судовому засіданні обставини та вимоги ст. ст. 526, 527, 1058, 1060, 1061 ЦК України, з АКБ «Прем'єрбанк» на користь фізичної особи стягнуто заборгованість за депозитним вкладом у сумі 16 457 грн [123]. Звичайно, тут банк і навіть суд першої інстанції відійшли від вимог закону, незаконно обмежили право фізичної особи на одержання грошової суми за депозитним договором. Утім за рішенням суду апеляційної інстанції, що чітко дотримувався вимог закону, права фізичної особи були відновлені.

Інший приклад необґрунтованого обмеження майнових прав слабшої сторони – споживача стосується житлово-комунальної сфери.

Так, за справою № 22-5469/2006, що розглядалася апеляційним судом Донецької області, було розглянуто апеляційну скаргу фізичної особи на рішення Калінінського районного суду м. Донецька від 10 квітня 2006 року у цивільній справі за її позовом до Державного комунального підприємства «Житлово-експлуатаційна організація Калінінського району міста Донецька» про взаєморозрахунок по квартирній платі.

Фізична особа власним коштом зробила ремонт покрівлі будинку і труб центрального опалення, оскільки численні заяви з цього приводу до відповідача не дали жодного результату. Житлово-експлуатаційна організація відмовилася зарахувати витрати позивача на вказаний ремонт у рахунок квартирної платні.

Задовольняючи апеляційну скаргу, суд послався, зокрема, на таке: ст. 176 ЖК України передбачає, що наймодавець зобов'язаний своєчасно здійснювати ремонт жилих будинків, забезпечувати безперебійну роботу інженерного обладнання будинків і жилих приміщень, належне утримання під'їздів, інших місць загального користування будинків і прибудинкової території. Невиконання наймодавцем зобов'язань з ремонту у випадках невідкладної необхідності дає наймачу жилого приміщення право здійснити ремонт і стягнути з наймодавця вартість ремонту або зарахувати її в рахунок квартирної плати [123]. Це є позитивний приклад, коли особа змогла захистити своє порушене право, але це відбулося за рішенням апеляційного суду, що вимагало від фізичної особи великих витрат часу та зусиль.

Утім комунальні установи, на відміну від громадян, через несплату останніми комунальних послуг не завжди звертаються до суду, використовуючи додатково сумнівні «превентивні» заходи. Так, зустрічаються випадки відключення споживачів від електро- та газопостачання організаціями-постачальниками за борги навіть у спірних ситуаціях, коли вони нараховуються без урахування спливу строків позовної давності за п'ять та більше років. Іноді з нового власника житла намагаються стягнути борги, які виникли в попереднього власника, навіть попри те, що договір про переведення боргу на нового власника житла не був укладений, причому від

споживання відключається квартира нового власника. Юридична хибність такого підходу вже була раніше розглянута в літературі [239, с. 131]. Припинення надання комунальних послуг фактично вказує на односторонню відмову постачальника від виконання договору, що обмежує майнові права споживача. Такій підхід до обмеження договірних прав громадянина-споживача не є справедливим. Ефективність та законність такого заходу, як припинення постачання енергозабезпечення житла через несплату за енергоресурси, справедливо взяла під сумнів А.А.Соколова [365, с. 84]. Отже, в цілому ці підходи потребують уточнення з урахуванням пріоритетів, заради яких такі обмеження встановлюються, зокрема слід спиратися на додержання майнових прав фізичних осіб, які охороняються і є пріоритетними виходячи з норм Конституції України. Тим більше, що в деяких випадках, наприклад, у випадку з позасудовим порядком переривання постачання енергоресурсів у квартири громадян, проблема має соціальний характер, перетинається з іншими пріоритетами, заради яких такі обмеження встановлюються: недопустимість погіршення санітарних, технічних, епідеміологічних та інших вимог до житла.

Проте у деяких випадках, наприклад, для забезпечення стабільності ринку фінансових послуг згідно з ч. 4 ст. 11 Закону України «Про захист прав споживачів» припускається обмеження майнових прав фізичних осіб, наприклад, зміна відсоткової ставки за споживчим кредитом, про що споживач повідомляється кредитором письмово протягом семи календарних днів з дати її зміни.

Слід відзначити, що врахування передумов та пріоритетів, заради яких встановлюються обмеження майнових прав фізичних осіб, є важливим щодо різних майнових прав фізичних осіб. Так, щодо спадкового права ще в Стародавньому Римі з'явилося правило, згідно з яким заповідач мусив не лише перелічити в заповіті близьких родичів, але й визначити їм певну (обов'язкову) частку в спадщині [284, с.275]. Такі обмеження нині збереглися, зокрема ст. 1241 ЦК України встановлює, що неповнолітні, повнолітні непрацездатні діти

спадкодавця, непрацездатна вдова (вдівець) та непрацездатні батьки спадкують, незалежно від змісту заповіту, половину частки, яка належала б кожному з них у разі спадкування за законом (обов'язкова частка). Отже, фактично свобода заповіту обмежена щодо позбавлення права на спадкування деяких осіб згідно із законом. Це зумовлено необхідністю охорони прав та інтересів близьких родичів, що звикли до користування певним майном. Традиційно через родинний зв'язок визнається їхнє природне право претендувати на частку майна померлого близького родича, що їх підтримував за свого життя. Пріоритетом, заради якого встановлюються обмеження свободи заповіту, є охорона прав членів родини, яким протягом усього періоду розвитку приватного права, починаючи з часів Стародавнього Риму, надавалося велике значення. Нині це трансформувалося у право неповнолітніх чи непрацездатних близьких родичів претендувати на обов'язкову частку померлого годувальника незалежно від змісту заповіту. Це, звичайно, обмежує свободу заповіту, проте є справедливим, оскільки йдеться про охорону інтересів осіб, які можуть претендувати на обов'язкову частку в спадщині. Є й інші обмеження у спадковому праві, які зумовлені певними пріоритетами, що будуть розглянуті нижче в цьому дослідженні.

Слід зазначити, що пріоритети, заради яких встановлюються обмеження майнових прав фізичних осіб, є більш динамічними, ніж передумови їх встановлення. Передумови виникнення обмежень майнових прав фізичних осіб є більш загальними за своїм характером і достатньо стійкими протягом історичного розвитку права. Пріоритети, які зумовлюють встановлення обмежень майнових прав фізичних осіб, є більш визначеними за своїм змістом і можуть змінюватися залежно від конкретних історичних, економічних та правових умов.

Передумови виникнення обмежень майнових прав фізичних осіб, такі як суспільна необхідність, права та інтереси інших уповноважених осіб, дозволяють визначити загальну зумовленість цих обмежень. У свою чергу пріоритети, заради яких встановлюються обмеження майнових прав фізичних осіб, дозволяють

більше конкретизувати ідеї, закладені у правове регулювання суспільних відносин тієї чи іншої держави.

Таким чином, у правовій державі пріоритети, заради яких встановлюються обмеження майнових прав фізичних осіб, можуть відрізнятися від тих, що детермінують їхнє існування за недемократичних режимів, які не сприймають ідеї правової держави. Більше того, необхідність у закріпленні пріоритетів, заради яких встановлюються обмеження майнових прав фізичних осіб, існує саме у правовій державі.

Висновки до першого розділу

1. Обмеження виявляються при здійсненні суб'єктивних цивільних прав та ускладнюють здійснення окремих із них. Це зумовлюється тим, що в певних випадках виникає необхідність у стримуванні уповноваженої особи діяти на свій розсуд через необхідність додержання прав інших осіб, наділених суб'єктивними цивільними правами, та врахування важливих суспільних інтересів.

2. Обмеження, ускладнюючи здійснення особою суб'єктивного цивільного права, не впливають на його зміст. При існуванні обмежень суб'єктивне право продовжує містити можливості для особи діяти на свій розсуд, але коригують її поведінку, встановлюючи необхідність для неї діяти певним чином. Тому слід підкреслити, що обмеження не впливають на зміст суб'єктивного цивільного права, однак можуть ускладнювати можливості його здійснення.

3. Межі та обмеження цивільних прав є різними правовими категоріями, оскільки:

а) межі цивільних прав встановлюються для всіх цивільних прав; обмеження встановлюються для окремих прав відповідно до особливостей, умов та порядку їх здійснення;

б) межі визначають міру можливої поведінки особи при здійсненні нею суб'єктивного права; обмеження передбачають окремі міри регулятивного впливу, що спрямовані на ускладнення здійснення права та впливають на можливості здійснення окремих суб'єктивних прав;

в) межі цивільних прав визначають сферу дії обмежень суб'єктивних цивільних прав, оскільки навіть за відсутності обмежень окремих майнових прав межі цивільних прав існують щодо будь-якого права;

г) обмеження *ускладнюють* здійснення окремих суб'єктивних прав; межі визначають *міру можливої поведінки* особи при здійсненні будь-якого права.

4. Можливість уповноваженої особи без обмежень здійснювати своє право здатна призвести до свавілля, негативного впливу на стабільність, стійкість, можливість здійснення майнових прав іншими фізичними особами, що є неприпустимим у правовій державі. Тому саме в умовах правової держави потрібні розробка та встановлення ефективного механізму обмежень майнових прав фізичних осіб, який буде здатний забезпечити баланс майнових інтересів фізичних осіб і протиставлених їм прав інших уповноважених осіб, інтересів суспільства.

Збалансованість прав різних осіб у правовій державі напряду залежить від обґрунтованості встановлення обмежень цих прав юридичними критеріями, серед яких: додержання основоположних ідей встановлення обмежень майнових прав фізичних осіб, наявність передумов та пріоритетів, що обумовлюють встановлення майнових прав фізичних осіб, додержання вимог Конституції України, що визначають загальні підходи до їх встановлення, та інших актів цивільного законодавства. Ігнорування цих вимог здатне призвести до необґрунтованих обмежень майнових прав фізичних осіб та порушення балансу між майновими інтересами фізичних осіб і правами інших уповноважених осіб, інтересами суспільства.

5. Пріоритети встановлення обмежень майнових прав фізичних осіб можуть обґрунтовуватися загальносуспільними чи приватними інтересами, що лежать в їх основі. Відповідно, суспільний характер мають ті пріоритети, які встановлюються заради загального блага, забезпечення інтересів всього суспільства. До пріоритетів, які мають приватний характер належать ті, що встановлюються для забезпечення здійснення прав інших уповноважених осіб.

6. Обмеження майнових прав фізичних осіб виходять із необхідності підтримувати природні права людини та попереджати свавілля будь-кого щодо уповноваженої особи та суспільних інтересів. Тим самим обмеження майнових прав фізичних осіб здатні стримувати неправомірну поведінку осіб заради суспільних інтересів та прав інших уповноважених осіб.

7. Встановлення обмежень майнових прав фізичних осіб веде до ускладнення здійснення суб'єктивного цивільного права. При цьому фізична особа не позбавляється майнових прав, адже завдяки спеціально-юридичним засобам лише зменшується можливість їх здійснення через стримування обмеженнями небажаної поведінки особи заради суспільних інтересів та прав інших уповноважених осіб.

8. Існуючі в українському законодавстві обмеження майнових прав фізичних осіб не повинні відрізнятися від підходу до обмежень, визначених у законодавстві ЄС. Моніторинг з метою встановлення відповідності обмежень майнових прав фізичних осіб, що існують в українському цивільному законодавстві, стандартам ЄС – необхідна процедура, що має бути застосована вітчизняним законодавцем.

9. Для цивілістичних досліджень найбільш прийнятною є концепція позитивного правового регулювання, згідно з якою держава через встановлення у нормах законодавства меж та обмежень суб'єктивних цивільних прав визначає міру свободи особи, можливість здійснення нею прав, що певним чином ускладнює можливість здійснення окремих з них. Таке правове регулювання спрямоване на забезпечення прав усіх суб'єктів цивільного права та суспільних інтересів. Окремі елементи загальної філософської ідеї можуть братися до уваги

при проведенні цивілістичних досліджень обмежень майнових прав фізичних осіб, але при цьому слід враховувати їхню специфіку.

10. Обмеження у правовій державі є проявом необхідності узгодження інтересів різних уповноважених осіб, а також суспільства і прагнення досягти розумного компромісу між ними, збалансування для уникнення суперечностей та конфліктів при здійсненні цих прав.

11. Виходячи з існуючих передумов встановлення обмежень майнових прав фізичних осіб формуються пріоритети, які впливають на встановлення обмежень майнових прав фізичних осіб, дозволяють більше конкретизувати ідеї, закладені у правове регулювання суспільних відносин тієї чи іншої держави. В умовах правової держави такими пріоритетами є утвердження прав людини та їх розвиток, зокрема охорона та захист життя і здоров'я людини, розвиток права власності; серед суспільних пріоритетів – екологічна безпека держави, збереження природного фонду, збереження пам'яток історії та культури.

12. Слід розрізняти категорії «обмеження майнових прав фізичних осіб» та «речові права на нерухоме майно». Обмеження майнових прав (передусім обмеження права власності) *ускладнюють здійснення власником окремих повноважень, що породжує для нього необхідність утриматися від дій, що можуть порушити права іншої особи (наприклад, що впливають із сервітуту).* На відміну від цього, права на чужі речі *надають іншій особі* певні повноваження щодо чужого майна.

13. Правові санкції та обмеження в праві взаємодіють в механізмі охорони майнових прав фізичних осіб і пов'язані між собою. Спільним між обмеженнями та санкціями є їхня спрямованість на досягнення правомірної поведінки особи. Різниця між обмеженнями та санкціями полягає в тому, що обмеження не є елементом відповідальності, не наділені властивістю покарання, як санкції. Обмеження майнових прав фізичних осіб діють у механізмі правового регулювання через ускладнення здійснення права, а санкції – через накладення майнової відповідальності. Співвідношення обмежень із санкціями полягає в

тому, що порушення норм, які містять обмеження, може стати підставою для застосування санкції.

РОЗДІЛ 2

МІСЦЕ ОБМЕЖЕНЬ МАЙНОВИХ ПРАВ ФІЗИЧНИХ ОСІБ У МЕХАНІЗМІ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ

2.1. Загальні положення про механізм правового регулювання та його зв'язок з обмеженнями майнових прав фізичних осіб

В юридичній літературі досягнуто практично єдине розуміння правового регулювання як системи різних форм і засобів юридичного впливу держави на поведінку учасників суспільних відносин, що здійснюється в інтересах усього суспільства. Загальне призначення правового регулювання суспільних відносин полягає в тому, що завдяки йому досягається встановлення і організація процесу здійснення прав та юридичних обов'язків різними суб'єктами цих відносин [77, с. 19-20]. Отже, можливості здійснення цивільних прав залежать від форм і засобів правового регулювання.

Обмеження майнових прав фізичних осіб мають встановлюватися з огляду на свободу особи діяти на власний розсуд, але, з іншого боку, їм відведено роль своєрідного регулятора в охороні прав та законних інтересів інших уповноважених осіб та суспільства в цілому. Як пише В.Л.Яроцький, правове регулювання охоплює регулятивним впливом не всі суспільні відносини, а тільки ті з них, що об'єктивно підлягають упорядкуванню [437, с. 245]. Так само й обмеження виявляються у механізмі правового регулювання не скрізь, а лише там, де йдеться про необхідність ускладнення здійснення прав осіб за допомогою правового регулювання.

Важливість визначення обмежень як засобу ускладнення здійснення суб'єктивного цивільного права через механізм правового регулювання пов'язана з необхідністю досягнення належного правового регулювання, ретельного «спрацювання» норм про обмеження при регулюванні відповідних відносин.

Механізм правового регулювання сприяє досягненню належного здійснення майнових прав, урегульованості відносин відповідно до цілей правового регулювання, серед яких враховуються як локальні – здійснення прав всіма суб'єктами цивільних відносин, так і загальні у вигляді суспільного інтересу.

Вище було розмежовано об'єктивне та суб'єктивне цивільне право, виявлено місце обмежень у складі суб'єктивного цивільного права. Зв'язок останніх із механізмом правового регулювання виявляється в тому, що правовідносини вичерпують себе в механізмі правового регулювання тоді, коли їхні учасники, виконавши свої повноваження та обов'язки, вчиняють дії, що відповідають нормативним приписам [77, с. 64-65].

Важливим є з'ясувати місце обмежень майнових прав фізичних осіб у механізмі правового регулювання, який відіграє провідну та впливову роль, оскільки будь-яка зміна об'єктивного права веде до зміни суб'єктивних прав та їхнього змісту [11, с. 105]. Отже, держава може впливати на ускладнення здійснення суб'єктивного цивільного права через правове регулювання. Розмежування обмежень виходячи з моделей об'єктивного та суб'єктивного цивільного права є важливим, оскільки правове регулювання є первинним, і виникаючі на його основі правовідносини піддаються правовому регулюванню.

Необхідно проаналізувати підходи до визначення механізму правового регулювання. Так, С.С.Алексєєв визначив механізм правового регулювання як єдність правових засобів, за допомогою яких забезпечується результативний правовий вплив на суспільні відносини [11, с. 9]. В.Н.Хропанюк вказує на те, що механізм правового регулювання – це система правових засобів, за допомогою яких досягається впорядкованість суспільних відносин відповідно до цілей та завдань правової держави [403, с. 341-342]. В.М.Кудрявцев визначає механізм правового регулювання як комплекс засобів правового впливу на суспільні відносини [178, с. 12]. В.М.Горшен'єв вказує на те, що механізм правового регулювання – це окремі форми та засоби правового впливу на суспільні відносини [77, с. 56]. Загальним у цих визначеннях є розуміння механізму

правового регулювання як системи правових засобів, що впливають на суспільні відносини.

Більш наближене до цивілістики бачення механізму правового регулювання дав В.Л.Яроцький. Він зазначив, що у найбільш загальному вигляді правове регулювання у приватноправовій сфері можна охарактеризувати як регламентаційний вплив на особисті немайнові і майнові відносини цілісної системи правових засобів, що забезпечує упорядкованість фактичної поведінки їх учасників [437, с. 245]. В.Ф.Яковлев щодо цивільного права відзначає, що механізм цивільно-правового впливу на відносини характеризується прямим використанням майнових інтересів суб'єктів правовідносин та системи стимулювання, засобом якої є наділення особи суб'єктивними правами та обов'язками [435, с. 134]. Таким чином, вплив на особу через механізм цивільно-правового регулювання виявляється передусім у наділенні її законом правами, з одного боку, а з другого – ускладненням для неї можливостей здійснення цивільних прав для забезпечення здійснення прав інших уповноважених осіб чи інтересів суспільства.

Дослідники відзначають, що в цивілістичних дослідженнях використовуються категорії «механізм цивільно-правового регулювання» і «механізм правового регулювання» [437, с. 245]. Незважаючи на підхід про відношення цих категорій одна до одної як окремої та загальної, бачимо розумним і прийнятним підхід В.Л.Яроцького, який запропонував використовувати щодо цивілістичних досліджень категорію «механізм правового регулювання» як більш лаконічну [437, с. 245]. Бачимо можливим застосовувати саме цю категорію в нашому дослідженні ще й тому, що механізм правового регулювання, як такий, має міжгалузевий характер, на що звертав увагу М.Г.Александров [7, с. 183]. Зазначений підхід дозволяє не лише використовувати досягнення цивілістичної науки, але й враховувати загальноправові підходи до механізму правового регулювання, що збагачує науковий інструментарій цього дослідження й сприяє кращому виявленню в механізмі правового регулювання обмежень майнових прав фізичних осіб.

У межах цієї праці заслуговує на увагу передусім питання про місце обмежень майнових прав фізичних осіб серед правових засобів, які впливають на їхні цивільні права. М.Г.Александров до складових елементів механізму правового регулювання відніс засоби правової охорони [6, с. 163], а вище у цій роботі були наведені аргументи, що у правовій державі обмеження майнових прав фізичних осіб мають бути спрямовані на охорону їхніх прав, стримування та недопущення свавілля інших осіб щодо уповноваженої особи. Але для того щоб дати ґрунтовну відповідь на питання про віднесення обмежень майнових прав фізичних осіб до механізму правового регулювання слід проаналізувати вихідні моменти цього механізму.

У теорії права механізм правового регулювання на найбільш загальному рівні зводиться до співвідношення дозволів та заборон, що застосовуються на нормативному рівні, та їхнього впливу на впорядкування суспільних відносин. Так, В.М.Горшенєв висловив думку, що механізм правового регулювання в якості полярних елементів процесу переведення нормативності права у впорядкованість суспільних відносин має, з одного боку, закріплені в нормах права способи впливу (форми правового регулювання), якими є дозволи та заборони, а з другого – способи реалізації у фактичній поведінці людей, а саме – у вчиненні дій чи утриманні від їх вчинення [77, с. 54-55]. Враховуючи особливості обмежень майнових прав фізичних осіб виявляється можливим, виходячи з вищевикладеного, стверджувати, що в механізмі правового регулювання обмеження майнових прав фізичних осіб виявляються у нормах права, закріплюються у нормативних актах. Акти застосування права сприяють впровадженню окремих обмежень майнових прав фізичних осіб та є елементом реалізації права у визначених законом випадках.

С.С.Алексєєв визначив глибинні елементи механізму правового регулювання, особливості яких виявляються у єдності дозволів та заборон та породжують два основні типи правового регулювання. Якщо дозволи та заборони визначають шляхи правового впливу на суспільні відносини, узагальнені засоби впливу, то типи регулювання стосуються порядку впливу та

його спрямованості. Перший тип правового регулювання виходить із того, що дозволеним є все, крім того, що заборонено; другий – заборонено все, крім дозволеного [18, с. 140-141]. У правовій державі застосовується перший тип правового регулювання.

При підході «заборонено все, крім дозволеного законом» межі здійснення суб'єктивного цивільного права визначаються дозволами, які містяться у законі, а інше є забороненим. Коли дозволеним є все, крім того, що є прямо забороненим, правове регулювання спирається на різноманітні засоби правового регулювання. В.П.Камишанський висловив думку, що сьогодні цивільні права здійснюються особою «на власний розсуд», у зв'язку з чим обмеження набувають ключового значення в механізмі правового регулювання [150, с. 13]. Отже, сучасний механізм правового регулювання у своєму впливові на суб'єктивні цивільні права чималою мірою спирається саме на обмеження, чим досягаються цілі уникнення конфліктів при здійсненні прав різними особами, збалансування та узгодження прав одних осіб з правами інших осіб та суспільства.

Слід відзначити, що спроба з віднесення окремих обмежень майнових прав фізичних осіб до механізму правового регулювання вже робилася окремими дослідниками. Так, О.В.Малько із загальнотеоретичних позицій назвав обмеження елементом механізму правового регулювання [219, с. 93]. Зазначене положення у цивільному праві обґрунтував В.П.Камишанський [150, с. 13].

О.В.Розгон пише, що обмеження можуть полягати у встановленні заборон, приписів та стримуючих механізмів реалізації прав власності на відповідні об'єкти [333, с. 160]. Однак ця дослідниця не розкрила докладно, що саме слід розуміти під узагальнюючим поняттям «стримуючі механізми», тому питання розкрито нею не повною мірою.

Слід погодитися зі слушною позицією О.Н.Кудрявцевої, що обмеження права власності є одним з елементів механізму правового регулювання відносин власності [179, с. 10]. Такої ж позиції дотримується В.А.Мікрюков, який висловив думку, що механізм обмежень права власності покликаний забезпечити баланс

інтересів власника та осіб, що йому протистоять [245, с. 3]. І.М.Оськін пропонує розуміти обмеження як сукупність елементів механізму правового регулювання, спрямованих на встановлення меж дозволеної поведінки суб'єктів [269, с. 8-9].

Враховуючи специфіку обмежень майнових прав фізичних осіб, можна стверджувати, що їхній механізм спрощено зводиться до такого: виходячи з суспільних інтересів чи прав інших осіб, фізичні особи, майнові права яких обмежуються, піддаються з правової точки зору певному впливу, що ускладнює можливість здійснення ними своїх прав. Особливості встановлення механізму такого ускладнення заслуговують на більш пильну увагу, що дозволить окреслити напрями його дії, сприятиме практичному втіленню у правове регулювання суспільних відносин.

У науці сформувалися неоднакові позиції з приводу можливостей встановлення обмежень майнових прав фізичних осіб. Серед джерел встановлення обмежень у цивільному праві називаються закон, договір, рішення суду. Отже, є сенс проаналізувати позиції вчених із цього приводу й висловитися стосовно можливих джерел встановлення обмежень майнових прав фізичних осіб.

Згідно з першою з існуючих позицій, допускається встановлення обмежень цивільних прав лише законом (Р.Б.Шишка [427, с. 46], В.П.Камишанський [150, с. 109], К.Скловський [359, с. 109], В.С.Пономарьов [287, с. 54], Т.Б.Станкевич [371, с. 6] та інші). Можна навіть сказати, що така позиція є переважаючою серед дослідників. Незважаючи на це, вона потребує підтвердження відносно обмежень майнових прав фізичних осіб, для чого її необхідно ретельно проаналізувати.

Наведемо точку зору І.П.Куликової, яка слушно зазначає, що обмеження права власності можуть запроваджуватися лише на основі закону, сам власник не може обмежити своє право шляхом укладення договору, оскільки в цьому випадку він реалізує свої повноваження з використання чи розпорядження річчю, але не обмежує їх [181, с. 10]. Дійсно, *закон* надає власнику певні повноваження щодо можливості користування та розпорядження своїм майном, а власник має право сам згідно із законом вибирати – здійснювати чи ні ці повноваження, і якою мірою. При цьому невикористання права власником не суперечить законові, як і

дії в межах наданих законом повноважень користування та розпорядження своїм майном.

Н.І. Мірошникова також дотримується позиції про встановлення обмежень виключно законом, але уточнює, що обмеження встановлюються імперативними нормами закону, які характеризуються як категоричні правові приписи, що не можуть бути змінені за розсудом суб'єктів права [249, с. 18]. Аргументуючи позицію про встановлення обмежень майнових прав фізичних осіб законом, слід погодитися з іншою слушною позицією точкою зору Н.І.Мірошникової, яка зазначає, що якість правотворчості прямо пов'язана з попередньою оцінкою ефективності законів, у зв'язку з чим помітною є тенденція до підвищення ролі закону [249, с. 29]. Таким чином, саме закон як правовий засіб регламентації обмежень майнових прав фізичних осіб здатний не допустити свавілля при встановленні таких обмежень і стати перепорою на шляху невинновданого ускладнення здійснення прав фізичних осіб, що піддаються обмеженням. Це, у комплексі тих правових засобів, які можуть застосовуватися, сприяє належній охороні майнових прав фізичних осіб.

Аргументуючи позицію відносно встановлення обмежень майнових прав фізичних осіб законом, слід додати таке: сучасне цивільне законодавство повною мірою сприймає принципи, пріоритети та передумови, які мають враховуватись при встановленні обмежень. Оскільки обмеження не можуть встановлюватися довільно і у правовій державі повинні мати обґрунтований характер, виходячи з розроблених у праві передумов та пріоритетів, встановлювати обмеження майнових прав фізичних осіб має саме закон. Це стане запорукою правомірності обмежень майнових прав фізичних осіб, сприятиме охороні їхніх прав, забезпечить належне правове регулювання. Тому цілком зрозумілим є підхід, згідно з яким обмеження майнових прав фізичних осіб мають встановлюватися лише законом. Більше того, це відповідає європейським підходам та підписаним Україною міжнародним конвенціям, зокрема Конвенції про захист прав і основних свобод людини.

До того ж встановлення обмежень майнових прав фізичних осіб лише законом сприятиме тому, що зазначені обмеження одержать однакову регламентацію на всій території України, і це стане надійною гарантією охорони прав фізичних осіб у нашій державі, забезпечення в ній правопорядку.

Підтвердженням вищенаведених поглядів є закріплення обмежень майнових прав фізичних осіб у ст. 41 Конституції України, ч. 7 ст. 319, ст. 321, ст. 383 ЦК України та інших нормах законодавства.

Заслуговує на увагу питання про можливість встановлення обмежень майнових прав фізичних осіб підзаконними актами. Це питання в науці є доволі дискусійним.

Видається дуже слушною наукова позиція, згідно з якою основні питання цивільно-правового регулювання мають вирішуватися лише на рівні законів [249, с. 30]. Важливо зазначити, що для забезпечення законності та обґрунтованості обмежень майнових прав фізичних осіб базове значення має правотворча діяльність законодавчого органу. При цьому головним та найважчим завданням, що постає перед законодавцем, є обґрунтування використаних конституційних норм про можливість обмежень економічних прав громадян таким комплексом аргументів, які в сукупності підтверджували б, що запровадження обмежень тих чи інших економічних прав об'єктивно вимагають інтереси більшості громадян [115, с. 66]. Отже, встановлення обмежень майнових прав фізичних осіб на найвищому рівні правового регулювання, тобто в законі, дозволить досягти їхньої стабільності, неможливості довільної зміни чи не виправданого розширення, зробить їх більш впливовими.

В.І. Бобрик слушно наголошує, що відомчі нормативні акти не можуть розширювати коло обмежень відносно тих, що закріплені в законодавстві [44, с. 25-26]. О.В. Лобашов підкреслює, що метою видання відомчих нормативних актів є конкретизація та деталізація загальних норм права [196, с. 55]. Причому «конкретизація» і «деталізація» за визначенням більше сприяє впровадженню норм, визначенню порядку їх застосування, ніж формулюванню нових правил чи обмежень прав, відмінних від закону.

Положення щодо суто законодавчого закріплення обмежень майнових прав фізичних осіб чітко закріплене у ст. 1 ЦК РФ. Такий підхід закладено в ст. ст. 64, 41 Конституції України, ст. 319 ЦК України і має бути далі розвинутий у вітчизняному законодавстві. Це положення відповідає побудові системи цивільного законодавства України, закріпленої у ст. 4 ЦК України. Отже, підзаконні акти, зокрема постанови Кабінету Міністрів України, акти інших органів державної влади, органів влади Автономної Республіки Крим, що регулюють цивільні відносини, мають відповідати Конституції України та законам. Тому запорукою надійного правового регулювання обмежень майнових прав фізичних осіб є їх встановлення Конституцією та законами України. До того ж ч. 2 ст. 8 ЦПК України зазначає, що підзаконні нормативно-правові акти суд застосовує у спосіб, встановлений Конституцією та законами України. Як бачимо, відповідність підзаконних актів законам щодо можливості правозастосування перших є очевидною. Тим більше, якщо це стосується регулювання відносин, пов'язаних з охороною прав і законних інтересів фізичних осіб. Обмеження майнових прав фізичних осіб, поза сумнівом, належать саме до таких.

На жаль, що стосується майнових прав осіб у цілому, застереження стосовно можливості їх обмеження лише законом чітко цивільним законодавством не закріплене. Це є прогалиною, яка закладає хибну можливість обмежувати майнові права фізичних осіб підзаконними актами. Тому така неврегульованість має бути усунена через удосконалення цивільного законодавства в цьому питанні. Зокрема, існує необхідність ст. 13 ЦК України назвати «Межі та обмеження цивільних прав» і додати до неї частину 7, де зазначити таке: «Обмеження майнових прав осіб щодо ускладнення здійснення окремих цивільних прав мають визначатися законом. Не передбачені законом обмеження майнових прав осіб не можуть встановлюватися підзаконними актами».

Для підтвердження позиції про необхідність законодавчого регулювання обмежень майнових прав фізичних осіб наведемо судову практику застосування законодавства про такі обмеження в Російській Федерації. Там *судова колегія в*

цивільних справах Верховного Суду РФ, забезпечуючи принцип законності обмежень економічних прав громадян, 3 лютого 1997 р. визнала неправомірним обмеження права приватної власності органами Державної автомобільної інспекції, які на підставі закону Архангельської області, але не федерального закону, як того вимагає Конституція Російської Федерації, евакуювали на штрафний майданчик автомобіль громадянина, що був залишений у неналежному місці [115, с. 68]. Для деяких українських міст, наприклад Києва, де запроваджено евакуацію автомобілів, залишених у неналежних місцях, ця проблема теж є характерною. При цьому слід констатувати відсутність обмежень в українському законодавстві, які б дозволяли примусово евакуювати автомобілі. Невипадково свого часу Харківська міська рада, незважаючи на болючість проблеми паркування автотранспорту в неналежних місцях, все ж не прийняла рішення про можливість примусової евакуації автотранспорту через відсутність такого обмеження в законодавстві.

Таким чином, правильною слід вважати тенденцію і правомірним підхід, згідно з якими підзаконні акти можуть лише роз'яснювати окремі обмеження майнових прав фізичних осіб та їхнє здійснення, але у сферу їхньої дії не може входити обмеження майнових прав фізичних осіб, що не передбачене в законі. Такий підхід сприятиме належній регламентації обмежень майнових прав фізичних осіб та охороні прав цих осіб на засадах, закладених у Конституції та ЦК України. Обмеження, що встановлені в підзаконних актах у порушення зазначених вимог, не є ані правомірними, ані законними. Така позиція є виправданою в умовах побудови правової держави, оскільки сприяє охороні прав фізичних осіб.

В науці висловлена відмінна від вищевказаної позиція, що встановлення обмежень майнових прав фізичних осіб допускається, зокрема, за рішенням суду.

Так, І.В.Міщенко зазначає, що судове рішення може бути визнане підставою виникнення обмежень права власності та є видовим критерієм для класифікації таких обмежень за підставами їх виникнення [244, с. 133]. Така позиція є

спірною, адже авторка не говорить, які саме обмеження може встановлювати суд самостійно, якщо вони не визначені до того законом.

Наша точка зору полягає в тому, що рішення суду приймається відповідно до закону, і тому суд не може встановлювати нових обмежень майнових прав фізичних осіб, а лише застосовує відносно конкретної ситуації ті обмеження, первісним та єдиним джерелом яких є закон. Інакше рішення суду не буде ні правомірним, ні законним. Так, у ч. 1 ст. 350 ЦК України зазначено, що викуп земельної ділянки у зв'язку з суспільною необхідністю здійснюється за згодою власника або за рішенням суду в порядку, встановленому законом. Отже, джерелом примусового викупу є саме закон. Тому не можна погодитися з висновком І.В.Міщенко про те, що обмеження права власності, які обумовлюються прийняттям судового рішення, мають самостійний характер [244, с. 133]. У такому випадку суд міг би приймати рішення про невідшкодування власнику вартості майна, відчуженого для державних потреб в умовах надзвичайного стану, що порушувало б ч. 2 ст. 353 ЦК України. Суд міг би приймати рішення виходячи з невиправданого розширення ним судового розсуду, але завадою цьому є саме закон.

Схожу позицію щодо неможливості встановлення судом нових, у порівнянні з тими, що встановлені в законі, обмежень, займають багато дослідників, які вивчали цю проблему. Як зазначає В.П. Камишанський, суд при винесенні рішення керується законом чи діє в межах закону [150, с. 238]. Це є цілком слушна позиція. Адже ст. 2 ЦПК України чітко встановлює, що провадження в цивільних справах здійснюється відповідно до закону. Стаття 8 ЦПК України вказує на те, що суд вирішує справи відповідно до Конституції України, законів України та міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України. Отже, при вирішенні справи, що стосується обмежень майнових прав фізичних осіб, суд не може відходити від Конституції та законів України.

Як слушно зауважує В.Породько, суди, за наявності необхідних умов, мають право лише приймати рішення про застосування обмежувальних заходів,

встановлених законом [288, с. 65]. С.В.Пчелінцев, по суті, дотримується такої ж позиції, коли стверджує, що судові рішення не можна вважати підставами обмеження прав фізичних осіб. Йдеться про судовий захист у контексті судового контролю за законністю підстав, меж і форм обмеження прав громадян [324, с. 224]. Таким чином, підтверджується позиція про неможливість встановлення судом обмежень, не передбачених законодавством, і цілком справедливо зазначається, що самі обмеження визначаються законом.

Окремі вчені допускають встановлення обмежень у цивільному праві *договором*. До таких дослідників належить, наприклад, В.О. Горєв [76, с. 56]. Позиція цього автора є не досить послідовною, оскільки він концептуально не досліджує межі та обмеження майнових прав, іноді змішує ці два різні поняття, що, на наш погляд, не зовсім правильно.

Утім окремі проблеми щодо встановлення обмежень договором існують. Так, у дилерському договорі зазвичай визначається націнка, яка встановлюється постачальником покупцю з тим, щоб сформувати єдині ціни на товар у межах певної території (наприклад, на автомобілі певної марки, моделі в межах України). При цьому роздрібна торговельна організація (покупець за дилерським договором) є окремою особою, самостійним учасником цивільного обороту, однак стикається через укладення дилерського договору з певними, так би мовити, обмеженнями щодо націнки на товар з метою встановлення єдиних цін на нього. Взагалі ж покупець стає власником і має право продавати за ту ціну, яку вважає необхідною. Якщо існує дилерський договір, в якому вказана націнка з боку постачальника, а покупець як законний власник продає за власною ціною, то він порушує умови такого договору.

Продавець за умовами дилерського договору на перший погляд обмежується у праві продавати майно за ціною на свій розсуд. Проте зазначені договірні «обмеження» не є обмеженнями майнових прав фізичних осіб у загальному розумінні, оскільки не встановлені законом. Звісно, особа на свій розсуд може укласти договір і тим начебто обмежити себе у майнових правах окремими договірними умовами, утім це стосується сфери свободи договору,

зобов'язального права, індивідуальних умов, де провідним є розсуд сторін. Отже, такі «обмеження» позбавлені риси загальнообов'язковості, важливої при визначенні обмежень майнових прав фізичних осіб, які встановлюються лише законом. Тут діє сфера договірної свободи, коли, приймаючи рішення щодо вступу у договірні відносини, суб'єкти цивільного права без будь-якого стороннього впливу і можливого тиску обирають варіанти дозволеної поведінки, які полягають у реалізації належних їм правомочностей, що становлять відповідне суб'єктивне право [412, с. 254]. Що ж до обмежень майнових прав фізичних осіб, встановлених законом, суб'єкти цивільного права через загальнообов'язковість відповідних норм позбавлені права вибору додержуватись їх при здійсненні свого суб'єктивного права чи ні.

Виваженою і, на наш погляд, правильною є позиція В.П.Камишанського, який зазначає, що договір (автономний акт) не може бути самостійною підставою для встановлення обмежень. Договір є одним зі способів реалізації права власності в межах правомочності розпорядження як одного з елементів змісту права власності [150, с. 233], втім, звичайно, не є підставою обмежень.

Наша позиція про неможливість встановлення обмежень договором ґрунтується на тому, що диспозитивні положення цивільного законодавства дозволяють сторонам самим формувати певні договірні умови, встановлювати права і обов'язки. Утім сторони навіть у договорі не можуть відходити від імперативних норм законодавства. Саме останні відіграють провідну роль у встановленні обмежень. Підтвердженням необхідності розмежування правозастосовного та «автономного» регулювання є те, що правозастосовне та «автономне» регулювання відрізняються природою використовуваних методів: для першого, як правило, характерним є метод імперативності, другому притаманна диспозитивність. У першому випадку (щодо закону та суб'єкта) відносини встановлюються по вертикалі, у другому (між сторонами договору) діє рівність сторін [77, с. 173-174], а отже, є вибір у межах диспозитивності засобів регулювання (встановлення прав та обов'язків) та встановлення відповідальності за невиконання зобов'язань. Носій суб'єктивного права повинен сам (за винятком

випадків обмеження або позбавлення дієздатності, а також законного або довірчого представництва) приймати рішення про доцільність, вигідність, порядок та способи здійснення даного права в кожному конкретному випадку [373, с. 42]. Отже, беручи на себе через укладення договору певні «обмеження», що не визначені законом, сторона договору керується міркуваннями власного зиску від цього, внаслідок чого може за власною волею брати на себе деякі обмежувальні зобов'язання, тому такі персоніфіковані, так би мовити, «обмеження» цілком залежать від волевиявлення самого суб'єкта на момент виникнення й це є припустимим, якщо відповідає приватному інтересу та не торкається загальносуспільних цінностей. Останнє пов'язане з неможливістю відмовитися за договором від виборчого права, права давати свідчення за певну винагороду тощо, що може призвести до порушення публічного порядку та суспільної моральності.

Встановлені ж законом загальнонеобхідні обмеження сторони договору мають виконувати без вибору можливості їх уникнення чи ігнорування при вступі у договірні відносини, що впливає з п. 2 ч. 3 ст. 6 ЦК України. Існуючі обмеження щодо договору визначені законом, отже, сторони спрямовують своє волевиявлення відповідно до них і не можуть обрати інший варіант поведінки, мусять дотримуватися встановлених законом обмежень при вступі у договірні відносини. Так, у літературі справедливо підкреслюється, що саме **цивільне законодавство** (виділено нами – *Є.М.*) визначає щодо сторін договору комісії обмеження: наприклад, сторонами може бути визначена територія виконання цього договору, в межах якої повинен діяти комісіонер [276, с. 368]. Проте первісна роль таких обмежень справедливо віддається цивільному законодавству. Більше того, закон як універсальний засіб правового регулювання цивільних відносин містить регулятивно-обмежувальні норми та встановлює їх керуючись загальнокорисною метою досягнення юридичної рівноваги між правами різних осіб, що сприяє наданню можливості найбільш повного задоволення ними своїх інтересів та здійсненню прав усіма учасниками цивільного обороту.

Слід відзначити, що автори, які досліджували англосаксонську систему права, вказують на можливість встановлення обмежень договором. Зокрема,

відносно охоронних обмежень у галузі землекористування зазначається, що вперше договір довічного охоронного обмеження був укладений у США ще наприкінці XIX ст. з метою захисту природних угідь навколо Бостона [258, с. 109]. Накладення охоронного обмеження зазвичай документально оформлюється письмовим договором, який здебільшого укладається з ініціативи власника маєтку, який дає обмеження (*grantee*), що мають індивідуальний характер. Особа, яка дає обмеження, та утримувач обмеження обумовлюють права на користування об'єктом, що зберігаються за власником та його наступниками і встановлюють межі користування [258, с. 110]. Проте американський досвід не є скільки-небудь прийнятним для України, право якої належить до романо-германської системи права, й існує розвинута система цивільного законодавства. У США ж через недостатньо розвинуту систему законодавства (цивільні кодекси прийняті лише в шести штатах [85, с. 29]) роль правового регулятора виконує зокрема й договір. Утім навіть традиційне джерело англосаксонської системи права – прецедент – іноді поступається закону. Як зазначається в літературі, навіть в англо-американській системі права прецедент нині вже не є домінуючим джерелом права [85, с. 28]. Значить, ці питання регулюються законом як універсальним засобом правового регулювання. Тому норма закону в ряді важливих питань правового регулювання, до яких, поза сумнівом, належить встановлення обмежень майнових прав фізичних осіб, відіграє провідну та незамінну роль.

Таким чином, первісно обмеження майнових прав фізичних осіб можуть визначатися лише Конституцією України та законами України, чим досягається універсальність таких обмежень і забезпечується належний рівень охорони прав фізичних осіб у правовій державі.

Варто зазначити, що обмеження майнових прав фізичних осіб у цілому розкриваються через різні елементи механізму правового регулювання. Оскільки цей механізм спрямований на врегулювання цивільних правовідносин, його дія безпосередньо стосується врегулювання здійснення суб'єктивного цивільного права, й таким чином ускладнюється здійснення суб'єктивних цивільних прав, що піддаються обмеженням. Є всі підстави розглядати в загальному розумінні

механізм правового регулювання як систему різнорівневих правових засобів (правових принципів, велінь, дозволів, заборон, суб'єктивних прав і обов'язків, юридичних норм та індивідуальних установлень, правовідносин, правових режимів, правових понять і конструкцій та інших правових феноменів, а також актів реалізації прав і обов'язків), організованих найбільш послідовним чином для належного впорядкування відносин для забезпечення та підтримання правового порядку [229, с. 22]. Отже, обмеження майнових прав фізичних осіб у розумінні механізму правового регулювання являють собою засновану на правових принципах систему правових засобів: велінь, дозволів, заборон, що встановлені в нормах актів цивільного законодавства, та окремих індивідуальних установлень, виражених через акти застосування права, які спрямовані на ускладнення здійснення суб'єктивних прав осіб, що беруть участь у цивільних правовідносинах, з урахуванням прав інших уповноважених осіб та суспільних інтересів.

2.2. Дія обмежень майнових прав фізичних осіб у нормативних актах, нормі права та актах застосування права

Як було встановлено вище, обмеження майнових прав фізичних осіб належать до механізму правового регулювання цивільних відносин. Однак для поглиблення уявлення про те, як саме у механізмі правового регулювання діють обмеження майнових прав фізичних осіб слід з'ясувати особливості та рівні дії обмежень у цьому механізмі. У літературі відзначається, що відносно механізму правового регулювання окремому аналізу можуть підлягати його стадії, елементи, а також їх структурно-змістовна визначеність і взаємозв'язок [437, с. 251]. Це не лише дозволяє говорити про можливість дослідження механізму правового регулювання в цілому, а й доводить теоретичну можливість виявлення окремих складових елементів механізму правового регулювання.

Стосовно теоретико - правової конструкції механізму правового регулювання С.С.Алексєєв виділив три основні його елементи: юридичні норми; правові відносини; акти реалізації прав та обов'язків [20, с. 25-27]. У цивільному праві ця ідея також одержала підтримку та розвиток. Так, В.Л.Яроцький визначив щодо механізму цивільно-правового регулювання майнових відносин, що як окремо, так і в поєднанні з іншими елементами можуть вивчатися його складові: нормативна база, юридичні факти, правовідносини тощо [437, с. 251]. Із названих елементів механізму правового регулювання інтерес для дії обмежень майнових прав фізичних осіб становлять норми права, в яких закріплюються такі обмеження, відповідні нормативні акти, а також акти реалізації прав та обов'язків. Це дозволить розкрити дію обмежень майнових прав фізичних осіб в нормативних актах та визначити юридико-технічні прийоми, за допомогою яких такі обмеження встановлюються у правовій нормі, а також з'ясувати роль актів застосування права при впровадженні обмежень майнових прав фізичних осіб. Виявлення обмежень майнових прав фізичних осіб у елементах механізму правового регулювання є важливим як для теорії, оскільки дозволить з'ясувати дію обмежень у механізмі правового регулювання, так і з практичної точки зору, оскільки дозволить удосконалити правове регулювання.

2.2.1. Дія обмежень майнових прав фізичних осіб у нормативних актах.

Як відзначав Ю.К.Толстой, роль нормативних актів у правовому регулюванні дозволяє розкрити способи правового впливу на поведінку людей у всьому їхньому **різноманітті** (виділено мною – *Є.М.*), довести вимоги правових норм до безпосередніх адресатів – учасників конкретних суспільних відносин [385, с. 22]. Отже, нормативні акти створюють масив правового регулювання,

що містить певні обмеження у їхньому різноманітті, тоді як норма права містить окремі обмеження майнових прав фізичних осіб.

Встановлення обмежень майнових прав фізичних осіб у цивільному законодавстві неодмінно пов'язане й впливає з необхідності правового регулювання, елементом механізму якого є такі обмеження. Закріплення обмежень майнових прав фізичних осіб у нормативних актах забезпечує не тільки однаковість застосування таких обмежень, а й урахування особливостей окремих із них.

Обмеження в нормативних актах (що, зокрема, характерно для ЦК України) будуються відповідно до системи цивільного права. Окремо виділено обмеження особистих немайнових прав фізичних осіб та майнових прав фізичних осіб. Так, у ст. 274 ЦК України встановлено обмеження особистих немайнових прав фізичної особи.

Що ж стосується майнових прав фізичних осіб, то тут обмеження встановлено щодо окремих інститутів. Так, відносно права власності ч. 7 ст. 319 ЦК України встановлює, що діяльність власника може бути обмежена чи припинена, або власника може бути зобов'язано допустити до користування його майном інших осіб лише у випадках і в порядку, встановлених законом. Згідно зі ст. 321 ЦК України, ніхто не може бути протиправно позбавлений права власності чи обмежений у його здійсненні. У зобов'язальному праві обмеження встановлені залежно від видів зобов'язань. Так, згідно з ч. 7 ст. 576 ЦК України, застава окремих видів майна може бути заборонена або обмежена законом. Стаття 1074 ЦК України вказує на обмеження розпорядження рахунком за договором банківського рахунку. Для спадкового права ч. 3 ст. 1241 ЦК України містить правила встановлення обмежень у заповіті для спадкоємця, який має право на обов'язкову частку в спадщині. Це є лише окремі обмеження, встановлені в ЦК України, проте з наведених прикладів стає зрозумілою побудова обмежень у цьому нормативному акті. Основний підхід до встановлення обмежень майнових прав фізичних осіб полягає в тому, що вони встановлюються за інститутами цивільного права виходячи зі специфіки

врегульованих правовідносин: щодо права власності, договірних та недоговірних зобов'язань, спадкового права.

Обмеження в окремих нормативних актах можуть визначатися відповідно до врегульованих ними правовідносин. Так, у Законі України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обмежень» дається поняття обмежень (обтяжень) нерухомого майна, визначається обов'язковість державної реєстрації обтяжень та обмежень, встановлюються порядок і підстави державної реєстрації обмежень прав на нерухоме майно. Отже, обмеження в нормативних актах можуть визначатися щодо окремих врегульованих законодавством правовідносин за принципом від загального до окремого, коли спочатку визначається понятійний апарат, потім сфера застосування обмежень та окремі правила їхньої дії, порядок та підстави їх встановлення тощо.

Іноді обмеження встановлюються в нормативних актах без визначення загальних положень про них, а лише врегульовуються окремі обмеження, що стосуються тих чи інших правовідносин. Так, ст. 14 Закону України «Про музеї та музейну справу» встановлює, що приміщення музеїв, які перебувають у державній чи комунальній власності, передаються їм на праві оперативного управління та можуть бути вилучені лише за умов надання музею іншого рівноцінного приміщення. Отже, встановлено окреме обмеження, яке не дозволяє вилучати приміщення музею, що перебуває в державній чи комунальній власності, без надання іншого приміщення. У Законі України «Про правовий режим надзвичайного стану» йдеться про окремі обмеження, яких особа може зазнавати під час дії надзвичайного стану. Цим законом передбачаються наступні обмеження: встановлення квартирної повинності для тимчасового розміщення евакуйованого або тимчасово переселеного населення, аварійно-рятувальних формувань та військових підрозділів, залучених до подолання надзвичайних ситуацій; запровадження особливого порядку розподілення продуктів харчування і предметів першої необхідності. Через впровадження таких заходів охороняються права фізичних осіб на проживання, якщо вони тимчасово позбавлені житла через дію факторів техногенного характеру чи інших

надзвичайних обставин. Такі заходи мають характер обмежень майнових прав одних фізичних осіб для забезпечення життєво необхідних потреб інших фізичних осіб. Адже саме заради цього встановлюється особливий порядок володіння, користування, розпорядження майном, придбання продуктів першої необхідності за умов надзвичайного стану. Однак загальні положення про такі обмеження в Законі України «Про правовий режим надзвичайного стану» відсутні, вказано лише на їхню дію в часі, відповідно до чого за надзвичайним станом усі запроваджені ним заходи мають тимчасовий характер та визначено окремі з цих обмежень. При цьому відсутність загальних положень про такі обмеження в спеціальних законах передбачає необхідність керуватися загальними положеннями про обмеження, визначеними в ЦК України чи близьких за змістом чи сферою застосування нормативних актах.

Специфіка встановлення обмежень у нормативних актах може виявлятися у встановленні їх *за певних правових режимів*. Адже окремими нормативними актами можуть встановлюватися спеціальні обмеження майнових прав фізичних осіб, зокрема в умовах правового режиму надзвичайного стану. Отже, у зв'язку з правовим регулюванням окремих суспільних відносин виникає необхідність визначити обмеження за правових режимів.

Відносно визначення правового режиму в науці не склалося єдиної позиції. А.Г.Дідук висловила думку, що під правовим режимом у цивільному праві слід розуміти урахування законодавцем природних ознак, притаманних об'єкту [106, с. 7]. Серед загальнотеоретичних підходів близьку до вищеназваної позицію займає В.Б.Ісаков, який під правовим режимом розуміє соціальний режим певного об'єкта, закріплений правовими нормами та забезпечений сукупністю юридичних засобів [147, с. 258-259]. Однак через поняття «об'єкт» важко пояснити, наприклад, «режим найбільшого сприяння» та деякі інші, що називаються в літературі [219, с. 205]. Слід підкреслити, що правовому регулюванню, зокрема за дії певних правових режимів, піддаються, перш за все, правовідносини. Крім того, Конституція України (ст. 92) визначає «правовий режим власності», що передбачає передусім існуюче право власності,

правовідносини, які виникають на його основі. Це підтверджується рішенням Конституційного Суду України у справі № 1-46/2008 за конституційним поданням Президента України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку проведення у 2008 році земельних аукціонів» (справа про земельні аукціони) [171]. У п. 3.2. рішення за вказаною справою Конституційний Суд України визначив, що під режимом власності у ст. 92 Конституції України розуміється порядок і умови набуття та припинення права власності, а також права володіння, користування та розпорядження майном (землею).

Заслуговує на увагу підхід С.С.Алексєєва, який під правовим режимом розуміє порядок регулювання, який виражений у комплексі правових засобів, взаємодії дозволів, заборон та позитивних зобов'язувань, що створює особливу спрямованість регулювання [18, с. 144]. Фактично приєднується до цієї позиції В.А.Сапун, коли зазначає, що правові засоби вирішують особливі та спеціальні завдання на тих чи інших «ділянках» правового регулювання і на цьому рівні визначають відповідні правові режими, які забезпечують особливий порядок їх використання [343, с. 13]. О.В.Малько уточнює, що правовий режим є сукупністю правил, заходів, норм для досягнення якоїсь мети [219, с. 205]. Він виділив ознаки, що притаманні правовим режимам: 1) встановлюються законодавством та забезпечуються державою; 2) мають на меті спеціально регламентувати окремі галузі суспільних відносин; 3) являють собою певний порядок правового регулювання, що містить сукупність юридичних засобів та характеризується певним їх співвідношенням; 4) створюють певний ступінь сприяння чи несприяння задоволенню інтересів суб'єктів права [219, с. 207]. Очевидно, застосування обмежень сприяє досягненню за певного правового режиму мети ускладнення здійснення суб'єктивного цивільного права в певній сфері правовідносин для додержання суспільного інтересу чи прав інших осіб. Так, за правовим режимом спільної сумісної власності існує ускладнення для кожного з учасників такої власності щодо продажу, іншого відчуження майна без згоди іншого з подружжя, що закріплено у ст. 67 СК України.

Правовий режим виражає ступінь жорсткості юридичного регулювання, зважаючи на наявність певних обмежень, пільг та інших засобів [18, с. 245]. В.Ф.Яковлев зазначає, що способом встановлення меж диспозитивності є визначення в нормативному порядку режиму того чи іншого виду майна. Так, він розрізняє режим різного майна – того, що належить до основних, оборотних засобів [435, с. 90]. У законодавстві спостерігається подальша спеціалізація правових режимів, коли вони деталізують правове регулювання щодо цих чи інших майнових відносин. Так, згідно зі ст. 24 Закону України «Про охорону культурної спадщини», використання пам'ятки повинно здійснюватися відповідно до режимів використання, встановлених органами охорони культурної спадщини, у спосіб, що потребує якнайменших змін і доповнень пам'ятки і забезпечує збереження її матеріальної автентичності, просторової композиції, а також елементів обладнання, упорядження, оздоби тощо. Отже, коли говорять про правовий режим, то йдеться про певні особливості регулювання окремих суспільних відносин виходячи з їхньої специфіки.

За певного правового режиму визначаються окремі засоби, необхідні для досягнення належного правового регулювання у тій чи іншій сфері суспільних відносин. Обмеження як засіб досягнення певної мети, що полягає у збалансуванні прав уповноважених осіб та суспільних інтересів, сприяють врегулюванню суспільних відносин, у тому числі в умовах різних правових режимів. Обмеження можуть застосовуватися у механізмі правового регулювання за певних правових режимів, коли їм відводиться більша чи менша роль залежно від характеру регулятивного впливу, необхідності ускладнення здійснення прав осіб. Так, для регулювання права власності можна говорити про правовий режим права власності на земельні ділянки сільськогосподарського призначення. Мораторій на обіг останніх досягається наразі через такий правовий засіб, як обмеження відчуження земельних ділянок сільськогосподарського призначення. Тому не випадково в літературі мораторій віднесено до видів правових режимів [219, с. 207]. Оскільки через дію мораторію ускладнюється здійснення певних прав, наприклад, розпорядження майном, це є

в цілому обмежувальний захід. Причому мораторій є режимом, в якому такі заходи посідають помітне місце. Утім правовий режим може й, навпаки, бути спрямованим на поліпшення майнового становища особи, якщо це охоплюється метою встановлення правового режиму. Для сприяння сільськогосподарському виробництву через правовий режим умовно можна застосувати інший, протилежний обмеженням засіб правового регулювання, а саме пільги для жителів сільської місцевості щодо одержання земельних ділянок в оренду.

Отже, за правового режиму піддаються окремому правовому регулюванню ті чи інші цивільні відносини, а на можливість здійснення суб'єктивного цивільного права при цьому впливають ті засоби, що обираються для правового регулювання. Правовий режим – узагальнююче поняття, яке містить різні засоби впливу на суспільні відносини, зважаючи на специфіку цих відносин та необхідність окремого їх правового регулювання. Застосування обмежень сприяє досягненню за певного правового режиму мети ускладнення здійснення суб'єктивного цивільного права в певній сфері правовідносин заради додержання суспільного інтересу чи прав інших осіб.

Окремі правові режими потребують лише законодавчого визначення та регламентування. Показовою є *справа № 1-46/2008 за конституційним поданням Президента України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку проведення у 2008 році земельних аукціонів» (справа про земельні аукціони)*. У частині п'ятій статті 137 Земельного Кодексу України передбачено, що земельні торги проводяться у порядку, встановленому **законом** (виділено мною – Є.М).

17 квітня 2008 р. Кабінет Міністрів України видав Постанову, якою затвердив Порядок проведення в 2008 р. земельних аукціонів. Зі змісту пункту 1 цього Порядку випливає, що ним визначається процедура підготовки, організації та проведення в 2008 р. земельних аукціонів для продажу земельних ділянок або надання права на їх оренду. Це, згідно з позицією Конституційного Суду України, свідчить про врегулювання цим актом питань

щодо порядку відчуження, набуття і здійснення права власності, права тимчасового користування (оренди), функцій, компетенції органів державної влади і місцевого самоврядування. Проте такі питання мають врегульовуватися тільки законом, що впливає зі ст. 137 Земельного Кодексу України.

Враховуючи те, що порядок і умови набуття, припинення і здійснення права власності на землю входять до загального поняття «правовий режим власності», який визначається виключно законами України, Кабінет Міністрів України, видавши Постанову (пункт 1), діяв поза межами своїх повноважень, передбачених Конституцією та законами України, що не відповідає вимогам ч. 2 ст. 8, ч. 2 ст. 19, п. 7 ч. 1 ст. 92, ч. 3 ст. 113, ч. 1 ст. 117 Конституції України.

На підставі зазначеного Конституційний Суд України визнав такими, що не відповідають Конституції України (не є конституційними), положення пункту 1 Постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку проведення у 2008 році земельних аукціонів» від 17 квітня 2008 р. № 394 [171]. Очевидно, що встановлення порядку проведення аукціонів з продажу землі, визначення правового режиму власності виключно законами України стає на заваді невиправданим обмеженням здійснення майнових прав фізичних осіб, зокрема при продажу землі, що можуть міститися в підзаконних актах. Тому підзаконне правове регулювання не має замінювати регулювання окремих питань законом. Зокрема це стосується правового режиму права власності, законодавча прерогатива встановлення якого чітко визначена у ст. 92 Конституції України, а тому рішення Конституційного Суду України за зазначеною справою є відповідним чинному законодавству.

Більше того, в літературі наголошується, що конституційні суди багатьох країн (Німеччини, Іспанії, Австрії, Франції, Італії) здійснюють контроль за законодавством про обмеження прав і свобод громадян [324, с. 225]. Як наслідок закріплення обмежень у законі чи інших нормативних актах всупереч Конституції традиційно усувається через діяльність Конституційного суду, що є

запорукою додержання прав осіб у державі, перепорою для встановлення необґрунтованих обмежень.

Законодавче регулювання не повинно підмінюватися підзаконними нормативними актами, які не можуть ускладнювати здійснення суб'єктивних цивільних прав у порівнянні із законом. До речі, це є проблемою, яка була актуальною ще за радянських часів, коли існувало багато нормативних актів міністерств та відомств, які під виглядом конкретизації цивільних законів встановлювали порядок здійснення цивільних прав не в інтересах правоволодільця [249, с. 29]. Така ж ситуація склалася, наприклад, щодо дострокового повернення депозитів фізичним особам за договором банківського вкладу. Частина 2 ст. 1060 ЦК України встановлює, що за договором банківського вкладу незалежно від його виду банк *зобов'язаний видати вклад або його частину на першу вимогу вкладника – фізичної особи* (курсив мій – Є.М). Незважаючи на це, п.п. 4.4 Постанови НБУ №319 від 11.10.2008 заборонив банкам видавати фізичним особам вклади за договорами, строк яких не сплив. При цьому згідно з ч. 2 ст. 56 Закону України «Про Національний банк України» постанови НБУ, що є підзаконними нормативно-правовими не можуть суперечити законам України. Обмеження виплати вкладів фізичним особам, встановлене НБУ, прямо суперечить закону (ч. 2 ст. 1060 ЦК України), отже встановлення такого порядку здійснення суб'єктивних цивільних прав є прикладом, коли незаконно ущемляються майнові права фізичних осіб – власників грошових коштів на депозитних рахунках у банках, не виправдано ускладнюються можливості здійснення суб'єктивного цивільного права.

При цьому порушується принцип верховенства закону, що є основоположним із загальноправової точки зору. Як відзначається у літературі, відомчі нормативні акти мають виконувати функцію забезпечення реалізації законодавчих приписів [196, с. 56]. Їх невиконання, порушення у підзаконних актах є хибним у правовій державі, тим більше, що йдеться про охоронювані Конституцією України майнові права фізичних осіб. Однак це не свідчить про неможливість обмеження на видачу депозитних вкладів фізичних осіб як такого

в умовах фінансової кризи. Різного роду обмеження мають бути законними, і якщо говорити про вищезазначене обмеження, то воно повинно було б міститися у пакеті антикризових законів, або ж такі повноваження гіпотетично могли б надаватися Законом України «Про Національний банк України» як тимчасовий захід у визначених законом випадках. Такі встановлені в законі норми як тимчасові (за часом дії) та спеціальні (за правовим регулюванням) не суперечили б ст. 1060 ЦК України. У такому разі фізична особа – вкладник заздалегідь могла б оцінити та сприйняти як додаткові ризики можливість невідачі достроково вкладів із депозитних рахунків у банках за певних обставин й іншим чином, ніж внести гроші на депозит, розпорядитися ними. Таке обмеження не порушувало б цивільні права особи, оскільки було б прогнозованим та встановленим на підставі закону в загальносуспільних інтересах.

Слід сказати, що проблема врегулювання підзаконними нормативними актами цивільних відносин та встановлення ними невинуватених обмежень порушувалася ще Р.О.Халфіною [398, с. 201-232]. У сучасних умовах ця проблема залишається повною мірою. Так, В.Л.Яроцький вказує на те, що зайва детальна регламентація відносин у сфері цінних паперів шляхом видання підзаконних актів Державною комісією з цінних паперів та фондового ринку може призвести до значного обмеження ступеня участі суб'єктів цивільного права в процесі забезпечення саморегулювання відносин з приводу цінних паперів. Необгрунтоване розширення меж їх зовнішньої регламентації за рахунок розширеного використання положень відомчих нормативно-правових актів автоматично зумовлює обмеження застосування в загальній структурі правового регулювання частки засобів регламентаційного впливу, що мають характер актів саморегулювання. Вирішення цієї проблеми можливе при законодавчому встановленні для Державної комісії з цінних паперів і фондового ринку обмеженого обсягу повноважень у сфері нормотворчості [437, с. 260]. Далі автор відзначає, що зайва зарегламентованість у сфері обігу цінних паперів обмежує свободу розсуду її учасників у встановленні і здійсненні суб'єктивних цивільних

прав і обов'язків [437, с. 261]. Із цього випливає необхідність підвищення ролі закону у визначенні обмежень майнових прав фізичних осіб.

Отже, закріплення обмежень майнових прав фізичних осіб у законі є запорукою нормального здійснення суб'єктивних цивільних прав у правовій державі, якою проголосила себе Україна. Оскільки розвиток прав фізичних осіб згідно з Конституцією України є пріоритетним завданням діяльності держави, правове регулювання суспільних відносин має спиратися на ці пріоритети при встановленні обмежень. Тому обмеження майнових прав фізичних осіб встановлюються в законі як винятки заради важливих суспільних інтересів та здійснення прав іншими уповноваженими особами.

2.2.2. Дія обмежень майнових прав фізичних осіб у правовій нормі

С.С.Алексєєв наголосив, що вихідною ланкою нормативної основи механізму правового регулювання є норма права [10, с. 106]. Дослідження дії обмежень майнових прав фізичних осіб у правовій нормі є важливим тому, що з первинного структурного елемента правового регулювання, яким є норма права, можна визначити засоби правового впливу на правовідносини, в яких діють обмеження. Як визначив В.М.Горшен'єв, це дозволяє вийти на рівень внутрішнього функціонування механізму правового регулювання через виявлення засобів правового впливу на врегульовані правовідносини [77, с. 56]. Тому важливим є виявити існування обмежень у нормі права як первинному елементі механізму правового регулювання.

Дія обмежень в юридичній нормі передбачає закріплення засобів, які ускладнюють здійснення прав у цій нормі. М.Г. Александров писав, що вплив правових норм на суспільні відносини передусім характеризується терміном «регулювання» [6, с. 83]. Отже, норма права є елементом механізму правового регулювання. Ю.К.Толстой вказував на норму права як на одну з передумов

виникнення правовідносин [385, с. 3]. С.Ф. Кечекьян зазначав, що метою, заради якої встановлюються норми права, є закріплення певного порядку суспільного життя, а це неможливо без виникнення та забезпечення прав і обов'язків окремих осіб [157, с. 31]. Таким чином, у нормах права при правовому регулюванні закріплюється певний порядок здійснення суб'єктивних цивільних прав, що сприяє забезпеченню здійснення прав усіма суб'єктами права.

В.А.Патюлін відзначив, що правові норми є юридичною гарантією здійснення суб'єктивних цивільних прав, оскільки визначають систему спеціальних юридичних заходів та засобів, порядок здійснення прав [273, с. 231]. Отже, закріплення у правовій нормі обмежень забезпечує здійснення суб'єктивного цивільного права, сприяє виникненню правовідносин через правове регулювання, усуває перешкоди для нормального здійснення суб'єктивного права іншими уповноваженими особами. При цьому обмеження стримують неналежну чи небажану для суспільства поведінку уповноваженої особи, яка не має бути на заваді здійсненню прав іншими учасниками цивільних правовідносин.

Існування певного обмеження в нормі права коригує можливість здійснення суб'єктивного цивільного права (яке є елементом правовідношення), впливає на його здійснення через встановлення правил поведінки, відмінних від загальних, а саме – тих, що ускладнюють здійснення прав у певних випадках. Так, ч. 1 ст. 358 ЦК України встановлює, що право спільної часткової власності здійснюється співвласниками за їхньою згодою. Ця норма містить обмеження здійснювати права спільної часткової власності без згоди інших співвласників. У подальшому це розкривається, наприклад, у ч. 4 ст. 362 ЦК України, де сказано, що у разі продажу частки у праві спільної часткової власності з порушенням переважного права купівлі співвласник може пред'явити до суду позов про переведення на нього прав та обов'язків покупця. Це обмежує можливість продажу майна, що є у спільної часткової власності, іншим особам без згоди учасників часткової власності.

Характерним є те, що норма права, завдяки якій встановлюються обмеження, є не лише охоронною, а й превентивною за своєю дією. Адже через обмеження особа має утриматися від такого варіанта здійснення суб'єктивного права, що буде йти на шкоду суспільним інтересам чи призведе до конфлікту прав з іншою уповноваженою особою. Це підтверджується в літературі, де вказано, що реалізація охоронювальних правових норм завжди пов'язана з певними правообмеженнями для особи, що не дозволяє їй вчинити шкідливе діяння. Охоронювальна правова норма, програмуючи правовий примус, визначає межі ущемлення особи [160, с. 28].

Закріплення обмежень майнових прав фізичних осіб у правовій нормі сприяє впорядкуванню здійснення суб'єктивних цивільних прав, оскільки особа коригує свою поведінку з огляду на приписи закону. Якщо в нормі права визначені певні ускладнення у здійсненні суб'єктивних цивільних прав (такі, що зумовлені правами інших осіб на майно чи інтересами суспільства), особа має враховувати їх при здійсненні своїх прав. Більше того, закріплення обмежень у правовій нормі робить їх: 1) загальнообов'язковими та такими, що поширюються на всіх чи визначених у законі суб'єктів права, та 2) загальновідомими через існуючу процедуру оприлюднення нормативних актів.

Д.М.Генкін відзначав, що норма права здійснюється через правовідносини [71, с. 97-98]. Отже, обмеження, що встановлені у нормі права здійснюються через правовідносини, елементом яких є суб'єктивні цивільні права та обов'язки, а саме: дія обмежень, закріплених у правовій нормі, відбувається при здійсненні суб'єктивних цивільних прав та обов'язків. Через обмеження, встановлені у правовій нормі, особа стикається з певним утрудненням у здійсненні своїх прав через існуюче правове регулювання, відповідно до чого обмеження майнових прав фізичних осіб впливають на здійснення суб'єктивного цивільного права.

Проблемою залишається те, що окремі з обмежень чітко не визначені у правових нормах, іноді норми підзаконних актів встановлюють обмеження, що суперечать закону. Як відзначається в літературі, невизначеність правових норм зводить нанівець саме існування права [114, с. 6]. Що ж до обмежень

суб'єктивних цивільних прав, то їх невизначеність у законі здатна призвести до свавілля, а довільне застосування правозастосовними органами обмежень, визначених на їхній розсуд, призводить до порушення суб'єктивного права особи. Не випадково в літературі висловлена слушна позиція, що норми, які встановлюють межі диспозитивності, повинні мати детальний характер з метою найбільш повного задоволення потреб громадян та захисту їхніх прав [114, с. 7]. Отже, визначеність у законі меж та обмежень суб'єктивних цивільних прав є своєрідним «вимірювачем» втручання будь-кого у здійснення особою суб'єктивного права. Невизначеність обмежень у законі здатна призвести до довільного та невиннованого обмеження прав особи правозастосовними органами. Адже застосування обмежень за аналогією, на підставах, не передбачених законом, не є прийнятним і свідчить про необхідність всебічного та вичерпного закріплення їх у нормі права.

Наразі на теоретичному рівні не визначено, як саме та завдяки чому в нормі права з'являються обмеження, як вони в ній закріплюються. Це питання має як теоретичне, так і практичне значення, зважаючи на важливість закріплення обмежень у правовій нормі.

О.С.Іоффе виділив форми правового регулювання, які можуть вміщуватись у правовій нормі, а саме: заборону, дозвіл та припис [146, с. 18-26]. С.С.Алексєєв зазначив, що загальновизнаним є існування трьох форм правового регулювання: позитивного зобов'язування, дозволу та заборони [15, с. 44]. Така позиція в подальшому набула розвитку в праві й зустрічається в інших дослідженнях [140, с. 108]. Отже, від неї варто відштовхуватись у подальшому дослідженні можливостей закріплення в нормі права обмежень майнових прав фізичних осіб.

В.П.Камишанський виділяє лише заборони та зобов'язування як форми правового регулювання, завдяки яким можуть встановлюватись обмеження [150, с. 152]. Ця позиція потребує уточнення з метою виявлення можливості встановлення обмежень майнових прав фізичних осіб через дозволи як окрему форму правового регулювання, що використовується поряд із заборонами та зобов'язуваннями.

Існують й інші позиції щодо можливостей встановлення обмежень у правовій нормі, єдиної точки зору в науці з цього приводу не склалося. Так, Н.М.Семенюта зазначає, що до поширених форм регламентації свободи (звуження її обсягу) входять заборони та обмеження [347, с. 6]. Класична концепція стосовно форм правового регулювання нею детально не досліджується й вагомих аргументів щодо визначення обмежень та заборон як рівновеликих категорій вона не наводить. І.М. Приходько за елементами норми права поділяє обмеження на юридичний факт-обмеження, заборону, припинення, обов'язок тощо [294, с. 8-9]. Недоліком такого підходу є незавершеність логічного ряду, про що свідчить слово «тощо». Через цю незавершеність ускладненим є практичне застосування такого підходу.

Водночас існує інша точка зору, висловлена О.Г. Братко, який виділив, як окремий, четвертий елемент правового регулювання – власне обмеження. На думку цього дослідника, заборони можна порушити, але обмеження не можна порушити в принципі як такі [49, с. 17]. Такий підхід не є поодиноким, зокрема, М.М.Рибушкін пропонує доповнити існуючу «тріаду» іншими способами правового регулювання, зокрема обмеженнями [339, с. 9]. Ця позиція не знайшла широкої підтримки наукового загалу, і не виключено, що вона потребує додаткової аргументації. Натомість С.С.Алексєєв правильно зазначає, що обмеження досягається через звуження дозволів, встановлення нових заборон, додаткових позитивних зобов'язувань [13, с. 65]. Отже, обмеження не є якимось четвертим, самостійним регулятором суспільних відносин поряд із дозволами, заборонами та зобов'язаннями, а є скоріше певним специфічним правовим результатом, що може через них досягатися.

З-поміж зазначених вище позицій щодо встановлення обмежень майнових прав фізичних осіб та, що висловлена С.С.Алексєєвим, видається найбільш правильною, оскільки практично узгоджена з видами правових норм, які за характером правил поведінки, що в них містяться, традиційно поділяються на зобов'язуючі, забороняючі та вповноважуючі [15, с. 44]. Ця позиція є класичною, обґрунтованою і відступати від неї не слід, якщо не буде

аргументовано достатню невідповідність однієї чи кількох із цих форм правового регулювання, виходячи зі специфіки обмежень майнових прав фізичних осіб. Щодо обмежень права власності зазначена позиція підтримується В.А.Мікрюковим, який наголошує, що обмеження права власності як встановлення чи зміна меж здійснення права власності виражається у звуженні наявних дозволів, накладенні заборон та додаткових позитивних обов'язків [245, с. 12]. Серед українських учених-цивілістів, які ґрунтовно досліджували механізм правового регулювання, слід відзначити роботу В.Л.Яроцького, який також дотримується класичного підходу й говорить про регулювання цивільних відносин дозволами, заборонами, зобов'язуваннями [437, с. 255]. Тому є сенс проаналізувати нормотворчі правові конструкції з огляду на можливість встановлення обмежень майнових прав фізичних осіб у нормі права.

Виходимо зі слушної позиції О.В.Малька, який зазначає, що законодавець застосовує категорію «обмеження» головним чином у широкому сенсі як узагальнюючий мовний засіб, як родове поняття, що охоплює своїм змістом різні правостримуючі інструменти, зокрема обов'язки та заборони [219, с. 109]. Отже, обмеження майнових прав фізичних осіб у нормі права слід розуміти як узагальнююче поняття, що може здійснюватися через певні форми правового регулювання.

Для виявлення можливостей встановлення обмежень через різні форми правового регулювання слід дослідити такі можливості для кожної з них.

Дослідити встановлення обмежень майнових прав фізичних осіб через заборони є важливим тому, що нерідко обмеження в літературі зводять саме та лише до заборон. Так, В.Л.Яроцький відзначає, що елементами нормативного рівня регламентаційної основи механізму правового регулювання емісійно-посвідчувальних відносин, що підлягають віднесенню до правових обмежень, є норми права, які містять заборони. Як приклад таких норм він наводить ч. 2 ст. 8 Закону України «Про цінні папери та фондовий ринок», де встановлено, що випуск облігацій підприємств для формування і поповнення статутного фонду емітентів, а також покриття збитків, пов'язаних із господарською діяльністю, не

допускається [437, с. 303-304]. Отже, є необхідність з'ясувати, чи це дійсно так, та як саме заборони впливають на встановлення обмежень.

Згідно зі ст. 17 Закону України «Про охорону дитинства», батьки або особи, які їх замінюють, не мають права без дозволу органів опіки та піклування укладати договори, що підлягають нотаріальному посвідченню або спеціальній реєстрації, відмовлятися від належних дитині майнових прав, здійснювати розподіл, обмін, відчуження житла тощо. Тут обмеження майнових прав фізичних осіб встановлені через заборону вчинення певних дій батьками без дозволу органу опіки та піклування. Отже, право таких осіб без відповідного дозволу укладати правочини щодо майна дитини ускладнено нормою закону. Це обмеження встановлене в інтересах малолітніх дітей і спрямоване на охорону їхніх житлових прав.

У літературі зазначається, що в Стародавньому Римі закон забороняв відчужувати посаг, *donatio propter nuptias* (весільний подарунок), *bona adventitia* (майно, що належало дитині), *res litigiosa* (спірне майно), річ, що була предметом заповідального відказу, чим встановлювалися обмеження права власності залежно від об'єкта, але не суб'єкта права [150, с. 211]. Це підтверджує тезу, згідно з якою через заборони можуть встановлюватись обмеження певних майнових прав, причому це є традиційним підходом, що зберігся з часів Стародавнього Риму.

Важливу роль відіграють заборони й у сучасний період розвитку цивільного законодавства. Слід узяти до уваги точку зору, що юридичні заборони в сучасних умовах являють собою юридичний засіб, спрямований на створення перешкод для здійснення небажаної поведінки. У тих випадках, коли заборони передбачають здійснення власником якихось дії, вони включаються у зміст права власності. У тих випадках, коли ці обов'язки мають пасивний зміст, вони передбачають утримання від вчинення певних дій. Такі заборони виступають як обмеження суб'єктивних прав [179, с. 67-68]. Із цього випливає можливість через встановлення заборон обмежувати майнові права фізичних осіб.

З.Д.Іванова щодо встановлення обмежень через заборони виявила можливість їх формулювання через санкції в кримінальному праві. Вона наголошувала, що заборони передбачають дві форми їх реалізації: заборону вчиняти певні дії або ж припис міститься в санкції правової норми і здійснюється лише в тому разі, коли заборону порушено [140, с. 109]. Видається, що такий підхід іноді застосовується й у цивільному праві щодо встановлення обмежень майнових прав фізичних осіб. Так, у ст. 352 ЦК України встановлена можливість припинення права власності шляхом викупу пам'ятки історії та культури. Причому тут відсутня пряма заборона для власника руйнувати пам'ятку історії та культури. Утім ця норма сформульована через санкцію, під страхом застосування якої існує (розуміється) заборона відносно безвідповідального поводження власника з пам'яткою історії та культури. Зокрема, ч. 1 ст. 352 ЦК України встановила, що коли внаслідок дій або бездіяльності власника пам'ятки історії та культури їй загрожує пошкодження або знищення, державний орган з питань охорони пам'яток історії та культури робить власнику пам'ятки відповідне попередження. Тут відразу ж встановлюється санкція статті у вигляді попередження, що виноситься власникові, який недбало поводить з пам'яткою історії та культури, з чого випливає заборона неналежної поведінки. Отже, обмеження руйнування пам'ятки історії та культури для власника полягає в ускладненні права поводитися щодо цієї речі таким чином, щоб їй загрожувало пошкодження або знищення.

Обмеження майнових прав фізичних осіб, оскільки вони піддаються приватноправовому регулюванню, виявляються в тому, що держава може не лише забороняти особі певну поведінку чи діяти через санкцію правової норми. Вона може спрямовувати дії особи, допомогти визначити для неї варіант можливої поведінки, яка охоронятиме інтереси уповноваженої особи. Так, ч. 1 ст. 383 ЦК України встановлює, що власник житлового будинку має право використовувати помешкання для власного проживання, проживання членів своєї сім'ї, інших осіб і не має права використовувати його для промислового виробництва. Через специфіку регулювання відносин у цивільному праві нерідко

в нормі права визначається лише варіант позитивної поведінки особи, на відміну від кримінального права, норма якого вказує на порушення, за яке встановлюється санкція, а вже з цієї моделі неправомірної поведінки можна з'ясувати необхідну правомірну поведінку. Так, ст. 244 Кримінального кодексу України (що є типовою за формулюванням норми) вказує на неправомірну, антисуспільну поведінку особи: «Порушення законодавства про континентальний шельф України, що спричинило істотну шкоду... карається штрафом». Навпаки, обмеження в цивільному праві здебільшого формулюються виходячи з правомірної поведінки особи. Така специфіка встановлення обмежень у нормі цивільного права випливає з того, що порушення цивільного права передбачає як міри захисту, зокрема, майнову компенсацію чи відновлення права, а кримінальне право – покарання та захист публічних інтересів.

Ведучи мову про невичерпну роль заборон, що вміщуються в нормі цивільного права для обмеження суб'єктивних цивільних прав, варто навести вислів О.С.Іоффе, який зазначав, що в законі необхідні розумні обмеження, які дозволяють виявити повний зміст відображеної в ньому формули, згідно з якою не все, прямо законом не заборонене, визнається дозволеним [143, с. 6]. Таким чином, названий учений обстоював ідею обмежень, що встановлені в законі, та наголошував, що такі обмеження можуть встановлюватися не лише заборонами. Тому є необхідність дослідити, через які ще форми правового регулювання можуть встановлюватись у нормах цивільного законодавства обмеження майнових прав фізичних осіб.

На користь можливості встановлення обмежень через зобов'язуючі норми права висловлюється О.В.Малько. Він стверджує, що обмеження можуть мати характер обов'язків при встановленні їх у правовій нормі [219, с. 128]. Це цілком узгоджується з правовим регулюванням майнових відносин у цивільному законодавстві нашої держави. Зокрема, ч. 2 ст. 319 ЦК України встановлює, що при здійсненні своїх прав та виконанні обов'язків власник *зобов'язаний* додержуватися моральних засад суспільства. Цим обмежується довільне, без

урахування суспільних інтересів, зокрема вимог моралі, здійснення права власності.

Частина 2 ст. 362 ЦК України зобов'язує продавця частки у праві спільної часткової власності письмово повідомити інших співвласників про намір продати свою частку, назвавши ціну та інші умови, на яких він її продає. Цим через зобов'язування учасник спільної часткової власності обмежується у праві продати частку у спільному майні без попередження інших учасників такої власності. Отже, через зобов'язування як форму правового регулювання є можливим встановлення обмежень у нормі права.

У науці залишається відкритим та доволі дискусійним питання про те, наскільки можливим є встановлення обмежень майнових прав фізичних осіб у правовій нормі за допомогою *дозволів*.

О.В.Малько з цього приводу наголошує, що дозвіл може бути сформульований як побічний вираз обмеження, і зазначає, що це характерно для вповноважуючих норм, де правове обмеження доповнює їх, створює умови для більш законного та справедливого втілення в життя [219, с. 129]. В.М.Горшенков вказує на різновид дозволу, який може конкретизуватися у формі імперативного припису [77, с. 50-51]. Отже, є підстави вважати, що дозвіл може бути сформульовано у правовій нормі таким чином, що в ньому буде матись на увазі певне обмеження.

Приклади встановлення обмежень майнових прав фізичних осіб через дозвіл знаходимо ще в стародавньому римському праві. Так, О.А.Підпригора зазначав, що власник, який мав трьох рабів, міг відпустити лише двох із них [284, с. 77]. Повноваження, що наділяло власника можливістю відпустити лише двох рабів (із трьох), обмежувало власника в тому, щоб він міг відпустити третього раба. Отже, обмеження майнових прав фізичних осіб можна встановлювати не лише через обов'язки, а й через наділення правами із застереженням «лише». Останнє перетворює дозвільну норму в дозвільно-обмежуючу, оскільки ускладнює здійснення суб'єктивного цивільного права.

Встановлення обмежень майнових прав фізичних осіб через правовий дозвіл зустрічається в сучасному законодавстві. Так, ч. 4 ст. 357 ЦК України встановлює, що співвласник житлового будинку, іншої будівлі, споруди може зробити у встановленому законом порядку за свій рахунок добудову (прибудову) без згоди інших співвласників, якщо це не порушує їхніх прав. Ця норма дає можливість співвласнику житлового будинку, іншої будівлі, споруди зробити за свій рахунок добудову (прибудову) без згоди інших співвласників, що вказує на дозвільний характер правової норми. Водночас у цій нормі існують обмеження щодо права добудови (прибудови) до житлового будинку. Принаймні співвласник, що має намір зробити таку добудову (прибудову) до житлового будинку, мусить дотримуватися порядку, встановленого в законі, та не порушувати при цьому прав співвласників, про що прямо зазначено в цитованій вище правовій нормі.

Інший приклад із сучасного законодавства щодо встановлення обмежень майнових прав фізичних осіб через дозвіл міститься в ч. 3 ст. 1243 ЦК України. Там записано, що за життя дружини та чоловіка кожен із них має право відмовитися від спільного заповіту. Отже, дозвіл відмовитися від заповіту нормою права надано лише за життя дружини та чоловіка разом, із чого випливає обмеження права на таку відмову одного з подружжя після смерті іншого, якщо вони склали спільний заповіт.

Згідно з ч.2 ст. 813 ЦК України, якщо наймачем житла є юридична особа, вона може використовувати його лише для мешкання в ньому фізичних осіб. Ця норма також сформульована як дозвіл для юридичної особи використовувати житло за договором найму, але обмеження полягає в тому, що таке використання може здійснюватися лише для мешкання в житлі фізичних осіб. Це обмеження фактично передбачає необхідність для наймача – юридичної особи – укласти договір піднайму (чи позички) житла з фізичною особою, яка безпосередньо проживатиме в житловому приміщенні.

Стаття 782 ЦК України встановлює право наймодавця відмовитися від договору найму. Сформульоване це так: «Наймодавець має право відмовитися від

договору найму і вимагати повернення речі, якщо наймач не вносить плату за користування річчю протягом трьох місяців підряд». Отже, формулювання цієї статті містить дозвіл, більше того, передбачає право наймодавця відмовитися від договору. Але тут саме це право й обмежується, лімітується тим, що називаються умови такої відмови, випадок, коли саме наймодавець може відмовитись від договору, ускладнюючи тим самим можливість відмови від договору в інших випадках.

Таким чином, обмеження майнових прав фізичних осіб можуть встановлюватися через правовий дозвіл, який можна сформулювати таким чином, що він буде спрямований на ускладнення здійснення майнових прав особи.

Загалом слід підкреслити, що формами правового регулювання, через які у нормі права можуть встановлюватись обмеження, є дозволи, зобов'язування та заборони. Відповідно до цього, обмеження майнових прав фізичних осіб у нормі цивільного права можуть формулюватись як: 1) «дозвіл особі діяти на свій розсуд, але з додержанням певних вимог»; 2) «зобов'язування утриматися від певної дії»; 3) «заборона вчинення певних дій».

2.2.3. Дія обмежень майнових прав фізичних осіб в актах застосування права

Як відзначається в літературі, акти застосування права становлять владні дії компетентних органів, що забезпечують виникнення правовідносин, які втілюють вимоги норм права в життя, гарантують здійснення прав та обов'язків [380, с. 338]. Гарантування актами застосування права здійснення прав та обов'язків вказує на їхній зв'язок з обмеженнями. Останні містяться у складі суб'єктивного цивільного права, отже, акти застосування права сприяють впровадженню обмежень, закріплених у правовій нормі та нормативних актах,

при розв'язанні окремих юридичних ситуацій, тобто у окремих майнових правовідносинах.

Акти застосування права в літературі віднесено до способу індивідуальної правової регламентації відносин, що виявляється у виробленні на основі норм права приписів, адресованих персонально визначеним суб'єктам. Такого роду діяльність відбувається у певних формах, а її результати – індивідуальні акти, які містять правові приписи, набувають об'єктивного виразу та є елементом правового регулювання [160, с. 9].

В.А.Сапун визначає діяльність із застосування права як таку, що здійснюється спеціальними суб'єктами, які мають державно-владні повноваження і приймають рішення, що вміщують факультативні правові засоби, які повинні забезпечити правову активність та належну діяльність із реалізації права. Ця діяльність є елементом механізму реалізації права й відбувається при необхідності належним чином організувати реалізацію права, усунути перепони у використанні суб'єктивних прав, забезпечити виконання юридичних обов'язків, ліквідувати «дефекти» використання правових засобів суб'єктами права [343, с. 19]. Ця діяльність за своїм характером є правозастосовною і в літературі характеризується як така, що спрямована на розв'язання окремих юридичних справ і через яку виникають основані на нормах права владні та обов'язкові до виконання правові приписи, що забезпечують реалізацію цих норм [163, с. 43]. Важливо підкреслити, що діяльність із реалізації права державними органами, які видають акти застосування права, відбувається не завжди, а лише у необхідних випадках, і видання таких актів є факультативними правовими засобами.

В.Л.Яроцький акти застосування права визначає як додатковий, факультативний елемент механізму правового регулювання по відношенню до юридичної регламентації суспільних відносин, виникнення та здійснення суб'єктивних прав та обов'язків. Такі акти приймаються судами, органами державної влади в межах їхньої компетенції [437, с. 275] і мають індивідуальну

спрямованість [207, с. 284] на відміну від нормативного акта, що є універсальним за сферою своєї дії.

Виділення актів застосування права як факультативного елемента механізму правового регулювання має значення для обмежень майнових прав фізичних осіб. Факультативність актів застосування права полягає в тому, що вони в механізмі правового регулювання застосовуються не завжди, а лише у конкретних випадках, коли такий акт передбачений законом щодо впровадження окремих обмежень майнових прав фізичних осіб.

Більшість з обмежень здійснюється лише на основі нормативного регулювання, що не передбачає наявності актів застосування права як, наприклад, при здійсненні права спільної сумісної власності, коли власник узгоджує свої дії з іншим співвласником, для чого акти застосування права не є потрібними. Однак здійснення окремих цивільних прав передбачає наявність актів застосування права через специфіку правовідносин, щодо виникнення яких норма права містить певне обмеження. Дія актів застосування права, виданих уповноваженими державними органами при впровадженні обмежень, дозволяє віднести їх у механізмі правового регулювання до так званих «вторинних правових засобів». Вони (на відміну від загального дозвільного регулювання) виконують організаційні функції в забезпеченні правової активності. Це викликано необхідністю надання правовій активності організаційно-дозвільного характеру у тій сфері загального дозвільного регулювання, що стосується потреб та інтересів усього суспільства чи його окремих соціальних груп [343, с. 14], громад. Такі правові засоби, як відзначається в літературі, використовуються в тих галузях суспільного життя, де вони у вигляді заборони чи конкретного дозволу в різних модифікаціях як винятки із загального правила забезпечують здійснення суб'єктивних прав [343, с. 15]. Ця модель цілком підходить до актів застосування права, які сприяють упровадженню обмежень майнових прав фізичних осіб у визначених законом випадках. Її застосування є важливим, оскільки дозволяє визначити зумовленість актів застосування права, які мають видаватися при впровадженні окремих обмежень уповноваженими державними

органами, а саме: це є можливим, коли обмеження стосуються не інтересів інших уповноважених осіб, а передусім потреб та інтересів суспільства.

Наприклад, для придбання будівлі, що віднесена до пам'яток історії місцевого значення, потрібною є згода органу охорони культурної спадщини Ради міністрів Автономної Республіки Крим, органу місцевого самоврядування (ч. 2 ст. 20 Закону України «Про охорону культурної спадщини»). Така згода є актом застосування права, що дозволяє особі здійснювати право купівлі об'єкта, що віднесено до пам'яток історії місцевого значення. Тут йдеться про сприяння виникненню правовідносин через дію акту застосування права, якщо вони не суперечать суспільним потребам. У цьому виявляється дія механізму охорони від стадії впливу охоронювальної норми через встановлення охоронювальних правовідношень до стадії їх здійснення [160, с. 9]. Причому купівля об'єкта культурної спадщини за наявності згоди органу місцевого самоврядування як акта застосування права вказує на стадію здійснення суб'єктивного цивільного права особою, яка купує цей об'єкт. Вимога щодо наявності такого акта в законі пояснюється суспільними інтересами охорони культурної чи історичної спадщини, однак може зумовлюватися й іншими суспільними потребами. Очевидно, що реалізацію правової норми, яка містить обмеження із обов'язковим прийняттям акта застосування права, слід віднести до особливостей правової процедури. Остання в літературі визначається як законодавчо встановлений спосіб реалізації норм права, що забезпечує досягнення цілей правового регулювання в певній сфері суспільних відносин [163, с. 37].

Завдяки актам застосування права обмеження, що визначені законом та мають універсальний характер, визначаються щодо окремої ситуації: а) для захисту прав (коли судові органи приймають акт за результатами розгляду справи, де застосовуються норми права, які містять обмеження); б) сприяють здійсненню прав (якщо законодавча норма, яка містить обмеження, передбачає наявність дозвільних актів застосування права). Отже, можна виділити, по-перше, акти застосування права, які за органами їх прийняття поділяються на

судові, коли приймається акт застосування права за результатами розгляду справи, де застосовуються норми права, що містять обмеження. По-друге, існують акти застосування права інших державних органів, які сприяють здійсненню прав, якщо законодавча норма, що містить обмеження, передбачає наявність дозвільних актів застосування права. Останні усувають перешкоди у здійсненні майнових прав фізичних осіб, коли законом встановлені обмеження, які вимагають дозволу відповідних органів, наприклад, на купівлю пам'ятки історії та культури. Таке бачення актів застосування права, які сприяють здійсненню майнових прав фізичних осіб відповідає теоретичним розробкам у цьому напрямку. Адже у літературі зазначається, що найближчою метою правозастосування є управління людьми, а безпосередньою – усунення перешкод у реалізації правових норм певними суб'єктами [213, с. 94].

Дія обмежень в актах застосування права полягає в тому, що правозастосовні органи на виконання правової норми, в якій міститься обмеження сприяють результативної дії цієї норми через її застосування щодо конкретної ситуації, персоніфікованого об'єкта та суб'єкта правовідносин. Отже, особливістю актів застосування права є те, що всі вони мають прийматися компетентними державними органами на основі нормативно-правового акта і спиратися на певну норму права, що робить їх законними і обґрунтованими. Таким чином, у механізмі правового регулювання акт застосування права стосується конкретних правовідносин та сприяє реалізації норми права і здійсненню суб'єктивного цивільного права. Співвідношення нормативного акта і акта застосування права полягає в тому, що як перший, так і другий виходять від державних органів, є елементами механізму правового регулювання правовідносин, сприяють здійсненню суб'єктивних цивільних прав з урахуванням суспільних інтересів і прав інших уповноважених осіб.

Важливими актами застосування права є процесуальні акти (рішення, постанови) суду. Судове рішення як акт застосування права щодо обмежень уже відзначалося в літературі на прикладі рішень суду про визнання недійсним випуску цінних паперів масових емісій [437, с. 304]. Варто відзначити, що деякі

обмеження відповідно до закону втілюються саме завдяки рішенням суду. Так, обмеження щодо недбалого поводження власника з пам'яткою культури, передбачене у ст. 352 ЦК України, може призвести у разі ігнорування цього обмеження до акта судового реагування. Згідно з ч. 2 ст. 352 ЦК України, якщо власник пам'ятки історії та культури не вживає заходів для її збереження, за позовом державного органу з питань охорони пам'яток історії та культури суд може постановити рішення про її викуп. Прикладом є *судова справа «Про стягнення грошової суми через примусове вилучення будівлі, що є пам'яткою історії та культури» № 34/134, яка розглядалася Київським апеляційним господарським судом. Управління охорони пам'яток історії, культури та історичного середовища Київміськдержадміністрації розірвало договір купівлі-продажу приміщень, що є пам'яткою історії у зв'язку з невиконанням покупцем – Торгово-промисловою фірмою „Джі.Сі.М.Індастріс Інк” – умов охоронних зобов'язань з утримання пам'ятки історії. Вилучені нежилі приміщення передані до комунальної власності районної ради Подільського району у м. Києві. Рішенням суду стягнуто з Подільської районної у м. Києві ради на користь Товариства з обмеженою відповідальністю „Джі.Сі.М.Індастріс Інк.” 610 000 грн боргу [123].* Отже, незважаючи на існування обмежень щодо недбалого поводження з пам'яткою історії та культури, що встановлені в ЦК України, вилучення цієї пам'ятки відбувається за рішенням суду на компенсаційній основі. У зазначеній справі ці вимоги закону були цілком виконані апеляційним судом. Таким чином, рішення суду, прийняті згідно із законом, сприяють відновленню прав особи, що позитивно впливає на впровадження обмежень через виховну функцію. У наведеній справі судом були захищені суспільні інтереси щодо збереження пам'ятки історії.

Утім акти судового реагування є наслідком порушення прав осіб, отже, вони сприяють більше не охороні, а саме захисту цивільних прав. Так, В.Л.Яроцький зазначає, що виникнення охоронних правовідносин можливе тоді, коли механізм правореалізації внаслідок вольових дій суб'єктів відносин приведено в дію, але при його функціонуванні допущені відступи від

нормативних розпоряджень, тобто мали місце правопорушення [437, с. 448]. Слід сказати, що суд відновлює права осіб, порушені через недодержання законодавчих приписів, якими встановлені обмеження для інших осіб. Заходи у вигляді санкцій та компенсацій уже не входять до обмежень, оскільки обмеження є елементом здійснення суб'єктивного права, але не захисту порушених прав. Проте акти судового реагування сприяють упровадженню обмежень у правовідносини через виховну функцію судових рішень, стимулюють осіб до виконання приписів цивільного законодавства, якими встановлені обмеження. Обмеження коригують дії осіб на момент здійснення ними цивільних прав, захист цих прав є спробою особи, права якою порушені, відновити їх.

Дія актів застосування права не зводиться лише до актів судової влади, що сприяють захисту порушених прав. Це можуть бути й акти інших державних органів.

Компетентні державні органи можуть видавати акти застосування права, якими впроваджуються обмеження майнових прав фізичних осіб, коли такі акти приймаються в межах їхньої компетенції й спрямовані на охорону від порушень чи захист порушених прав. Так, В.Л.Яроцький слушно зазначає, що Державна комісія з цінних паперів та фондового ринку може в межах своєї компетенції приймати рішення, які мають характер актів застосування права й спрямовані на впровадження правових обмежень з метою захисту прав і законних інтересів учасників ринку цінних паперів [437, с. 304]. Інші державні органи та органи місцевого самоврядування, наприклад, Фонд приватизації комунального майна також можуть сприяти процесу впровадження обмежень, визначених законом. *Так, у справі № 3/24/2007 «Про усунення перешкод у приватизації нежитлового приміщення», що розглядалася Господарським судом м. Києва, Фонд приватизації комунального майна Подільського району м. Києва своїм Листом від 16.02.2006 № 06/51 відмовив у приватизації приміщення по вул. Костянтинівській, 18-а у зв'язку з тим, що Законом України «Про тимчасову заборону приватизації пам'яток культурної спадщини» встановлено заборону на приватизацію пам'яток культурної спадщини. Як видно з висновку*

Головного управління охорони культурної спадщини Київської міської ради за 2005 рік, будинок, в якому розташоване нежитлове приміщення, є щойно виявленим об'єктом культурної спадщини на підставі наказу Комітету охорони і реставрації пам'яток історії, культури та історичного середовища Київської міської державної адміністрації від 16.05.1994 № 10 [123]. Отже, коли законом передбачені окремі обмеження, а на державні органи покладено в зв'язку з цим певні повноваження, саме завдяки актам застосування права відбувається сприяння впровадженню таких обмежень у правовідносини.

Так, ч. 2 ст. 20 Закону України «Про охорону культурної спадщини» передбачає, що орган охорони культурної спадщини Ради міністрів Автономної Республіки Крим, орган місцевого самоврядування має право переважної купівлі пам'ятки місцевого значення. У разі відмови від здійснення цього права чи нездійснення його протягом місяця з дня одержання повідомлення власник або уповноважений ним орган має право на відчуження пам'ятки. Цим обмежується право на продаж пам'ятки місцевого значення іншим особам, ніж визначені в ч.2 ст. 20 Закону України «Про охорону культурної спадщини» без попередньої згоди органу охорони культурної спадщини Ради міністрів Автономної Республіки Крим, органу місцевого самоврядування. Так, у справі № 2-1/3110-2007 (2-1/4280-08), що розглядалася Вищим Господарським Судом України було відмовлено позивачу, КП «Ялтинське бюро подорожей та екскурсій» у задоволенні позову щодо визнання недійсним договору купівлі-продажу будівель, які віднесено до пам'яток культури. Адже нездійснення переважного права на придбання об'єкта охорони органом охорони культурної спадщини не є підставою для заборони такого відчуження [123]. Отже, органи місцевого самоврядування можуть сприяти додержанню обмежень пасивно, через невчинення відповідних дій, що дозволяється законом, зокрема, через невикористання права переважної купівлі пам'яток історії та культури.

Утім не виключеною і навіть пріоритетною у визначених законом випадках є активна поведінка органів виконавчої влади та місцевого самоврядування, які можуть сприяти додержанню обмежень, встановлених у законі, правильному

правозастосуванню. Так, в окремих судових спорах (наприклад, у справі №5/414, що розглядалася Господарським судом Полтавської області) йшлося про визнання недійсними рішень органів місцевого самоврядування про виділення земельних ділянок під забудову. Виникало питання про знесення тих чи інших будівель, які було віднесено до пам'яток історії та архітектури місцевого значення. Однак у ході розгляду справи з'ясувалося, що актами органів місцевого самоврядування будівля, що планувалася під знос та була пам'яткою місцевого значення, рішенням сесії була виключена зі складу пам'яток, оскільки за експертними висновками перебувала в аварійному стані, не підлягала реконструкції [123]. Встановлення існуючої ситуації щодо можливості застосування обмежень у кожному конкретному випадку нерідко відбувається саме через акти застосування права, в чому виявляється їхня незамінна роль. Вони сприяють правильному правозастосуванню, належній дії обмежень у тих випадках, коли є законні підстави для їх застосування, й не дозволяють застосовувати норми про обмеження тоді, коли підстави для їх застосування відсутні.

В окремих випадках для сприяння додержанню вимог, які обмежують окремі права, наприклад щодо використання пам'яток, є потрібними акти застосування права у вигляді дозволу органу місцевого самоврядування для проведення певних робіт щодо пам'ятки історії та культури. Так, у справі №44/252 від 29.10.2008 про захист об'єкта культурної спадщини, що розглядалася господарським судом, ця вимога була відповідачами проігнорована. Позивач – Севастопольська міська Рада звернулася до суду з позовною заявою про захист об'єкта культурної спадщини, який знаходиться в комунальній власності територіальної громади м. Севастополя – пам'ятки національного значення «Графська пристань». Військовослужбовці військово-морських сил України без будь-яких передбачених законодавством України про охорону культурної спадщини дозволів, без дозволу власника об'єкта культурної спадщини розпочали роботи по фарбуванню настилу Графської пристані,

роботи зі свердління дірок та випилювання облицювальної плитки на елементі пам'ятки – підпірній стіні, та роботи по встановленню дошки.

Суд дійшов висновку, що порушено право власності територіальної громади міста Севастополя на нерухомий об'єкт культурної спадщини .

Виходячи зі ст. ст. 22, 24 Закону України «Про охорону культурної спадщини» суд своїм рішенням заборонив вчиняти дії, спрямовані на зміну зовнішнього вигляду та матеріальної автентичності пам'ятки без відповідного рішення міської ради [123]. Отже, суд дійшов обґрунтованого висновку щодо застосування обмежень на використання пам'ятки. Для проведення будь-яких робіт щодо пам'ятки історії та культури є потрібним акт правозастосування місцевого органу влади, якого в наведеному випадку не було. Наведений приклад показує цілком правильне застосування законодавчих норм про обмеження, що відображено в акті правозастосування – рішенні суду за вказаною справою.

У цілому акти застосування права, які сприяють упровадженню норм законодавства про обмеження, можуть бути дуже різноманітними і мати правовстановлювальний, правозмінюючий, правоприпиняючий характер. Так, у разі, коли орган місцевого самоврядування згідно з ч. 2 ст. 20 Закону України «Про охорону культурної спадщини» скористався правом переважної купівлі пам'ятки місцевого значення, в нього як наслідок виникає право власності на цей об'єкт, у чому виявляється правовстановлювальна дія акта застосування права – рішення про купівлю пам'ятки у переважному порядку. Коли те саме право було порушене, потрібним є рішення суду про переведення прав покупця на орган місцевого самоврядування, що має правозмінююче значення, оскільки спрямоване на зміну покупця. Правоприпиняючий характер можуть мати рішення органів місцевого самоврядування та рішення суду, спрямовані на заборону дій, що здійснюються попри існуючі обмеження без узгодження з відповідними органами та спрямовані на руйнування, зміну зовнішнього вигляду пам'яток та інших об'єктів, загрожують їхній цілісності чи збереженню.

Висновки до другого розділу

1. Нормативний рівень обмежень майнових прав фізичних осіб становлять Конституція України, ЦК України, Закони України. Завдяки встановленню обмежень майнових прав фізичних осіб в актах цивільного законодавства досягається універсальність цих обмежень та забезпечується належний рівень охорони прав фізичних осіб у правовій державі. Підзаконні акти можуть лише роз'яснювати окремі обмеження майнових прав фізичних осіб та порядок їх впровадження, але не можуть встановлювати не визначені законом обмеження.

2. Встановлення обмежень майнових прав фізичних осіб у нормативних актах відбувається таким чином:

- у ЦК України - за інститутами цивільного права виходячи зі специфіки врегульованих правовідносин, відповідно до чого вони врегульовані щодо права власності, договірних та недоговірних зобов'язань, спадкового права;

- через визначення обмежень щодо окремих правовідносин, коли в законі спочатку визначаються загальні положення про обмеження (понятійний апарат, сфера застосування обмежень), потім визначаються окремі обмеження, правила їхньої дії та застосування, як наприклад у Законі України «Про державну реєстрацію прав на нерухоме майно та їх обмежень»;

- через визначення окремих обмежень без закріплення загальних положень про них (наприклад, у Законах України «Про музеї та музейну справу», «Про правовий режим надзвичайного стану»). У цьому випадку слід керуватися загальними положеннями про обмеження, визначеними у ЦК України чи близьких за змістом чи сферою застосування нормативних актах.

3. За окремих правових режимів обмеження застосовуються як засоби впливу на суспільні відносини зважаючи на специфіку цих відносин та необхідність їх окремого правового регулювання. Застосування обмежень сприяє досягненню за певного правового режиму мети ускладнення здійснення

суб'єктивного цивільного права в певній сфері правовідносин, що відбувається виходячи з необхідності додержання суспільного інтересу чи прав інших осіб.

4. Дія обмежень майнових прав фізичних осіб у нормі права полягає у визначенні правил поведінки, які ускладнюють здійснення цих прав через існуючі форми правового регулювання (заборону, дозвіл та припис), що усуває перешкоди для здійснення суб'єктивних прав іншими уповноваженими особами. При цьому обмеження стримують неналежну чи небажану для суспільства поведінку уповноваженої особи, яка не має бути на заваді здійсненню прав іншими учасниками цивільних правовідносин.

5. Обмеження в нормі цивільного права здебільшого формулюються виходячи з правомірної поведінки особи на відміну від інших галузей права, зокрема, кримінального, де передусім вказується на санкцію. Така специфіка встановлення обмежень у нормі цивільного права випливає з того, що порушення цивільного права передбачає як міри захисту (майнову компенсацію чи відновлення права), кримінальне право – покарання та захист публічних інтересів. Обмеження у нормі цивільного права можуть формулюватись як «зобов'язання утриматись від певної дії», «дозвіл особі діяти на свій розсуд лише з додержанням певних вимог» чи «заборона вчинення певних дій».

6. Акти застосування права за органами їх прийняття поділяються на: а) судові, коли судові органи приймають акт за результатами розгляду справи, де застосовуються норми права, що містять обмеження; б) акти застосування права інших державних органів, які сприяють здійсненню майнових прав фізичних осіб коли законодавча норма, що містить обмеження передбачає наявність дозвільних актів застосування права.

7. Факультативність актів застосування права в механізмі правового регулювання полягає в тому, що вони застосовуються не завжди, коли йдеться про обмеження майнових прав фізичних осіб. Більшість з обмежень здійснюються лише на основі нормативного регулювання, й не передбачає наявності актів застосування права: як-от при здійсненні права спільної сумісної власності власник узгоджує свої дії з іншим співвласником, для чого акти

застосування права не є потрібними. Однак здійснення окремих цивільних прав передбачає наявність актів застосування права через специфіку правовідносин, щодо виникнення яких норма права містить певне обмеження. Наприклад, для придбання будівлі, що віднесена до пам'яток історії місцевого значення, потрібною є згода органу охорони культурної спадщини Ради міністрів Автономної Республіки Крим, органу місцевого самоврядування.

8. Дія обмежень в актах застосування права полягає в тому, що правозастосовні органи на виконання правової норми, в якій міститься обмеження, сприяють результативної дії цієї норми через її застосування щодо конкретної ситуації, персоніфікованого об'єкта та суб'єкта правовідносин.

Акти застосування права щодо обмежень цивільних прав діють таким чином:

- рішення суду, прийняті згідно з законом, сприяють відновленню прав особи та впровадженню обмежень у правовідносини через виховну функцію актів судового реагування, що стимулює осіб до виконання приписів цивільного законодавства, якими встановлюються обмеження;

- акти інших органів державної влади та місцевого самоврядування можуть сприяти додержанню обмежень щодо вільного використання окремого майна, зокрема пам'яток історії та культури, відповідно до чого зміна зовнішнього вигляду, перенесення пам'ятки без дозволу органів місцевого самоврядування заборонені.

9. Дія актів застосування права, виданих уповноваженими державними органами при впровадженні обмежень, дозволяє віднести їх у механізмі правового регулювання до так званих «вторинних правових засобів». Ці засоби (на відміну від загального дозвільного регулювання) виконують організаційні функції у забезпеченні правової активності організаційно-дозвільного характеру у тій сфері загального дозвільного регулювання, що стосується потреб та інтересів усього суспільства чи його окремих соціальних груп. Така модель цілком підходить під акти застосування права, які сприяють впровадженню обмежень майнових прав фізичних осіб у визначених законом випадках. Її

застосування є важливим, оскільки дозволяє визначити зумовленість актів застосування права, які мають видаватися при впровадженні окремих обмежень уповноваженими державними органами, а саме це є можливим, коли обмеження стосуються не інтересів інших уповноважених осіб, а передусім потреб та інтересів суспільства.

10. Механізм правового регулювання у сенсі дії обмежень майнових прав фізичних осіб являє собою основу на правових принципах систему правових засобів: велінь, дозволів, заборон, що встановлені у нормах актів цивільного законодавства, та окремих індивідуальних установлень, виражених через акти застосування права, які спрямовані на ускладнення здійснення суб'єктивних прав осіб, що беруть участь у цивільних правовідносинах, з урахуванням прав інших уповноважених осіб та суспільних інтересів.

РОЗДІЛ 3

ПРАВОВІ ПРИНЦИПИ ТА ОСНОВОПОЛОЖНІ ІДЕЇ ВСТАНОВЛЕННЯ ОБМЕЖЕНЬ МАЙНОВИХ ПРАВ ФІЗИЧНИХ ОСІБ

3.1. Концептуальні першооснови розробки основоположних ідей встановлення обмежень майнових прав фізичних осіб та методологія їх формування

3.1.1. Концептуальні підходи до розробки правових принципів та основоположних ідей встановлення обмежень майнових прав фізичних осіб

Як справедливо зазначав Г.О.Свердлик, багатогранність такого явища, як принципи у праві, передбачає необхідність визначення різних аспектів прояву правового явища [346, с. 6], яким у цьому дослідженні є обмеження майнових прав фізичних осіб. Такій підхід висуває на перший план завдання вивчення фундаментальних зв'язків та закономірностей, що визначають внутрішню організацію права як єдиної системи. Зокрема, це передбачає виявлення тих принципів, згідно з якими здійснюється структурна побудова та функціонування правової системи [325, с. 31], певне місце в якій займають обмеження майнових прав фізичних осіб.

Якщо говорити про принципи у праві, то мова має йти про певний синтез знання відносно певного явища, що й повинно зводитися в певну систему знань [346, с. 6-7]. Отже, при формулюванні ідей встановлення обмежень майнових прав фізичних осіб необхідно з'ясувати ті тенденції, що охоплюють це правове явище. Слід виявити найбільш характерні, сутнісні риси, які притаманні такого роду обмеженням, взяти їх до уваги й дійти до певного рівня узагальнення, що дозволить сформулювати ідеї встановлення обмежень майнових прав фізичних осіб.

Проблема встановлення вихідних ідей регулювання цивільно-правових відносин загострилась із набуттям чинності ЦК України, ст. 3 якого містить засади цивільного законодавства. Виходимо з ідеї, що поняття цивільного права більш ємне, ніж поняття цивільного законодавства. Тому можливі певні відмінності основних правових ідей, які становлять основу цивільного законодавства і цивільного права, адже засади цивільного законодавства не є імперативами для доктрини права [409, с. 38]. Водночас не можна відривати засади цивільного законодавства від основних ідей цивільного права. Вони перебувають у невідривному взаємозв'язку, хоча й не є тотожними поняттями.

Не менш важливим є з'ясування тих критеріїв, керуючись якими можна робити висновки про віднесення певної притаманної обмеженням майнових прав фізичних осіб тенденції, відповідної ідеям, положенням, що лежать в основі їх встановлення. Адже принцип (від латинського *principium* – початок, основа) є вихідним положенням якогось явища [346, с. 7]. Дуже влучним є вислів А.М.Васильєва про те, що принцип є визначальною ідейною основою правового регулювання [57, с. 11]. Із цим слід погодитись, враховуючи філософське розуміння «ідеї» як внутрішньої логіки, закону існування об'єкта, того, що передбачає в багатьох аспектах бачення предмета, його дійсну основу, тобто сутність [424, с. 217-220]. Р.Кондратьєв і О.Гернего під принципом права розуміють основні, вихідні положення, які визначають загальну спрямованість права і найбільш істотні риси його змісту [169, с. 43]. На погляд Н.І.Кондакова, принцип є основоположною першопричиною, основним положенням, вихідним пунктом, передосновою будь-якої теорії, концепції [167, с. 477]. Тому кожне ґрунтовне, концептуальне дослідження передбачає виявлення таких основних положень, що є базовими для явища, яке вивчається. Саме такий підхід буде застосовано до формування в цій роботі ідей встановлення обмежень майнових прав фізичних осіб.

Що стосується цивілістичних принципів, то їх, поряд із загальноправовими принципами, слід брати до уваги як основні, найбільш наближені до обмежень майнових прав фізичних осіб узагальнюючі ідеї, необхідні при їх формуванні. До

речі, із цього приводу вже висловлювалося чимало дослідників. Так, В.П.Грибанов розумів під принципами цивільного права керівні положення права, його основні засади, що виражають об'єктивні закономірності, тенденції та потреби суспільства, які визначають сутність усієї системи, галузі чи інституту права, і такі, що мають через правове закріплення загальнозобов'язуюче значення [362, с. 24]. Це поняття є досить універсальним, вказує на можливість існування не лише принципів галузі права, а й інститутів цивільного права чи навіть певного правового явища чи групи явищ. В.П.Грибанов вважав принцип об'єктивною закономірністю, що є властивою для певного явища чи групи явищ, і довів необхідність формування принципів здійснення цивільних прав через їхню важливість для життя суспільства, окремих осіб, правового регулювання [93, с. 218]. Такий підхід є важливим у сенсі формування ідей встановлення обмежень майнових прав фізичних осіб, оскільки такі обмеження мають значний вплив на майнові відносини з участю фізичних осіб, на здійснення майнових прав. Урахування ж ідей встановлення обмежень майнових прав фізичних осіб, що відповідають правовим принципам, значною мірою впливатиме на правове регулювання обмежень майнових прав фізичних осіб з урахуванням притаманних їм закономірностей.

Р.Кондратьєв і О.Гернего вважають, що безпосереднім джерелом принципу права є правові норми [169, с. 43]. Утім такий підхід бачиться дуже вузьким. Адже якщо норма права формує правовий принцип, є первісною, то правовий принцип залежить від норми права, а не від правових ідей, які насправді здатні формувати правовий принцип і врешті-решт норму права. У резонанс цьому підходу слід навести думку Е.А.Лукашової, згідно з якою суспільні відносини можуть набути правового закріплення лише відповідно до певних принципів [199, с. 21-22]. Отже, позиція про визначальну роль норми права для встановлення принципів, висловлена Р.Кондратьєвим і О.Гернего, не повною мірою знаходить своє підтвердження. Слід вважати, що у правовому регулюванні більш правильним буде йти від принципу до норми, ніж навпаки.

М.Г.Александров відмежовує принципи права від окремих правових норм і вважає, що принципи ані регулюють суспільні відносини, ані формують правила поведінки [6, с. 91]. Тут представлений протилежний раніше наведеному погляд, коли нормативна роль принципів права взагалі зводиться нанівець, що видається досить спірним.

Вважаємо, що певні недоліки має кожен із двох наведених вище протилежних підходів. Адже один із них пов'язує правовий принцип із правовою нормою і ставить перший у залежність від другої, що не повною мірою відображає концептуальну основу принципу права. Інший із цих підходів заперечує зв'язок норми права з правовим принципом, що є спірним, оскільки тут не визнається регулятивна функція принципів права, яка їм притаманна.

Тому більш правильною видається наукова позиція, згідно з якою правові принципи реалізуються не лише в системі правових норм. Принципи права знаходять вираження як при встановленні норм права, так і в правозастосовній діяльності, втілюються у правопорядку, відображають правові ідеї [57, с. 15]. Л.С.Явич відзначає, що правові принципи є багатогранним явищем [434, с. 8]. Отже, вони втілюються не лише в нормах законодавства чи на рівні правозастосування. Принципи права в цілому відображають провідні ідеї, які панують у цивільному праві щодо певних правових явищ. Це положення є важливим для того, щоб підкреслити широку дію принципів відносно досліджуваного феномена обмежень майнових прав фізичних осіб, не зводячи завдання їх формування лише до вузької (у порівнянні із запропонованим підходом) сфери нормотворчості. Нормотворчість не може відбуватися без урахування принципів права.

Концептуально можливість формування ідей встановлення обмежень майнових прав фізичних осіб забезпечена поділом правових принципів. Вони традиційно поділяються на: загальні, міжгалузеві, галузеві та інституційні [346, с. 57] або загальні, міжгалузеві, галузеві, підгалузеві, принципи інститутів і субінститутів [249, с. 54]. У літературі зазначається, що в цивільному праві можна назвати чимало принципів, які діють у тій чи іншій сфері цивільно-правового

регулювання. Наприклад, є принципи виконання зобов'язань, принципи відповідальності за порушення суб'єктивних обов'язків [411, с. 17]. Отже, існують принципи галузей права й у той же час - окремих інститутів, субінститутів й, очевидно, що будь-яка група норм залежить від принципів права. Це вказує на можливість формування ідей встановлення обмежень майнових прав фізичних осіб, залежних від принципів права.

В окремих дослідженнях висловлюється думка, що ідеї встановлення обмежень майнових прав громадян визначають міру та зміст обмежень майнових прав фізичних осіб [115, с. 35]. Але через спірність позиції про віднесення норм про обмеження майнових прав фізичних осіб до окремого правового інституту на нашу думку, мова має йти про ідеї встановлення обмежень майнових прав фізичних осіб, що відповідають принципам права.

Слушним видається погляд, згідно з яким принцип виступає по відношенню до форми та змісту права як самостійна категорія, що виражена в ідеї, вимозі, що пред'являється до права. Ці ідеї є принципами права, але вони визначають не зміст правового регулювання, а характер права і правового регулювання, що найбільше відповідає цим суспільним відносинам [199, с. 21-22]. Звичайно, принципи права мають власний зміст, але дійсно важливим є виділити те відправне начало, згідно з яким ідея є визначною для того чи іншого явища. Такою ідеєю щодо обмежень майнових прав фізичних осіб у правовій державі виступає важливість охорони прав таких осіб, необхідність їх належного здійснення.

У літературі висловлюється занепокоєння, що сьогодні питання про відправні ідеї встановлення обмежень майнових прав громадян розроблено недостатньо. Констатується, що лише окремі з них фрагментарно досліджувалися на вузькогалузовому та загальнотеоретичному рівнях [115, с. 30]. Тому, враховуючи велике значення обмежень майнових прав фізичних осіб для здійснення та охорони прав цих осіб, таку ситуацію не можна назвати прийнятною, а формування ідей встановлення таких обмежень слід визнати актуальним питанням.

У наукових працях наголошується, що принципи є критеріями належної реалізації права [206, с. 37]. Це дійсно так, оскільки акти реалізації права формуються на основі закону. Закон, що сприймає основоположні ідеї формування обмежень майнових прав фізичних осіб, буде настільки ефективним, наскільки в ньому будуть враховані ці ідеї, оскільки вони відповідають стану розвитку суспільства, зважають на соціальні та суспільні інтереси, які мають бути закріплені у законі. У правовій державі ідеї встановлення обмежень майнових прав фізичних осіб мають відображати достатньо лояльні, обґрунтовані підходи до ускладнення здійснення майнових прав фізичних осіб через пріоритетність прав та інтересів таких осіб.

Досить правильно у зв'язку з цим Р.А.Дунаєв визначив такий аспект необхідності формування ідей встановлення обмежень економічних прав громадян, як встановлення ними міри втручання держави в соціально-економічну сферу [115, с. 24]. Отже, важливість формування ідей встановлення обмежень майнових прав фізичних осіб полягає в тому, що вони самим своїм існуванням здатні стримувати державу від невиправданого втручання у права фізичних осіб, формувати дійсно правові підходи до цього.

Тому дуже слушною видається висловлена в літературі позиція про те, що одним із напрямків вирішення суперечностей між індивідуальною свободою суб'єктів майнових відносин та соціальною справедливістю якраз і є оптимальне державно-правове обмеження прав і свобод учасників майнових відносин [115, с. 25]. Досягти такого оптимального і збалансованого обмеження майнових прав фізичних осіб у правовій державі великою мірою допомагають закладені в основу їх формування ідеї, що спираються на правові принципи.

Виявлення ідей встановлення обмежень майнових прав фізичних осіб нерозривно пов'язано з необхідністю врахування тих першооснов, на яких ґрунтуються ці обмеження, тенденцій, що для них характерні у правовій державі. У ході їх дослідження необхідно встановити і проаналізувати характерні ознаки, зміст, показати їх прояви.

Завдяки зазначеним ідеям обмеження можуть найбільш ефективно встановлюватись, існувати, діяти з метою охорони прав і законних інтересів суспільства та уповноважених осіб у цивільному праві України. Науково обґрунтовані ідеї встановлення обмежень майнових прав фізичних осіб дозволять максимально дотримуватись прав усіх зацікавлених суб'єктів, досягати балансу між інтересами різних осіб.

Адже, як зауважує А.Д.Верещагіна, неоднакові та принципово різні підходи до проблеми обмежень майнових прав громадян нерідко зумовлені політико-кон'юнктурними міркуваннями [61, с. 45]. Тому відсутність ідей встановлення обмежень майнових прав може призвести до свавілля при визначенні таких обмежень. Отже, формування ідей встановлення обмежень майнових прав фізичних осіб дозволить дійти правових, однакових та стабільних, а не тимчасових чи суто кон'юнктурних підходів до таких обмежень. Не в останню чергу відсутність ідей встановлення обмежень майнових прав фізичних осіб дає можливість їх встановлення у недемократичних країнах передусім за ідеологічними мотивами, й, звісно, це не є прийнятним у правовій державі.

Н.І.Мірошникова зазначає, що принципи здійснення цивільних прав можуть безпосередньо впливати на зміст та обсяг прав і обов'язків осіб [249, с. 59]. Оскільки ці принципи вміщують основні ідеї здійснення цивільних прав, очевидно, що обмеження прав осіб повинні ґрунтуватись на цих принципах, що сприяє обґрунтуванню обмежень, стане на заваді довільному ускладненню здійснення майнових прав суб'єктів цивільного права.

3.1.2. Загальна методологія формування правових принципів та основоположних ідей встановлення обмежень майнових прав фізичних осіб

Слушною є позиція, що за умови, коли аналіз змісту права дає відповідь на запитання про те, чим є це соціальне явище, а аналіз сутності – про те, чиї

інтереси та волю воно виражає, то формування принципів відповідає на запитання, на яких засадах будується правове регулювання, які наукові ідеї закладені в його основі [199, с. 21]. Отже, при формуванні ідей встановлення обмежень майнових прав фізичних осіб необхідно враховувати правові принципи. Ці ідеї у стислому та концентрованому вигляді мають бути закладені у правове регулювання, створювати цілісне та всебічне уявлення про такі обмеження та їх застосування.

Важливо при формуванні ідей встановлення обмежень зосередити увагу саме на правових аспектах цього явища, що є багатограним за своєї сутністю. Є.А.Лукашова пише, що не все, закріплене в праві, є правовими ідеями, інакше можна було б розширювати кількість правових принципів безмежно, враховуючи багатоманітність закріплених у праві суспільних відносин [199, с. 22]. С.М.Братусь також зауважував, що помилка ряду авторів при виявленні основних ідей у праві полягає в тому, що до принципів відносять різні правові явища: економічні закони (закон розподілення за трудовою участю), діяльність держави щодо застосування законів (планування), економічні підстави (система господарювання) тощо [51, с. 48]. Отже, не можна втілювати у правову площину різні аспекти явища, зводячи їх до правових, незважаючи на важливість окремих із них. Так, у питанні застосування обмежень майнових прав фізичних осіб велике значення має рівень інтелектуального розвитку людини, її вихованість та інші критерії, що сприяють чи ускладнюють втілення відповідних обмежень у суспільне життя. Утім це є комплексною проблемою, адже формування гідної правосвідомості і високої правової культури є завданнями не лише права. Тому при формуванні ідей встановлення обмежень майнових прав фізичних осіб методологічно правильним буде зосередитися саме на правових аспектах та правових явищах, що стосуються обмежень майнових прав фізичних осіб.

Г.О.Свердлик відзначає, що методологічно при формулюванні правових принципів зустрічаємо поєднання об'єктивного та суб'єктивного. При цьому суб'єктивне виявляється в тому, що ці принципи є результатом свідомої діяльності людини [346, с. 25]. Об'єктивне досягається врахуванням усієї сукупності ознак

однієї речі чи явища, всіх зв'язків та опосередкованостей предмета [346, с. 27]. Досить цікавим видається підхід до ідеї суб'єктивного та об'єктивного у принципах права, висловлений А.М.Васильєвим. Він пише, що практична роль принципів полягає в закріпленні сформованого на їх основі порядку суспільних відносин, де правові принципи ніби скидають свою суб'єктивну форму та переходять у зміст правової форми суспільних відносин [57, с. 16].

Отже, поєднання суб'єктивного та об'єктивного є необхідним як при формуванні ідей встановлення обмежень майнових прав фізичних осіб, так і при їх застосуванні. Поєднання цих площин при формуванні ідей встановлення обмежень майнових прав фізичних осіб бачиться методологічно виправданим. Тому при формуванні обмежень майнових прав фізичних осіб слід враховувати всю сукупність ознак обмежень майнових прав фізичних осіб, максимально брати до уваги існуючі зв'язки та опосередкованості, зокрема мати на увазі належність таких обмежень до механізму правового регулювання.

Про різний ступінь суб'єктивізму при формуванні основоположних ідей у праві дуже влучно висловився Л.С.Явич. Він відзначив, що принципи можуть висуватися людьми стихійно, в результаті емпіричного досвіду чи формулюватися свідомо і на рівні теоретичної концепції, набуваючи характеру наукових принципів [434, с. 10]. Тому є підстави стверджувати, що при формуванні ідей встановлення обмежень майнових прав фізичних осіб з наукової точки зору слід базуватися на існуючих теоретичних позиціях, їх аналізі, висновках, врахуванні законодавства та правозастосування щодо таких обмежень. Виявлення відповідних тенденцій на цій емпіричній базі дозволить сформувати ефективну систему ідей встановлення обмежень майнових прав фізичних осіб.

При формуванні основоположних ідей про правові явища слід пам'ятати, що їх розробка передбачає два ступеня, а саме: 1) пізнання об'єктивної реальності та виявлення закономірностей суспільного розвитку; 2) виявлення (з урахуванням пізнання на першому ступені), усвідомлення й формування ідеї [346, с. 25]. Відносно обмежень майнових прав фізичних осіб, як було з'ясовано вище, об'єктивною реальністю є перехід механізму обмежень з ідеологічної та

політичної площини у правову площину. Базисом для цього щодо майнових відносин став рівний розвиток усіх форм власності, розширення договірної свободи, формування цивільного права в цілому на приватницьких засадах. Отже, принципи цивільного права сприйняли ідеї правової держави, пріоритету приватного інтересу, розвитку прав та охоронюваних законом інтересів фізичних осіб.

Методологічно важливо при дослідженні принципів поєднувати прийоми синтезованого та аналітичного способів вивчення певних явищ, на що звертає увагу М.М.Розенталь. Якщо синтез поєднує складові елементи явища в ціле та дозволяє охопити все його різноманіття, то аналіз, поділяючи ціле на складові частини, знаходить у різноманітті явищ, у безлічі властивостей та сторін речі те головне, істотне, що становить їх основу [334, с. 404]. Отже, при формуванні ідей встановлення обмежень майнових прав фізичних осіб слід цілісно бачити це явище, чому сприяє виділення їх поняття на категоріальному рівні. Утім при формуванні відповідних ідей встановлення обмежень неодмінно слід бачити важливі їхні складові, що належать до правової природи досліджуваного феномена. Необхідно враховувати також закономірності розвитку обмежень майнових прав фізичних осіб; їхнє значення та спрямованість у правовій державі; аспект їх розуміння в механізмі правового регулювання; пріоритети та передумови, що їх зумовлюють.

Методологічно важливим при формуванні ідей встановлення обмежень майнових прав фізичних осіб є досягнення такого рівня узагальнень, концентрації, синтезу знань про них, щоб ці ідеї в комплексі відображали основні уявлення про зазначені обмеження, надавали можливість їх застосування для правового регулювання.

Дієвість і корисність ідей встановлення обмежень майнових прав фізичних осіб залежать від їх обґрунтованості, рівня розвитку суспільства, від досконалості правових засобів, за допомогою яких вони розвиваються та якими підкріплюються [57, с. 15]. Розвиток суспільства на сьогодні вимагає формування ідей встановлення обмежень майнових прав фізичних осіб з огляду на принцип

дотримання прав фізичних осіб, забезпечення їх здійснення. Тому арсенал правових засобів впливу на права фізичних осіб при встановленні їх обмежень має бути досить різноплановим, і це має бути відображено при формуванні відповідних принципів. Недостатньо виявити механізм правового впливу на права фізичних осіб за допомогою певних їх обмежень, слід принципово визначити таку можливість із закріпленням цих обмежень на рівні ідей їх встановлення.

Л.І.Дембо зазначає, що єдність принципів, їх взаємозв'язок об'єднує всю правову систему в цілому [102, с. 88]. Тому характерною особливістю принципів права, як відзначає Л.С.Явич, є те, що вони не є розрізненими, а перебувають у стрункій системі та субординації, що відображає не лише властивості юридичної надбудови, але й місце кожного з принципів у суспільному житті [434, с. 147-148]. Отже, ідеї встановлення обмежень майнових прав фізичних осіб мають відповідати загальноправовим принципам та принципам цивільного права.

Конкретні кроки до визначення ідей встановлення обмежень майнових прав фізичних осіб на прикладі ідей встановлення обмежень права приватної власності здійснила Л.А. Морозова. Вона запропонувала виділити такі ідеї встановлення обмежень права приватної власності: 1) встановлення виключно в інтересах загального блага, суспільного інтересу; 2) справедлива компенсація державою власникові майнових втрат; 3) встановлення обмежень на підставі та у межах закону; 4) рівність усіх власників перед такими обмеженнями шляхом загального правового регулювання; 5) можливість судового оспорювання вилучення державою майна з приватної власності [293, с. 59].

Відаючи належне згаданій дослідниці, яка однією з перших у науці цивільного права приділила увагу загальним ідеям обмежень майнових прав фізичних осіб, слід з методологічної точки зору оцінити її підходи до їх формування, перш за все, з огляду на всеосяжність та прагнення виявити загальні тенденції явища, що мають відображатися при формуванні принципів таких ідей.

Перша з цих загальних ідей не повною мірою відповідає ознаці всеосяжності, адже вище в цьому дослідженні вже було з'ясовано передумови

виникнення обмежень майнових прав фізичних осіб. До них, крім суспільної необхідності, належить необхідність при здійсненні цивільних прав враховувати права інших осіб (наприклад, сусідів власника, що не мають потерпати від його дій). Однак останній аспект залишився поза увагою дослідниці.

Друга ідея, з огляду на українське право, також потребує коригування. Адже при вилученні у власника майна для державних потреб дійсно передбачена компенсація власникові. Проте важливим для охорони прав фізичних осіб є загальне правило, що така компенсація має бути попередньою та цілковитою, що не повною мірою показано дослідницею.

Третя та четверта загальні ідеї пов'язані між собою і є в цілому слушними. У нашому дослідженні також було доведено, що встановлення обмежень майнових прав фізичних осіб законом є необхідним, у тому числі для однакової та рівної дії таких обмежень щодо фізичних осіб, права яких обмежуються. Тут слід погодитися з Л.А. Морозовою, яка дійсно виявила загальну тенденцію, що може бути втілена стосовно встановлення досліджуваних обмежень.

Що ж до судового оспорювання вилучення державою майна з приватної власності, то це не є характерним для обмежень права власності, адже принцип судового захисту цивільного права та інтересу є принципом цивільного права. Отже, методологічно порушено рівень встановлення принципів у праві, а саме: не виправдано підмінено рівень галузевого принципу цивільного права з ідеєю, що стосується обмежень права власності.

Утім підхід Л.А. Морозової в цілому дає певне уявлення про ідеї встановлення обмежень права власності, є відправною точкою для подальших досліджень у цьому напрямку.

У підсумку вважаємо важливим підкреслити, що ідеї встановлення обмежень майнових прав фізичних осіб мають бути розроблені з урахуванням методологічних підходів, проаналізованих вище. При цьому в основі ідей встановлення обмежень майнових прав фізичних осіб мають лежати загальноправові та галузеві принципи цивільного права. Кожна з ідей встановлення обмежень майнових прав фізичних осіб має відображувати окремий

аспект, важливий для всіх таких обмежень. Їх врахування при встановленні обмежень сприяє належному здійсненню суб'єктивних цивільних прав з урахуванням прав усіх суб'єктів цивільного права та інтересів суспільства.

3.2. Виявлення основоположних ідей встановлення обмежень майнових прав фізичних осіб

Переходячи до питання виявлення ідей встановлення обмежень майнових прав фізичних осіб, слід відзначити, що кожна з них виявляє певний сутнісний аспект, що є властивим для будь-якого з таких обмежень, однак при встановленні кожного з них має враховуватися вся гама ідей їх встановлення.

При формулюванні ідей встановлення обмежень майнових прав фізичних осіб необхідно враховувати основоположні моменти їх існування, які виявив свого часу А.М.Васильєв. Він писав, що правопорядок як підсумковий ідеал передбачає існування правових засобів, за допомогою яких можна досягти такого ідеалу [57, с. 13-14]. Отже, основоположні ідеї у праві, незважаючи на існування в них, на перший погляд, деякої наукової абстракції чи ідеалізації, мають безпосередньо впливати на правове врегулювання і містити той арсенал правових засобів, який цьому може сприяти.

З урахуванням наведених раніше концептуальних та методологічних підходів до ідей встановлення обмежень майнових прав фізичних осіб, вважаємо можливим сформулювати основоположні з них.

Ідея пропорційності обмежень майнових прав фізичних осіб.

Додержання цієї ідеї зумовлено необхідністю забезпечення здійснення суб'єктивного цивільного права незважаючи на існування обмежень, що мають лише ускладнювати його для гармонізації із суспільними інтересами та правами інших осіб.

При встановленні обмежень має враховуватися природа суб'єктивного цивільного права, яке є більш пріоритетним, первинним за обмеження, останні є винятком. Отже, при встановленні обмежень має зберігатися сутність суб'єктивного цивільного права, що здійснюється на розсуд особи, якщо це не йде урозріз із важливими суспільними інтересами та правами інших уповноважених осіб. При цьому має забезпечуватися наскільки це є можливим задоволення приватного інтересу, якій є пріоритетним. Для цього при встановленні обмежень майнових прав фізичних осіб мають якомога повніше враховуватися явища і закономірності розвитку майнових прав, інтереси інших осіб та суспільства. Ця ідея передбачає необхідність пропорційного обмеження майнових прав та досягнення такого достатнього рівня обмежень, щоб при цьому зберігалася можливість здійснення майнових прав з урахуванням прав інших осіб та суспільних інтересів. В.В.Лазарєв зауважує з цього приводу, що поведінка учасників майнових відносин вимагає виваженого, стриманого, помірною регулювання [189, с. 218]. При цьому має досягатися пропорційність обмежень відповідно до прав осіб з додержанням останніх та наданням їм у всіх випадках, коли це є можливим, пріоритету перед обмеженнями. Це й визначає помірні та пропорційні обмеження майнових прав фізичних осіб.

Справедливими є слова Д.І.Дєдова, який зазначає, що повага до прав фізичних осіб виявляється не лише в їх визнанні, але й у пропорційному обмеженні [101, с. 14]. Отже, визнання суб'єктивного права особи державою недостатньо для ефективності його дії, слід враховувати та застосовувати до цього права лише помірні та пропорційні обмеження. Такий підхід до фізичної особи є необхідним для охорони її прав.

Приклад порушення цієї основоположної ідеї виявляється в наступному. Конституційний Суд України розглянув справу за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статей 7, 8 Закону України «Про державні гарантії відновлення заощаджень громадян України», офіційного

тлумачення положень статей 22, 41, 64 Конституції України (справа про заощадження громадян).

У п. 5.3 Рішення в цій справі зазначається, що встановлений у ст. 7 Закону «Про державні гарантії відновлення заощаджень громадян України» механізм, відповідно до якого заощадження повертаються не за першою вимогою вкладника, а «поетапно, залежно від віку вкладника, суми вкладу, інших обставин, у межах коштів, передбачених для цього Державним бюджетом України на поточний рік», обмежує конституційне право власності громадян, грошові вклади яких відновлені шляхом компенсаційної індексації в Державному ощадному банку України. Конституційний Суд України зазначив, що відсутність саме в Законі конкретних етапів, термінів повернення заощаджень та обсягів бюджетних асигнувань може призвести до повної втрати громадянами своїх вкладів, тобто до порушення їхнього конституційного права власності.

У резолютивній частині рішення Конституційний Суд визнав такими, що не відповідають Конституції України (є неконституційними), положення статті 7 Закону України «Про державні гарантії відновлення заощаджень громадян України» від 21 листопада 1996 року в частині, що стосується повернення заощаджень фізичних осіб залежно від віку вкладника [332]. Отже, пропорційність обмежень майнових прав фізичних осіб передбачає відсутність диференційованого підходу до власників грошових коштів залежно від віку та інших обставин, що не має надавати переваги одним особам перед іншими. Встановлене законом «Про державні гарантії відновлення заощаджень громадян України» обмеження інших вкладників незалежно від віку одержати вклади з рахунків у Ощадному банку не було пропорційним, оскільки згідно зі ст. 24 Конституції України громадяни мають рівні конституційні права, одним з яких є право власності, отже обмеження права власності залежно від віку не є пропорційним. Конституційний Суд за вказаною справою прийняв цілком правильне та обґрунтоване рішення й фактично визначив, що виплати закладами громадян в Ощадному банку мають здійснюватися незалежно від віку,

що є справедливим. Останній аспект принципу пропорційності визначає Р.А.Майданик, який вказує, що принцип пропорційності передбачає вибір найбільш ефективних заходів для досягнення мети (правового регулювання) і завжди застосовується в сукупності з принципом справедливості [210, с. 15]. Отже, справедливість щодо обмежень чималою мірою досягається через пропорційність їх встановлення для всіх фізичних осіб, які є рівними перед законом та щодо своїх прав незалежно від віку чи інших ознак, як-от політичних чи інших переконань, походження, релігійних уподобань тощо. *Це підтверджується у п.п. 3.7 рішення Конституційного Суду України у справі щодо кредиторів підприємств комунальної форми власності, де сказано, що принцип розмірності (пропорційності) обмежень є елементом ідеї права та ідеології справедливості. У п.п. 3.2. того ж рішення вказується, що розмірність (пропорційність) обмеження прав кредиторів має визначатися відповідно до встановлених принципів справедливості [329].* Отже, пропорційність обмежень майнових прав фізичних осіб чималою мірою пов'язана із справедливістю як загальною засадою цивільного законодавства.

Утім рівність становища фізичних осіб щодо виникнення в них прав незалежно від віку має спиратися на принцип розумності, що знайшов відображення в засадах цивільного законодавства. Показовим із цього приводу є *Рішення Конституційного Суду України у справі про різницю у віці між усиновлювачем та дитиною. Ч. 2 ст. 211 Сімейного кодексу України встановлює, що різниця у віці між усиновлювачем та дитиною не може бути більшою ніж сорок п'ять років. Конституційний Суд України у п.п. 3.3 Рішення за вказаною справою аргументував свою позицію щодо конституційності положення Сімейного кодексу України таким. Слід враховувати пріоритет інтересів усиновлюваних дітей, оскільки усиновлення надає усиновлювачам відповідні права та накладає на них обов'язки щодо усиновленої дитини. Встановлення вимоги щодо різниці у віці між усиновлювачем і усиновлюваним обумовлене відповідальністю держави за долю дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, відповідно до закріплених у Конституції України*

принципів взаємовідносин між батьками та дітьми. Таким чином, Конституційний Суд України дійшов висновку, що встановлена окремим положенням частини другої статті 211 Сімейного кодексу України різниця у віці між усиновлювачем та дитиною не суперечить статтям 21, 22, 24, 51 Конституції України. Суд прийняв рішення, що положення другого речення абзацу першого частини другої статті 211 Сімейного кодексу України щодо різниці у віці між усиновлювачем та дитиною визнати таким, що відповідає Конституції України (є конституційним) [331]. Отже, в окремих випадках, керуючись пріоритетними інтересами (наприклад, інтересами дитини, що має одержати повноцінне виховання до досягнення повноліття у сім'ї), вікове обмеження особи може вважатися пропорційним, що знайшло підтвердження в наведеному рішенні Конституційного Суду України.

У літературі звертається увага й на інші аспекти пропорційності встановлення обмежень серед яких: 1) придатність засобів впливу на особу, принципова можливість досягнення засобом поставленої мети; 2) мінімальність, що передбачає існування і вибір альтернативних засобів, які є найменш обтяжливими для основних прав; 3) збалансованість, що виходить із знаходження компромісу між конфліктуючими індивідуальними та суспільними цінностями за їх важливістю і значенням [110, с. 7]. Визначення цих аспектів є дійсно важливим. Окремі спроби йти цим шляхом при з'ясуванні пропорційності обмежень у цивільному праві здійснювалися, наприклад, Конституційним Судом України. Так, у справі щодо кредиторів підприємств комунальної форми власності суд вказав на необхідність врахування балансу конкуруючих суспільних цінностей, якими в контексті порушених у конституційному зверненні питань є принципи державної політики стосовно банкрутства суб'єктів господарювання в комунальному секторі економіки та прав фізичних осіб на отримання комунальних послуг [329]. Отже, суспільна, загальнокорисна мета встановлення окремих обмежень у цивільному праві враховується при визначенні їх обґрунтованості та пропорційності.

Іншим аспектом пропорційності обмежень є врахування призначення цивільних прав у суспільстві. Н.І. Мірошникова висунула ідею існування принципу здійснення цивільних прав відповідно до їхнього призначення. Вона обґрунтувала, що існування цього принципу обумовлено самою метою права [249, с. 59]. Проте стосовно обмежень цивільних прав осіб слід говорити саме про пропорційність обмежень, що дозволяє здійснювати цивільні права відповідно до їх призначення в суспільстві. Причому, ведучи мову про призначення прав у суспільстві, слід виходити з розуміння, що це є передусім забезпечення приватного інтересу, але з урахуванням інтересу суспільного, наскільки це є сумісним із здійсненням права. Отже, пропорційність тут виявляється в наявності публічного, суспільного аспекту при задоволенні приватного інтересу, але не в підміні приватного інтересу суспільним, що зумовлює надмірне втручання у здійснення суб'єктивних цивільних прав. Саме принцип пропорційності обмежень майнових прав фізичних осіб стає на заваді останньому, дозволяє встановлювати обмеження з урахуванням втілення ідеї здійснення цивільних прав відповідно до їх призначення. Такий підхід є показником належної охорони майнових прав фізичних осіб з боку держави, необхідність якого випливає зі ст. 3 Конституції України.

Встановлення обмежень суб'єктивних прав має забезпечувати здійснення цивільних прав відповідно до їхнього призначення. Ігнорування ідеї пропорційності при встановленні обмежень неможливе за існування підходу «дозволено те, що законом прямо не заборонено», що вказує на необхідність при встановленні обмежень забезпечувати здійснення прав фізичних осіб відповідно до їхнього призначення, але це має бути здійснення прав не лише однією особою, тому держава через механізм правового регулювання забезпечує здійснення прав всіма суб'єктами цивільного права.

Ще наприкінці XIX ст. відомий філософ В.С.Соловйов писав про пріоритет необхідності перед некорисною та довільною жорстокістю держави при встановленні правових приписів [366, с. 422]. Отже, довільне, не обґрунтоване самою природою суб'єктивного права, встановлення обмежень

суперечило б ідеям правової державі, де пріоритетним визнано розвиток прав фізичних осіб. Тому обмеження цих прав мають встановлюватися лише в необхідних випадках, коли здійснення особою права веде до зловживань, іде не на користь суспільним інтересам, вступає у суперечність із правами інших осіб. Обмеження мають встановлюватися задля надання можливості здійснення прав відповідно до їх призначення, а саме – максимального задоволення приватного інтересу, що не суперечить суспільним інтересам і правам інших осіб.

Вимога щодо здійснення суб'єктивних цивільних прав відповідно до їх призначення висувалася ще В.П.Грибановим, який пов'язував це з досягненням меж здійснення суб'єктивного цивільного права, що стоять на заваді зловживанню цивільними правами [94, с. 37]. Відповідно, встановлення обмежень має базуватися на відправній ідеї про те, що здійснення суб'єктивних цивільних прав повинно відбуватися згідно з їх призначенням.

Необхідність пропорційного встановлення обмежень майнових прав фізичних осіб виходить із прагнення держави розвивати майнові права фізичних осіб та сприяти їхньому ефективному здійсненню в усіх випадках, коли це не вступає в суперечність з інтересами суспільства чи з існуючими правами інших осіб. Останні й зумовлюють встановлення відповідних обмежень і навпаки, коли такі передумови відсутні, немає підстав для обмеження майнових прав фізичних осіб. Ці права мають розвиватися і особа може їх здійснювати на свій розсуд доти, поки вони не стануть на заваді важливим інтересам суспільства чи правам інших уповноважених осіб. Тут уже з'являється ґрунт для відповідних обмежень, які не допускають суперечностей у здійсненні прав різних осіб та особи й суспільства.

Видається вірним підхід, що вихідним для обмежень економічних прав громадян є принцип пріоритету прав і свобод особи [115, с. 33]. Адже при встановленні обмежень не можна нехтувати правами фізичної особи та слід враховувати, що не права існують заради обмежень, а, навпаки, обмеження існують для належного існування прав осіб та права як такого в широкому розумінні.

Як слушно зауважує Д.І.Дєдов, основні права та свободи належать кожному за природною та безумовною підставою (в силу факту народження), але, незалежно від диктованих державою умов, не за розсудом, волею і рішенням влади [101, с. 19]. В.С.Нерсисянц також вказує на те, що властивий Конституції природно-правовий підхід означає, що природні права людини є первісною правовою засадою [259, с. 136]. Таким чином, дуже важливим для обмежень майнових прав фізичних осіб є врахування природного походження основних прав людини, що визначає їхнє призначення в сучасному суспільстві та втілюється у принципі пропорційності обмежень майнових прав фізичних осіб.

Значущим щодо необхідності встановлення пропорційних обмежень майнових прав фізичних осіб є застереження, вміщене у ст. 4 Міжнародного Пакту про економічні, соціальні та культурні права, згідно з яким обмеження таких прав є можливими настільки, наскільки це є сумісним з їхньою природою. Тому врахування природного походження прав людини є необхідним для забезпечення їх здійснення.

Видається правильним підхід, згідно з яким держава може обмежувати право особи лише настільки, наскільки того вимагають суспільні інтереси чи права інших осіб, із чого випливає необхідність пропорційного обмеження майнових прав фізичних осіб, потреба максимального додержання прав фізичних осіб при формуванні таких обмежень. Отже, останні не можуть невинувато ускладнювати здійснення фізичною особою її майнового права, що передбачає наявність виваженого підходу при обмеженні майнових прав фізичних осіб.

Через помірність та пропорційність встановлення обмежень, врахування при цьому прав інших осіб такі обмеження цілком сприймаються і усвідомлюються особою, викликають мінімум її внутрішнього протесту. Навпаки, обмеження майнових прав, що встановлюються необґрунтовано та при будь-якій нагоді, заважають дії закону через несприйняття його норм. Такий закон спирається суто на примус, але не на повагу до його виважених та загальносправедливих приписів. Звичайно, цей підхід у правовій державі не є

прийнятним через необхідність пріоритетного розвитку та охорони прав людини, що не дозволяє нехтувати ними та безмірно їх обмежувати.

Очевидно, що пропорційність обмежень тяжіє до врахування природного права, яке має застосовуватися там, де його відсутність явно суперечить розуму [425, с. 24]. Із проголошенням Конституцією України принципу верховенства права цей вислів став досить актуальним, а сама ідея – дійовою та слухною.

У сучасному праві, спрямованому на розвиток прав та законних інтересів фізичних осіб, є ще один важливий аспект дії цього принципу. Необхідним є поєднання в обмеженнях майнових прав фізичних осіб інтересів цих осіб, суспільства та інших уповноважених осіб для досягнення збалансованості механізму таких обмежень. Тут важливо всебічно оцінювати та враховувати інтереси різних суб'єктів цивільного права. При цьому якщо обмеження прав є ненав'язливими, дуже толерантними до особи, остання у правовій державі має розуміти їх необхідність. Підстави для такої поваги держави до майнових прав фізичних осіб закладено у ст. 3 Конституції України, і такий підхід видається єдино правильним в умовах правової держави.

При обмеженні майнових прав фізичних осіб їх ступінь має відповідати суспільно необхідній меті, заради якої це право обмежується. Також необхідно дотримуватися правила, згідно з яким право фізичної особи, незважаючи на обмеження, має існувати. Право особи має обмежуватися лише настільки, наскільки того вимагають суспільні інтереси чи існуючі права інших осіб. Так, нині встановлено обмеження, яке не дозволяє гучне прослуховування музики в квартирах багатоквартирних будинків після двадцять третьої години. Це не усуває права користування власником звуковідтворюючим приладом. Але музична фонограма має прослуховуватися на тій гучності, що не перешкоджає відпочинку мешканців сусідніх квартир. Отже, зазначене обмеження є пропорційним. Обмеження тут певним чином ущемляє право фізичної особи, визначає її міру поведінки, але не зводить право прослуховувати музику нанівець. Його можна здійснювати, але без заподіяння незручностей іншим особам.

Необхідність помірної та пропорційної відповідно до існуючих майнових прав фізичних осіб їх обмеження дуже добре ілюструється судовою практикою Європейського Суду з прав людини. Така практика дає уявлення про застосування законодавства, яким встановлюються обмеження майнових прав фізичних осіб у європейських країнах. Із цього приводу показовим є рішення Європейського Суду з прав людини у справі *Меллахер проти Австрії*. Справа стосувалася власників кварталу квартир, які стверджували, що австрійське законодавство про контроль за квартирною платою при найманні житла суперечить ст. 1 Протоколу №1 Європейської конвенції про захист прав людини та основних свобод, оскільки воно втручається в їхні договірні права при стягненні плати за житло. Заявники стверджували, що Закон 1981 р. про орендну плату не мав законної мети, маючи на увазі не утвердження соціальної справедливості, а перерозподіл власності. Вони погодилися з тим, що подібні дії держави є можливими, але її втручання не вимагалось, і наполягали на тому, що цей Закон при його прийнятті був популістським і являв собою захід уряду соціалістів, щоб задовольнити інтереси певної частини електорату. Тобто не дотримувалися загальні суспільні інтереси.

У пояснювальній записці уряду до проекту зазначеного закону, яку дослідив Європейський Суд з прав людини, вказувалося на необхідність зменшити різницю між орендною платою за житло, що вноситься за рівноцінні квартири. Закон мав на меті зробити житло більш доступним за помірними цінами. Суд дійшов висновку, що ці аргументи мали в основі мету, пов'язану з загальними інтересами.

Щодо вимоги пропорційності обмежень Суд підтвердив необхідність застосування підходу про дотримання справедливої рівноваги. Заявники стверджували, що цей Закон дозволяв не виконувати правомірно укладені договори. Проте Суд дійшов висновку, що в питаннях законодавства, спрямованого на розв'язання соціальних проблем, зокрема у сфері контролю орендної платні за житло, законодавчий орган може застосовувати заходи, що впливають на виконання укладених раніше договорів, для досягнення загальних

суспільних цілей. Суд не вправі висловлюватися щодо рівня компетентності законодавця.

Заявники вказували на той факт, що в результаті дії Закону 1981 р. стягувана ними орендна плата за житло знизилася на 80 відсотків у двох випадках і на 22 відсотки – в інших. Комісія визнала ступінь втручання в право власності необґрунтованим. Держава ж стверджувала, що навіть при знижених ставках орендної плати, вона була розумно пропорційна платі, яку можна було призначити за оренду житла в інших будівлях. Суд зазначив, що необхідна справедлива рівновага між суспільними та приватними інтересами була забезпечена. Він узяв до уваги, що власники, як і раніше, могли відносити різні витрати, такі як витрати на страхування житла, на рахунок мешканців і могли вимагати від мешканців сплати внесків на поточний ремонт. У Законі містились також тимчасові положення, що дозволяли власникам стягувати орендну плату за існуючими договорами оренди на 50 відсотків вище, ніж їм дозволено стягувати за знов укладеними договорами оренди житла. Тому не було порушення ст. 1 Протоколу №1 Європейської конвенції про захист прав людини та основних свобод [117, с. 32-35]. Отже, згідно з Європейською конвенцією про захист прав людини та основних свобод, розумна рівновага має зберігатися між загальними інтересами суспільства і вимогами охорони основних прав особи. У цьому, безперечно, виявляється дія принципу пропорційності обмежень майнових прав фізичних осіб із суспільними інтересами. Слід визнати, що в наведеному випадку була справедливо визнана помірність та пропорційність встановлених законом обмежень щодо контролю за квартирною платою. Ці обмеження як такі визнано вище свободи договору, оскільки вони зумовлюються важливими суспільними інтересами, зокрема охороняють право на житло його наймачів, виконують соціальну функцію. Сторони договору, таким чином, не можуть порушувати обмеження, що є для них обов'язковими та встановлені в законі.

Дуже слушним видається підхід, згідно з яким цілі та засоби їх досягнення, а також права, що обмежуються й охороняються, мають створювати гармонійну

систему однорідних та взаємопов'язаних за змістом та значенням явищ [101, с. 21]. Ця позиція дозволяє стверджувати, що для досягнення пропорційності обмежень майнових прав фізичних осіб у правовій державі необхідним є врахування та застосування всіх виявлених елементів механізму правового регулювання щодо встановлення таких обмежень. Їхнє вдале поєднання в наслідку веде до встановлення пропорційних обмежень майнових прав фізичних осіб, коли замість суто заборонювальних застосовуються у необхідних випадках попереджувальні та інші заходи. Проте проблема пропорційності обмежень майнових прав фізичних осіб не вичерпується засобами юридичної техніки і не зводяться до механізму правового регулювання. Глибинні її детермінанти починаються з правосвідомості, рівня правової культури та інших пріоритетів, не всі з яких лежать у суто правовій площині.

Продовжуючи дослідження аспектів пропорційності обмежень майнових прав фізичних осіб, які стосуються правового регулювання, слід підкреслити, що Д.І.Дєдов, посилаючись на Договір про створення Європейського Співтовариства, звертає увагу на те, що в праві порівнянню підлягають цілі і заходи для їх досягнення за ступенем обмеження одних і охороною інших прав [101, с. 21]. Звичайно, у праві як гуманітарній науці важко встановити чіткі математичні критерії щодо вимірювання пропорційності обмежень. Проте йдеться не про якусь абсолютну величину, а про застосування комплексу заходів, які дозволяють встановити помірні та справедливі обмеження майнових прав фізичних осіб, що враховують інтереси різних осіб та суспільства в цілому. Якщо ці заходи щодо встановлення обмежень майнових прав фізичних осіб будуть обумовлені пріоритетами, передумовами виникнення обмежень майнових прав фізичних осіб та правовими принципами, то вони в підсумку будуть відповідати ознаці пропорційності.

Дія ідеї пропорційності пов'язана з необхідністю для держави утримуватися від надмірних обмежень майнових прав фізичних осіб, що явно не відповідають за характером та ступенем ускладнення прав фізичної особи тій меті, заради якої такі обмеження встановлюються.

Обмеження майнових прав фізичних осіб не повинні залежати від свавілля держави, а мають зумовлюватися ідеєю досягнення балансу між правами різних осіб та інтересами суспільства. Саме цим і повинні обґрунтовуватися обмеження майнових прав фізичних осіб у правовій державі. Т.Г.Харлі у зв'язку з цим, на прикладі Німеччини, відзначає, що органи держави мають право накладати на громадян лише такі обмеження, які необхідні для досягнення суспільно важливої мети [400, с. 161]. Пов'язаною з цим є норма французького законодавства, а саме – ст. 4 Декларації прав людини і громадянина Франції від 26 червня 1789 р. Вона вказує на те, що здійснення природних прав кожного має лише ті межі, які забезпечують іншим членам суспільства користування тими ж правами [101, с. 9]. Отже, оскільки у правовій державі обмеження громадян мають ґрунтуватися на правових засадах, встановлення таких обмежень, наприклад, через доцільність чи інші, не досить визначені, критерії не є можливим.

Ідея обґрунтованості обмежень майнових прав фізичних осіб передбачає врахування при їх встановленні тих передумов та пріоритетів, що зумовлюють такі обмеження. Серед них, перш за все, мають братися до уваги права інших уповноважених осіб та суспільні інтереси.

Оскільки обмеження майнових прав фізичних осіб призводять до ускладнення здійснення суб'єктивного цивільного права, їх встановлення у правовій державі має спиратися на чітко визначені й науково обґрунтовані критерії. Вони повинні враховувати інтереси як учасників цивільних правовідносин, так і суспільства.

Обґрунтованість встановлення обмежень майнових прав фізичних осіб виступає протипологом довільному, необґрунтованому їх встановленню.

Звичайно ж, обмеження майнових прав фізичних осіб у правовій державі мають бути обґрунтованими. Підтвердженням цьому є ст. 64 Конституції України, згідно з якою конституційні права і свободи людини і громадянина не можуть бути обмежені, *окрім випадків*, передбачених Конституцією України. Дійсно, у правовій демократичній державі обмеження як такі можуть мати місце. Інша справа, що первинними все ж таки залишаються права і свободи людини і

громадянина. Можливість застосування цих конституційних положень до обмежень майнових прав фізичних осіб обґрунтована таким: по-перше, Конституція України є основою цивільного законодавства України, що прямо зазначено в ч. 1 ст. 4 ЦК України; по-друге, права осіб, передбачені в Конституції України, такі як право власності, право на житло та деякі інші, знаходять своє розкриття в цивільному законодавстві України.

Для розуміння необхідності ідеї обґрунтованості обмежень у правовій державі слід відзначити, що при її ігноруванні є можливим організований апаратний примус, який діє жорстко, невідворотно та демонічно [8, с. 2]. Оскільки за таким підходом мета виправдовує засоби, і це є передумовою для того, щоб встановлювати ідеологічно виважені, але юридично не завжди обґрунтовані обмеження. Суто правові пріоритети, заради яких встановлюються обмеження майнових прав фізичних осіб, зумовлені природним правом, лежать при такому підході поза правовою площиною. О.А. Пушкін із цього приводу писав, що врегульовані правом відносини не перетворюються на ідеологічні, надбудовні, а, як і раніше, залишаються базисними відносинами [90, с. 66]. Це означає, що суто ідеологічні критерії, далекі від юридичної обґрунтованості, не можуть бути покладені в основу права взагалі і є неналежною передумовою для встановлення обмежень майнових прав фізичних осіб. Тому неминучим є те, що в правовій державі на зміну ідеологічним передумовам при обмеженні майнових прав фізичних осіб приходить юридично обґрунтований підхід, спрямований на дотримання прав та інтересів осіб, а держава має їх дотримуватись, охороняти, розвивати і захищати. Звичайно ж, обмеження через дотримання прав фізичних осіб у правовій державі повинні бути достатньо непомітними для законослухняної фізичної особи, шлях до чого лежить у правовій обґрунтованості таких обмежень.

Довільне й необґрунтоване встановлення обмежень майнових прав фізичних осіб не є справедливим і не узгоджується з принципами правової держави. Це закріплено й у конституційних положеннях (ст. 3 Конституції України), де сказано, що права та інтереси особи є пріоритетними в діяльності

держави. Цим висловлюється повага держави до прав фізичних осіб, отже, свавільне втручання в них з боку держави є неприпустимим.

Обґрунтованість обмежень майнових прав фізичних осіб передбачає оцінку важливості підстав і цілей, для охорони яких встановлюються такі обмеження. Загальною такою підставою є необхідність поваги основних прав і свобод інших осіб [110, с. 7]. Дійсно, необхідність для фізичної особи враховувати при здійсненні своїх майнових прав існування поряд з її правами ще й прав інших осіб, інтересів суспільства у правовій державі передбачає наявність відповідних обмежень. Але вони лише тоді легко будуть сприйматися фізичною особою, права якої обмежуються, коли вона буде усвідомлювати їх необхідність. Останнє ж неможливе без обґрунтованості обмежень майнових прав фізичних осіб, що доводить її необхідність.

Законодавство держави, в тому числі й цивільне, має відповідати суспільним відносинам, що об'єктивно склалися. Оскільки сьогодні в суспільстві склалися демократичні відносини, що створили передумови для побудови в Україні правової держави, обмеження майнових прав фізичних осіб мають ґрунтуватися на законі, на правових пріоритетах, заради яких такі обмеження встановлюються.

Обґрунтованість обмежень майнових прав фізичних осіб правовими пріоритетами, заради яких такі обмеження встановлюються, здатна усунути випадковість встановлення таких обмежень, що ставить перепони на шляху свавілля та зловживання з боку влади своїми повноваженнями. Обґрунтування обмежень майнових прав фізичних осіб із правової точки зору здатне створити такий механізм регулювання, за якого встановлення цих обмежень буде виваженим, вони будуть чітко й легко усвідомлюватися фізичними особами, права яких обмежуються, а дія таких обмежень стане досить непомітною. Це дає можливість досягти відносної узгодженості, певного справедливого балансу між майновими правами фізичних осіб та відповідними обмеженнями, «розчинити» останні в перших у свідомості особи.

Обґрунтованість обмежень майнових прав фізичних осіб та врахування при цьому передумов та пріоритетів, заради яких такі обмеження встановлюються, веде до винятковості таких обмежень. Такий підхід постає на заваді довільного обмеження майнових прав фізичних осіб, робить їх винятком із загального правила та забезпечує пріоритет суб'єктивному цивільному праву.

Отже, пріоритет має віддаватися правам та законним інтересам людини завжди, крім випадків, коли особа має бути обмежена через існування прав інших осіб чи в суспільних інтересах. Згідно з цим, ст. 64 Конституції України визначає можливість обмеження окремих прав фізичних осіб лише як виняток. Адже право однієї особи не може бути безмежним і може бути обмеженим принаймні заради інтересів інших уповноважених осіб чи суспільства. Виняток не дозволяє віднести окреме явище до загальних правил та уявлень, передбачає певні особливості, що підлягають виявленню, а їх незбіг із загальним правилом має ґрунтуватися на доводах, наведення яких передбачає обґрунтування обмежень.

Усе це зумовлює необхідність виходити з тези: «Усе, що стосується прав фізичних осіб, не є винятковим, а те, що стосується їх обмежень є винятковим». Не названі в законі обмеження майнових прав фізичних осіб при цьому не є ані правовими, ані законними. Це є підставою для захисту порушених прав, скасування акта, що порушує закон чи принцип верховенства права. Оскільки обмеження майнових прав фізичних осіб існують як виняток, пріоритет має віддаватись правам особи у випадках, коли це не підпадає під винятки, зумовлені інтересами інших уповноважених осіб чи суспільства.

При цьому й законодавець не повинен допускати зловживань обмеженнями прав осіб, передбачаючи їх при кожній зручній нагоді [288, с. 65]. Тому саме обґрунтованість обмежень майнових прав фізичних осіб стає на заваді довільному та невиннованому їх встановленню.

Ідея правомірності обмежень майнових прав фізичних осіб та визначення їх законом передбачає можливість існування лише тих обмежень, що ґрунтуються на праві і визначені в законі. Це забезпечує додержання правових

принципів, оснований на справедливості, що веде до узгодження прав та інтересів різних осіб і суспільства при встановленні обмежень.

При цьому виходимо зі слушної позиції О.А.Пушкіна, який писав, що джерела права знаходяться не в державі, а в системі реально існуючих суспільних відносин. Звідси роль законодавця – не вигадувати норми права, а виводити їх із реально існуючих відносин, передбачаючи їхній подальший поступовий розвиток [322, с. 22]. Як пише Г.І.Іванов, втручання держави у сферу приватного життя людини та обмеження її прав є можливим на підставі не просто закону, а закону правового, що відповідає вимогам загальновизнаних принципів і норм міжнародного права та спрямованого на реалізацію загальнозначущих для держави та особи цілей [289, с. 108-109]. Отже, правомірність встановлення обмежень майнових прав фізичних осіб тяжіє до ідеалів та ідей правової держави, які закладені в її основі. Вони всебічно відображають сутність права, базованого на справедливості та взаємному доповненні і узгодженості прав та інтересів різних осіб й суспільства.

Необхідність формування принципу правомірності обмежень майнових прав фізичних осіб впливає також з особливої важливості для діяльності сучасної держави встановлення саме правомірних обмежень. Інший підхід здатний викликати не лише негативний резонанс у громадянському суспільстві, а й призвести до внутрішніх суперечностей у здійсненні майнових прав фізичних осіб. Неправомірність у встановленні обмежень майнових прав фізичних осіб також здатна сформулювати негативну міжнародно-правову оцінку щодо діяльності держави. Адже фізична особа у разі порушення своїх прав, неправомірних їх обмежень з боку держави має можливість звернутися до Уповноваженого з прав людини, Європейського суду з прав людини. Недотримання прав людини в деяких країнах вже ставало підставою для накладення санкцій з боку Європейського Співтовариства, Організації Об'єднаних Націй. Формування міжнародного рейтингу держави багато в чому залежить від правомірності встановлення обмежень майнових прав фізичних осіб, відповідності їх міжнародним нормам та стандартам. Так, одним із критеріїв надання державі

міжнародного рейтингу у вигляді статусу країни з ринковою економікою як передумови прийняття такої держави у міжнародну спільноту є те, якого роду обмеженням у цій державі піддаються майнові права фізичних осіб та наскільки ці обмеження є правомірними. Як слушно з цього приводу зазначає І.Ю.Козліхін, правові принципи захисту основних прав і свобод виступають як критерій діяльності держави та її правового характеру в цілому [162, с. 9]. Тому одним із критеріїв оцінки дотримання прав фізичних осіб у державі є правомірність встановлення їх обмежень. Вона напряду впливає на те, наскільки надійною є охорона майнових прав фізичних осіб у державі, наскільки ці права можуть насправді здійснюватись у державі й наскільки вони є реальними, а не декларативними.

Загальні основи правових обмежень закладені в міжнародних актах із прав людини. Так, у п. 2 ст. 29 Загальної декларації прав людини, затвердженої у 1948 р. Генеральною Асамблеєю ООН, сказано, що при здійсненні своїх прав і свобод кожна людина має піддаватися лише тим обмеженням, які встановлені законом, виключно з метою забезпечення визнання та поваги прав і свобод інших та задоволення справедливих вимог моралі, суспільного порядку та загального добробуту в демократичному суспільстві.

У зв'язку з цим слід погодитися з позицією, що загальновизнані принципи і норми міжнародного права повинні застосовуватися як юридичний стандарт обмеження прав і свобод людини [293, с. 20]. Досвід країн, що сприйняли ідею правової держави і приватноправові принципи регулювання майнових і особистих немайнових відносин, повинен бути використаний повною мірою при встановленні обмежень майнових прав фізичних осіб у нашій країні.

Р.А.Дунаєв вказує на законність і пояснює, що майнові права громадян можуть бути обмежені лише законом [115, с. 30]. Утім категорія «законність» є досить широкою, універсальною, стосується різних галузей права, є міжгалузевим принципом, на чому наголошували свого часу С.С.Алексєєв [19, с. 227], Л.С.Явич [434, с. 189], Є.О.Суханов [83, с. 414], Є.А.Лукашева [199, с. 22] та інші вчені. Законність полягає в суворому та повному дотриманні приписів

правових норм усіма суб'єктами права [403, с. 218]. Отже, стосовно обмежень майнових прав фізичних осіб слід вказати, що такі обмеження мають бути визначені законом. Як відзначає В.М.Самойленко, обмеження щодо майнових прав не повинні припускатися, а повинні конкретно встановлюватися законом [342, с. 191].

Більше того, підходи для визначення обмежень майнових прав фізичних осіб законом закріплені у ст. 92 Конституції України, де сказано, що виключно законами України визначаються права і свободи людини, гарантії цих прав та основні обов'язки громадянина, основи використання природних ресурсів, основи екологічної безпеки, правовий режим власності, правила конкуренції та норми антимонопольного регулювання, організація та діяльність органів виконавчої влади, основи національної безпеки, правовий режим воєнного та надзвичайного стану, основи цивільно-правової відповідальності. Кожен із цих аспектів певною мірою справляє вплив на майнові права фізичних осіб та можливість здійснення ними суб'єктивних прав. Так, конституційне закріплення законодавчого пріоритету в організації та діяльності органів виконавчої влади гарантує через чітке визначення в законі компетенції даних органів неможливість видання ними актів застосування права, які б встановлювали незаконні обмеження майнових прав фізичних осіб. Такий підхід має бути неодмінним щодо встановлення обмежень майнових прав фізичних осіб та впроваджуватись у законодавстві України.

А.В.Должиков зазначає, що допустимість обмежень основних прав людини забезпечується через формальні вимоги, що висуваються до закону. Обмежуючи основні права людини, закони мають поширюватися на необмежену кількість їх носіїв, мають бути визначеними, стабільними, доступними і передбачуваними [110, с. 6]. Суттєвим є прогнозування ще до встановлення обмежень майнових прав фізичних осіб у законі соціальних, політичних, економічних та інших наслідків їх впровадження в суспільстві.

Про важливість встановлення обмежень майнових прав фізичних осіб на рівні не лише національного, але й міжнародного законодавства свідчить

висловлена в літературі пропозиція розробити міжнародну конвенцію про обмеження прав людини [30, с. 46]. Взагалі підхід до імплементації обмежень майнових прав фізичних осіб з міжнародних актів у національне законодавство закладено через можливість їх ратифікації Верховною Радою України, після чого такі акти стають частиною національного законодавства. Важливість адаптації українського законодавства до передових правових актів Євросоюзу визначена Законом України «Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу».

Втім, певні обмежувальні заходи є характерними не лише щодо європейського законодавства. Слід зазначити, що обмежувальні законодавчі заходи характерні для майнових прав фізичних осіб і в США. Так, існує законодавство, яке регулює пропозицію та продаж цінних паперів. Зокрема, закони «блакитне небо» в ряді випадків навіть забороняють торгівлю цінними паперами [42, с. 496]. Це свідчить про важливість законодавчого встановлення обмежень майнових прав фізичних осіб за будь-яких правових систем.

Можливість встановлення обмежень майнових прав фізичних осіб лише на найвищому, законодавчому рівні вже була докладно обґрунтована вище. Це стосується всіх обмежень майнових прав фізичних осіб, є важливою ідеєю їх закріплення.

Ідея соціальної спрямованості обмежень зумовлюється тим, що Україна згідно з її Конституцією є соціальною державою, отже, соціум, суспільні інтереси мають братися до уваги при формуванні таких обмежень. Причому повага до прав та інтересів людини безпосередньо виявляється при обмеженні їх прав. Адже те, якими саме і наскільки обтяжливими є такі обмеження, як повно вони дозволяють здійснювати суб'єктивне цивільне право і задовольняти приватний інтерес напряду залежить від поваги до людини у державно організованому суспільстві. Відповідно, врахування соціальних пріоритетів та інтересів суспільства при встановленні обмежень державою є вкрай важливим.

У Російській Федерації дослідники висловлюють занепокоєння тим, що принципи врахування соціальної природи прав, що обмежуються, відсутні в

Конституції РФ. У той же час потреби практики та галузеве законодавство ставлять під сумнів обґрунтованість закріпленого Конституцією РФ принципу абсолютності (неприпустимості обмеження) деяких прав і свобод, у тому числі й права на вільне використання свого майна для підприємницької діяльності [115, с. 35]. Як пише Д.В.Карпов, будь-які права в принципі можуть бути обмежені, й посиляється, зокрема, на цивільне законодавство, що обмежує право на захист шляхом встановлення строків позовної давності [155, с. 133]. Отже, неможливість обмеження будь-яких прав видається дещо декларативною.

Конституція України проводить більш стриманий підхід до конструкції неможливості обмеження окремих прав людини, у чому його перевага над згаданим підходом у Конституції РФ. Утім Конституція України у ст. 64 містить норму, згідно з якою конституційні права і свободи людини не можуть бути обмежені, крім випадків, передбачених Конституцією України. У цілому підхід особливої охорони деяких прав фізичних осіб закріпленням неможливості обмеження окремих майнових прав людини чи обмеженням їх лише конституційними нормами має бути досить продуманим, щоб не виявитися суто декларативним. На рівні спеціального цивільно-правового регулювання цілком можуть бути обмежені майнові права фізичних осіб, у тому числі й житлові, про що вже йшлося в літературі [236]. Адже дуже дивним було б побачити в нормах Конституції України як акта загального регулювання цивільних правовідносин окремі випадки певних обмежень прав власника багатоквартирного житлового будинку. Наприклад, тезу про те, що він може проводити перепланування у квартирі за умови, що ці зміни не призведуть до порушень прав власників інших квартир у багатоквартирному житловому будинку. Зараз така вимога цілком виправдано вміщена в ч. 2 ст. 383 ЦК України. Що ж стосується Конституції України, то згідно з її ст. 64 житлові права громадян можуть бути обмежені лише у випадках, передбачених Конституцією України. Приєднуємося до наведеної вище позиції Д.В.Карпова і Р.А.Дунаєва, які висловлюють думку про певну декларативність таких положень. Вважаємо необхідним надавати можливість цивільному законодавству, а саме Конституції України, ЦК України, Законам

України, обмежувати майнові права фізичних осіб. Це сприятиме належній урегульованості таких обмежень з урахуванням їхньої специфіки.

Л.С.Явич зазначав, що у праві слід розрізняти принципи, які відображають існуючі в суспільному житті соціальні устої, оскільки вони притаманні самому праву як такому. Більше того, право підпорядковується загальносоціологічним закономірностям, що відображають суспільні явища. Загальносоціологічні закони в застосуванні до права – окремий різновид законів, що не належать лише до юридичної форми, а поширюють свою дію на багато суспільних явищ [434, с. 37-38]. Дійсно, право не є відірваним від соціуму, від суспільства, а, навпаки, нерозривно з ним пов'язане. Ця теза має враховуватися щодо обмежень майнових прав фізичних осіб, оскільки людина є елементом соціуму, а її права у правовій державі мають всебічно розвиватися. Цим пояснюється необхідність врахування соціальних пріоритетів та інтересів суспільства при встановленні обмежень та теоретично обґрунтовується підоснова відповідного принципу.

Як пише В.П.Камишанський, принцип соціального обмеження права власності передбачає існування у власника певних обов'язків. Далі він посилається на Є.Штейна, який розкриває цю тезу, а саме наголошує на тому, що власність, крім власника, має служити суспільному благу. Власник, таким чином, зобов'язаний брати до уваги все суспільство, оскільки є соціальна прив'язаність окремої особи до суспільства [150, с. 62].

Вважаємо справедливим говорити про дію ідеї соціальної спрямованості обмежень не лише щодо права власності, а й щодо інших майнових прав фізичних осіб, зокрема, зобов'язальних. Адже це знаходить своє підтвердження. Так, наймач житлового приміщення хоч і не є власником, однак на нього поширюються обмеження щодо неможливості порушення спокою сусідів, інших мешканців після двадцять третьої години. Він не може гучно слухати музику в цей час, має дотримуватися спокою й не порушувати права інших осіб, що мешкають у багатоквартирному житловому будинку.

Наприкінці слід підкреслити, що сформовані ідеї встановлення обмежень майнових прав фізичних осіб доповнюють одна одну і цим створюється

гармонійна й взаємоузгоджена їхня дія щодо встановлення обмежень майнових прав фізичних осіб. Додержання цих ідей має бути неодмінним при встановленні обмежень майнових права фізичних осіб, що сприятиме охороні прав таких осіб, забезпечить їх належне здійснення й дотримання у правовій державі.

Висновки до третього розділу

1. Ідеї встановлення обмежень майнових прав фізичних осіб відображують ті тенденції, що охоплюють це правове явище. При цьому за основу беруться найбільш характерні, сутнісні риси, притаманні такого роду обмеженням, що дозволяє дійти до необхідного рівня узагальнення при їх виявленні.

2. Існування ідей встановлення обмежень майнових прав фізичних осіб дозволяє спрямовувати правове регулювання на додержання прав та інтересів усіх уповноважених осіб та суспільних інтересів, сприяє обґрунтованості встановлення обмежень, дозволяє втілити у правове регулювання основні ідеї існування обмежень у правовій державі, що є загальною перешкодою до невинновданого втручання у права фізичних осіб, дозволяє формувати правові підходи до встановлення обмежень.

3. Методологічно при формулюванні ідей встановлення обмежень майнових прав фізичних осіб необхідно:

- враховувати загальні положення про такі обмеження, що здатні бути втілені у правове регулювання. Встановлення обмежень майнових прав фізичних осіб має спиратися на основоположні ідеї, які в концентрованому та стислому вигляді відображають основну сутність обмежень;

- брати до уваги правові аспекти обмежень майнових прав фізичних осіб, зокрема враховувати забезпечення обмеженнями здійснення цих прав, що є пріоритетними у правовій державі;

– виходити з природи обмежень майнових прав фізичних осіб, для чого слід ,брати до уваги їхній зміст; враховувати закономірності розвитку, значення та спрямованість у правовій державі; зважати на аспект їх розуміння в механізмі правового регулювання, пріоритети та передумови, які їх зумовлюють.

4. Ідеями встановлення обмежень майнових прав фізичних осіб у правовій державі є: пропорційність; обґрунтованість; правомірність та встановлення законом; соціальна спрямованість.

РОЗДІЛ 4

СПЕЦИФІКА ОКРЕМИХ ОБМЕЖЕНЬ МАЙНОВИХ ПРАВ ФІЗИЧНИХ ОСІБ

4.1. Класифікація обмежень майнових прав фізичних осіб

Необхідність проведення класифікації обмежень майнових прав фізичних осіб зумовлена тим, що сучасне наукове знання являє собою не сукупність окремих фактів, гіпотез, а певну логічно зв'язану систему (доктринальний підхід). Саме право є системою як на науковому рівні, так і в позитивному правовому регулюванні, й це зумовлює визначення системоутворюючих елементів щодо правових знань. Більше того, будь-яке наукове дослідження спирається на факти, але вони настільки численні, що без їх аналізу, класифікації та головне – узагальнення неможливо не лише визначити тенденції розвитку явищ та процесів реального життя, але навіть розібратись у них [337, с. 61-67]. Отже, справедливо буде стверджувати, що класифікація обмежень майнових прав фізичних осіб сприяє кращому уявленню про них, дозволить систематизувати їх спочатку на науковому рівні, а в подальшому – в актах цивільного законодавства. Така класифікація здатна допомогти кращому розумінню сутності обмежень майнових прав фізичних осіб у різних аспектах прояву, дасть можливість додатково виявити особливості окремих із них та притаманні їм характерні риси.

Тому класифікація обмежень майнових прав фізичних осіб є необхідною стадією побудови системи цих обмежень. Класифікація обмежень майнових прав фізичних осіб дозволить узагальнити окремі їхні риси, що повторюються, та відповідно їх згрупувати. Це дасть змогу побудувати систему таких обмежень. Завдяки класифікації буде усунено можливість неправильного формування уявлення про обмеження майнових прав фізичних осіб як про просту сукупність

безсистемних та необґрунтованих заходів, які спрямовані на ускладнення здійснення майнових прав цих осіб. Класифікація обмежень майнових прав фізичних осіб дозволить згрупувати їх за найбільш суттєвими, ґрунтовними критеріями. Більше того, відмінні риси окремих обмежень допоможуть сформувати різні елементи їхньої класифікації, сприятимуть відокремленню одних з них від інших.

Слід зазначити, що будь-якої більш-менш цілісної класифікації обмежень майнових прав фізичних осіб на сьогодні в науці не розроблено, незважаючи на нагальну її необхідність на сучасному етапі побудови цивільного права України на приватницьких засадах, коли є потреба в чіткому розумінні та неодмінному обґрунтуванні існуючих обмежень. Дійсно, впорядковані за певними системоутворюючими критеріями обмеження майнових прав фізичних осіб є більш прозорими, а існування системи таких обмежень сприяє чіткішому та обґрунтованішому їх встановленню та ефективності дії. Адже дія будь-якого правового механізму в комплексі є більш ефективною. Отже, з'являється необхідність у класифікації обмежень майнових прав фізичних осіб.

Із методологічної точки зору будь-яке багатогранне явище, до яких безсумнівно, можна віднести й обмеження майнових прав фізичних осіб, може бути класифіковане з тієї позиції, що за основу слід брати різні грані, властивості, аспекти явища, які його характеризують та які можуть бути покладені в основу такої класифікації. При цьому розгалуженість класифікації в жодному випадку не повинна бути самоціллю, а має нести в собі чітко обґрунтований сенс. Така класифікація здатна підкреслити кожен з граней цього явища в єдності та взаємозв'язку його елементів, що сприятиме кращому розумінню таких обмежень. Звичайно, класифікація сприяє глибшому розумінню будь-якого явища. При цьому класифікація обмежень майнових прав фізичних осіб має враховувати найбільш стійкі та характерні з них, що можуть бути об'єднані в єдину систему.

У науці вже робилися спроби певним чином виділити види обмежень у праві, наприклад, за галузевою ознакою [219, с. 94]. Такий класифікаційний підхід щодо обмежень майнових прав фізичних осіб слід дослідити, враховуючи методологічний підхід від загального до окремого (метод індукції), з тим, щоб від загальноправових критеріїв поділу обмежень дійти до специфічних рис обмежень майнових прав фізичних осіб, які можуть бути закладені в основу їхньої класифікації.

Що стосується спроб певним чином класифікувати обмеження, то О.В.Малько робить це в залежності від того, чи мають обмеження характер зобов'язувань чи заборон [219, с. 94-96]. І.М. Приходько за формою вираження виділяє такі види правових обмежень, як заборона, призупинення, обов'язки, зменшення прав, межі, ліміти, цензи, покарання, заходи примушення та запобігання, вилучення; за часом дії – тимчасові та постійні, за сферою дії – матеріального та процесуального характеру; за колом осіб – загальні та індивідуальні; за елементами норми права – юридичний факт-обмеження (за гіпотезою), заборона, призупинення, обов'язок тощо (диспозиція, міри покарання – санкція) тощо [294, с. 8-9]. Такі класифікації не позбавлені сенсу, вони дозволяють краще уявити обмеження в механізмі правового регулювання та з'ясувати можливості їх встановлення за допомогою правової норми.

Інші дослідники досягли помітних здобутків у класифікації окремих цивільно-правових обмежень, зокрема обмежень права власності [333, с. 9-10], обмежень свободи договору [76, с. 10], тоді як цілісної класифікації обмежень майнових прав фізичних осіб нині не розроблено. Тим часом зазначена класифікація має значення для формування їх системи, частини якої взаємопов'язані та взаємодіють між собою, є комплексом заходів, що сприяють збалансуванню прав та інтересів фізичних осіб, з одного боку, та інших уповноважених осіб і суспільства – з другого.

Враховуючи помітні здобутки фахівців, що досліджували обмеження в цивільному праві (їхні окремі аспекти), слід проаналізувати існуючі класифікації окремих з таких обмежень для виявлення можливості застосування наявних

класифікаційних критеріїв щодо обмежень майнових прав фізичних осіб взагалі. Адже загальне може виявлятися в окремому, й деякі окремі з обмежень, зокрема обмеження права власності, вже були ретельно класифіковані, не виключено, що в них проявляються й більш загальні риси обмежень майнових прав фізичних осіб, попри те, що цілісно вони ще не досліджувалися правовою наукою. На основі цього можливим є виявлення класифікаційних критеріїв обмежень майнових прав фізичних осіб за методом від окремого до загального (дедукція). Слід також виявити класифікаційні критерії, які є характерними та діють не лише щодо обмежень права власності, а є притаманними також для обмежень майнових прав фізичних осіб у цілому.

Вельми слушно зазначає В.П.Камишанський, що з метою забезпечення всебічного та глибокого наукового аналізу необхідно поєднати обмеження таким чином, щоб в окремі групи потрапили обмеження, яким властива певна сукупність однакових, характерних чи тотожних ознак [150, с. 213-214]. Він класифікував обмеження права власності на обмеження права власності на рухомі речі та на нерухомі речі, зважаючи на те, що такі обмеження є більш притаманними саме для нерухомих речей через те, що в цьому випадку ми більше стикаємося з правами та інтересами інших осіб та суспільства в цілому [150, с. 214-215]. Не заперечуючи можливість застосування такої класифікації до окремих обмежень майнових прав фізичних осіб, вважаємо її не дуже характерною для останніх. Так, обмеження в договірному праві можуть стосуватися надання послуг, через що поділ речей на рухомі чи нерухомі не буде тут мати істотного значення, на відміну від обмежень права власності.

Таким чином, не слід вважати існуючі класифікації обмежень права власності, як і будь-які інші, остаточними, адже на невичерпність різних класифікацій вказують самі їх автори. Один із них, В.А.Мікрюков, наприклад, пише, що виявлення абсолютно всіх можливих критеріїв для визначення різновидів обмежень права власності не є пріоритетним завданням [246, с. 118]. Більш важливим видається розкрити додаткові властивості та грані обмежень майнових прав фізичних осіб і систематизувати їх з метою подальших

досліджень (кращого виявлення характерних аспектів на основі зробленої класифікації) та для подальшої законотворчості.

Отже, як з наукової, так і з практичної точки зору, проведення класифікації обмежень майнових прав фізичних осіб є доречним. Цьому сприятиме аналіз існуючих підходів до такої класифікації з урахуванням різних аспектів обмежень майнових прав фізичних осіб, виявлення найбільш загальних із них. Необхідно також виявити критерії класифікації та, враховуючи їх, класифікувати обмеження майнових прав фізичних осіб.

Важливо також розробити цілісну, системну класифікацію обмежень майнових прав фізичних осіб. Як слушно зазначає В.В.Луць, у літературі з системного підходу і теорії систем, до визначення системи підходять як до відмежованої множинності взаємодіючих елементів [202, с. 37]. Тому при проведенні системної класифікації обмежень майнових прав фізичних осіб слід враховувати їхню взаємодію за ознаками, що в них повторюються. Такий підхід дозволить виявити єдині риси, що характерні для певних обмежень майнових прав фізичних осіб, які виявляються у відносно відокремленої групі таких обмежень та не властиві для іншої. З'ясування груп обмежень майнових прав фізичних осіб, з урахуванням елементів, що об'єднуються та при цьому створюють собою цілісну систему, дозволить виявити їхню взаємодію та взаємне доповнення всередині цієї системи.

Отже, є підстави провести класифікацію обмежень майнових прав фізичних осіб.

Одним із критеріїв, що дозволяє здійснити поділ обмежень майнових прав є їхня специфіка залежно від встановлення загальними чи спеціальними нормами цивільного законодавства, відповідно до чого їх можна поділити на *загальні та спеціальні*.

Загальні обмеження майнових прав фізичних осіб стосуються обмежень у цілому. Так, ч. 7 ст. 319 ЦК України встановлює, що власник не може використовувати право власності на шкоду правам, свободам та гідності громадян, інтересам суспільства, погіршувати екологічну ситуацію та природні

якості землі. Це є загальне обмеження, що стосується всіх власників та стримує їх щодо використання власності на шкоду іншим особам та інтересам суспільства.

Спеціальні обмеження майнових прав фізичних осіб враховують особливості окремих цивільних правовідносин і в разі їх встановлення мають пріоритет перед загальними обмеженнями. У ряді випадків спеціальні обмеження роз'яснюють окремі з них щодо певної сфери цивільних правовідносин. Такий підхід застосовано для врегулювання окремих цивільних правовідносин через їхню важливість з огляду на дотримання пріоритетних інтересів суспільства чи інших уповноважених осіб. Так, ч. 2 ст. 37 Закону України «Про дорожній рух» [298] встановлює, що експлуатація транспортних засобів з метою недопущення небезпечного їх впливу на життя і здоров'я людей або загрози погіршення екологічної ситуації в установленому законодавством порядку може бути обмежена або заборонена в окремій місцевості, оголошеній зоною надзвичайної екологічної ситуації. Згідно з цим обмежуються майнові права фізичних осіб на користування транспортним засобом за надзвичайної екологічної ситуації. Отже, спеціальними обмеженнями уточнюються і конкретизуються відповідні обмеження майнових прав фізичних осіб.

Враховуючи важливість обмежень майнових прав фізичних осіб, їхню значущість для цих осіб, слід диференціювати такі обмеження *залежно від дії у часі*. В.М.Самойленко зазначає, що за загальним правилом дія закону не обмежена часом (строком), якщо в самому законі не встановлено строк його чинності [342, с. 27]. Щодо обмежень майнових прав закон у ряді випадків через їхню винятковість чітко вказує на тимчасовість цих обмежень, незважаючи на збереження чинності самим законом. Відповідно до цього, деякі з обмежень майнових прав фізичних осіб мають не визначений за часом дії характер, інші – тимчасовий.

Тимчасовий характер мають обмеження, що запроваджуються при надзвичайному стані. За своєю природою надзвичайний стан та заходи, що вживаються на його виконання (у тому числі й обмеження майнових прав

фізичних осіб), мають тимчасовий характер, діють як виняток із нормального стану здійснення цивільних правовідносин. Це цілком відображено в Законі України «Про правовий режим надзвичайного стану» [314], де сказано, що надзвичайний стан та обмеження, що з ним пов'язані, мають тимчасовий характер. Більше того, у ст. 6 Закону України «Про надзвичайний стан» зазначається, що при введенні надзвичайного стану як виняткового заходу вказується час, з якого запроваджується надзвичайний стан та його строк. Далі законом уточнюється, що при запровадженні надзвичайного стану встановлюється перелік і межі надзвичайних заходів, вичерпний перелік конституційних прав і свобод людини і громадянина, які тимчасово обмежуються у зв'язку із запровадженням надзвичайного стану. Отже, сам закон встановлює, що при введенні надзвичайного стану обмеження, що через нього встановлюються, є тимчасовими, чітко визначеними за змістом та строком дії. Цим охороняються права суб'єктів цивільних правовідносин, досягається компроміс між їх здійсненням та відповідним ускладненням, що викликано надзвичайними обставинами, які мають тимчасовий характер та усуваються протягом відносно короткого часу.

Інші обмеження майнових прав фізичних осіб не мають заздалегідь визначеного в часі характеру, встановлюються виходячи з їхньої необхідності у зв'язку з існуванням прав інших уповноважених осіб та інтересів суспільства. Такі обмеження пов'язані лише з чинністю відповідних законодавчих актів, якими вони встановлені. До них належать як конституційні обмеження, так і обмеження, встановлені в ЦК України, ЗК України, окремих законах України. Так, вимога щодо здійснення заходів, які перешкоджають псуванню навколишнього природного середовища, встановлена Законом України «Про охорону навколишнього природного середовища» без обмежень у часі і поширюється на осіб, які мають утримуватися від псування навколишнього середовища, встановлює для них межі здійснення їхніх прав.

Щодо наступної класифікації доречно навести думку І.М. Приходько, яка пропонує *за колом осіб* поділяти обмеження на загальні та індивідуальні [294, с. 8-9]. Є підстави вважати можливим такий поділ і щодо обмежень майнових прав.

Індивідуальні обмеження майнових прав не є характерними в цивільному праві, однак вони зустрічаються. Так, Верховна Рада України заборонила Національному Банку України продаж колекції образотворчого мистецтва АТ «Градобанк», враховуючи її високу культурну цінність та необхідність збереження для держави. У подальшому ця колекція перейшла в державну власність на підставі Закону України «Про передачу колекції образотворчого мистецтва Акціонерного товариства «Градобанк» у державну власність» [313]. Як впливає з тексту Закону України «Про передачу колекції образотворчого мистецтва Акціонерного товариства «Градобанк» у державну власність», законотворці керувалися передусім необхідністю збереження цієї колекції. Отже, зустрічаються випадки індивідуальних обмежень майнових прав, хоч вони й не є характерними для законодавчого регулювання.

Більш характерними є універсальні обмеження майнових прав, що стосуються всіх чи певної групи фізичних осіб. Адже законодавство здійснює передусім універсальне регулювання суспільних відносин, зокрема майнових. Більше того, різні фізичні особи мають піддаватися приблизно однаковим обмеженням їхніх майнових прав. Адже згідно зі ст. 24 Конституції України, фізичні особи є рівними перед законом. Відповідно до цього, на фізичних осіб не може бути накладено обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, етнічного та соціального походження, майнового становища, місця проживання, за мовними чи іншими ознаками. Цим забезпечується рівність обмежень для всіх, що є втіленням справедливості в сучасній правовій державі.

Стосовно охоронюваного законом інтересу попередніми дослідниками було виділено законні обмеження, що встановлювалися в інтересах приватних осіб та такі, що були встановлені в публічних інтересах [150, с. 216]. Фактично, йдеться про передумови встановлення обмежень майнових прав фізичних осіб.

Такими, як було доведено вище у цьому дослідженні, є права та інтереси інших уповноважених осіб та суспільні інтереси. Отже, є підстави в основу такого поділу поставити передумови виникнення обмежень майнових прав фізичних осіб і визначити їх як обмеження майнових прав, що обумовлені суспільними інтересами, і такі, що обумовлені правами інших уповноважених осіб.

В.М.Самойленко визнає важливість урахування суспільних інтересів при встановленні обмежень майнових прав фізичних осіб. Він зазначає, що втручання держави, а відповідно публічного права, у сферу майнового інтересу власника повинно бути зведене до мінімуму і бути викликане суспільними інтересами [342, с. 191]. Отже, держава не може необґрунтовано та довільно встановлювати такі обмеження, при цьому вона не в останню чергу має враховувати суспільний інтерес, що лежить в основі таких обмежень.

Інша класифікація зумовлена тим, що за розвитку правової держави є сенс поділити обмеження майнових прав, встановлені законом, на *правові та неправові* з метою подальшого вдосконалення їх правового регулювання та унеможливлення встановлення неправових обмежень.

Саме правова держава стикається з необхідністю обґрунтування примусових дій щодо фізичних осіб задля забезпечення вищого пріоритету такої держави –прав та свобод людини. Це не є характерним для юридичного регулювання відносин режимами, які ігнорують такі ідеї. Обмеження в сучасній Україні мають бути обґрунтованими, враховувати інтереси учасників цивільних правовідносин та всього суспільства.

Далі, беручи до уваги розгалуженість обмежень майнових прав фізичних осіб є підстави класифікувати їх за *інститутами цивільного права*. За цим критерієм обмеження майнових прав фізичних осіб можна поділити на обмеження права власності, обмеження в договірному праві, обмеження щодо недоговірних зобов'язань та обмеження у спадковому праві. На можливість існування в цивільному праві саме таких обмежень майнових прав фізичних осіб вказують, наприклад, В.П.Камишанський – щодо права власності [149], М.М.Сібільов [355, с. 20], Є.А.Лисюкова [205, с. 288] – щодо договірної свободи,

Б.С. Антимонов [24, с. 79] та М.М.Агарков [2, с. 155] – щодо недоговірних зобов'язань, В.П.Грибанов [93, с. 92] – щодо свободи заповіту у спадковому праві. Така класифікація є досить важливою, вона охоплює переважну більшість майнових прав фізичних осіб, що регулюються цивільним правом.

Утім деякі з обмежень майнових прав фізичних осіб не входять до перелічених, оскільки їхня гама значно ширше. Так, можна виділити обмеження щодо строків позовної давності, які ускладнюють можливість захисту майнових та особистих немайнових прав фізичних осіб, обмеження правосуб'єктності, що також впливають на здійснення майнових прав зазначених осіб. Проте окремі з таких обмежень (щодо позовної давності) не є характерними лише для майнових прав фізичних осіб. Інші, наприклад, обмеження дієздатності, на слухну думку окремих учених, належать до правового статусу осіб, що має досліджуватись окремо від обмежень прав фізичних осіб як таких. Останні зумовлюються правами інших осіб та суспільними інтересами, а обмеження дієздатності – станом самої особи, її психічними чи іншими вадами, що не дозволяють їй повною мірою розуміти свої дії чи керувати ними. Отже, різними є підвалини таких обмежень. Обмеження стану фізичної особи належать до так званих «умов фізичної особи», які виділяв ще Д.І.Мейєр [224, с. 84]. Тут уже маємо торкатися вчення про особу, її право- та дієздатність як окремих цілісних та самостійних категорій. На формування останніх впливають вік, розумові здібності фізичної особи та інші чинники. Як підмітив Б.В.Дукальський, коли для виникнення суб'єктивного права необхідно настання юридичного факту, йдеться про правоздатність, а не про суб'єктивне право [114, с. 5-6]. Отже, правоздатність та суб'єктивні права, як і їх обмеження, – різні правові категорії.

У свою чергу, у разі неповної дієздатності йдеться не стільки про обмеження майнових прав фізичної особи, скільки про прояв її волевиявлення у ряді випадків через інших осіб (опікуна, піклувальника). Утім така фізична особа продовжує бути наділеною майновими правами (правом власності, правом на укладення правочинів тощо).

Проблеми обмеження прав Й.О.Покровський відносив до проблем міцності права, а право- та дієздатність фізичних осіб – до проблем особистості як такої [286, с. 106-120]. Якщо обмеження встановлюються ззовні, то право- та дієздатність є характеристиками, які властиві природі особи та невідривні від неї. Невипадково тому Л.Енекцерус зазначав, що такий правовий стан, як повноліття, обмеження дієздатності фізичної особи тощо, мають чіткий зміст, а норми, що їх стосуються, посідають у законодавстві самотійне місце [430, с. 212]. Дієздатність та її обмеження стосуються вчення про особу, обмеження майнових прав фізичних осіб виявляються при здійсненні суб'єктивного цивільного права виходячи з необхідності додержання прав інших осіб. Отже, розмежування обмежень майнових прав фізичних осіб та їх право- і дієздатності є цілком виправданим: ці дві категорії мають власний зміст і їх не слід змішувати, підмінювати одну іншою.

Інституціональний підхід до класифікації обмежень є таким, що найбільш охоплює основні обмеження майнових прав фізичних осіб, він не є новим та уже застосовувався В.П.Камишанським [150, с. 213-238], Т.І.Сгорчевою [119, с. 7] при дослідженні обмежень права власності. Виявлення обмежень щодо окремих правових інститутів є доречним як для подальших наукових пошуків, так і для подальшого вдосконалення законодавства, дозволяє визначити специфіку окремих обмежень та закріпити їх у законі з урахуванням системи цивільного права.

Видається дуже перспективною для подальшого дослідження та виділення особливостей окремих обмежень майнових прав фізичних осіб їхня класифікація за поділом відповідно до цивільно-правих інститутів. Адже така класифікація найбільш повно охоплює обмеження майнових прав фізичних осіб, оскільки побудована з урахуванням системи цивільного права. Інші класифікації обмежень майнових прав фізичних осіб: за часом дії, за ступенем індивідуальної визначеності, за ступенем сформульованості тощо також є важливими, проте дозволяють визначити окремі риси таких обмежень. Класифікація ж майнових прав фізичних осіб саме за інститутами є найбільш логічною і такою, що

дозволить виявити окремі обмеження за загальноприйнятою системою цивільного права.

Саме класифікація обмежень щодо інститутів цивільного права є найбільш перспективною для дослідження таких обмежень в механізмі правового регулювання, оскільки інститути цивільного права: 1) охоплюють усі майнові відносини, що регулюються цивільним правом; 2) дозволяють чітко відокремити майнові цивільні відносини від особистих немайнових; 3) виражають специфіку цивільних правовідносин як щодо їхньої статичності, так і щодо динаміки; 4) така класифікація є найбільш оптимальною для правозастосування, оскільки саме вона покладена в основу ЦК України, який є важливим актом регулювання цивільних відносин. Обмеження майнових прав фізичних осіб, встановлені в законі, цілком вкладаються в таку класифікацію, оскільки інститути цивільного права містяться в ЦК України, інші акти цивільного законодавства зорієнтовані на цю систему. Отже, подальше виявлення обмежень майнових прав фізичних осіб крізь призму інститутів цивільного права, що регулюють майнові відносини, дозволить зробити систему таких обмежень теоретично виваженою та наближеною до правозастосування, дасть змогу виявити наявні проблеми правового регулювання і намітити обґрунтовані шляхи їх вирішення.

Незважаючи на визначену вище класифікацію обмежень майнових прав фізичних осіб, слід зауважити, що вона не є вичерпною. Так, усередині обмежень права власності на нерухоме майно в законодавстві США виділяють таку класифікацію, що за логікою нашого викладення можна визначити як «субелементну», до якої, зокрема, входять так звані «охоронні обмеження». Охоронні обмеження охоплюють широке коло близьких за своєю суттю обмежень права власності в галузі землекористування, накладених з метою охорони об'єктів, що мають значну природну або історичну цінність. Сюди входять, зокрема, сільськогосподарські обмеження (щодо збереження природних властивостей земель); ландшафтні обмеження (щодо збереження мальовничості

земель) [258, с. 19]. Отже, усередині елементів наведеної класифікації можливі субелементи, які окреслюють окремі з обмежень.

Наприкінці слід зазначити, що проведена класифікація обмежень майнових прав фізичних осіб у різних аспектах містить властивості, притаманні таким обмеженням, сприяє їх узагальненню та кращому розумінню їхньої правової природи.

4.2. Обмеження майнових прав фізичних осіб щодо права власності

Як відзначає О.В.Дзера, набуття Україною державного суверенітету, перехід від командно-адміністративних до ринкових методів управління економікою пов'язаний з відновленням права власності громадян [105, с. 4]. Звичайно, підвищення ролі приватної власності у цивільних відносинах неодмінно передбачає необхідність її належної охорони, чому, як йшлося вище, немалою мірою сприяють обґрунтовані обмеження майнових прав фізичних осіб. Тому за останні роки в українському законодавстві з розвитком права власності формувалися відповідні обмеження. Вони потребують подальшої систематизації та дослідження з огляду на необхідність охорони майнових прав фізичних осіб, врахування передумов та пріоритетів, заради яких такі обмеження встановлюються.

У літературі відзначається, що право власності в суб'єктивному розумінні є найбільш повним за своїм змістом правом серед інших суб'єктивних прав, оскільки власник майна має можливість використовувати його як йому заманеться та для досягнення будь-якої мети: для здійснення господарської або іншої, що не заборонена законом, діяльності, зокрема може передавати його безоплатно або за плату у володіння і користування іншим особам [342, с. 191]. Утім, В.І.Ємельянов слушно зауважує, що право власності зовсім не передбачає, що власник має право здійснювати це право будь-яким чином, а його дії не

можуть суперечити закону і не повинні порушувати права та охоронювані законом інтереси інших осіб [121, с. 41]. Отже, яким би повним не було право особи, через те, що вона живе в суспільстві, неодмінно виникають суперечності між особою, що здійснює право власності, та інтересами суспільства, правами інших уповноважених осіб. Через це у державно організованому суспільстві, де право виступає регулятором суспільних відносин, неодмінно виникають питання обмеження права власності.

Щодо концептуальних підходів до обмежень права власності за відправну посилку слід прийняти позицію В.П.Камишанського, який стверджує, що обмеження права власності не можна розуміти відокремлено від права власності [150, с. 191]. Схожу позицію займає Р.А.Майданик, який виявив взаємозв'язок прав з їх обмеженнями і допустимість останніх у структурі елементів довірчих правовідносин [211, с. 13]. На продовження такого підходу Д.Бусуйок зробила висновок, що обмеження прав на землю є складовою правовідносин власності [55, с. 98]. Таким чином, обмеження права власності іманентно включаються у право власності, їх не можна уявити у відриві від нього. Відповідні обмеження є складовою права власності й у відриві від нього не існують, оскільки інакше були б позбавлені свого предмета.

Не випадково у дослідженнях права власності констатується, що абсолютність прав власника зовсім не означає, що ніхто і ніколи не може обмежувати їх. Навпаки, історія розвитку цивільного права показала, що держава в різні періоди і для різних власників встановлювала то більші, то менші законодавчі обмеження в інтересах певних соціальних груп або суспільства в цілому [342, с. 191]. Споконвіку обмеження займали у праві власності помітне місце, що впливає із самої його природи.

Вже римське приватне право не вважало визначені ним повноваження власника вичерпними, а виходило з того, що власник має право робити з річчю все, що йому прямо не заборонено законом [342, с. 179]. Отже, заборони щодо власника саме й окреслювали те коло можливостей, всередині якого він здавна міг робити все, що йому заманеться.

Ще Й.О.Покровський слушно зазначав, що, визнаючи право власності повною владою над річчю, держава водночас має право накладати на неї ті чи інші обмеження, які вона вважає за необхідні [286, с. 202]. Л.А.Музика відзначає, що в процесі реалізації права власності власник не повинен порушувати прав і законних інтересів інших осіб, які в деяких випадках можуть суперечити інтересам власника. Тому закони більшості країн передбачають можливість певних обмежень права власності [256, с. 20]. Це підтверджує прерогативу держави в накладенні будь-яких обмежень щодо права власності в законах, свідчить про їх необхідність у державно організованому суспільстві. Такий підхід цілком збігається із висловленим раніше загальним положенням, що через позитивне правове регулювання держава встановлює у нормах законодавства межі та обмеження суб'єктивних цивільних прав, визначає можливість здійснення фізичною особою прав, що певним чином ускладнює можливість здійснення окремих з них. Таке правове регулювання спрямоване на забезпечення прав усіх суб'єктів цивільного права та суспільних інтересів.

Г.С.Демидова підкреслює, що нормативне встановлення меж, що визначають свободу дій власників, зачіпає передусім правомочності, які входять до складу права власності. Встановлення повноважень ґрунтується на цілком конкретних цілях, що є різними залежно від економічних та політичних умов у різні періоди розвитку держави та законодавства. Потенційно існує можливість побудови обмежень права власності та закріплення їх в законодавстві як на правових засадах, так і на інших принципах, що мають у своїй основі політичні, ідеологічні та інші неправові пріоритети. Говорячи про побудову нового цивільного законодавства України, О.А.Пушкін наголошував, що нині визначальними стають приватна ініціатива, приватне самовизначення, правовий інститут приватної власності [322, с. 26]. Звичайно, в таких умовах постає питання про обґрунтовані та виважені обмеження права власності.

Можливість віднесення обмежень права власності до обмежень майнових прав фізичних осіб була раніше визначена у цивілістичних працях. В.П.Камишанський відзначає, що виявлення обмежень права власності є

важливим для необхідності збалансування майнових інтересів власника і суспільства. Цей дослідник не виключає, що майнові інтереси власника залежать від обмежень права власності, перетинаються з ними [149, с. 4]. Т.І.Єгорчева також звертає увагу на те, що напрямок досліджень обмежень права власності неодмінно пов'язаний із проблемою гармонізації майнових інтересів власника і суспільства [119, с. 3]. Т.А.Мечетіна зауважує, що власність як економічна категорія являє собою відносини привласнення матеріальних благ та відображає статику майнових відносин [227, с. 16]. Отже, право власності, безсумнівно, є майновим правом, а обмеження права власності підпадають під дію обмежень майнових прав, є їх частиною.

Тому назріла необхідність виявлення відповідних обмежень права власності в розрізі обмежень майнових прав фізичних осіб. Важливим є визначення в цивільних відносинах тих обмежень права власності, які накладаються на це право в розрізі обмежень майнових прав фізичних осіб.

Слід наголосити на тому, що нині обмеження права власності не підлягають розширювальному тлумаченню. Це закріплено як у закордонному законодавстві (п. 2 ст. 1 ЦК РФ), так і у цивільному законодавстві України, що впливає зі ст. 319 ЦК України, де сказано, що власник має право вчиняти щодо свого майна будь-які дії, які не суперечать закону. Як зазначав Л. Енекцерус, прогалини у праві мають бути заповнені способом, викладеним у параграфах закону, тлумаченням не можна у випадках обмежень прав встановити справжню волю законодавця [430, с. 198]. Це означає, що обмеження майнових прав фізичних осіб не підлягають розширювальному тлумаченню, відходу від закону при їх застосуванні.

Саме закон може визначати те, як і коли обмежувати особу у здійсненні нею права власності, причому це має робитися лише тією мірою та в тих випадках, коли це загрожує правам, свободам та гідності громадян, інтересам суспільства, може вплинути на погіршення екологічної ситуації та природних якостей землі. Цим забезпечується охорона права власності фізичних осіб, неприпустимість його довільного та безпідставного обмеження. І.В.Міщенко слушно відзначає з

цього приводу, що не є можливим неправомірне обмеження суб'єктивних прав особи, довільне застосування обмежень та їх надто широке тлумачення судовими органами [243, с. 123]. Для мети правозастосування дуже важливим є системне встановлення в законодавстві обмежень майнових прав фізичних осіб, зокрема обмежень права власності. Як відзначається в літературі, незважаючи на наявність таких обмежень у законодавстві, вони встановлюються несистемно [243, с. 123]. Отже, для забезпечення досить справедливого правила, згідно з яким обмеження права власності не підлягають розширювальному тлумаченню, слід це повною мірою закріпити в чинному цивільному законодавстві. Це є нині перспективним, але невідкладним завданням законотворчості.

Деякі вчені висловлюють позицію, що обмеження права власності можуть виявлятися в обмеженнях права володіння, користування, розпорядження майном [258, с. 109]. Такий підхід умовного «розщеплення» обмежень права власності за окремими повноваженнями дійсно існує, й він зустрічається поряд із баченням обмежень права власності «в цілому» у працях Д.І.Мейєра [225, с. 28-38], Д.М.Генкіна [69, с. 19-25]. Втім варто визнати, що цей підхід до права власності та, відповідно, його обмежень більше належить минулому, оскільки цілісний підхід до цієї юридичної дефініції є надбанням сучасної науки. Адже, як відзначає Т.О.Мечетіна, і за давньоримських часів, і в Російській імперії більшість авторів уникали визначення поняття права власності, обмежуючись лише характеристикою окремих рис права власності та переліченням його ознак [227, с. 14]. Сьогодні, коли цілісні дефініції щодо права власності розроблені наукою та закріплені в законі (ст. 316 ЦК України), є всі підстави для виявлення обмежень права власності без поділу на обмеження окремих правомочностей.

Варто зазначити, що підхід до виявлення обмежень права власності через окремі його повноваження іноді застосовується, зокрема в цивілістичній науці Російської Федерації. Наприклад, у працях Т.Б.Станкевич [371, с. 119-166] і О.Н.Кудрявцевої [179, с. 78-143]. Але це є суто інструментальний підхід до встановлення обмежень права власності. Застосовуючи його, можна без ґрунтовної аргументації обмежити особу, наприклад, у володінні нею практично

будь-яким майном, у користуванні чи розпорядженні ним. Численні підтвердження цьому знаходимо в недавньому минулому, коли особа була позбавлена права мати у власності засоби виробництва, вільно розпоряджатись окремим майном лише через пряму вказівку на це у законі, без ґрунтовної правової аргументації. Так, житловий будинок можна було відчужувати не частіше одного разу на три роки. Другий житловий будинок, одержаний, наприклад, через спадкування, фізична особа мала продати протягом одного року. Тому, не заперечуючи можливість дослідження деяких обмежень права власності через такі прояви як обмеження володіння, розпорядження, користування майном, слід відзначити, що правова держава має спиратися при встановленні таких обмежень, перш за все, на їх обґрунтованість правовими передумовами та пріоритетами, заради яких такі обмеження встановлюються. Це є альтернатива суто інструментальному підходу, нагальна потреба в якій існує у правовій державі, де обґрунтованості встановлення обмежень права власності має приділятися пильна увага. Суто інструментальний підхід має той недолік, що дозволяє без обґрунтування формувати обмежувальні юридичні норми, навіть всупереч природі прав, що обмежуються.

Більше того, суто інструментальний підхід до обмежень права власності через окремі повноваження справедливо критикується окремими вченими. Так, В.П.Камишанський пише, що право власності не може вичерпуватися вказаною у законі сукупністю повноважень власника. Контури права можуть бути означені положеннями законодавства про те, що власник не може робити, тобто що йому забороняється робити [149, с. 7]. Саме на такий підхід має спиратися дослідження обмежень права власності, займаючись виявленням зумовленостей таких законодавчих заборон із правової точки зору та відповідності законодавчих обмежень правовим підставам їх встановлення. Тому й характеризувати обмеження права власності через окремі повноваження, сподіваючись на вичерпність такого підходу, є не зовсім правильним. До того ж Д.Бусуйок справедливо вказує на те, що обмеження прав на землю слід класифікувати за науковою сутністю та практичною спрямованістю [55, с. 97]. Це є дуже

актуальним, враховуючи спрямованість нашого законодавства на побудову правової держави, обґрунтованість відповідних обмежень правовими передумовами та пріоритетами, заради яких такі обмеження встановлюються.

Звичайно, в окремих обмеженнях можна виділити також прояв обмежень тих чи інших правомочностей. Утім у сучасному праві за основу мають братися права і законні інтереси учасників цивільних відносин, що передбачає наявність цілісного і обґрунтованого підходу до встановлення обмежень права власності. Цілісний підхід до обмежень права власності через з'ясування їх в аспекті можливих проявів з урахуванням передумов, які є універсальними щодо обмежень майнових прав фізичних осіб, має стати пріоритетним. Важливим є втілення цієї ідеї при встановленні обмежень права власності в законодавстві.

Невипадково відомий фахівець з питань обмежень права власності, В.П.Камишанський, наголошує, що саме з означених позицій має бути досліджений *весь комплекс* (курсив наш – Є.М.) проблем обмежень права власності [150, с. 9]. Далі цей же дослідник слушно відзначає, що саме сформоване комплексне уявлення про обмеження права власності дозволяє виділити місце теоретичних знань про обмеження при виявленні змісту права власності [150, с. 13]. Отже, комплексний підхід до обмежень права власності, коли вони виявляються в розрізі права власності з урахуванням його змісту в цілому, має бути основним в їх дослідженні та при законодавчому врегулюванні. Саме такий підхід є надійною запорукою охорони майнових прав фізичних осіб, їх дотримання у правовій державі та уникнення необґрунтованих обмежень. Такі обмеження мають передусім виявлятися щодо права власності, але не окремих повноважень, а за основу мають братися передумови виникнення обмежень майнових прав фізичних осіб та відповідні їм пріоритети. Відсутність такого підходу відкриває шлях для встановлення обмежень права власності за ідеологічними та іншими мотивами, що не є прийнятним у правовій державі.

Важливим є належне закріплення обмежень права власності у цивільному законодавстві. Провідний український цивіліст О.В.Дзера зазначає, що негайне прийняття ґрунтовного комплексного законодавства щодо відносин власності має

нормалізувати розвиток цих відносин, сприяти зародженню справжньої ринкової економіки, не обтяженої ідеологічними догмами [104, с. 100]. Тому не в останню чергу належне нормативне регулювання права власності, зокрема й відповідних обмежень, забезпечить нормальний розвиток відносин власності, що ґрунтується на приватноправових принципах, сприятиме охороні майнових прав їх учасників.

Слід зазначити, що сьогодні обмеження майнових прав фізичних осіб треба розглядати передусім крізь призму їх обумовленості, соціальної необхідності та прав інших уповноважених осіб. Такий обґрунтований та виважений підхід має застосовуватися при встановленні обмежень права власності в законодавстві. Втілення цієї ідеї буде сприяти уникненню необґрунтованих обмежень права власності, дозволить враховувати їх об'єктивну зумовленість через правові пріоритети, відповідатиме загальним підходам побудови цивільного законодавства у правовій державі. Для окреслення окремих обмежень права власності є можливим їх виявлення через прояви володіння, користування та розпорядження майном. Однак до цього слід вдаватися досить виважено та обережно, враховуючи при цьому передумови виникнення таких обмежень та пріоритети їх встановлення.

Нині в ЦК України встановлені обмеження права власності, одні з яких мають загальний характер і стосуються всіх чи більшості відносин власності, та окремі, що стосуються деяких із цих відносин та спеціально визначені щодо них законодавцем. Прояв цих обмежень у законодавстві слід розглянути докладніше. Це дозволить виявити їхні властивості, закладені законодавцем в основу регулювання відносин власності, визначити правомірність таких обмежень та намітити шляхи подальшого вдосконалення законодавства в цьому напрямку.

Виявлення обмежень права власності з урахуванням їхніх проявів, що визначені в ЦК України, інших законодавчих актах, здатне закласти основи їх систематизації з урахуванням передумов та пріоритетів, які зумовлюють такі обмеження у правовій державі. Це сприятиме унеможливленню довільного та необґрунтованого встановлення таких обмежень у чинному законодавстві. При

цьому будуть створені підстави для втілення науково обґрунтованих підходів до встановлення обмежень права власності при їх законодавчому врегулюванні.

Що стосується проявів встановлення обмежень права власності, то слід підкреслити, що із законодавства України випливають загальні обмеження, пов'язані з тим, що власник має право вчиняти щодо свого майна будь-які дії, які не суперечать закону. Зокрема, власник не може використовувати право власності на шкоду правам, свободам та гідності громадян, інтересам суспільства, погіршувати екологічну ситуацію та природні якості землі. Обмеження щодо інших осіб, які не мають втручатись у здійснення права власності, полягають у тому, що діяльність власника може бути обмежена чи припинена, або власника може бути зобов'язано допустити до користування його майном інших осіб лише у випадках і в порядку, встановлених законом. Крім того, законодавством закладено підстави для існування обмежень щодо здійснення права власності на національні, культурні та історичні цінності, які на загальному рівні закріплені у ч. 8 ст. 319 ЦК України.

Розглянемо ці прояви обмежень права власності у законодавстві більш прискіпливо.

Згідно з п. 1 ч. 2 ст. 319 ЦК України, *власник має право вчиняти щодо свого майна будь-які дії, що не суперечать закону*. Закріплений законом підхід, що дії власника відносно його майна не можуть суперечити закону, є загальним, децю навіть універсальним обмеженням власника.

Такий підхід українського законодавця визначив широке коло можливостей щодо здійснення власником права власності, коли лише законодавчі обмеження стримують його у повноті реалізації повноважень щодо речі. Наразі на зміну підходу «для власника є можливим лише те, що визначено законом» у правовій державі застосовується підхід, згідно з яким «можна все, що прямо не заборонено законом». Нині вже відсутність прямої заборони в законі надає широке коло можливостей для фізичної особи щодо здійснення нею права власності. Це надає обмеженням права власності, визначеним законом, особливого змісту як основному механізму, що стримує дії власника у правовій державі.

Загальне обмеження права власності, що власник має право вчиняти щодо свого майна будь-які дії, які не суперечать закону розкривається в окремих нормах цивільного законодавства. Так, держава обмежує власника, коли встановлює обмеження щодо оборотоздатності окремих видів майна. Згідно з цим, речі, вилучені з обороту, не можуть бути предметом цивільно-правових правочинів. Зокрема, іменна вогнепальна зброя, якою у вигляді заохочення можуть нагороджуватися за особливі досягнення офіцери збройних сил, правоохоронних органів, не може відчужуватися, передаватися у спадок тощо. Цим обмеження щодо оборотоздатності речей зумовлюють поведінку власника відносно здійснення права власності.

Речі, що обмежені в цивільному обороті (мисливська зброя; пістолети і револьвери, заряджені речовинами сльозоточивої і дратівливої дії, та деякі інші речі) можуть придбаватися, зберігатися та використовуватися громадянами лише за наявності відповідного дозволу, що видається підрозділами дозвільної системи ОВС. Це визначає для власника необхідність дотримуватися встановленого в законодавстві порядку здійснення права власності щодо таких об'єктів. При відчуженні речей, що є обмеженими у обороті, також слід дотримуватись спеціальних норм і правил, які регулюють ці відносини.

Продовжуючи виявлення обмежень права власності, слід зазначити, що, очевидно, власник може робити із річчю будь-які дії, навіть знищувати її. Однак він має робити це способом, що є безпечним для оточуючих і навколишнього природного середовища. Так, старий будинок власник може розібрати, втім не може його знищити через підпал (адже створюється загроза пожежі в сусідніх будинках), із застосуванням вибухонебезпечних пристроїв (оскільки це може призвести до руйнування чи пошкодження будівель інших власників, створить загрозу здоров'ю та життю оточуючих). На жаль, чітко такі обмеження нині не визначені цивільним законодавством. Як правило, закон іде тут шляхом кримінальної чи цивільно-правової відповідальності за заподіяну шкоду у разі її настання через такі дії власника. Наприклад, шкода, заподіяна власником майну фізичної чи юридичної особи, відшкодовується згідно зі ст. 1166 ЦК України та

іншими нормами цивільного законодавства, що встановлені в підрозділі 2 книги п'ятої ЦК України. Вважаємо, що є підстави більш чітко встановити у нормах цивільного законодавства обмеження щодо знищення майна способом, безпечним для оточуючих і навколишнього природного середовища. Відповідно до цього є сенс доповнити ст. 349 ЦК України частиною 3 наступного змісту: «У разі знищення майна власник має робити це у спосіб, що є безпечним для оточуючих і навколишнього природного середовища». Таке застереження сприяє більш чіткому розумінню обмеження довільних дій власника щодо знищення належного йому майна.

Слід відзначити, що обмеження, згідно з якими власник має право вчиняти щодо свого майна будь-які дії, що не суперечать закону, мають, по суті, досить загальний характер, і, враховуючи те, що обмеження майнових прав фізичних осіб взагалі встановлюються законом, на перший погляд, вони апріорі підпадають під дію цих обмежень. Однак тут слід враховувати спеціальні прояви деяких обмежень права власності, що окремо визначаються законом. Тому, якщо обмеження права власності не підпадають під дію спеціальних обмежень, наприклад, щодо недбалого ставлення до об'єктів права власності, які є пам'ятками історії та культури, чи інших, слід керуватися загальними нормами про обмеження права власності.

Інший прояв обмежень права власності, згідно з якими власник має право вчиняти щодо свого майна будь-які дії, що не суперечать закону, виявляється в тому, щоб застерегти власника від незаконних дій. Так, ч. 5 ст. 373 ЦК України встановлює, що власник земельної ділянки може використовувати на свій розсуд все, що знаходиться над і під поверхнею цієї ділянки, якщо інше не встановлено законом та якщо це не порушує прав інших осіб. Проте в ч. 3 ст. 373 ЦК України сказано, що право власності на земельну ділянку поширюється на поверхневий (грунтовий) шар у межах цієї ділянки, на водні об'єкти, ліси, багаторічні насадження, які на ній знаходяться, а також на простір, що є над і під поверхнею ділянки, висотою та глибиною, *які необхідні для зведення житлових, виробничих та інших будівель і споруд*. Отже, право власності

фізичної особи, в якій перебуває земельна ділянка, не поширюється, зокрема, на надра. Це підтверджується й у ст. 14 Кодексу України «Про надра», де видобування корисних копалин віднесено до окремого виду користування надрами й згідно зі ст. 16 того ж Кодексу здійснюється лише за спеціальним дозволом (ліцензією). Тому власник земельної ділянки обмежений у праві розробляти надра, що знаходяться під земельною ділянкою. Це відповідає світовій практиці. Адже, як зазначається в літературі, поступово законодавство економічно розвинутих країн позбавило власника земельної ділянки можливості на свій розсуд добувати корисні копалини. Так, за законодавством Франції, Німеччини, Японії, для цього вимагається спеціальний дозвіл компетентного державного органу [150, с. 241]. Отже, в суспільних інтересах власник земельної ділянки обмежується у праві на розробку надр під цією земельною ділянкою.

Власник не може претендувати на повітряний стовп над земельною ділянкою, в чому виявляється ще одне обмеження права власності. Право на простір, що є над і під поверхнею земельної ділянки, обмежується щодо права власності висотою та глибиною, які необхідні для зведення житлових, виробничих та інших будівель і споруд, оброблення ділянки для сільськогосподарських потреб. Такий підхід, до речі, існує й у сучасному зарубіжному законодавстві, наприклад, у США. Як зазначає В.Бернхем, у минулому говорили, що власник землі володіє простором від поверхні до центру землі і простором від поверхні землі до небес. Однак прогрес, зокрема винайдення літака, змусив скоригувати цю тезу. Тому з'явилися фізичні обмеження щодо майнових прав на земельну ділянку [42, с. 408]. Така ж ситуація спостерігається і в інших країнах. Так, Л.Енекцерус наводить приклад Франції, де прийнято низку законів, обмежуючих свободу власності на нерухоме майно в суспільних інтересах. Закон 1935 р. обмежив в інтересах повітроплавання права власників земельних ділянок, розташованих поблизу аеродрому, а саме – обмежив право зводити на цих ділянках споруди та вирощувати насадження, які можуть бути перешкодою для повітроплавання; закон 1924 р. визнав право

вільного повітроплавання над будь-якою земельною ділянкою, оскільки через польоти не порушується здійснення прав з боку власників ділянок [430, с. 104].

Існують і додаткові обов'язки власників щодо збереження ними навколишнього природного середовища, які обмежують здійснення права власності. Так, ст. 52 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» встановлює, що громадяни та інші особи зобов'язані дотримуватися правил транспортування, зберігання і застосування засобів захисту рослин, стимуляторів їх росту, мінеральних добрив, нафти і нафтопродуктів, токсичних хімічних речовин та інших препаратів з тим, щоб не допустити забруднення ними або їх складовими навколишнього природного середовища і продуктів харчування. Це накладає на власника додаткові обов'язки, аби він при здійсненні права власності на окремі види майна докладав додаткових зусиль, щоб здійснення ним права власності не призвело до забруднення навколишнього середовища.

Інша низка законодавчих обмежень, яких має дотримуватися власник при здійсненні права власності, пов'язана з тваринним світом. Стаття 5 Закону України «Про тваринний світ» [319] встановлює, що об'єкти тваринного світу в Україні перебувають під охороною держави незалежно від права власності на них.

Обмеження власника у здійсненні права власності на тварин закладено у ст. 7 Закону України «Про тваринний світ», де сказано, що у передбаченому законом порядку права власників об'єктів тваринного світу можуть бути обмежені в інтересах охорони цих об'єктів, навколишнього природного середовища та захисту прав громадян. Утім залишається проблемним законодавче регулювання окремих питань, що з цим пов'язані, з огляду на справедливість та розумність. Так, якщо у водоймищах загального користування за загальним правилом вилов риби заборонено, що, певна річ, охороняє ці об'єкти та сприяє їх відтворенню, ця проблема меншою мірою врегульована щодо об'єктів тваринного світу, які перебувають у приватній власності. Так, чітко не встановлені обмеження щодо ловлі риби під час нересту у власному ставку чи

басейні. Звичайно, тут поки що більш впливовими є міркування гуманності у ставленні до навколишнього середовища, зокрема тваринного світу.

Законність набуття у приватну власність об'єктів тваринного світу (крім набутих у порядку загального використання) повинна бути підтверджена відповідними документами, що засвідчують законність вилучення цих об'єктів з природного середовища, ввезення в Україну з інших країн, факту купівлі, обміну, отримання у спадок тощо, які видаються в установленому законодавством порядку. Цим охороняються суспільні інтереси щодо збереження об'єктів тваринного світу, певним чином встановлюються вимоги щодо впорядкування їх оборотоздатності.

Утім слід відрізняти диких тварин, яких віднесено до об'єктів права власності українського народу, від свійських тварин, що є об'єктами права приватної власності. Врегулюванню обмежень щодо перших та других присвячено окремі законодавчі норми.

Так, згідно зі ст. 8 Закону України «Про тваринний світ», право приватної власності на об'єкти тваринного світу припиняється у разі жорстокого поводження з *дикими* тваринами, встановлення законодавчими актами заборони щодо перебування у приватній власності окремих об'єктів тваринного світу та в інших випадках, передбачених законом. Під час заходів щодо охорони, раціонального використання і відтворення тваринного світу, а також під час здійснення будь-якої діяльності, яка може вплинути на середовище існування диких тварин та стан тваринного світу, повинно забезпечуватися додержання таких основних вимог і принципів, як збереження умов існування видового і популяційного різноманіття тваринного світу в стані природної волі; недопустимість погіршення середовища існування, шляхів міграції та умов розмноження диких тварин; додержання науково обґрунтованих нормативів і лімітів використання об'єктів тваринного світу, забезпечення невиснажливого їх використання, а також відтворення тощо. Низка цих обмежень, накладених на власника та інших осіб, сприяє збереженню тваринного світу, дбайливому поводженню з тваринами, лімітуванню діяльності, що може

завдати шкоди тваринному світу. Щодо *домашніх* тварин ст. 4 Закону України «Про захист тварин від жорстокого поводження» [305] встановлює, що право власності та інші речові права на тварин у разі жорстокого поводження з ними можуть бути припинені. Певна річ, дії власника щодо об'єктів тваринного світу мають коригуватися відповідно до вимог законодавства.

У цьому аспекті існують випадки незаконних обмежень власників у здійсненні права власності на домашніх тварин. Так, у Суворовському райсуді міста Одеси вперше в Україні розглядалася *справа щодо жорстокого поводження з тваринами гицеля підприємства «Одесакомунтранс» Олега Міщенчука. Хоча справа й була кримінальною, з неї впливали окремі факти (які, на жаль, не стали предметом цивільно-правового позову), що вказували на заподіяння шкоди. Так, із матеріалів справи та свідчень очевидців наявними стали принаймні два епізоди щодо незаконного обмеження права власності на домашніх тварин та заподіяння шкоди через їх знищення. Свідок О.Марценюк показала, що звинувачений Міщенчук зажадав грошей за те, щоб відпустити її собаку. Отримавши гроші, звинувачений кинув собаку з кузова вантажної машини на землю, й після завданих їй травм собака захворіла та померла. Іншій власниці, Л.Зимі, гицель Міщенчук собаки не віддав [72].* Як бачимо, крім кримінального аспекту щодо жорстокого поводження з тваринами, тут є цивільно-правові аспекти обмеження права власності через відлов гицелем тварин та заподіяння шкоди через їх незаконне знищення.

Однак сьогодні приписи законодавства, які обмежують здійснення права власності на об'єкти тваринного світу, іноді ігноруються, відсутня чітка система таких обмежень.

Незважаючи на те, що ст. 8 Закону України «Про захист тварин від жорстокого поводження» обмежує утримання диких тварин у неволі без спеціального дозволу, зустрічаються випадки, коли ці вимоги не виконуються, особи тримають удома не лише диких, а навіть екзотичних тварин без створення відповідних умов. Усе це негативно впливає на здійснення права власності на об'єкти тваринного світу, іноді створює небезпеку для оточуючих.

Так, у четвертому під'їзді житлового будинку в місті Дніпропетровську, що постраждав тринадцятого жовтня 2007 року від вибуху побутового газу, рятувальники випадково знайшли живого крокодила. З'ясувалося, що у квартирі на четвертому поверсі мешкав бізнесмен, який зробив удома басейн, де рятувальники знайшли крокодила завдовжки близько одного метра [285]. На щастя, крокодил, що опинився на волі через руйнування будинку, не встиг завдати нікому шкоди, був локалізований рятувальниками. На жаль, такі випадки непоодинокі й зустрічаються і в інших країнах. Згідно з дослідженням, проведеним британським товариством «Big Cats in Britain», британці утримують у будинках екзотичних тварин, зокрема левів, тигрів, леопардів, страусів. Дослідники знайшли у житлових будинках близько 250 отруйних змій та 50 крокодилів [53]. Очевидно, що власниками цих тварин не завжди враховується потенційна небезпека їх утримання як для оточення, сусідів, так і для самих тварин, які мають утримуватися в особливих умовах. Стаття 1187 ЦК України визнає діяльність з утримання окремих тварин джерелом підвищеної небезпеки, тому внаслідок заподіяння шкоди у постраждалої особи виникає право на компенсацію незалежно від вини власника. Однак обмеження на утримання таких тварин без створення належних умов законом не врегульовано в достатній мірі.

Сьогодні спеціальне законодавство обмежує здійснення права власності на домашніх тварин, які створюють загрозу оточуючим через різні хвороби. Відповідно до цих міркувань, згідно зі ст. 24 Закону України «Про захист тварин від жорстокого поводження», у разі виявлення щодо домашніх тварин обставин, які можуть загрожувати життю та здоров'ю оточуючих, такі тварини передаються спеціалізованим організаціям для подальшого лікування чи умертвіння. Тут суспільні інтереси – безпека життю та здоров'ю оточуючих ставляться вище прав власника.

Отже, щодо дій власника законом заради суспільних інтересів, а також з метою охорони прав інших уповноважених осіб можуть накладатися певні обмеження. Адже перебування у власності особи екзотичних тварин в умовах, що не забезпечують їхнє належне утримання, зачіпає суспільні інтереси, зокрема збереження тваринного світу. У той же час таке утримання може заподіяти шкоду іншим особам, впливати на їхній спокій, нормальне здійснення права власності іншими власниками.

Цінною є позиція Д.С.Демидової, що здійснення права власності на житлове приміщення його власником має бути таким, щоб не створювалися перешкоди у здійсненні аналогічних прав інших громадян. Особливо це стосується власників квартир у багатоквартирних житлових будинках, де необхідно дотримуватись тиші, не допускати забруднення та захащування загальних приміщень будинку [103, с. 68]. Це, до речі, цілком підтверджує раніше висловлені загальні передумови встановлення обмежень майнових прав фізичних осіб щодо права власності: для дотримання інтересів інших уповноважених осіб. Очевидно, цю думку можна розвинути. Адже при здійсненні своїх повноважень власник житла має дотримуватись не лише інтересів інших уповноважених осіб, не перешкоджати їм у здійсненні своїх прав через недбале утримання житла (наприклад, через захащування місць загального користування). Власник не має також права звалювати сміття, будівельні матеріали у невстановлених місцях, зловживаючи своїм правом, захащувати дороги загального користування, перешкоджати своїми діями руху транспорту. Такі обмеження необхідні заради суспільних потреб, забезпечення сполучень, санітарних вимог, протипожежних заходів.

Існують також певні обмеження прав власників земельних ділянок. В.А.Мікрюков відзначає, що обмеження прав власників земельних ділянок полягають у тому, що власник згідно із законом зобов'язаний захищати землю від водної та повітряної ерозії, селів, підтоплень, заболочування, повторного засолення, ущільнення, забруднення радіоактивними та хімічними речовинами, захащування відходами виробництва та споживання, забруднення та інших

негативних дій, через які відбувається погіршення стану земель [245, с. 119]. Обмеження права власності, що не дозволяє власникові земельної ділянки заподіювати шкоду навколишньому природному середовищу, іншим власникам, екології в цілому (наприклад, через вивезення сміття зі своєї земельної ділянки на сусідні, зливання у водоймища, що сусідять із земельною ділянкою, добрив, строк придатності яких минув), виходять із ч. 5 ст. 319 ЦК України. Врешті-решт, якщо власник ігнорував попередні перелічені обмеження, його діяльність може бути обмежена (через тимчасове припинення діяльності до усунення порушень) чи припинена, що є крайньою мірою, яка є ближче до санкції, ніж до обмеження, й передбачена в ч. 7 ст. 319 ЦК України.

М.К.Галантич зазначив існування певних обмежень щодо здійснення учасниками житлових відносин права власності на житло. Він звернув увагу на те, що при здійсненні своїх прав і виконанні обов'язків власник житла зобов'язаний дотримуватися моральних засад суспільства, не завдавати шкоди правам, свободам та гідності інших громадян, інтересам суспільства. Такі обмеження знайшли своє відображення також у відповідних статтях Житлового та Цивільного кодексів [65, с. 15].

Отже, користування житлом має спиратися на нормативні вимоги, що встановлюють відповідність житлового фонду санітарним і технічним нормам. Близькими за духом, спрямованістю та обґрунтованістю існування є обмеження, які випливають із ст. ст. 116, 151, 177 ЖК України і стосуються власника житла, наймача, членів його сім'ї чи інших осіб, що з ним проживають. Зазначені особи мусять утримуватися від псування та руйнування житла, забезпечувати його збереження, використовувати за цільовим призначенням.

Обмеження власників житла зобов'язують їх не проводити демонтаж внутрішніх комунікацій, не переобладнувати житло, якщо це порушує будівельні норми і правила, без відповідних дозволів; дотримуватись санітарних, пожежних, епідеміологічних норм та правил, що впливає з ч. 2 ст. 383 ЦК України. Так, у багатоквартирному житловому будинку слід брати до уваги ймовірність порушення жорсткості конструкції всього будинку через знесення

несучих стін в окремій квартирі, що іноді допускається через незаконне перепланування. Такі обмеження зумовлюються суспільними інтересами охорони житлового фонду, правами інших осіб, яким своїми діями власник житла може завдати шкоди. Наприклад, знесення суміжної стіни у багатоквартирному житловому будинку може призвести до порушення права на недоторканність житла інших осіб та права на особисте життя. Отже, тут також наявними є обмеження в інтересах сусідів.

Належне утримання майна не в останню чергу передбачає дотримання його цільового використання. Так, згідно з п. «е» ч. 1 ст. 111 ЗК України, забороненою є зміна цільового призначення земельної ділянки, ландшафту та зовнішнього вигляду нерухомого майна. Аналогічні обмеження містить закон щодо цільового використання житла, а саме те, що воно має використовуватись для проживання (ст. 6 ЖК України, ст. 379 ЦК України). Отже, власник зобов'язаний дотримуватися вимог закону щодо цільового використання майна.

Законом встановлені й інші обмеження прав власника, зокрема, *обмеження власника у його діяльності*. Таке обмеження закріплено на загальному рівні в Конституції України, ст. 13 якої встановлює, що власність не повинна використовуватися на шкоду людині і суспільству. Згідно з ч. 7 ст. 319 ЦК України, діяльність власника може бути обмежена чи припинена у випадках, встановлених законом.

Окремі з таких обмежень пов'язані з підприємницькою діяльністю, зокрема із монополією держави на окремі види діяльності. Адже ст. 4 Закону України «Про підприємницьку діяльність» має визначення тих видів діяльності, якими можуть займатися лише державні утворення (юридичні особи). У разі зайняття такими видами діяльності приватними суб'єктами, ця діяльність має бути припинена як така, що не відповідає закону. Так, деякі суб'єкти підприємництва займаються консультуванням щодо одержання паспортів громадян України для виїзду за кордон. Проте згідно з існуючими обмеженнями, вони самі не можуть оформляти такі документи через монополію держави на цей вид діяльності. Відповідно, не можуть використовувати право власності на майно, щоб

користуватися ним для здійснення діяльності щодо заповнення бланків паспортів, інших документів, право на видачу яких належить державі. Така діяльність є суто публічною, її може здійснювати лише держава чи створені нею для виконання цих публічних функцій юридичні особи. Тому цілком зрозумілими є обмеження щодо підприємництва у певних сферах. Утім ці обмеження є доволі гнучкими. Наприклад, нині нагальним є питання щодо надання можливості суб'єктам підприємницької діяльності, зокрема фізичним особам-підприємцям, здійснювати функції з технічного огляду автотранспортних засобів, що традиційно забезпечувалося органами Державної автомобільної інспекції.

Як іще один приклад обмеження власника в його діяльності варто вказати, що згідно із Законом України «Про дорожній рух» забороняється експлуатація автотранспортних засобів, що не пройшли плановий технічний огляд. Це необхідно в суспільних інтересах та інтересах інших осіб. Адже технічно несправний транспортний засіб може заподіяти шкоду навколишньому природному середовищу через забруднення, що стосується суспільних інтересів, а також завдати фізичної шкоди здоров'ю, життю, майну інших осіб, порушуючи їхні права та інтереси. Отже, фізична особа обмежена у праві користування транспортним засобом, що не пройшов технічний огляд, інакше буде порушувати закон.

Наступне обмеження права власності виявляється в тому, що *власник не може використовувати право власності на шкоду правам, свободам та гідності громадян, інтересам суспільства, погіршувати екологічну ситуацію та природні якості землі* (ч. 7 ст. 41 Конституції України, ч. 5 ст. 319 ЦК України). Цей підхід одержав подальшу регламентацію у спеціальних законодавчих актах, що розкривають та деталізують його.

Так, ст. 12 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» [312] зобов'язує осіб здійснювати діяльність із додержанням вимог екологічної безпеки, інших екологічних нормативів та лімітів використання природних ресурсів. Цим стримується діяльність власника, спрямована на бездумне поводження з об'єктами навколишнього природного

середовища, дозволяє зберегти ліси, водоймища, інші природні ресурси, забезпечити нормальне їх використання.

Це накладає на власника додаткові обов'язки з тим, щоб він при здійсненні права власності на окремі види майна докладав зусиль, аби здійснення ним права власності не призвело до забруднення навколишнього середовища.

Що стосується транспортних засобів, то ст. 10 Закону України «Про дорожній рух» вказує на обов'язок їхніх власників здійснювати заходи щодо захисту навколишнього природного середовища від шкідливого впливу транспорту. Стаття 16 того ж закону зобов'язує власників транспортних засобів, водіїв вживати заходів відносно збереження чистоти автомобільних доріг, вулиць, залізничних переїздів та смуги відчуження. Таким чином, власник транспортного засобу обмежений у можливості довільно використовувати дороги, має утримуватися від їх засмічення.

До даного прояву обмежень слід віднести також вимоги ч. 2 ст. 320 ЦК України, згідно з якою законом можуть бути встановлені умови використання власником свого майна для підприємницької діяльності. Так, власник підприємства як цілісного майнового комплексу не може при використанні цього майна у підприємницькій діяльності погіршувати екологічну ситуацію, не має права допускати перевищення встановлених нормативів скидання шкідливих речовин (відходів виробництва) у атмосферне повітря, відкриті водоймища, землю. Отже, в інтересах суспільства встановлено обмеження, за яким використання власності не може погіршувати екологічну ситуацію і природні якості землі. Наведені обмеження можуть ускладнювати здійснення права власності. Тому власник, що обробляє землю з метою сільськогосподарських потреб, має використовувати її дбайливо й раціонально, а отже, цільовим призначенням майна обмеження в користуванні річчю далеко не вичерпуються. Також цілісний майновий комплекс, такий як виробниче підприємство, що є об'єктом права власності, не може використовуватись навіть для мети його діяльності з порушенням екологічних норм та правил.

Окремо слід приділити увагу обмеженням права власності, що зобов'язують власника допустити до користування його майном інших осіб у випадках, передбачених законом.

Так, власник може бути зобов'язаний допустити до користування його майном інших осіб лише у випадках і в порядку, встановлених законом (ч. 7 ст. 319 ЦК України). Цим на законних підставах обмежується вільне, без втручання інших осіб, користування власником своїм майном. Це підтверджується й у працях провідних українських учених. О.В.Дзера слушно зазначає, що власник може бути обмежений у можливостях користування власним майном лише у випадках, прямо визначених законодавством [104, с. 201-202].

Спеціально врегульовано дію цього обмеження щодо здійснення права власності на транспортні засоби та користування ними на законних підставах. Так, ст. 11 Закону України «Про міліцію» дає право працівникам міліції використовувати безперешкодно транспортні засоби, що належать підприємствам, установам, організаціям і громадянам (крім транспортних засобів дипломатичних, консульських та інших представництв іноземних держав, міжнародних організацій, транспортних засобів спеціального призначення), для проїзду до місця події, стихійного лиха, доставки в лікувальні заклади осіб, які потребують невідкладної медичної допомоги, для переслідування правопорушників та їх доставки в міліцію. Відповідна норма міститься також у ст. 16 Закону України «Про дорожній рух»: при здійсненні права користування транспортним засобом власник має надавати транспортний засіб працівникам міліції та охорони здоров'я для доставки у найближчий медичний заклад осіб, які потребують невідкладної медичної допомоги. Крім того, власник чи особа, що керує транспортним засобом на законних підставах, має надавати його працівникам міліції для виконання непередбачених невідкладних службових обов'язків із затримання правопорушників. Ці обмеження цілком обґрунтовані міркуваннями суспільної необхідності, що є передумовою їх встановлення. Адже охорона здоров'я людей, суспільна безпека є важливими суспільними цінностями, що охороняються у правовій державі,

тому накладення таких обмежень на власників транспортних засобів є цілком обґрунтованим.

Такі обмеження повністю відповідають конституційним положенням, оскільки ст. 23 Конституції України встановлює, що кожна людина має обов'язки перед суспільством.

Існують й інші законодавчі обмеження права власності. Так, у цивільному законодавстві закладено підстави для існування деяких *обмежень щодо здійснення права власності на національні, культурні та історичні цінності*, що на загальному рівні закріплено в ч. 8 ст. 319 ЦК України.

Слід зазначити, що при встановленні обмежень права власності на об'єкти культурної спадщини є необхідність дотримання «соціальної функції» власності, що, до речі, досить розвинута в зарубіжному законодавстві. Це зводиться до необхідності для власників виконання суспільної місії з раціонального, на користь усього суспільства, використання власності, що має на меті перешкодити довільному, «непродуктивному» поведженню власників з майном, що їм належить [85, с. 90]. Звичайно, такі обмеження є виправданими зважаючи на корисність власності не лише для власника, але й певною мірою для суспільства, а у кінцевому підсумку – все ж для самого власника, оскільки раціональне використання ним власності також іде йому на користь, дозволяє зберегти майно для нащадків.

Цей напрямок обмежень ще не є досить розвинутим у нашому праві у порівнянні із зарубіжним. Так, у США відомий випадок, коли держава зобов'язала власника зберігати як культурне надбання у первісному вигляді стару ферму, яка з покоління в покоління переходить у такому вигляді до наступних спадкоємців, які мають дотримуватись зазначеного обмеження. Цьому сприяють так звані «охоронні обмеження в галузі землекористування», що вперше були застосовані в США ще у 80-х роках XIX ст. з метою захисту природних угідь навколо Бостона [258, с. 109-112]. Цим держава дбає про збереження культурної спадщини, охороняє власність від самого ж власника (як це не парадоксально

звучить на перший погляд) та його необдуманих дій, що можуть завдати шкоди власності, яка є культурним надбанням.

У нашій державі також бачимо прояв таких обмежень, пов'язаних із соціальною функцією власності. Саме цим можна пояснити норми вітчизняного законодавства щодо встановлення особливого порядку обліку, зберігання і використання культурних цінностей, вивезення їх за межі України та передачі права власності на них (ст. 14 Основ законодавства України «Про культуру» [307]). Особливості використання унікальних цінностей матеріальної та духовної культури, а також культурних цінностей, що мають виняткове історичне значення обумовлюються наданням їм особливого правового режиму. Вони визнаються об'єктами національного культурного надбання і заносяться до Державного реєстру національного культурного надбання. Держава контролює режим використання таких об'єктів, сприяє їх збереженню.

Частина 1 ст. 32 Закону України «Про охорону культурної спадщини» [311] передбачає, що з метою захисту традиційного характеру середовища окремих пам'яток, комплексів (ансамблів) навколо них повинні встановлюватися зони охорони пам'яток: охоронні зони, зони регулювання забудови, зони охоронюваного ландшафту, зони охорони археологічного культурного шару. Законодавче встановлення охоронних зон зустрічається також у ст.ст. 112–115 ЗК України. Д.Бусуйок виділяє їх як один із видів обмежень прав на землю в інтересах усього суспільства [55, с. 97]. Дійсно, дослідниця має рацію, й підтвердження тому існують. Наприклад, у місті Чернігові зоною охорони пам'яток є центральний парк, де знаходиться комплекс церков XIV–XVI століть. На цій території обмежено розташування торговельних палаток, підприємств громадського харчування, розважальних закладів, що є виправданим для збереження історичного вигляду парку, суспільних інтересів із збереження культурного надбання. Причому, тут бачимо дію сучасного законодавства щодо певних обмежень, оскільки за радянських часів, за згадками старожилів, у цьому парку розміщувалася дискотека, були каруселі, а приміщення давніх храмів використовувалися для непритаманних їм господарських цілей. Отже, дія

сучасного українського законодавства у встановленні відповідних обмежень для збереження культурного надбання є більш ефективною, вона зумовлена важливими суспільними інтересами, спрямована на охорону історичної спадщини.

Існують приклади таких обмежень і на пострадянському просторі. Наприклад, у місті Ульяновську Російської Федерації створено Державний історико-меморіальний комплекс «Батьківщина В.І.Леніна». Через це на вулиці Московській, де мешкала сім'я Ульянових, житлові будинки XIX століття одночасно залишаються у житловому фонді, і там мешкають люди. При цьому особи, що проживають на території історико-меморіального комплексу, мусять зберігати історичний вигляд дерев'яних будівель, який вони мали наприкінці XIX століття, не мають права ззовні модернізувати свої будинки (встановлювати пластикові вікна, супутникові антени, вносити інші зовнішні елементи, яких не було за тих часів). Таким чином додержується соціальна функція власності відносно історико-культурних цінностей через накладення обмежень щодо здійснення права власності на такі об'єкти.

Ще одне обмеження права власності, таке як *викуп пам'яток історії та культури*, може застосовуватись відповідно до ст. 352 ЦК України. Важливо відзначити, що тут метою відчуження майна є не компенсація, погашення боргу (як наприклад при примусовому продажу), а створення умов для збереження пам'ятки історії та культури. У цьому відміна викупу пам'яток історії і культури від примусового продажу. В останньому випадку майно продається суто для одержання грошей від продажу, що мають бути спрямовані на погашення заборгованості перед кредитором. Культурне надбання переходить у власність держави передусім для збереження такої власності для суспільства.

До таких обмежень, що встановлені в законодавстві України і *спрямовані на захист права власності*, слід віднести обмеження недобросовісного володіння. Воно полягає в тому, що ніхто не може володіти майном всупереч розсуду власника (ст. 319 ЦК України). Обмеження незаконного володіння встановлено у ст. 387 ЦК України, згідно з якою власник має право витребувати

своє майно від особи, яка незаконно, без відповідної правової підстави, заволоділа ним. Надання власникові такого права захищає право власності. Відповідно, незаконне володіння обмежується й підкоряється найбільш повному праву на річ – праву власності.

Ще один прояв обмежень, пов'язаних із захистом права власності, полягає в тому, що законом встановлені певні обмеження щодо володіння майном особи, яка визнана померлою. Згідно з ч. 2 ст. 48 ЦК України, незалежно від часу своєї появи, фізична особа, яка була оголошена померлою, має право вимагати від особи, яка володіє її майном, повернення цього майна, якщо воно збереглося та безоплатно перейшло до неї після оголошення фізичної особи померлою, за винятком майна, придбаного за набувальною давністю, а також грошей та цінних паперів на пред'явника. Отже, обмеження володіння особи, яка заволоділа майном фізичної особи, що оголошена померлою, як наслідок спричиняє необхідність повернення безоплатно придбаного майна у разі появи останньої.

Таким чином, закон для захисту права власності і прав власників накладає на інших осіб певні обмеження, які можуть стосуватись як недобросовісного, так і добросовісного володіння майном.

Існують й інші прояви обмежень права власності, зокрема *обмеження щодо набуття права власності*. Так, у ч. 1 ст. 328 ЦК України встановлено, що право власності набувається на підставах, що не заборонені законом, зокрема із правочинів. Звичайно, обмеження щодо набуття права власності на підставах, не заборонених законом, стосуються не лише недобросовісного заволодіння річчю, що не породжує права власності, чи укладення правочинів, які є незаконними (порушують публічний порядок).

Слід вважати, що законодавче формулювання «право власності набувається на підставах, не заборонених законом» має більш глибокий зміст. Так, ст. 332 ЦК України встановлює, що переробкою є використання однієї речі (матеріалу), в результаті чого створюється нова річ. Однак є обмеження щодо використання генетичного матеріалу для відтворення тваринного світу, людини.

Згідно зі ст. 7 Закону України «Про племінну справу у тваринництві» [296], для виникнення права власності на племінну тварину слід використовувати для осіменіння та парування маточного поголів'я тільки атестованих у встановленому порядку та допущених до відтворення плідників вищої племінної (генетичної) якості. Згідно зі ст. 10 того ж закону, племінні тварини мають бути ідентифіковані, зареєстровані в документах з племінної справи, дані про них внесені згідно з установленими вимогами до документів офіційного обліку продуктивності та офіційної класифікації (оцінки) за типом, походити від батьків, зареєстрованих у документах з племінної справи. Отже, існує низка обмежень щодо виникнення права власності на окреме майно, зокрема, для збереження генофонду племінних тварин.

Існують обмеження набуття права власності й на інші види майна. Так, відповідно до Постанови Верховної Ради України «Про право власності на окремі види майна» [315], існують обмеження щодо придбання зброї, боєприпасів (крім мисливської і пневматичної зброї і боєприпасів до неї, а також спортивної зброї і боєприпасів до неї, що придбаваються громадськими об'єднаннями з дозволу органів внутрішніх справ), бойова і спеціальна військова техніка, ракетно-космічні комплекси, державні еталони одиниць фізичних величин тощо.

Окреме значення мають обмеження набуття права власності щодо первісного виникнення цього права.

Ще дореволюційним законодавством, як зазначав ще свого часу В.І.Курдиновський, було встановлено обмеження осіб у праві рибної ловлі та у праві полювання [182, с. 379]. Певна річ, у цьому випадку обмежується не право власності на ці об'єкти. Адже неспіймана риба не є об'єктом права власності рибалки. Тут ідеться саме про обмеження законом щодо підстав виникнення права власності. Це стосується як риболовлі, так і здобуття диких тварин, полювання на яких заборонено у відповідний час, відповідними засобами тощо.

Наразі здобування диких тварин та вилов риби як привласнення загальнодоступних дарів природи є обмеженими як щодо порядку здобування

(необхідним є наявність відстрілочної картки для полювання на диких тварин), способів здобування, так і щодо кількості таких тварин залежно від необхідності збереження їх популяції. Це цілком визначено в чинному законодавстві, зокрема у ст. 8 Закону України «Про тваринний світ», де сказано, що повинно забезпечуватися додержання таких основних вимог і принципів, як збереження умов існування видового і популяційного різноманіття тваринного світу в стані природної волі; умов розмноження диких тварин; додержання науково обґрунтованих нормативів і лімітів використання об'єктів тваринного світу, забезпечення невиснажливого їх використання, а також відтворення тощо. Це накладає на фізичних осіб обмеження, які сприяють збереженню тваринного світу, лімітуванню діяльності, що може заподіяти йому шкоду.

До речі, що стосується похідних підстав виникнення права власності (заборона набуття у власність наркотичних речовин, наприклад), то відповідні обмеження частково визначаються також у договірному праві (щодо предмета договору), а відповідні правочини у разі їх укладення визнаються недійсними.

Існують і деякі інші проблеми щодо обмежень права власності. Не в останню чергу це пов'язано з проблематикою визначення категоріального апарату та правильного його застосування. Так, на превеликий жаль, деякі дослідники невинувато змішують обмеження та обтяження права власності. Так, Г.С.Демидова пише, що правомочності з володіння виникають у зв'язку з набуттям прав на житлове приміщення, що передбачає існування додаткових обтяжень, які накладаються на власників нерухомості [103, с. 66]. До них, за думкою С.П.Гришаєва, можна віднести реєстрацію переходу права власності на житлове приміщення, відведення земельної ділянки та реєстрацію на неї права забудовником; одержання дозволу на будівництво будинку, дотримання протипожежних, санітарних, будівельних норм і правил [98, с. 41]. Відзначаючи справедливність підходу Г.С.Демидової та С.П.Гришаєва, що на власника житла накладаються додаткові обмеження, які є публічними – стосовно реєстрації права власності, дотримання санітарних та будівельних норм і правил тощо, слід

зауважити таке: Г.С.Демидова безпідставно змішує обмеження та обтяження. Останні, як уже йшлося, є окремою категорією, відмінною від обмежень.

Нині в законодавстві поряд із регламентацією окремих проявів обмежень права власності спостерігається не завжди системний, іноді суперечливий, місцями за відсутності загальних положень, процес врегулювання обмежень права власності. Існує нагальна необхідність системного законодавчого регулювання обмежень права власності з виділенням їх в окрему групу норм. Такий підхід спрямований на охорону прав та законних інтересів фізичних осіб, усіх суб'єктів цивільного права. Він дозволить уникнути необґрунтованого обмеження суб'єктивних майнових прав через довільне встановлення таких обмежень, сприятиме обґрунтованому підходу до їх встановлення.

Негативним є те, що наразі обмеження права власності врегульовані несистемно, окремими нормами законодавства (ст.41 Конституції України, ст. ст. 319 – 321 ЦК України та деякими іншими законодавчими актами). Обмеження права власності на землю також розрізнені, що не дає змоги розкрити їхню загальну сутність. Така ситуація є неприйнятною, адже наявність окремих, не систематизованих норм про обмеження у низці законів спонукає до можливості їх довільного тлумачення (чого важко уникнути при низькому ступені деталізації), не сприяє обґрунтованості встановлення, що може призвести до порушення прав і законних інтересів громадян. Потрібне узгодження між собою обмежень права власності з урахуванням їх правової природи, загальних положень про обмеження прав осіб у майнових відносинах. Тому необхідним є системний підхід до нормативного врегулювання обмежень права власності.

Не менш важливого значення набуває те, що при встановленні обмежень права власності у законодавчих актах мають бути враховані пріоритети, що з огляду на загальнотеоретичні основи обмежень майнових прав фізичних осіб та проаналізовані вище норми законодавства фактично впливають на формування таких обмежень, але це не закріплено у чинному законодавстві. Щодо обмежень права власності такими пріоритетами є:

– *дотримання соціальної функції власності* (має комплексний характер щодо права власності). Цей пріоритет враховано, наприклад, у ст. 352 ЦК України, що передбачає викуп пам'яток історії та культури, якщо в результаті дій або бездіяльності власника такої пам'ятки загрожує пошкодження або знищення. Тут власник обмежений у недбалому поводженні з майном, що є пам'яткою історії та культури, він має заради суспільних інтересів підтримувати її в належному стані, не припускати дій чи бездіяльності, що може призвести до пошкодження чи знищення пам'ятки;

– *охорона прав, свобод та гідності громадян, інтересів суспільства* як пріоритетів, заради яких встановлюються обмеження майнових прав фізичних осіб, теж застосовується в законодавстві. Так, згідно з ч. 2 ст. 348 ЦК України, якщо особа набула право власності на майно, на набуття якого за законом, що був прийнятий пізніше, потрібен особливий дозвіл, а в його видачі цій особі було відмовлено, це майно підлягає відчуженню. Отже, обмежується право власності на певне майно, якщо особа не одержала дозвіл на набуття права власності на майно чи в видачі такого дозволу було відмовлено. При цьому охороняються права громадян на спокій, безпечне життя, інтереси безпеки суспільства, оскільки контролюється обіг зброї та іншого майна, що має набуватися за спеціальним дозволом;

– *запобігання погіршенню властивостей окремих речей* (наприклад, земельних ділянок) впливає з ч. 5 ст. 319 ЦК України як один із пріоритетів, що зумовлює обмеження власника при використанні ним окремих об'єктів права власності. Однак такого законодавчого обмеження наразі недостатньо, адже властивості речі можуть бути погіршені унаслідок розпорядження власником майном, але це обмеження не встановлено в законі. Так, власник, який бажає розпорядитися майном через його знищення, може вирішити потопити судно (наприклад, танкер), що може призвести до забруднення відкритого водоймища, призвести до екологічної катастрофи. Звісно, такий спосіб не є прийнятним, власник має додержуватися суспільних інтересів не лише при використанні, а також в окремих випадках і при розпорядженні майном, якщо це торкається

інтересів оточуючих, усього суспільства в цілому. Отже, зазначений пріоритет має бути більш чітко закріплений у законодавстві;

– *охорона інтересів сусідів власника* як пріоритет, що визначає встановлення обмежень права власності сприяє охороні оточення власника, яке не має терпіти його дії, що заважають здійсненню їхніх прав. Це закріплено, наприклад, у ч. 2 ст. 383, згідно з якою ремонт у квартирі власник може вчиняти без дозволу сусідів за умови, що ці зміни не призведуть до порушень прав власників інших квартир у багатоквартирному житловому будинку та не порушать санітарно-технічних вимог і правил експлуатації будинку. Утім сам пріоритет як охорона законних прав та інтересів сусідів власника законом чітко не встановлено, що уповільнює загальне правове регулювання обмежень права власності, не дає чіткого уявлення про зумовленість таких обмежень.

Отже, внаслідок важливості врахування пріоритетів, задля додержання яких встановлюються такі обмеження права власності, та необхідності їх систематизації з тим, щоб вони були втілені у правове регулювання і бралися до уваги при прийнятті законодавчих актів, які обмежують право власності, пропонуємо доповнити ЦК України статтею 317¹ «Пріоритети, якими зумовлюється встановлення обмежень права власності» наступного змісту: «При встановленні обмежень права власності слід брати до уваги дотримання соціальної функції власності; необхідність охорони прав, свобод та гідності громадян, інтересів суспільства, інтересів сусідів власника; неможливість погіршувати екологічну ситуацію та природні якості землі».

Як підсумок дослідження обмежень права власності слід зазначити, що вони мають ґрунтуватися на правових засадах, з урахуванням передумов та пріоритетів, заради яких такі обмеження встановлюються. Довільне встановлення таких обмежень не є прийнятним у правовій державі.

4.3. Обмеження майнових прав фізичних осіб у договірному праві

Перед тим як розпочати виявлення обмежень у договірному праві, слід зауважити, що в цивілістиці досить широко досліджено проблему свободи договору. Це важливо відзначити, оскільки обмеження та свобода договору є дещо протилежними явищами, які, проте, взаємодіють і пов'язані між собою. Отже, обмеження в договірному праві неодмінно будуть стикатися з договірною свободою і навпаки, тому ці явища не можна уявити у відриві одне від одного.

У дослідженні свободи договору слід відзначити здобутки окремих учених, що визначили її зміст. Як підкреслюється в літературі, до змісту свободи договору слід віднести свободу у виборі партнера (Я.М.Шевченко) [108, с. 10], право сторін включати в договір будь-які умови, виходячи із взаємних інтересів, якщо вони не суперечать чинному законодавству (В.С.Мілаш) [228, с. 36], заборону примусу щодо укладення договору (З.Цибуленко) [89, с. 358]. Однак цілком справедливо жоден із названих дослідників не вказав на необмежений зміст цих категорій. Навпаки, в науці нині поширюється розуміння обмеженої сутності свободи договору. Так, А.В.Луць зазначає, що свобода договору не є безмежною й існує в рамках чинних нормативних актів, звичаїв ділового обороту [203, с. 166]. В.С.Мілаш вказує на обмежене право сторін включати в договір будь-які умови, адже вони не повинні суперечити чинному законодавству [230, с. 353]. А.Н.Танага говорить про обмеження свободи формування змісту договору, зважаючи на необхідність досягнення в договорі домовленості сторін за всіма його істотними умовами [376, с. 104]. Отже, зміст договору певною мірою визначається законом. Утім закон відводить помітне місце вільному розсуду сторін при виборі змісту договору та його сутності й інших аспектів, але слід зауважити, що обмеження при цьому все ж мають місце бути.

На підтвердження тези про те, що свобода договору не є безмежною, варто навести думку класика цивілістики І.А.Покровського, який писав, що право не може санкціонувати договори про вбивство, про бунт проти влади тощо; це

означало б знищення самого правопорядку. Певні обмеження принципу договірної свободи неминучі, і питання лише в тому, як далеко вони можуть зайти і в яких термінах вони можуть бути висловлені. Це відкриває нову й вельми складну проблему, не виключено, одну з найскладніших проблем усього цивільного права [286, с. 251]. Як бачимо, вчені цілком справедливо висловлюються за необхідність обмежень договірної свободи законом і вказують на проблемність цього питання в цивілістиці. Тому не виключено, що пильна увага, яка має приділятися обмеженням договірної свободи, розробленню механізму їхньої дії дасть можливість наблизитись до розв'язання зазначеної класиком цивілістики проблеми обмежень у договірному праві. Це потребує узгодження таких обмежень із механізмом правового регулювання, застосування загальних положень про обмеження майнових прав фізичних осіб до обмежень у договірному праві як їх органічної частини.

Важливість розгляду договорів крізь призму обмежень майнових прав фізичних осіб зумовлюється тим, що, як відзначав О.А.Пушкін, договори укладаються в різних сферах суспільного життя, пов'язані з майновим оборотом [322, с. 34]. Тому не можна виявити обмеження в договірному праві у відриві від майнових відносин. Саме через дію останніх, які є універсальним інструментом регулювання майнових відносин, слід упорядковувати окремі питання цих відносин, щоб досягти балансу між інтересами різних учасників договірного процесу та суспільними інтересами на основі справедливості та розумності.

Саме такий виважений та теоретично обґрунтований підхід до обмежень у договірному праві здатний слугувати меті всебічної охорони майнових прав учасників договірних відносин. І навпаки, відхід від цих основ здатний породжувати неприйнятні приватному праву обмеження, наприклад такі, що зумовлені плановим актом. Так, за радянських часів у разі невідповідності договору плановому акту, як писав Г.Н.Амфітеатров, мав визнаватися пріоритет плану, але не договору, оскільки останній відігравав підпорядковану відносно першого роль [22, с. 2]. Отже, договір за такого підходу зводився до формального

акта, що фактично дублював плановий акт і не достатньою мірою залежав від волевиявлення сторін.

Наступним важливим аспектом, який слід розглянути, є те, що через обмеження в договірному праві виявляється впливовий механізм регулювання договірних відносин взагалі та цивільного обороту зокрема. У правовій державі цей механізм налаштований передусім на уникнення конфліктів учасників договірного процесу між собою та між їхніми інтересами й інтересами суспільства. Тому цілком доречно в літературі відзначається, що попередження та подолання конфліктів вимагає залучення ефективного механізму правового регулювання договірних відносин [230, с. 353]. Більше того, В.С.Мілаш, даючи поняття механізму правового регулювання у ринковій сфері, влучно підмічає такий його аспект, як забезпечення цим механізмом реалізації приватних і загальносуспільних інтересів [230, с. 359]. Як уже зазначалося вище, саме обмеження майнових прав у механізмі правового регулювання покликані здійснювати правове регулювання з урахуванням як приватних, так і загальносуспільних інтересів, у чому виявляється специфіка обмежень у механізмі правового регулювання. Це є універсальний та різноманітний за своїм інструментарієм засіб правового регулювання, що через виважене застосування специфічних заборон, зобов'язувань та дозволів допомагає найкращим чином поєднати суспільні та приватні інтереси у цивільних, зокрема договірних відносинах, та при цьому спрямований на уникнення можливих конфліктів інтересів різних осіб та суспільства.

Існуюча низка обмежень, які стосуються договірного права, зумовлена сучасними тенденціями розвитку цивільного права, яке сприймає об'єктивні зміни, що відбуваються в суспільстві та економіці. У зв'язку з цим, як відзначає В.С.Мілаш, має місце ускладнення засобів державного правового регулювання договірних відносин [230, с. 6]. Проте в сучасних умовах недостатньо діяти переважно заборонними заходами. Колись держава саме через тотальні заборони боролася, наприклад, з маклерством, яке було поза законом як таке. Правочини з

відчуження квартир та іншої нерухомості, за малим винятком, також заборонялися.

Останнім часом механізм правового регулювання договірних відносин ускладнюється, стає більш різноманітним, спостерігається мінімізація прямих заборон, і тому відкривається можливість до менш заборонного та більш компромісного регулювання цих відносин за допомогою обмежень. Підтвердженням цьому є, наприклад, ст. 6 ЦК України, що дає значну свободу для застосування розсуду сторін у договірних відносинах. Утім у літературі справедливо зазначається, що, враховуючи переважну і постійно наростаючу диспозитивність положень цивільного законодавства про договір, основну увагу слід зосередити саме на аналізі обмежень свободи договору [76, с. 5]. Дійсно, для забезпечення свободи договору відповідні обмеження мають бути чітко визначеними, зрозумілими та винятковими. Знаючи про ці винятки, сторони повною мірою зможуть здійснити договірну свободу, межі якої визначаються нині законом через встановлення обмежень.

Незважаючи на те, що в окремих працях зустрічаються ті чи інші згадки про обмеження в договірному праві, цілісного аналізу з цього приводу проведено ще не було, попри його необхідність. Проблемою є те, що відсутність цілісного підходу до категорії обмежень щодо договірного права призводить іноді до фрагментарного їх визначення, без зв'язку із загальними положеннями про обмеження майнових прав, а іноді навіть до неправильного розуміння їхнього змісту та співвідношення з іншими правовими категоріями. Так, В.О.Горєв вважає, що обмеженнями свободи договору є межі здійснення цивільних прав у договірних відносинах [76, с. 9]. Така позиція є спірною через те, що не слід підміняти категорії «межі» та «обмеження», тим більше ототожнювати їх. Тому є необхідним ґрунтовний аналіз обмежень у договірному праві із застосуванням загальних положень про обмеження майнових прав, зокрема з урахуванням їхньої правової природи, розумінням змісту категорії обмежень, передумов та пріоритетів, заради яких такі обмеження встановлюються.

Врахування різноманітних проявів обмежень у договірному праві та визначення їх зумовленості у правовій державі здатне сприяти охороні прав учасників договірному процесу, нормальному здійсненню цивільного обороту при належному правовому регулюванні. При цьому максимальне дотримання майнових прав фізичних осіб, що є учасниками договорів, є необхідним. Для збалансування іноді навіть протилежних інтересів контрагентів завдяки обмеженням у договірному праві слід дотримуватись охорони прав слабшої сторони договору, та не допустити зловживання правом більш обізнаними контрагентами. Також є важливим дотримання суспільних інтересів щодо забезпечення нормального цивільного обороту, уникнення антисуспільних правочинів.

Оскільки обмеження в договірному праві є відносно недослідженими, слід виявити їхні прояви в цивільному законодавстві. Певна річ, такі обмеження виявляються як щодо загальних положень договірного права (наприклад, свободи договору), так і щодо укладення окремих договорів з урахуванням їх специфіки. «Обмеження в договірному праві» є найбільш універсальною категорією, що може при цьому застосовуватися. Не випадково тому К.І.Забоев вказує на загальні обмеження, що встановлюють вилучення із сектора «приватної свободи» та окремі: обмеження залежно від суб'єктів, що його укладають, предмета, інших істотних умов договору тощо [126, с. 115-123]. По суті, йдеться про те, що обмеження, які стосуються договірної свободи, мають загальний характер, властиві всім договорам, але при цьому існують обмеження, що стосуються окремих договорів, і по відношенню до перших їх можна виділити як спеціальні.

Коли обмеження не обґрунтовані пріоритетами, заради яких такі обмеження встановлюються, це відкриває шлях до свавілля, що не є прийнятним у правовій державі. Адже, як зазначається в літературі, свавілля у царині комерційного обороту неминуче призведе до підриву економічного базису країни, порушення суспільного порядку [230, с. 69]. Тому правильним буде говорити, що обмеження в договірному праві, з індивідуальної точки зору, спрямовані на охорону прав фізичних осіб, а також набувають суспільного

значення у сенсі недопущення свавілля (до речі, несумісного із справжньою свободою) у сфері договірних відносин.

Важливо підкреслити існування щодо обмежень у договірному праві загальної категорії «еластичність договірної свободи», яка була виділена свого часу І.А.Покровським. Згідно з нею, обмеження, які встановлені законом, звужують договірну свободу, й навпаки, зняття обмежень здатне її розширити [286, с. 251]. Це наводить на думку, що обмеження договірної свободи не є якоюсь раз і назавжди визначеною константою, а можуть змінюватися залежно від розвитку суспільства та тих відносин, що в ньому складаються. Підтвердженням цього є те, що, як відзначає дореволюційний дослідник В.І.Курдиновський, в Уложенні 1649 року заборонялося відчужувати землі, належні державним службовцям, і віддавати їх у найм. Це робилося для зосередження земель у власності державних службовців, щоб вони могли виконувати покладені на них державою обов'язки [182, с. 368-369]. Ще один приклад встановлення необґрунтованих обмежень у договірному праві: у період планової радянської економіки громадяни були позбавлені можливості вступати у господарсько-правові відносини (господарські договори) [230, с. 70]. Такі пріоритети на той час сприяли невиправданому зменшенню договірної свободи щодо укладення фізичними особами окремих договорів. Утім сьогодні вони мають бути спрямовані на охорону прав та законних інтересів фізичних осіб та суспільних інтересів. Отже, з часом підхід до обмежень може змінюватися, як і пріоритети, заради яких такі обмеження встановлюються. У правовій державі зменшується коло необґрунтованих обмежень, тому нині фізичні особи можуть як брати участь у підприємницькій діяльності, так і укладати відповідні договори. Отже, через законотворчість існує можливість повністю регулювати міру обмежень, яким піддається договірна свобода з боку закону.

Однак зазначені пріоритети в законі чітко не встановлені, що заважає нормальній законотворчості, розумінню таких обмежень та не повною мірою забезпечує охорону майнових прав фізичних осіб у договірному праві. Отже, є

підстави наголосити на цих пріоритетах, що мають впливати на формування обмежень у договірному праві.

Серед них у законодавстві та правовій доктрині відображено такі:

– *необхідність забезпечення цивільного обороту, належного суб'єктного складу договірних відносин.* Цей пріоритет, заради якого встановлюються обмеження, випливає з різних норм цивільного законодавства. Зокрема, вимоги щодо певного суб'єктного складу є необхідною передумовою вступу у договірні відносини. Необхідність забезпечення договорами цивільного обороту була яскраво проілюстрована ще О.А.Пушкіним. Він порівнював договірні зв'язки з єднальними кровоносними артеріями, які охоплюють економічний механізм та забезпечують нормальне функціонування цивільного обороту [364, с. 51]. Отже, забезпечення цивільного обороту є пріоритетним виходячи з природи договорів. Заради забезпечення обороту особа може піддаватися всьляким обмеженням, наприклад, підприємець обмежений у відмові продати товар будь-якому споживачеві через свої суб'єктивні уподобання. Виявляється, що такі обмежувачі фактори стосуються більшості договорів, тому необхідність забезпечення цивільного обороту, належного суб'єктного складу договірних відносин можна виділити як пріоритет, заради якого встановлюються обмеження у договірному праві;

– *охорона майнових прав «слабкої» сторони* як пріоритет, заради додержання якого встановлюються обмеження у договірному праві, стає на заваді більш обізнаній стороні, чи такій, що має більш вигідне становище несумлінно використовувати це на шкоду іншій стороні, причому додержується вимога справедливості, рівності учасників договірних відносин, яка має забезпечуватися законом. Наприклад, дія цього пріоритету заважає скористатися тяжкою для однієї зі сторін договору обставиною, що закладено у зміст ст. 233 ЦК України;

- *додержання права переважної купівлі* є необхідним пріоритетом, що ускладнює можливість особи, яка не має права переважної купівлі, укласти правочин купівлі-продажу. Дія цього пріоритету поширюється на право

переважної купівлі, що встановлено, наприклад у договорі найму (ст. 777 ЦК України) чи стосується продажу частки у спільній частковій власності (ст. 362 ЦК України);

Враховуючи важливість названих пріоритетів для охорони прав фізичних осіб та неврегульованість у цілому цього питання на рівні законодавчого закріплення, пропонуємо доповнити статтю 627 ЦК України частиною 3 такого змісту: «Обмеження щодо договору зумовлюються необхідністю забезпечення цивільного обороту, належного суб'єктного складу договірних відносин; охороною майнових прав необізнаної сторони чи споживача; додержанням права переважної купівлі».

Отже, слід враховувати необхідність додержання загальних вимог законодавства учасниками договірного процесу, а також обмежень, що властиві окремим договорам чи договірним видам, виявляються щодо них через їхню природу та особливості.

Свобода договору є принципом договірного права, найбільш загальним правилом, яким мають керуватися сторони. Це виявляється в ряді аспектів, згідно з чим сторони можуть на свій розсуд визначати зміст договору, вільно виявляти волю щодо вступу в договірні відносини, обирати контрагента, вид договору, певні договірні умови. Окремі прояви свободи договору щодо різних аспектів її дії виявляються у правових нормах, що містять також певні обмеження.

Для розуміння свободи договору та її обмежень із законодавчої точки зору важливою є ст. 6 ЦК України. У цілому слід відзначити її диспозитивну спрямованість. Адже тут надається можливість сторонам укласти договір, який не передбачений актами цивільного законодавства, але відповідає його загальним засадам; можливість врегулювати в договорі, який передбачений актами цивільного законодавства, відносини, які не врегульовані цими актами; можливість відступити від положень актів цивільного законодавства і врегулювати свої відносини на власний розсуд. Утім п. 2 ч. 3 ст. 6 ЦК України містить обмеження договірної свободи. Воно полягає в тому, що сторони в договорі не можуть відступити від положень актів цивільного законодавства,

якщо в цих актах прямо сказано про це, а також у разі, якщо обов'язковість для сторін положень актів цивільного законодавства випливає з їхнього змісту або із суті відносин між сторонами. Додатково Т.В.Боднар зазначає, що ст. 627 ЦК України також містить обмеження, згідно з яким вільне вчинення сторонами дій щодо укладення договору, вибору контрагента та визначення умов договору має здійснюватися з урахуванням вимог ЦК України, інших актів цивільного законодавства, звичаїв ділового обороту, вимог розумності та справедливості [45, с. 122]. Тому слід підкреслити, що ЦК України не лише приділяє значну увагу свободі договору, але й містить певні обмеження договірної свободи.

Є.О.Суханов відзначає, що у сфері договірних зобов'язань обмеження договірної свободи шляхом застосування імперативних норм, як правило, встановлюються в суспільних та державних інтересах, зокрема в тих випадках, коли вони зумовлені розвитком самого ринку. Так, обмежуються можливості монопольних виробників товарів та послуг [83, с. 155-156], які не в останню чергу стосуються інтересів фізичних осіб. Наприклад, державою обмежуються тарифи на житлово-комунальні послуги, тому багато вчених цілком обґрунтовано відзначають, що обмеження в договірному праві встановлюються переважно імперативними нормами права.

Стосовно загального розуміння обмежень у договірному праві слід відзначити, що основним обмежувачем договірної свободи є імперативні норми закону. Це підтверджується у ст. 6 ЦК України. Там, де сторони не порушують імперативних норм договірного права, є царина свободи договору, тому сторони на свій розсуд можуть врегульовувати виникаючі між ними договірні правовідносини.

До важливих питань обмежень договірної свободи належить те, чи можна обмежити волевиявлення сторін договору законом. Тут є дві основні позиції, одна з яких полягає в абсолютизації обмежень та зменшенні ролі волевиявлення при укладенні договору, інша визнає певні обмеження, проте надає великого значення волевиявленню. Так, існує позиція, згідно з якою волевиявлення приватних осіб під час укладення договору не має вирішального значення,

оскільки значна частина умов заздалегідь визначена для сторін імперативними приписами [83, с. 8]. Насправді більш правильно видається позиція В.С.Мілаш, згідно з якою свобода договору полягає у праві сторін за їх бажанням вирішувати питання про укладення договору і шляхом вільної домовленості визначати його зміст [230, с. 64-65]. Звичайно, при цьому сторони не можуть порушувати імперативні норми закону, наприклад, укладати правочин, який порушує публічний порядок, адже він апріорі є нікчемним. Утім існує також низка обмежень щодо вільного волевиявлення сторін. На це вже зверталася увага у вітчизняних дослідженнях, наприклад, В.О.Горєвим [76, с. 10]. М.І.Брагінський та В.В.Вітрянський на пояснення цього зазначають, що безумовним елементом юридичного зв'язку сторін за укладеним правочином є весь масив імперативних цивільно-правових норм [47, с. 14-15]. У резонанс цьому В.С.Мілаш зазначає, що обмеження договірної свободи здійснюється за допомогою імперативних норм, тобто норм, які діють проти волі сторін та виключають їхню автономію у вирішенні того чи іншого питання [228, с. 36]. Отже, спрощено, імперативні норми так чи інакше обмежують вільне волевиявлення сторін договірного процесу. Далі розглянемо докладно, як і чому так відбувається, якими критеріями та пріоритетами має користуватися законодавець, щоб застосовувати такі обмежувальні заходи щодо учасників договірних відносин.

Як уже йшлося вище, в літературі було визначено *обмеження щодо волевиявлення сторін договору*, яке безпосередньо стосується свободи договору. Зокрема, М.І.Брагінський та В.В.Вітрянський слушно зазначають, що індивідуальна свобода, яка становить основу договорів, є відносною. Приймаючи відповідне рішення, громадяни та юридичні особи мають керуватися законами, які виступають у ролі обмежувачів свободи договорів. Ці дослідники поділили обмеження в договірному праві на негативні та позитивні. Перші вказують на визначені законом випадки, між ким та які договори укладатися не можуть, другі мають на увазі обов'язкове укладення договорів чи включення до них певних умов [47, с. 128-133]. Поділ обмежень у договірному праві щодо волевиявлення учасників на негативні та позитивні із зазначеним вище змістом вважаємо

доречним, адже він дозволяє побачити дві грані обмеження волевиявлення: неможливість укладення договору в одних випадках, визначених законом, та обов'язковість – в інших.

М.І.Брагінський та В.В.Вітрянський пишуть, що обмеження свободи волевиявлення в договорах виявляються в тому, що законодавець може покладати на сторони обов'язок укласти договір або надає сторонам можливість обрати лише певну модель договору чи формулює обов'язкову для сторін редакцію певної договірної умови, чи, навпаки, забороняє включення в договір певної умови, виключає можливість певних категорій суб'єктів укладати договори тощо. Називається й обумовленість таких обмежень у договірному праві: інтереси слабкої сторони у договорі, інтереси третіх осіб (передусім реальних і потенціальних кредиторів), а також захист правопорядку чи інших, що мають суспільне значення, цінностей [47, с. 72].

А.Д.Корецький пише, що обмеження в договірному праві для однієї із сторін (у формі нав'язування таких умов, на які ця сторона вплинути не може) має спонукати обмеження для іншої сторони [172, с. 162]. Як підтвердження цієї позиції можна навести правочин, що визнається недійсним через збитковість для однієї із сторін. Згідно зі ст. 233 ЦК України, правочин, який вчинено особою під впливом тяжкої для неї обставини і на вкрай не вигідних умовах, може бути визнаний судом недійсним незалежно від того, хто був ініціатором такого правочину. Більше того, сторона, що скористалася тяжкою обставиною, зобов'язана відшкодувати другій стороні збитки і моральну шкоду, завдані їй у зв'язку з вчиненням цього правочину. Як відзначають із цього приводу М.І.Брагінський та В.В.Вітрянський, здавна існують правила, що захищають інтереси слабкої сторони, зокрема тієї, яка змушена була продати свою річ через важкі обставини, та припускають оспорювання договору за цією обставиною [47, с. 72]. Звичайно, свобода договору для сторони, що зловживає тяжкою обставиною, внаслідок якої інша сторона вимушена укласти договір, обмежується для охорони прав та інтересів сторони, з боку якої існує тяжка обставина. Вище ми говорили про те, що обмеження виконують функцію

охорони прав суб'єктів цивільних відносин. Оскільки ця риса є універсальною щодо обмежень майнових прав фізичних осіб, вона, як бачимо, цілком поширюється й на договірні відносини.

Т.В.Боднар [45, с. 122-123] визначила прояви обмеження волевиявлення сторін договору законом, передусім, коли йдеться про публічні договори:

1) власне публічні договори (ст. 633 ЦК України). Очевидно, мається на увазі неможливість відмовити у продажу товару, виконанні робіт або наданні послуг кожному, хто за цим звернеться, крім відсутності можливості для цього (наприклад, через відсутність товару) – *вставка наша* – Є.М. Дуже добре визначив зумовленість таких обмежень Й.О.Покровський. Він зазначав, що кожен вправі розраховувати, що ті послуги, які надаються публіці взагалі, будуть надані й йому; відкриття підприємства для публіки має бути пов'язане й із відповідним обов'язком [286, с. 250]. Отже, передумова таких обмежень у публічних договорах щодо вільного волевиявлення особи, яка продає товари, надає послуги, виконує роботи, зумовлена правами іншої сторони – споживача, яка має право розраховувати на укладення з нею публічного договору.

Як правильно підмічають М.І.Брагінський та В.В.Вітрянський, для осіб, що звертаються за товарами, роботами чи послугами, залишається можливість вступати в договірні відносини за власною волею [47, с. 169]. Цьому обмеженню сприяє й законодавство. Так, п. 5 ч. 2 ст. 6 Закону України «Про захист економічної конкуренції» [304] не допускає усунення з ринку або обмеження доступу на ринок (вихід з ринку) інших суб'єктів господарювання, покупців, продавців. Отже, не допускати покупців (споживачів) до товарів завдяки дії конкурентного законодавства неможливо, тому обов'язковим є укладення відповідних договорів із споживачами, і воля суб'єкта господарювання обмежена щодо їх неукладення. Так, відносно договору банківського рахунку, який є публічним, встановлено, що банк зобов'язаний укласти договір банківського рахунку з клієнтом, який звернувся з пропозицією відкрити рахунок на оголошених банком умовах, що відповідають закону. Банк не може відмовити у відкритті рахунку, крім випадків, коли банк не має можливості щодо

банківського обслуговування чи якщо така відмова допускається законом. Очевидно, що клієнт позбавлений таких обмежень і може вільно обирати будь-який банк, щоб укласти з ним договір банківського рахунку;

2) договори, в яких превалюють публічні засади (договір поставки для державних потреб, державний контракт тощо). В.В.Луць розкриває обмеження щодо обов'язкового укладення договорів. Тут обов'язок укласти договір впливає із закону, наприклад, при видачі державного замовлення, або із попереднього договору [202, с. 17]. Це знайшло відображення в чинному законодавстві, наприклад, у Законі України «Про закупівлю товарів, робіт і послуг за державні кошти» [301]. Волевиявлення державного органу при закупівлях обмежене щодо укладення договорів без процедури проведення тендерів у випадках, встановлених зазначеним законом; волевиявлення особи, яка виграла тендер, – щодо відмови укласти договір на умовах, відмінних від тендерної пропозиції (вставка наша – Є.М.);

3) договори, що укладаються на підставі правового акта органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим, органу місцевого самоврядування, обов'язкового для сторони (сторін) договору (ст. 648 ЦК України). Тут волевиявлення сторін обмежується обов'язковістю щодо укладення певного договору відповідно до цього адміністративного акта (вставка наша – Є.М.)

У літературі зустрічається позиція, згідно з якою таке обмеження є дуже широким як воно сформульоване законодавцем. Так, В.О.Горєв зазначає, що на сьогоднішній день акцептант у договорі, укладеному на підставі правового акта органу державної влади, органу влади АРК або органу місцевого самоврядування, фактично залишається незахищеним від недобросовісних умов. У зв'язку з цим пропонується закріпити у Главі 53 ЦК України право сторони договору вимагати зміни або визнання недійсною індивідуально не узгодженої умову договору, якщо всупереч вимогам добросовісності вона викликає суттєву невідповідність прав і обов'язків сторін, які виникають з договору, із заподіянням такій стороні збитків [76, с. 9]. На наш погляд, у наведеній ситуації може

виявлялись також невідповідність засадам справедливості й розумності. Адже нерозумно укладати збитковий договір, і навряд чи є справедливим, коли через збитковість договору страждають інтереси іншої сторони. Проте якщо правочин порушує конституційні права і свободи людини, зокрема право на заняття підприємницькою діяльністю, яка, звісно, передбачає одержання прибутку, такий збитковий договір може бути визнано недійсним на підставі ст. 227 ЦК України.

Крім того, оскільки договір укладається на підставі акта органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим, органу місцевого самоврядування, захист може відбуватись через визнання недійсним відповідного акта на стадії укладення договору, якщо останній порушує вимоги закону. Якщо суд визнає цей акт таким, що відповідає законну, договір має бути укладений на підставі відповідного акту і навпаки;

4) договори, що укладаються на підставі типових договорів. Як зазначав Л.Енексерус, принцип свободи договору піддався значним обмеженням із введенням компаніями в оборот договорів приєднання, стандартних форм договорів, формулярів [430, с. 11]. Волевиявлення сторін у таких договорах обмежується необхідністю укласти типовий договір за певним зразком у певних сферах цивільних відносин. Прикладом є договори про надання житлово-комунальних послуг;

5) договори, що укладаються на біржах, аукціонах, конкурсах. У таких договорах волевиявлення особи, що стала переможцем торгів, аукціону, обмежене щодо відмови укласти договір, зокрема, за ціною, відмінною від тієї, яка була запропонована нею на аукціоні (вставка наша – *Є.М.*).

У договірному праві існують гарантійні обмеження, що зумовлюють обов'язкове обслуговування речі, придбаної у продавця лише на фірмовому сервісі. Так, більшість придбаних легкових автомобілів мають за умовами гарантії обслуговуватися лише на авторизованих станціях технічного обслуговування. Отже, споживач вимушений звертатися лише на визначені станції технічного обслуговування (фірмові, дилерські) для збереження гарантії

на автотранспортний засіб. Тут є елементи обмеження волевиявлення фізичної особи – споживача – щодо укладення договорів на поточне технічне обслуговування легкового автомобіля. Такі обмеження цілком відповідають закону. Адже ч. 2 ст. 679 ЦК України встановлює, що продавець відповідає за недоліки гарантійного товару, якщо не доведе, що вони виникли після його передання покупцеві внаслідок порушення покупцем правил користування чи зберігання товару, дій третіх осіб, випадку або непереборної сили. Що ж до дій третіх осіб – інших (таких, що не є дилерськими, не сертифіковані виробником) сервісних станцій, то саме через їхні дії може виявитись певний недолік товару, за який, певна річ, у межах гарантійного обслуговування не мусить відповідати продавець чи виробник.

Таким чином, законодавець визначив коло випадків, коли волевиявлення сторін щодо укладення договору обмежується, як у перелічених вище випадках. Очевидно, що визначені законодавцем обмеження в цьому аспекті не мають тлумачитись розширено, адже кожен із наведених випадків є винятком щодо свободи договору, який зумовлюється специфікою певних правочинів чи загальноправовими вимогами. Підтвердженням цього є позиція М.І.Брагінського і В.В.Вітрянського, які визначають, що укладення договору в обов'язковому порядку є винятком із загальних правил, які закріплюють автономію волі сторін при укладенні договорів [47, с. 167].

Поряд з обмеженнями щодо обов'язкового укладення договорів є також *обмеження щодо можливості укладення договору*. Це може бути пов'язано із дотриманням вимог щодо ліцензування діяльності, квотування чи необхідності сертифікації товару. Такі обмеження встановлені в суспільних інтересах для захисту вітчизняного товаровиробника, охорони здоров'я населення, що може постраждати через вихід на ринок недоброякісних товарів.

Заборона укладення окремих договорів стосується, наприклад, деяких випадків, пов'язаних із договором дарування. Так, К.І.Забоев вказує на заборону дарування у відносинах між комерційними організаціями, коли можливість укладення договору в одного суб'єкта визначається не лише його власним

статусом, але й статусом контрагента за договором. Логіка законодавця полягає в тому, що основною метою комерційних організацій є одержання прибутку, отже це не повинно прикриватися даруванням. При цьому фізичні особи-підприємці можуть цю заборону ігнорувати [126, с. 125]. Стаття 720 ЦК України є більш лояльною у порівнянні із російським законодавцем, оскільки аналогічне обмеження сформульоване у вигляді дозволу. Зазначено, що підприємницькі товариства можуть укласти договір дарування між собою, якщо право здійснювати дарування прямо закріплено установчим документом дарувальника. Нині Декрет Кабінету Міністрів України (що за юридичною силою прирівнюється до Закону України) «Про управління майном, що перебуває у загальнодержавній власності» [320] забороняє безкоштовну передачу майна державних підприємств іншим, зокрема фізичним, особам. Отже, обмеження є передання державного майна за договорами дарування та позички.

Такі обмеження пов'язані з необхідністю нормального здійснення цивільного обороту, а також недопущенням укладення удаваних правочинів, де даруванням намагалися б прикрити інший, оплатний правочин.

В. Мілаш говорить про обмеження кількості товарів у процесі здійснення експортно-імпорتنих операцій. Йдеться про квотування, оскільки держава може накласти обмеження на сумарну кількість певних товарів, які можуть бути імпортовані з будь-яких країн, і таким чином свобода договору обмежується кількісними параметрами, які передбачені у квоті. Це потрібно для захисту економічних інтересів держави [228, с. 38]. Такі обмеження мають безпосереднє значення для фізичних осіб, оскільки останні так чи інакше виступають споживачами товарів, робіт та послуг, у тому числі й експортованих товарів. Отже, обмеження імпортерів щодо ціни чи квот на товари впливають на майнові права їх кінцевих покупців – фізичних осіб, зокрема, на можливість купити товар, кінцеву його ціну.

У виняткових випадках може застосовуватися таке обмеження щодо укладення договору, як заборона продажу. Так, Верховна Рада України заборонила Національному банку України проведення аукціонного продажу

колекції образотворчого мистецтва АТ «Градобанк», враховуючи її високу культурну цінність та необхідність її збереження для України. До речі, як обмеження заборона продажу врегульована в українському законодавстві лише щодо земельних правовідносин. Згідно з цим, право на земельну ділянку може бути обмежено шляхом заборони на продаж чи іншого відчуження певним особам протягом встановленого строку (п. «а» ч. 1 ст. 111 ЗК України). Отже, встановлюючи заборону на продаж колекції образотворчого мистецтва Акціонерного товариства «Градобанк», законодавець фактично застосував аналогію, пристосувавши обмеження, що врегульоване земельним законодавством, для врегулювання окремої ситуації з рухомим майном.

Утім встановлення обмежень за аналогією як такою вряд чи можна назвати виправданим. Адже кожне з обмежень має бути обґрунтованим, спиратися на існуючі пріоритети, задля яких встановлюються ті чи інші обмеження, тому встановлення обмежень за аналогією не є кращим прикладом їх правового регулювання.

На жаль, заборона продажу не врегульована в ЦК України, хоча, як бачимо, на прикладі з колекцією АТ «Градобанк», фактично це обмеження застосовується на практиці щодо цивільних правовідносин, проте не міститься як таке в нормах цивільного законодавства. Потрібним є більш чітке правове регулювання заборони продажу в цивільному законодавстві.

На відміну від загальних обмежень свободи договору, спеціальні обмеження існують у договірному праві завдяки окремим нормам права, що закріплені в законі та регулюють ті чи інші аспекти укладення, зміни, припинення, виконання окремих договорів. Існують також комплексні обмеження в договірному праві, які містять різні аспекти таких обмежень, однак зумовлюються певною ідеєю, що дозволяє їх виділити, наприклад, такі, що встановлюються для захисту інтересів слабкої сторони договору. Усі ці обмеження слід проаналізувати й виявити їхню специфіку.

Обмеження щодо змісту договору впливають на можливість вільного визначення сторонами договірних умов. У деяких джерелах такі обмеження прямо названо обмеженнями свободи визначення умов договору [76, с. 10]. Утім відносно формування категоріального апарату необхідно виходити з усталених теоретичних положень про те, що зміст договору становлять його умови. Це саме відображено в загальних положеннях про договір, зокрема – у ст. 628 ЦК України. Отже, відповідні обмеження в цій роботі визначаються саме як обмеження змісту договору.

Обмеження змісту договору визначаються як на загальному, так і на спеціальному рівні.

Перші стосуються змісту договору як такого. Зокрема, ст. 638 ЦК України встановлює, що сторони мають дійти згоди за всіма істотними умовами договору. Такі норми містяться й у спеціальних законодавчих актах. Наприклад, ст. 18 Закону України «Про іпотеку» містить положення, згідно з яким у разі відсутності в іпотечному договорі однієї з істотних умов він вважається неукладеним. Це обмежує вільне виявлення сторін щодо змісту, оскільки вони обов'язково мають визначити в ньому істотні умови і не можуть ігнорувати цю вимогу закону. В існуючих дослідженнях, наприклад у праці Т.А.Танаги, вже виділялися обмеження свободи формування змісту договору через необхідність досягнення домовленості сторін за істотними умовами, з чим закон пов'язує укладення договору [376, с. 104]. Такої ж позиції дотримується А.А.Лазарєв [186, с. 34]. Оскільки зміст договору формується саме через волевиявлення, такі обмеження безпосередньо стосуються волевиявлення сторін. Вимога щодо визначення сторонами істотних умов договору, що міститься у законі, спрямована на охорону інтересів учасників договірних відносин, забезпечення цивільного обороту, сприяє належному укладенню договірної правочину. При цьому сторони вільні у визначенні змісту договірних умов, але дійсно мають дотримуватись закону щодо переліку визначених ним істотних умов, зокрема, досягти домовленості щодо предмета договору.

Деякі обмеження змісту договору визначають окремі правила відносно певних договірних умов, яких мають дотримуватись сторони при укладенні договору.

Обмеження змісту, які застосовуються щодо істотних умов договору виявляються в такому:

1) обмеження щодо предмета договору.

Предмет договору має відповідати принаймні двом основним вимогам, таким як можливість та дозволеність, відповідно до чого й породжуються його подальші обмеження. Можливість вказує на те, що предмет договору існує в принципі і його можна надати. Вимозі можливості не відповідатиме будівля, яка насправді знищена пожежею [109, с. 485]. Дозволеність предмета правочину більше стосується юридичної, а не фізичної можливості укласти договір щодо певного предмета. Звідси, не будуть відповідати вимозі дозволеності правочини щодо майна, яке вилучене з цивільного обороту. Це обмеження було узагальнено ще Д.І.Мейєром, який писав, що предмет правочину повинен мати юридичне значення. Предмети, що не належать до юридичного побуту, не можуть бути предметом правочинів. Предмет правочину не повинен суперечити законам і моральності [224, с. 181-182]. Незважаючи на відсутність окремого законодавчого закріплення вимог можливості та дозволеності предмета договору, їх слід мати на увазі з теоретичної точки зору. Адже невідповідність цим вимогам так чи інакше може призводити до визнання правочину недійсним згідно зі ст. ст. 228 – 230, 234 – 235 ЦК України.

Деякі речі можуть бути предметом договорів лише за дотримання спеціальних вимог, закріплених у законі. Сюди, зокрема, належать, речі, які можуть придбаватись лише за спеціальним дозволом: зброя, літальні апарати тощо. Обмеження правочинів із цими речами диктуються міркуваннями суспільного порядку та безпеки [183, с. 95]. У літературі також зазначається про існуючі обмеження щодо придбання фізичними особами мисливських рушниць, деяких лікарських засобів. Обмеження в обороті цих речей встановлені з міркувань державної й суспільної безпеки чи з інших важливих міркувань [364,

с. 176]. Обмеження, що встановлюють обіг зброї, лікарських засобів тощо, які спрямовані на забезпечення здоров'я людини, суспільної безпеки, з часом залишилися і продовжують існувати в сучасному законодавстві, оскільки є правомірними, спрямованими на охорону не лише важливих суспільних інтересів, а й прав та інтересів фізичних осіб.

Наведені вимоги перевірені часом, вони залишаються актуальними не лише для українського, а й для європейського права. Наприклад, *за рішенням суду міста Мюнхена запропоновано операторові зв'язку, що надає доступ до Інтернету, забезпечити неможливість одержання порнографічного матеріалу з мережі Інтернету його клієнтами* [21, с. 252]. Такі обмеження, які спрямовані на виконання вимог закону щодо дотримання моральності, не є поодинокими. Так, у Франції суд наклав заборону на доступ із французької території до сайту, що пропонує до продажу нацистську символіку [21, с. 252]. Звичайно, суд керувався законодавчими вимогами, які в обох наведених випадках були порушені. Обмеження, що накладаються законом і можуть бути реалізовані завдяки судовим рішенням, зумовлені охороною інтересів суспільства, яке не може сприяти розповсюдженню продукції аморального змісту. Відповідно договір, що не відповідає вимогам моралі, не може вважатись юридично легітимним.

Існують й інші обмеження, які пов'язані з предметом договору і є властивими для окремих договірних видів.

Так, у ч. 5 ст. 576 ЦК України встановлено обмеження щодо предмета застави майнових прав. Згідно з цим, предметом застави не можуть бути вимоги, що мають особистий характер, а також вимоги, застава яких заборонена законом. Крім того, законом заборонено заставу майна, що знаходиться в сумісній власності, без згоди співвласника (ст. 578 ЦК України), тому проблематичною є застава прав, за якими має виникнути право сумісної власності на нерухомість (наприклад, застава майнових прав з інвестиційного договору, за яким право на квартиру має виникнути у подружжя) без попередньої згоди чоловіка чи дружини [253, с. 17-20]. Тут пріоритетами, заради яких встановлюються обмеження щодо

предмета договору, є врахування природи та специфіки окремих договорів та інтереси подружжя стосовно розпорядження спільним майном.

Нині предметом договорів з відчуження земельних ділянок в Україні не можуть бути землі сільськогосподарського призначення через запровадження мораторію на відчуження таких земель. Так, продовжує діяти мораторій щодо відчуження земельних часток (паїв), уперше встановлений у січні 2001 р. Унаслідок внесених змін до п. 15 Перехідних положень ЗК України від 09.02.2006 мораторій продовжує діяти [369, с. 25], чим обмежується можливість укладати договори з відчуження таких земельних ділянок. Через об'єктивні труднощі перехідного етапу ускладненим є здійснення права на відчуження земель сільськогосподарського призначення. Не до кінця сформоване підґрунтя для укладення таких правочинів. Адже за інформацією на січень 2008 р. не інвентаризованими залишаються близько третини земель у сільській місцевості, вагома частка яких припадає саме на землі сільськогосподарського призначення [138]. Певна річ, немає державних актів про право власності на такі земельні ділянки, не проведена їх ретельна оцінка. Це є суттєвою причиною, що об'єктивно ускладнює оборот таких земель, укладення відповідних правочинів. Отже, існуюча заборона на відчуження земель сільськогосподарського призначення зумовлена суспільними інтересами охорони земельного фонду України, необхідністю формування ринку землі та розробки механізмів і створення передумов його функціонування. Таким чином, виникає необхідність державного врегулювання обігу земельних ділянок та запровадження певних обмежувальних заходів щодо укладення правочинів з їх відчуження;

2) *обмеження щодо ціни договору* також слід віднести до обмежень змісту договору.

У законодавстві України в окремих випадках встановлюються певні обмеження щодо ціни договору. Вони можуть мати як визначений характер (наприклад, встановлення індикативних цін на окремі товари, роботи чи послуги), так і встановлюватися на загальному рівні. В.С.Мілаш вказує на еквівалентність як форму виявлення справедливості, що підтримується в

контексті договірної діяльності передусім за допомогою принципу захисту слабкої сторони договору [230, с. 73]. Це забезпечує обмеження щодо «кабальних», несправедливих умов договору, що зумовлюють явно нееквівалентне надання з боку іншої сторони, наприклад, через важкі для слабкої сторони обставини, які змушують укласти такий договір. Іноді соціальні пріоритети та необхідність охорони прав фізичних осіб законодавчо дозволяють регулювати ціни на нееквівалентних засадах (що компенсується для виробників товарів, робіт, послуг через дотації). Так, у ст. 9 Закону України «Про ціни і ціноутворення» сказано, що органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування, які своїм рішенням установлюють ціни (тарифи) на житлово-комунальні послуги в розмірі, нижчому від розміру економічно обґрунтованих витрат, зобов'язані відшкодувати суб'єкту господарювання різницю між затвердженим розміром ціни (тарифу) та розміром економічно обґрунтованих витрат на виробництво. Є також винятки з еквівалентності зустрічного надання, зумовлені природою окремих, так званих алеаторних, ризикових договорів.

До загальних обмежень ціни договору слід віднести, виходячи з правила про збитковість договору, явно занижену ціну, зазначену в договорі. Така ціна дозволяє вважати, що договір міг бути укладений на не вигідних умовах під впливом тяжкої обставини. Правочин, вчинений особою під впливом тяжкої для неї обставини на вкрай не вигідних умовах, може бути визнаний судом недійсним незалежно від того, хто був ініціатором такого правочину (ст. 233 ЦК України). Як зазначає французький цивіліст Євген Годеме, для застосування теорії нужди потрібно, щоб збиток терпів продавець. Особа, якій потрібні гроші, може бути змушена продати навіть за дешеву ціну, але ніколи не буває змушена купувати. Якщо ж покупець заплатив велику ціну, єдиний захист він може знайти в теорії помилки, насильства або омани [73, с. 89]. Таке обмеження в договірному праві є необхідним виходячи з міркувань захисту слабкої сторони, яка не повинна терпіти збитки через те, що інша, недобросовісна сторона, намагається скористатися вигідною для себе обставиною при укладенні договору.

У літературі слушно зазначається про звуження сфери диспозитивності у договірному праві через встановлення державних фіксованих цін та регульованих цін на ресурси, що справляє значний вплив на загальний рівень і динаміку цін, а також на продукцію і послуги, які мають важливе соціальне значення для населення. Крім того, при встановленні цін на товари, що експортуються, вітчизняні підприємці у певних випадках повинні дотримуватися індикативних цін [228, с. 38]. Як бачимо, обмеження щодо вільного встановлення ціни договору є значними і вони обумовлюються передусім суспільними інтересами (охорона прав споживачів, недопущення соціальної напруженості, регулювання експорту товарів тощо).

Існують і спеціальні обмеження щодо ціни окремих договорів. Так, ціна договору соціального найму житла обмежується у ЖК України, і згідно з цим ставки квартирної плати з розрахунку за один квадратний метр жилої площі визначаються Кабінетом Міністрів України, на що справедливо звертається увага в літературі [361, с. 236];

3) обмеження майнових прав фізичних осіб, пов'язані зі строком договору, також зустрічаються в законодавстві. Умовно їх можна поділити на загальні та спеціальні обмеження майнових прав фізичних осіб, пов'язані зі строком договору. До перших належать загальні обмеження строку договору, що стосуються всіх договорів. Так, згідно з ч. 1 ст. 635 ЦК України сторони будь-якого попереднього договору зобов'язуються протягом певного строку (у певний термін) укласти договір в майбутньому (основний договір) на умовах, встановлених попереднім договором. Таке обмеження щодо можливості не укласти основний договір у строк, визначений основним договором, стосується будь-якої зі сторін попереднього договору. Воно охороняє інтереси добросовісної сторони попереднього договору, а також спрямоване на забезпечення цивільного обороту, в чому простежується також суспільний інтерес.

Зауважимо, що окремі обмеження майнових прав фізичних осіб, пов'язані зі строком договору, також зустрічаються в цивільному законодавстві. Так, ст. 763 ЦК України встановлює обмеження, пов'язане зі строком у договорі найму,

укладеному на невизначений строк. Згідно з цим, розірвання договору найму, укладеного на невизначений строк, і відповідне припинення договірних обов'язків (зокрема, сплати ціни, повернення майна) може відбутися не відразу ж після того, як цього зажадає одна зі сторін, а лише після того, як попередить про це другу сторону за один місяць, а у разі найму нерухомого майна – за три місяці.

Отже, законодавець у ряді випадків встановлює ті чи інші обмеження у договірному праві, що пов'язані зі строком договору. Такі обмеження впливають на виникнення, здійснення та припинення договірних прав та обов'язків і зумовлені як інтересами добросовісної сторони, так і суспільними інтересами, зокрема, необхідністю зміцнення цивільного обороту.

Переходячи до інших обмежень, слід зазначити, що досить велику групу з них становлять *обмеження в суб'єктному складі*. Вони є досить поширеними у договірному праві й впорядковують відповідні відносини через визначення тих осіб, які можуть чи не можуть брати участь у певних договорах. Вітчизняним дослідником В.О.Горєвим таке обмеження названо як обмеження вибору контрагента за договором [76, с. 10]. Однак більш точним вважаємо говорити саме про обмеження в суб'єктному складі. Адже такий підхід є більш об'єктивним, зважає на те, що саме законом встановлюються певні обмеження, які визначають суб'єктний склад окремих договорів. Утім слід зазначити, що з суб'єктивної точки зору, дійсно, як наслідок, обмеження в суб'єктному складі впливають на вибір контрагента в договорі, тому підхід В.О.Горєва з цих позицій теж є зрозумілим.

Стосовно змісту обмежень у суб'єктному складі в літературі визначається, що деякі договори можуть укладатись лише за участю підприємців хоча б для однієї зі сторін, наприклад, у комерційній концесії [47, с. 128-133]. В українському законодавстві також іноді застосовується вимога щодо необхідності участі в певних договорах саме підприємців з однієї чи з обох сторін договору. Це є властивим для договору комерційної концесії, поставки, контрактації, постачання енергоносіїв через приєднану мережу, банківського вкладу та

банківського рахунку, управління майном, страхування та деяких інших. Таке бачення цілком підтверджується українським законодавством. Очевидно, через вимогу щодо суб'єкта договору як суб'єкта підприємницької діяльності, враховуються і загальносуспільні інтереси, і інтереси інших уповноважених осіб. З одного боку, окремі договори за самою своєю природою передбачають участь у них спеціальних суб'єктів-підприємців, які можуть шляхом участі в договорах забезпечити цивільний оборот у певних сферах (постачанні енергоресурсів через приєднану мережу, поставки товарів, страхування тощо). З другого боку, спеціальний порядок реєстрації підприємницької діяльності забезпечує охорону прав споживачів товарів, робіт, послуг, дозволяє досягти якості їх надання, оскільки підприємці мають досвід праці у певній сфері діяльності чи залучають осіб, що мають такий досвід, на підставі трудових угод.

Окремі договори мають обмеження в суб'єктному складі, згідно з якими сторонами чи стороною може бути лише фізична особа. Видається правильним бачення дослідників, які зазначають, що такі обмеження можуть бути пов'язані з метою договору. Так, якщо мова йде про роздрібну купівлю-продаж, ці договори мають задовольняти побутові потреби. В іншому випадку це не є договір про роздрібну купівлю-продаж й до нього мають застосовуватись норми про підряд [47, с. 133]. Тут законодавець дбає про захист слабшої сторони – споживача, яким виявляється фізична особа, відповідно до чого вона підпадає під дію спеціального законодавства про захист прав споживачів. Таким чином охороняються майнові права фізичної особи та забезпечується їх доступний захист. Щодо інших договорів, як, наприклад, довічного утримання, також встановлюються обмеження в суб'єктному складі, згідно з чим відчужувачем за цим договором може бути лише фізична особа. Про це вже відзначалося у літературі [240, с. 214], утім зазначена вимога щодо відчужувача не була визначена як обмеження. Головним стосовно цього обмеження є мета такого договору як довічне утримання (догляд). Адже доглядати взагалі можна лише фізичну особу.

Інші договори, участь у яких передбачена лише для фізичних осіб, також мають відповідні обмеження виходячи з мети використання майна. Так, житло призначене для проживання фізичних осіб і виконує важливу соціальну функцію, яка є складовою права на достатній життєвий рівень. Отже, мешкати в житлі може лише фізична особа, й відповідні обмеження на забезпечення цього встановлені щодо договору найму (оренди житла) в ч. 2 ст. 813 ЦК України.

В інших випадках обмежень у суб'єктному складі окремо визначаються ті суб'єкти, які не можуть брати участь у певних договорах. Так, В.В.Луць наголошує, що за договором управління майном управителями не можуть бути державні органи та органи місцевого самоврядування [202, с. 18]. Це пов'язано з особливим довірчим характером відносин, що виникають між сторонами. Крім того, за договором довірчого управління майном управитель відповідно до закону має бути суб'єктом підприємницької діяльності. Певна річ, державні органи та органи місцевого самоврядування, які виконують організаційно-розпорядчі функції у сфері державного управління, не можуть одночасно виконувати невластиві їм підприємницькі функції з управління майном. Останні для державних органів є неспецифічними в силу тих завдань, що поставлені перед ними державою. За договором управління майном, управителями не можуть бути й особи, які не є суб'єктами підприємницької діяльності, адже управління майном означає одержання систематичного прибутку, що передбачає реєстрацію управителя як суб'єкта підприємництва.

Окремі обмеження в суб'єктному складі договорів стосуються фізичних осіб, які не є громадянами України. Так, згідно зі ст. ст. 22 та 81 ЗК України, заборонено придбавати землі сільськогосподарського призначення іноземними громадянами, особами без громадянства. У випадку успадкування такими особами землі вона має бути відчужена протягом одного року [369, с. 25]. Як відомо, право власності на землю згідно з Конституцією України (ст. 13) здійснюється Українським народом, тому такі обмеження встановлюються в суспільних інтересах.

До обмежень у суб'єктному складі потрібно віднести й ті, що ускладнюють можливість здійснення продажу речі будь-якій особі у договорах купівлі-продажу та оренди, що відбувається через існування права переважної купівлі.

Окремі дослідники, наприклад, Н.І.Майданик, слушно зазначають, що порушення права переважної купівлі породжує вимогу про переведення на привілейовану особу прав покупця, в результаті чого умови договору купівлі-продажу зберігають свою чинність, але змінюється суб'єктний склад договору. Отже, правовий наслідок порушення цього права полягає в можливості зміни осіб у зобов'язанні на підставі рішення суду [210, с. 849]. Якщо учаснику спільної часткової власності тут надаються деякі привілеї, які полягають у можливості переважно перед іншими особами купити майно, що є об'єктом спільної часткової власності, то на особу як на продавця, що продає свою частку, накладається відповідне обмеження на продаж будь-якій особі цієї частки. У літературі слушно наголошується, що учасники спільної часткової власності не можуть заборонити продаж частки взагалі [210, с. 851]. Дійсно, слід підкреслити, що у праві переважної купівлі йдеться не про позбавлення права продати частку іншій особі, ніж учасник спільної часткової власності, а саме про обмеження. Адже у разі попередження всіх учасників часткової власності про продаж та при відмові їх від права переважної купівлі чи невикористанні ними цього права певний час, майно може бути продано іншій, ніж учасник часткової власності, особі.

Продавець – учасник права спільної часткової власності – первісно обмежений у тому, щоб продати частку в цьому майні іншій, ніж учасник права спільної часткової власності, особі. Свобода договору тут виявляється в тому, що коли учасників спільної часткової власності декілька, продавець може запропонувати купити частку будь-кому з них на свій вибір, а у разі його відмови продовжувати самостійно обирати, кому з інших учасників часткової власності запропонувати купівлю частки й у якій послідовності звернутись до кожного з них.

Зазначене обмеження тісно пов'язане з обмеженням у праві власника, який бажає продати свою частку розпоряджатися своїм майном. Так, Д.С.Демидова відносить право переважної купівлі до обмежень права розпорядження майном як обмежень права власності. Вона пише, що в такому обмеженні прав власника, як вибір партнера для продажу частки у праві власності, зацікавлені власники інших часток. Їхнє прагнення збільшити свою частку чи стати єдиним власником житла цілком узгоджується з розумними, охоронюваними законом інтересами, для забезпечення яких можуть запроваджуватись обмеження здійснення права [103, с. 68]. Питання про віднесення обмежень, що виявляються при праві переважної купівлі, до обмежень у договірному праві чи до права власності, дійсно, не позбавлене дискусійного характеру. Пов'язано це з тим, що, як відзначає В.С.Мілаш, свободу договору традиційно пов'язували зі свободою приватної власності, оскільки розпорядження власника речами, як правило, виражається в договірній формі [230, с. 65]. Утім стосовно суті питання більш правильною вважаємо думку Н.І.Майданик, яка визначає право переважної купівлі як обмеження права продажу [210, с. 851]. Ця позиція є більш точною і ось чому. Наявність права власності у продавця є лише передумовою вступу в договірні відносини. При цьому власник, що є учасником спільної часткової власності, не обмежується у праві продажу як такому. Він, як власник, може укласти договір щодо своєї частки, тому відносно способів розпорядження своїм майном учасник часткової власності не обмежений, оскільки може цю частку продати, обміняти, подарувати тощо.

Саме коли учасник часткової власності обрав спосіб розпорядження своїм майном через купівлю-продаж, він, як продавець, обмежується у праві вибору покупця, оскільки має запропонувати купити частку іншим учасникам спільної часткової власності переважно перед іншими особами. Це вже є спеціальні правила продажу цього майна. Статус продавця, в якому тут виступає особа при виборі покупця, вказує на те, що йдеться саме про обмеження суб'єктного складу договірних відносин купівлі-продажу. Отже, це обмеження передусім пов'язане зі статусом продавця, а опосередковано (щодо договірних відносин) – зі статусом

учасника спільної власності. Тому йдеться про обмеження в договірному праві, оскільки тут уже наявним є майновий оборот, тобто динаміка цивільних відносин, а саме – питання укладення договору купівлі-продажу майна, де частка в спільній власності (як майно, що формує домовленість з приводу предмета договору) має перейти від однієї особи, що виступає продавцем, до іншої особи – покупця. Перехід права власності тут є правовою метою укладення договору, але не обмежуючим фактором, як це є в обмеженнях права власності. Останнє опосередковано підтверджується за принципом «від зворотного» деякими дослідниками. Так, О.Є.Блінков, аналізуючи право переважної купівлі успадкованого майна спадкоємцями, які не одержали свою частку у спадщині в натурі (закріплене у ст. 751 Цивільного закону Латвії), наголошує, що право переважної купівлі надає перевагу щодо купівлі, але не є спадковим [43, с. 29]. Отже, це право цілком можна вважати договірним і таким, що обмежує майнові права інших осіб на купівлю доти, поки особа, яка має право переважної купівлі, не відмовиться від купівлі чи утримається від здійснення цього права протягом певного строку. Утім варто визнати, що відносини власності та договірні відносини щодо відчуження майна пов'язані між собою, що лежить в основі різних наукових позицій стосовно належності права переважної купівлі до одного з цих інститутів.

Інше право, близьке за спрямованістю до права переважної купівлі, встановлено в ч. 2 ст. 777 ЦК України. Там зазначено про право наймача, який належно виконує свої обов'язки за договором найму (оренди), у разі продажу речі, переданої у найм, переважно перед іншими особами придбати її. Це право зумовлено тим, що наймач під час користування річчю зникає до неї, дбає про річ, підтримує її в належному стані, отже, в нього цілком зрозуміло виникає право переважно перед іншими купити цю річ, якщо вона буде продаватися. Не виключено, що це зроблено законодавцем також для стабільності цивільного обороту, щоб уникнути конфлікту інтересів між новим власником та наймачем, що користується річчю в силу договору найму. Позиція, що призначення інституту переважної купівлі обґрунтовується інтересом і потребами обороту,

знаходить своє підтвердження в літературі [210, с. 849]. Право наймача на переважну купівлю майна, яке він наймає, підтверджує віднесення переважної купівлі до обмежень у договірному праві, адже продавець обмежений у виборі контрагента через переважне право купити майно наймачем.

Сьогодні в судовій практиці іноді зустрічається незаконне обмеження осіб у праві переважної купівлі, ігнорування цього права, яке, до речі, цілком правильно захищається через суд. Так, 12 вересня 2007 року колегія Судової палати у цивільних справах Верховного суду України прийняла ухвалу, що підтверджує право переважної купівлі наймача згідно з ч. 2 ст. 777 ЦК України. При розгляді в судовому засіданні справи за позовом Особи 1 до Акціонерного товариства «Продторг» (Особа 2) було встановлено таке. У грудні 2005 року позивач пред'явив у суді позов до Особи 2 про визнання права купівлі частки приміщення, переведення прав та обов'язків покупця за договором купівлі-продажу.

30 грудня 2004 року між позивачем та відповідачем було укладено договір оренди нежитлових приміщень, за яким було передано в оренду 115 кв. м. нежитлових приміщень до 29 грудня 2005 року.

9 листопада 2005 року відповідач на підставі договорів купівлі-продажу, посвідчених приватним нотаріусом Горлівського міського нотаріального округу та зареєстрованих під № 9814 та 9811, продав зазначені приміщення іншим особам, ігноруючи право переважної купівлі наймача.

Рішенням центрально-міського районного суду міста Горлівки Донецької області позов було задоволено й визнано за позивачем переважне право купівлі нежитлового приміщення, право позивача щодо купівлі нежитлових приміщень, що складали 17/100 ідеальних часток вбудованого приміщення у м. Горлівка, та переведено на позивача права та обов'язки покупця за договорами купівлі-продажу вищезазначеного вбудованого приміщення.

Рішенням апеляційного суду Донецької області від 25 грудня 2006 року рішення районного суду було скасовано й постановлено нове, яким у позові позивачеві відмовлено.

У касаційній скарзі позивач просив скасувати рішення апеляційного суду, посилаючись на неправильне застосування судом норм матеріального права, і залишити чинним рішення суду першої інстанції.

Касаційна скарга була задоволена з таких підстав.

Скасовуючи рішення суду першої інстанції й постановляючи нове про відмову в задоволенні позовних вимог, апеляційний суд виходив із недоведення позивачем у суді, що продане відповідачем за договорами купівлі-продажу нежитлове приміщення передане у найм позивачу, тому підстав для застосування ч. 2 ст. 777 ЦК України немає.

Проте з такими висновками суду погодитись не можна, оскільки вони зроблені із порушенням норм матеріального права.

Відповідно до ч. 2 ст. 777 ЦК України, наймач, який належно виконує свої обов'язки за договором найму, у разі продажу речі, переданої у найм, має переважне право перед іншими особами на її придбання.

Із матеріалів справи виходить, що 30 грудня 2004 року між позивачем та відповідачем було укладено договір оренди нежитлових приміщень. 9 листопада 2005 року відповідач на підставі договорів купівлі-продажу продав спірні приміщення. Те, що саме орендовані позивачем приміщення були продані третім особам, не заперечував у судовому засіданні й сам відповідач, це підтверджується матеріалами справи.

З огляду на це суд першої інстанції дійшов обґрунтованого висновку, що позивач належним чином виконував свої обов'язки за укладеним договором оренди і мав, таким чином, переважне право на придбання спірних приміщень.

Безпідставно скасувавши законне й обґрунтоване рішення суду першої інстанції, апеляційний суд припустився помилки в застосуванні матеріального закону.

Враховуюче викладене, рішення апеляційного суду підлягає скасуванню із залишенням рішення суду першої інстанції в силі за підстав, передбачених у ст. 339 ЦПК України.

Отже, касаційну скаргу Особи 1 було задоволено, рішення апеляційного суду Донецької області від 25 грудня 2006 року скасовано та залишено без змін рішення центрально-міського районного суду м. Горлівки від 25 липня 2006 року [263, с. 75-76].

Таким чином, право переважної купівлі, що виникає в наймача має цілком додержуватися судами при розв'язанні відповідних спорів. Суд не повинен обмежувати це право. Право переважної купівлі, що виникає в наймача, обмежує майнові права наймодавця щодо продажу майна іншим особам, і це підтверджується судовою практикою, яка формується згідно з законом.

До інших обмежень у суб'єктному складі учасників договору належить заборона банкам вступати в договірні відносини з анонімними особами (тобто забороняється відкриття анонімних рахунків) [357, с. 158]. Сьогодні, внаслідок значного обороту коштів через приватні компанії, існування проблеми «відмивання» грошей, держава змушена йти на вищезазначені обмеження для боротьби з тіньовою економікою та подібними негативними проявами. Отже, суспільна необхідність викликає додаткові обмеження в договірному праві, пов'язані з укладенням договорів, зокрема, банківського вкладу. Існують у таких обмеженнях і інші публічні інтереси, наприклад, необхідність оподаткування доходів фізичних осіб.

В окрему групу обмежень у договірному праві слід включити *обмеження односторонньої відмови від договору*. Закон, за загальним правилом, не передбачає таку відмову й дозволяє її застосування лише у випадках, спеціально застережених у договорі або законі. Таке обмеження односторонньої відмови від договору, як відзначає А.Д.Корецький, означає зміну узгодженої сторонами моделі відносин [172, с. 169]. Дійсно, модель відносин сторін у цьому випадку охоплює можливість однієї зі сторін відмовитись від договору, втім лише в окремих випадках. Тому одностороння відмова від договору в законі цілком правильно закріплена як виняток. Загальним правилом тут залишається зміна або розірвання договору за взаємною згодою сторін. Це безпосередньо стосується виконання договору, адже відмова від договору на стадії його укладення означає

неукладення договору взагалі, відсутність його як такого. Однак якщо договірний правочин укладено, закон надає обмежену можливість відмовитись від договору на стадії його виконання у випадках, передбачених законом чи договором. Так, згідно зі ст. 3.10. Принципів міжнародних комерційних договорів (УНІДРУА), сторона може відмовитися від договору або від його окремої умови, якщо в момент укладення договір або його окрема умова не виправдано утворювали надмірну перевагу для другої сторони. Отже, тут закон не в останню чергу охороняє інтереси слабкої сторони, яка не повинна виконувати договір, укладений через необізнаність, використання іншою стороною обставин, не вигідних для слабшої сторони.

Таким чином, обмеження у договірному праві цілком підпадають під дію обмежень майнових прав. Адже договір є формою товарообороту, чи, як зазначав О.А.Пушкін, договірні зв'язки є своєрідними кровоносними артеріями, які охоплюють економічний механізм та забезпечують нормальне функціонування цивільного обороту [323, с. 51]. Звісно, майновий оборот підкоряється дії правил та вимог, які ускладнюють здійснення окремих майнових прав осіб у договірній сфері, що дозволяє віднести такі обмеження до обмежень майнових прав.

У цілому слід зазначити, що обмеження в договірному праві нині мають розгалужену структуру і є різноманітними, такими, що стосуються всіх аспектів договірних відносин. Виділення таких проявів, що проведено в даному дослідженні, сприятиме їх подальшій систематизації і належному закріпленню в законодавстві України.

4.4. Обмеження майнових прав фізичних осіб щодо недоговірних зобов'язань

У сучасній українській науці цивільного права вже були спроби визначити окремі обмеження майнових прав фізичних осіб щодо недоговірних зобов'язань. Так, у літературі зазначається, що прикладом обмеження чужого права можна вважати дії особи по знищенню або пошкодженню чужої власності, якщо це було пов'язано із виконання фізичною особою своїх обов'язків, здійсненням фізичною особою права на самозахист (ст. 1169 ЦК України), поведінкою у стані крайньої необхідності (ст. 1177 ЦК України) тощо, оскільки така поведінка відноситься до випадків правомірного завдання шкоди [410, с. 374]. Утім ці проблеми не досліджувались прискіпливо, попри необхідність визначення пріоритетів встановлення таких обмежень, розуміння їхньої природи, виявлення їх особливостей серед інших обмежень майнових прав фізичних осіб. Важливість виявлення обмежень щодо недоговірних зобов'язань впливає ще з того, що недоговірні зобов'язання, врешті-решт, спрямовані на охорону приватної власності, про що зазначали М.М.Агарков [2, с. 155] та Д.М.Генкін [70, с. 174]. Тож зв'язок із майновими правами фізичних осіб тут є очевидним, тому виявлення відповідних обмежень є досить важливим та актуальним.

Для того щоб з'ясувати сутність обмежень майнових прав фізичних осіб щодо недоговірних зобов'язань передусім слід визначити їхні конститутивні риси та показати відмінності від договірних зобов'язань.

Про сутнісну різницю таких зобов'язань неодноразово наголошувалося в цивілістичній літературі. Зокрема, В.О.Тархов відрізняв ці зобов'язання за ознаками специфічної відповідальності, підставами виникнення [377, с. 286].

Як правильно зазначали К.А.Граве, А.І.Пергамент та Т.Б.Мальцман, шкода може бути заподіяна й особі, що не перебуває з особою, яка заподіяла шкоду, ні в яких договірних відносинах [81, с. 152]. Заподіяння шкоди може стати підставою виникнення відповідного недоговірного зобов'язання. Недоговірні зобов'язання якраз тим принципово і відрізняються від договірних, що перші виникають в силу закону чи через односторонні дії (оголошення винагороди, заподіяння шкоди здоров'ю), а також можуть мати в основі події (зникнення фізичної особи,

домашньої тварини), внаслідок чого може виникнути недоговірне зобов'язання через надання відомостей про це, знайдення особи тощо.

Утім недоговірні зобов'язання завжди виникають без попередньої домовленості про це їх учасників, що є загальною конститутивною рисою таких зобов'язань. На відміну від цього, договірне право базується на системі взаємопов'язаних норм, що регулюють відповідні відносини, які зазвичай виникають через узгоджене волевиявлення сторін. Отже, права та обов'язки сторін у договірних зобов'язаннях визначаються передусім за вільним взаємним волевиявленням сторін, у недоговірних зобов'язаннях це не завжди так. Дійсно, при оголошенні конкурсу особа має вільне волевиявлення, чи взяти участь у конкурсі, чи ні; особа, що оголошує конкурс, є вільною щодо ініціативи це зробити. Тут, звичайно, є елемент «свободи щодо участі в недоговірних зобов'язаннях». Проте в інших цих зобов'язаннях особа позбавлена навіть такої свободи вибору, наприклад, при виникненні зобов'язань із заподіяння шкоди. У літературі виділялися й інші особливості, що відрізняють договірні та недоговірні зобов'язання. Так, Р.А.Майданик у довірчих відносинах виділив, зокрема, договірні та недоговірні або охоронні довірчі відносини [211, с. 22]. Д.В.Боброва зазначала, що відповідними особливостями характеризуються засоби захисту суб'єктів договірних і недоговірних зобов'язань [411, с. 561]. Ф.І. Гавзе підкреслював, що договірна відповідальність протиставляється недоговірній [66, с. 66]. А.Л.Ткачук відзначав, що існує нетотожність категорії «вина» у відносинах відповідальності за порушення договірних зобов'язань та у відносинах недоговірної відповідальності [383, с. 4-5]. Звичайно, наведені особливості накладають відбиток і на відповідні обмеження, породжують їхню специфіку щодо недоговірних зобов'язань, яка потребує спеціального дослідження й надає можливість виділити обмеження недоговірних зобов'язань в окрему класифікаційну групу.

Слід відзначити, що обмеження майнових прав щодо недоговірних зобов'язань вже виділялися окремими вченими, однак докладно ці проблеми в науці цивільного права раніше досліджені не були. М.М.Агарков зокрема

вказував на існування обмежень щодо виникнення недоговірних зобов'язань. Він зважав на необхідність додержання природних підстав виникнення того чи іншого недоговірного зобов'язання, підкреслюючи, що в іншому випадку вони не виникають [2, с. 155]. Отже, підстави виникнення недоговірних зобов'язань як обмежувальні критерії для цього мають бути ретельно досліджені.

Очевидно, що через існуючу специфіку та неоднорідність недоговірних зобов'язань, до відповідних обмежень слід підходити через їхні окремі елементи, які повторюються в різних їх видах, дозволяють всебічно охарактеризувати ці зобов'язання. Це дасть змогу визначити обмеження відносно недоговірних зобов'язань з урахуванням сутності та специфіки окремих із них та особливостей, притаманних недоговірним зобов'язанням у цілому. Оскільки система недоговірних зобов'язань є взаємопов'язаною за критерієм їх виникнення без укладення договору, це дозволить знайти внутрішній взаємозв'язок відповідних обмежень і розглянути їх у єдності та взаємному доповненні певних системоутворюючих елементів та окремих проявів.

Такий підхід до недоговірних зобов'язань дозволить побудувати систему обмежень майнових прав фізичних осіб, що стосуються цих зобов'язань. Це є важливим, оскільки розмежування різних обмежень дозволить виявити окремі їх групи. Крім того, це надасть можливість з урахуванням загальних підходів та структури дослідити окремі прояви певних обмежень, зокрема обмежень відносно недоговірних зобов'язань, визначити їхню сутність в єдності та взаємозв'язку з обмеженнями майнових прав фізичних осіб.

Звичайно, тут є загальні (родові) обмеження, що стосуються всіх недоговірних зобов'язань, та спеціальні обмеження майнових прав фізичних осіб, які виявляються стосовно окремих недоговірних зобов'язань чи окремих їх груп. До перших належать обмеження щодо виникнення недоговірних зобов'язань, в яких апріорі має бути відсутньою згода між учасниками на момент виникнення зобов'язання. В іншому випадку йдеться вже про наявне договірне зобов'язання, яке має свою специфіку, зокрема, підстави виникнення, що є відмінними від недоговірних зобов'язань.

Спеціальні обмеження майнових прав фізичних осіб виникають щодо окремих недоговірних зобов'язань чи групи недоговірних зобов'язань і виявляються в різних проявах, які слід розглянути окремо крізь систему недоговірних зобов'язань.

Обмеження відносно недоговірних зобов'язань, які виникають з публічної обіцянки винагороду, об'єднані тим, що в усіх них обіцянка особи, яка пообіцяла винагороду, породжує її обов'язок сплатити винагороду особі, що виконає умови завдання. Різниця полягає в тому, що в одному випадку така обіцянка може бути зроблена без оголошення конкурсу, в іншому – з оголошенням конкурсу.

Обмеження щодо виникнення зобов'язання тут стосується того, як саме має бути зроблена обіцянка сплатити винагороду. Така обіцянка має бути публічною, тобто адресованою невизначеній групі осіб (ч. 2 ст. 1144 ЦК України) чи персонально кожному, хто виявив бажання (ч. 1 ст. 1141 ЦК України), але не одній конкретно визначеній особі. В останньому випадку йдеться про договірне зобов'язання. Тому публічність зробленої обіцянки невизначеному колу осіб чи групі осіб є вагомим фактором, що зумовлює природу цього недоговірного зобов'язання, визначає певну поведінку особи, яка обіцяє винагороду. Тобто особа, яка обіцяє винагороду, має це зробити публічно, через засоби масової інформації або іншим чином, що дозволяє донести інформацію невизначеному колу осіб (через оголошення в публічних місцях, на бігбордах тощо). Цим обмежується можливість особи, яка публічно обіцяє винагороду, щодо індивідуалізації учасників конкурсу, тобто осіб, які мають виконувати завдання, принаймні це не може бути одна наперед визначена особа. Як правило, особа, що публічно обіцяє винагороду, має прагнути розповсюдити інформацію для якомога більшого кола осіб, які можуть виконати завдання чи умови конкурсу. Адже від цього залежить швидке та результативне виконання завдання, досягнення найкращих результатів конкурсу.

Відносно обмежень тут слід виділити умови завдання, що стримують ініціативу, а іноді навіть засоби виконання завдання. Цими обмеженнями визначаються наслідки виконання завдання. Так, сплата винагороду передбачена

лише в тому разі, коли особа, яка взялася за виконання зобов'язання, виконала визначене завдання чи взяла участь у конкурсі та одержала право на винагороду за умовами конкурсу. Серед таких умов слід визначити предмет зобов'язання з публічної винагороди (зміст завдання, умови конкурсу) та строк його виконання. Дії з виконання завдання поза межами його предмета чи з порушенням визначених строків обмежують виконавця в праві на винагороду через неналежне виконання ним зобов'язання. Обмеження щодо строку поширюється на зобов'язання з публічної обіцянки конкурсу й у тому розумінні, що особа, яка виконала завдання першою, має право на винагороду, а особи, які виконали зобов'язання пізніше, можуть бути обмежені в цьому праві. Виняток може бути зроблено в разі публічної обіцянки винагороди за результатами конкурсу, де винагороду можуть отримати кілька осіб, які посядуть призові місця, якщо це визначено умовами конкурсу.

Обмеження щодо недоговірних зобов'язань, які виникають із вчинення дій в майнових інтересах іншої особи без її доручення, також мають певну специфіку.

Перш за все, серед недоговірних зобов'язань, які виникають із вчинення дій в майнових інтересах іншої особи без її доручення, слід виділити обмеження щодо умов виникнення такого зобов'язання. Такі обмеження впливають із самої природи цього зобов'язання, його сутності, що впливає зі ст. 1158 ЦК України, є важливими для його формування.

З вимог закону (ст. 1158 ЦК України) є підстави стверджувати, що дії в майнових інтересах іншої особи без її доручення не можуть породжувати відповідне недоговірне зобов'язання (у чому виявляються обмеження), коли:

1) майновим інтересам іншої особи не загрожує небезпека настання невігідних для неї наслідків. Відсутність загрози небезпеки настання невігідних для особи наслідків унеможливорює це зобов'язання й виникнення відповідних майнових прав як таке. У разі відсутності загрози майновим інтересам іншої особи «воля випадку» відсутня, і якщо особа має намір діяти в інтересах іншої

особи, то щодо цього має бути вільне волевиявлення особи, яка може, наприклад, надати довіреність на вчинення дій від її імені іншій особі;

2) немає власної ініціативи особи щодо вчинення дій у майнових інтересах іншої особи без доручення останньої. Така особливість породжена сутністю інституту дій без доручення в майнових інтересах іншої особи. Цей інститут, як відзначається в літературі, заохочує та захищає прояв однією особою турботи про справи іншої за власною ініціативою першої [183, с. 335]. На продовження цього С.П.Гришаєв зазначає, що недоговірне зобов'язання, яке виникає з дій у чужому інтересі, полягає в добровільному й цілеспрямованому вчиненні юридичних чи фактичних дій в інтересах іншої особи для одержання останньою очевидної вигоди [82, с. 415]. Власна ініціатива особи, яка має намір вчинити дії в майнових інтересах іншої особи без її доручення, є важливою, враховуючи цивільно-правову сутність цього недоговірного зобов'язання. Якщо особа має вчиняти певні дії через свої професійні обов'язки чи примусово, мова має йти про трудові, адміністративні та інші відносини, а не про цивільно-правове зобов'язання.

3) для виникнення недоговірного зобов'язання з вчинення дій у майнових інтересах іншої особи важливим є те, щоб від особи, в майнових інтересах якої вчиняються дії, не було видано довіреності особі, яка вчиняє такі дії. Тут є два аспекти, на які варто звернути увагу. По-перше, якщо особа, в майнових інтересах якої діє інша особа, прямо доручила їй здійснення певних дій, мова має йти про вчинення дій в інтересах іншої особи через доручення, адже останнє, звичайно ж, не є недоговірним зобов'язанням, і тут треба говорити про відповідний правочин, що породжує цивільні права і обов'язки. По-друге, вважаємо наявним пріоритет у тому, що в разі, коли є особа, яка має представляти інтереси іншої особи за дорученням та здатна виконувати свої повноваження, підстав для виникнення недоговірного зобов'язання з вчинення дій в майнових інтересах іншої особи без її доручення немає. Це пояснюється тим, що особа, в інтересах якої вчиняються дії, віддала б перевагу особі, що діє за дорученням перед особою, яка вчиняє такі дії за своєю власною ініціативою.

Усі ці обмеження стосуються формування сутності недоговірних зобов'язань, що виникають із вчинення дій у майнових інтересах іншої особи без її доручення. Вони мають бути дотримані, й лише тоді можна говорити про виникнення зазначеного зобов'язання і відповідних майнових прав.

Для недоговірного зобов'язання з вчинення дій у майнових інтересах іншої особи без її доручення існує також обмеження щодо здійснення своїх прав особою, яка виконує зобов'язання в інтересах іншої особи без її доручення. Тому пріоритетом, заради якого встановлюються такі, обмеження є перешкоджання знищенню чи пошкодженню чужого майна. Адже дії особи, що вчиняє їх в інтересах іншої особи без доручення, мають бути не довільними, а цілком спрямованими на збереження чужого майна від загибелі, пошкодження чи втрати, на захист майна від неправомірних посягань інших осіб, на запобігання більшим майновим втратам. Саме такі дії особи, яка без доручення вчиняє їх у майнових інтересах іншої особи, вказують на їхню правомірність. Причому вигода від дій у майнових інтересах іншої особи без її доручення має бути очевидною. Вихід особи за вказані межі перетворює її поведінку в неправомірну, таку, що не охоплюється даним зобов'язанням.

Отже, існують певні обмеження щодо недоговірних зобов'язань, які виникають із вчинення дій у майнових інтересах іншої особи без її доручення. Такі обмеження встановлюються в інтересах уповноважених осіб: власника майна та інших осіб, що мають відповідні майнові права (наймача, правомірного володільця тощо).

На відміну від попереднього недоговірного зобов'язання існують обмеження щодо виникнення зобов'язань з відшкодування шкоди при *рятуванні здоров'я та життя фізичної особи, майна фізичної чи юридичної особи*, що врегульовані Главою 80 ЦК України.

Перше обмеження щодо виникнення цього зобов'язання полягає в тому, що шкода, заподіяна фізичній особі, яка рятувала життя чи здоров'я іншої особи, має бути наявною. Це може виявлятися у шкоді здоров'ю особи, яка постраждала при рятуванні іншого життя та діяла без спеціальних на те повноважень (каліцтво,

інше ушкодження здоров'я чи смерть). Шкода, якої зазнала особа при рятуванні чужого життя, що має майновий характер, може виявлятися в пошкодженні, знищенні майна особи, що рятувала життя іншої фізичної особи. До останніх належать втрати, яких особа зазнала у зв'язку зі знищенням або пошкодженням належної їй речі, а також витрати, які особа зробила або мусить зробити для відновлення свого порушеного права (реальні збитки).

Особа, що рятувала майно фізичної чи юридичної особи, повинна діяти без відповідних повноважень і при цьому рятувати чуже майно, яке має істотну цінність, від реальної загрози. Отже, загроза майну іншої особи має бути наявною, очевидною для всіх, але не такою, що існує лише в уяві особи, яка вчиняє дії з «рятування» чужого майна. Так, *відомий випадок, коли на автозаправній станції загорівся бензовоз. Водій легковика, що заправлявся на станції, помітив це, та щоб відвести загрозу вибуху бензовоза від оточуючих, вскочив у нього і спрямував у бік урвища, куди й упала палаюча машина. При цьому водій легковика отримав опіки, був пошкоджений його одяг.* Як бачимо, в описаній ситуації є й рятування життя (здоров'я) оточуючих, оскільки палаючий бензовоз міг вибухнути й заподіяти їм шкоду, а також інші ознаки виникнення недоговірного зобов'язання з рятування здоров'я та життя. При цьому загроза останнім була наявною через небезпеку вибуху бензовоза, що загорівся. Тут є наявною і шкода у вигляді травми (опіків) та шкода майну особи, яка рятувала чуже майно (полум'ям був пошкоджений одяг). Як правило, коли йдеться про рятування життя чи здоров'я інших осіб, майнова шкода заподіюється рухомому майну особи, яка рятувала життя та здоров'я інших (одягу, взуттю). Утім може постраждати й нерухоме майно фізичної особи через розібрання стіни, даху, інших елементів житлового будинку для проникнення в житло для рятування життя та здоров'я іншої особи; цінне рухоме майно (наприклад автотранспортний засіб).

Без урахування наведених обмежень щодо виникнення зобов'язання з відшкодування шкоди при рятуванні майна фізичної чи юридичної особи, таке зобов'язання не може виникнути.

Майнові обмеження, що виникають у зв'язку з виконанням цього зобов'язання, пов'язані з необхідністю компенсації шкоди, заподіяної фізичній особі, коли вона рятувала життя чи здоров'я інших осіб. Це накладає додаткові обов'язки майнового характеру на особу, яка має компенсувати завдану шкоду постраждалій особі, що рятувала чуже життя та здоров'я.

Заслужують на увагу обмеження щодо зобов'язань із набуття, зберігання майна без достатньої правової підстави, що врегульовані у Главі 83 ЦК України. Як відзначає С.П.Гришаєв, визначальним тут є сам факт безпідставного набуття чи зберігання майна [82, с. 475-477]. Отже, причини безпідставного набуття чи зберігання майна без достатньої правової підстави не мають істотного значення для виникнення цього недоговірного зобов'язання.

Передусім, законом обмежено виникнення цих зобов'язань. Як влучно сказано про це в літературі, зобов'язання із набуття і зберігання майна без достатньої підстави (кондикційні зобов'язання) виникають у випадку, коли матеріальні блага опиняються в осіб, яким вони не належать, і основною їх метою є забезпечення переміщення таких благ до особи, яка має відповідні права на них [41, с. 13]. Отже, законом обмежено безпідставне збагачення особи за рахунок іншої, що має на майно законні права. Пріоритетом, заради якого встановлюються такі обмеження, є перешкодження привласненню чужого майна.

Наведемо показовий приклад із судової практики [123]. *Ялтинським міським судом АРК 7 березня 2007 року було постановлено рішення у справі №2-640/07 за позовом про повернення безпідставно збереженого майна. Позивачка, мотивувала свої вимоги тим, що відповідач упродовж тривалого часу, понад три роки, безоплатно і без належних правових підстав користувався належним їй майном, а саме - однокімнатною квартирою, і за цей час необґрунтовано зберіг за її рахунок суму 22 892 грн, виходячи з мінімальної орендної плати.*

Відповідач позов не визнав, пояснивши, що вселився в квартиру за згодою свого друга, після смерті якого продовжував проживати в цій квартирі до 26.08.2006 р. Позивачка та її брат весь цей час мешкали у чужих людей. Грошей

за проживання, за користування квартирою ні позивачці, ні будь-кому іншому не сплачував, лише оплачував комунальні послуги.

Відповідач посилався на те, що проживав у квартирі винятково з метою її охорони в інтересах позивачки і її брата. При цьому відповідач не стверджував, що позивачка чи її брат давали йому в будь-якій формі доручення охороняти квартиру. Оцінюючи пояснення відповідача в цій частині, суд виходив із того, що згідно зі ст. 1158 ЦК України особа має право без доручення вчинити дії для попередження неvigідних майнових наслідків для іншої особи, якщо майновим інтересам цієї особи загрожує небезпека. Однак у зазначений період квартира, яку, як він стверджує, він охороняв, юридично належала іншій особі (покупцю за визнаним недійсним договором купівлі-продажу цієї квартири), про що відповідач знав, тому не можна говорити про охорону відповідачем майна позивачки.

Проживання відповідача в зазначеній квартирі протягом дуже тривалого часу суд не визнає спрямованим на захист майнових інтересів позивачки на охорону квартири також і тому, що весь цей час позивачка разом з братом мешкала у сторонніх людей, і її майнове становище й забезпеченість житлом ніяк не покращувались і не могли покращитись унаслідок зазначених дій відповідача. Щодо пояснень відповідача в тій частині, що позивачка ніколи не вимагала від нього виселитися з квартири або сплачувати гроші за проживання, суд виходив з того, що дозвіл на проживання у квартирі, який дав відповідачу батько позивачки, втратив правове значення зі смертю останнього.

У будь-якому випадку відповідач користувався чужим майном, що було для нього очевидно, при цьому він користувався безоплатно, тобто зберігав свої грошові кошти за рахунок незбільшення грошових коштів у власника цього майна. У разі, якби відповідач оплачував користування квартирою її тодішньому юридичному власнику, з його боку не мало б місця збереження грошових коштів. Це означає, що позивачка не мала б підстав для вимог до нього в порядку ст. 1212 ЦК України, але в неї в цьому випадку виникали б підстави для пред'явлення вимог до юридичного власника відповідно до тієї ж ст. 1212 ЦК

України у зв'язку з безпідставним набуттям ним грошових коштів за її рахунок. Таким чином, суд з'ясував безпідставне збереження відповідачем грошових коштів протягом користування квартирою позивачки – три роки вісім місяців і двадцять три дні. Безпідставно збережена відповідачем сума склала 22 608,85 грн, і в зазначеній сумі позовні вимоги були задоволені.

Як впливає із закону (ст. 1212 ЦК України) та судової практики, важливим для виникнення цього зобов'язання є те, що одна з осіб має збагатитися через безпідставне отримання майна іншої особи. Отже, в однієї особи майно має вийти з володіння, в іншої – опинитися. Також набуття чи зберігання майна має бути без достатньої правової підстави. У цьому є основне обмеження щодо виникнення цього зобов'язання, яке дозволяє говорити саме про нього, але не про будь-які інші правовідносини. Як слушно зазначається в літературі, неодмінною ознакою виникнення зобов'язань через набуття майна без достатньої правової підстави є відсутність законних підстав набуття майна, що робить його безпідставним незалежно від того, чи мав місце у безпідставного набувача умисел на одержання чужого майна [82, с. 475-477]. Отже, безпідставне набуття майна має бути незаконним, що є важливою конститутивною рисою таких зобов'язань.

Тому основними обмеженнями, які мають дотримуватися щодо виникнення цього зобов'язання та відповідають його правовій природі, є такі:

1) одна з осіб має збагатитися через безпідставне отримання майна іншої особи. Як бачимо з наведеного вище прикладу з судової практики, таке збагачення може мати місце не лише через одержання коштів від іншої особи, але й через ненадання їй тих коштів, що їй належать чи на які вона має право;

2) в однієї особи майно має вийти з володіння, в іншої – опинитися. При цьому заслуговує на увагу підхід І.Е.Берестової і В.І.Бобрика про те, що вибуття майна з володіння однієї особи та одержання його безпідставно іншою можуть бути як результатом дії самого позивача (наприклад, помилкового виконання неналежного обов'язку), так і через дії набувача [41, с. 23]. В обох випадках закон обмежує безпідставного набувача в його майнових правах щодо цього

майна і надає можливість витребування цього майна від безпідставного набувача. Відсутність володіння майном в особи, якій це майно по праву належить і перебування його у володінні іншої особи є конститутивною ознакою цього зобов'язання;

3) набуття чи зберігання майна має бути без достатньої правової підстави. Причому не є важливими обставини безпідставного набуття чи зберігання майна потерпілого: чи то недбала поведінка самого потерпілого, дії інших осіб чи подія. Так, за однією зі справ Вищий господарський суд України розглядав касаційну скаргу ТОВ «Трафик» на постанову Севастопольського апеляційного господарського суду від 18.05.2006 за позовом Приватного підприємця Н. до ТОВ «Трафик» про стягнення 278287, 17 грн безпідставно отриманих коштів за недійсним договором купівлі-продажу. Суд, мотивуючи своє рішення щодо підстав виникнення зобов'язання з набуття майна без достатньої правової підстави, визначив таке: *«Положення глави 83 «Набуття, зберігання майна без достатньої правової підстави» ЦК України застосовуються незалежно від того, чи безпідставне набуття або зберігання майна було результатом поведінки набувача майна, потерпілого, інших осіб чи наслідком події»* [41, с. 126-127]. Усі ці обставини жодним чином не впливають на факт безпідставності набуття майна й однаковою мірою за їх наявності породжують відповідне недоговірне зобов'язання.

Існують обмеження щодо вибору способу виконання цього зобов'язання. Вони полягають у тому, що лише у разі неможливості повернути в натурі безпідставно набуте майно потерпілому за кондикційним зобов'язанням має повертатися вартість цього майна. Пов'язано це з тим, як пояснює Д.А.Малиновський, що в зобов'язанні, яке виникає на основі порушення певного абсолютного права, обов'язок завжди має компенсаційний характер [214, с. 134]. Таким чином, обмеження майнових прав фізичних осіб, які безпідставно набули чи зберігали майно, полягають у тому, що ці особи обмежені у виборі на власний розсуд повернути потерпілому майно чи його вартість. Отже, встановлено чіткий

порядок, коли пріоритетним є саме повернення потерпілому безпідставно набутого іншою особою майна, а не кондикція.

Більше того, особа, яка безпідставно набула майно чи зберігала його в себе, зобов'язана повернути потерпілому всі доходи, одержані нею від майна, з часу, коли така особа дізналася чи могла дізнатися про безпідставність свого володіння, а за користування грошовими коштами – сплатити відсотки.

Проте тут існують також обмеження майнових прав потерпілого, оскільки він повинен на вимогу особи, яка безпідставно набула майно чи зберігала його, відшкодувати витрати на майно, пов'язані з його утриманням. Звичайно, не повинно йтися про компенсацію потерпілим тих витрат на безпідставно набуте майно, що їх особа, яка безпідставно набула майно, вчинила у зв'язку із задоволенням власних потреб через вилучення корисних властивостей безпідставно набутого майна (наприклад, витрати на пальне для транспортних засобів, що були безпідставно набуті та використовувалися набувачами для задоволення власних потреб). У той же час, якщо утримання майна потребує через його природні властивості певних витрат, наприклад, витрати на корм для худоби, ці витрати цілком мають бути компенсовані потерпілим особою, яка безпідставно набула таке майно й утримувала його.

Існують також обмеження щодо повернення певного майна, визначеного законом, зокрема заробітної плати та інших виплат, якщо сплата здійснена добровільно при відсутності розрахункової помилки та недобросовісності з боку набувача. Це обмежує майнові права платника через неможливість за дотримання вказаних умов повернення цих коштів.

Важливим є положення закону, згідно з яким, якщо майно було набуто на підставах інших, ніж передбачені законом чи договором, то ці правовідносини регулюються за правилами про зобов'язання з набуття, зберігання майна без достатньої правової підстави. Це дозволяє поширити норми про такі зобов'язання й відповідні обмеження на всі випадки набуття майна чи його зберігання без достатньої правової підстави. Отже, законодавець фактично заповнив вакуум правового регулювання щодо одержання майна на підставах

інших, ніж вказані в договорі чи законі, визначивши норми про недоговірні зобов'язання з набуття, збереження майна без достатньої правової підстави. Цим закріплюється, що крім договору та інших підстав, визначених законом, усі інші підстави набуття майна є такими, що не мають достатньої правової підстави. Також обмежується право фізичних осіб набувати майно на підставах інших, ніж передбачені законом чи договором.

Інші обмеження щодо недоговірних зобов'язань є такими, що можна виділити за певним критерієм, проте вони стосуються певної групи недоговірних зобов'язань. До таких слід віднести обмеження щодо суб'єктного складу осіб, які мусять відшкодувати завдану шкоду, обмеження щодо обсягу недоговірної відповідальності та обмеження з «делікту створення небезпеки».

Обмеження щодо суб'єктного складу осіб, які мають відшкодувати завдану шкоду, у недоговірних зобов'язаннях виявляються в такому: коли шкода завдана фізичній чи юридичній особі незаконними рішеннями, діями, бездіяльністю посадової або службової особи органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування при здійсненні нею своїх повноважень, ця шкода відшкодовується особі, якій вона заподіяна, відповідно до ст. 1174 ЦК України, державою, Автономною Республікою Крим або органом місцевого самоврядування, але не посадовою чи службовою особою цих органів, при здійсненні повноважень якими заподіяно шкоду. Цим забезпечується відповідальність владних суб'єктів, представники яких заподіяли шкоду. При цьому ще Л.Енексерус справедливо вказував на винятковість цього правила по відношенню до правил про деліктну відповідальність взагалі. Так, він писав, що обмеження відповідальності при порушенні посадовою особою її службових обов'язків та заподіяння цим шкоди слід розуміти як *lex specialis* по відношенню до загальних приписів про делікти [430, с. 206]. Це є спеціальні правила щодо деліктної відповідальності взагалі й вони розмежовують таку відповідальність за її суб'єктами, встановлюючи її щодо держави, Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування, але не щодо посадової чи службової особи цих

органів, при здійсненні повноважень якої заподіяно шкоду. Очевидно, що мова про *lex specialis* має йти у будь-якому випадку відшкодування шкоди іншою особою, ніж та, що спричинила шкоду. Адже загальним правилом щодо недоговірних зобов'язань є відшкодування шкоди особою, що її спричинила.

Справедливим є те, що держава бере на себе обов'язок відшкодувати шкоду *у зобов'язаннях щодо врятування здоров'я та життя фізичної особи*. Така шкода має бути відшкодована державою особі, що її зазнала при рятуванні здоров'я та життя фізичної особи від реальної для неї загрози, в повному обсязі. Важливим є те, що шкода відшкодовується саме державою, адже згідно зі ст. 3 Конституції України права фізичних осіб (зокрема, права на життя та здоров'я як одні з найважливіх) становлять зміст та спрямованість діяльності держави. Отже, цілком логічним є відшкодування шкоди державою особі, що рятувала здоров'я та життя іншої фізичної особи і зазнала при цьому шкоди. Однак шкода, заподіяна фізичній особі, яка рятувала життя чи здоров'я іншої особи, має бути наявною. Це може бути шкода здоров'ю особи, що постраждала при рятуванні іншого життя та діяла без спеціальних на те повноважень, чи майнова шкода, що їй заподіяна.

Важливим є те, що фізична особа, яка рятувала життя іншої особи, має діяти без спеціальних повноважень, що обмежує дію цього зобов'язання за колом осіб. Адже якщо мова йде про особу, яка в силу посадових обов'язків рятувала життя чи здоров'я фізичної особи та при цьому зазнала шкоди, то питання компенсації регулюються через інші інститути та зобов'язання. Так, якщо постраждав працівник міліції, він може одержати відповідну компенсацію вже через обов'язкове державне страхування, яке поширюється на таких осіб, отже, про недоговірні зобов'язання щодо врятування здоров'я та життя фізичної особи мова в цьому випадку вже не йде.

Слід відзначити, що в ряді випадків особа, яка відшкодувала шкоду, безпосередньо завдану іншою особою, має право зворотної вимоги (регресу) до винної особи. Проте й тут є певні обмеження. Так, держава, що відшкодувала шкоду, завдану посадовою особою органу дізнання, попереднього (досудового)

слідства, прокуратури чи суду, має право зворотної вимоги до цієї фізичної особи *лише* у випадку встановлення в діях такої особи складу злочину за обвинувальним вироком суду щодо неї, який вступив у законну силу. Отже, якщо працівник правоохоронних органів спричинив шкоду, держава відшкодовує її потерпілому в повному обсязі, проте в ряді випадків позбавлена права на регрес до винної посадової особи органу дізнання, попереднього (досудового) слідства, прокуратури чи суду.

Якщо шкода заподіяна працівником юридичної чи фізичної особи під час виконання нею трудових або службових обов'язків, шкода відшкодовується не працівником, а самою юридичною чи фізичною особою, де він працює. Остання може в порядку регресу стягнути вартість сплаченої компенсації з особи (працівника), що безпосередньо спричинила таку шкоду.

Також до обмежень у суб'єктному складі осіб, що мають відшкодувати заподіяну шкоду, слід віднести окремі випадки відшкодування шкоди, спричиненої джерелом підвищеної небезпеки. Цю шкоду відшкодовує саме та особа, яка заподіяла шкоду, незалежно від того, правомірно чи ні вона володіла джерелом підвищеної небезпеки у момент заподіяння шкоди. Цим обмежуються майнові права постраждалої особи вимагати відшкодування шкоди від власника джерела підвищеної небезпеки (крім випадків, прямо встановлених законом), якщо ця шкода була заподіяна іншою особою, яка правомірно чи неправомірно заволоділа джерелом підвищеної небезпеки та заподіяла шкоду іншій особі чи її майну. Адже законом прямо встановлено, що шкода, заподіяна джерелом підвищеної небезпеки, відшкодовується особою, яка на відповідній правовій підставі (право власності, інше майнове право, договір підряду, оренди тощо) володіє джерелом підвищеної небезпеки. Крім того, особа, яка неправомірно заволоділа транспортним засобом, що спричинило шкоду діяльністю з його використання, зберігання чи утримання, зобов'язана її відшкодувати на загальних підставах. Цим також обмежуються майнові права особи, що спричинила шкоду джерелом підвищеної небезпеки, оскільки в неї згідно до

закону виникає обов'язок відшкодувати заподіяну джерелом підвищеної небезпеки шкоду на користь особи, якій спричинена така шкода.

Мають свою специфіку *обмеження з «делікту створення небезпеки»*, про існування яких писала Д.В.Боброва. Вона зазначила, що тут, на відміну від інших недоговірних зобов'язань, делікт виникає зі створення небезпеки [411, с. 697]. Очевидно, закріплення зобов'язань з делікту створення небезпеки у ЦК України пов'язано з регламентацією відносин, що пов'язані з правом фізичної особи вимагати усунення небезпеки, створеної внаслідок підприємницької чи іншої діяльності, яка загрожує життю та здоров'ю [415, с. 11]. Обмеження майнових прав фізичних осіб тут полягає в тому, що, на відміну від загального правила, згідно з яким деліктне зобов'язання виникає внаслідок настання шкоди як одного з необхідних елементів деліктної відповідальності, в деяких випадках лише створення такої небезпеки породжує недоговірне зобов'язання.

Так, Глава 81 ЦК України містить положення про недоговірні зобов'язання зі створення загрози життю, здоров'ю, майну фізичної особи або майну юридичної особи. Тут є потрібним існування дійсної, такої, що реально має місце, загрози, а не уявної небезпеки, стосовно якої виникло помилкове враження в особи, яка здійснювала рятувальні дії [415, с. 16]. Згідно зі ст.1163 ЦК України, не чекаючи шкодонесучих наслідків, фізична особа, життю, здоров'ю або майну якої загрожує небезпека, а також юридична особа, майну якої загрожує небезпека, мають право вимагати її усунення від того, хто її створює. Звичайно, таке положення накладає додаткові обов'язки на особу, яка створює небезпеку чи загрожує вищезначеним правам. Однак це не усуває необхідності відшкодування шкоди, якщо вона була завдана внаслідок неусунення загрози життю, здоров'ю, майну фізичної особи або майну юридичної особи. В останньому випадку цілком діють норми ЦК України про відшкодування шкоди. Отже, обмеження з «делікту створення небезпеки» ускладнюють здійснення майнових прав особи через необхідність для неї припинити діяльність, що створює небезпеку, усунути загрозу життю, здоров'ю, майну фізичної особи,

чим, відповідно, охороняються права останньої. Пріоритетом для встановлення таких обмежень є усунення загрози життю та здоров'ю людини.

Обмеження обсягу цивільної відповідальності за завдані збитки також слід віднести до обмежень майнових прав фізичних осіб. Незважаючи на загальний підхід цивільного законодавства, який виявляється в тому, що завдана шкода відшкодовується в повному обсязі, існують деякі обмеження майнових прав фізичних осіб щодо відшкодування завданої шкоди, які спеціально визначаються цивільним законодавством. Пріоритетом, заради якого встановлюються такі обмеження, є справедливе визначення майнової компенсації за завдання шкоди з можливістю її зменшення через майновий стан особи, що спричинила шкоду та обставини спричинення шкоди (наприклад, завдання її в стані крайньої необхідності).

Такі обмеження виявляються в наступному:

1) закон (ст. 1204 ЦК України) припускає зменшення судом обсягу відшкодування шкоди, заподіяної фізичною особою, залежно від її матеріального стану, крім випадків, коли шкода заподіяна злочином. Тут виявляються обмеження майнових прав фізичних осіб відносно розміру відшкодування шкоди, а обмеження майнових прав постраждалої особи полягають в ускладненні (обмеженні розміру) здійснення права вимоги до особи, яка спричинила шкоду. Така шкода відшкодовується фізичній особі, якій заподіяна майнова шкода, у зменшеному, ніж сума фактично понесених нею збитків, обсязі, якщо особа, яка спричинила шкоду знаходиться в скрутному матеріальний становищі.

З іншого боку, обмеження майнових прав фізичної особи, що заподіяла шкоду, виявляються в тому, що незалежно від того, в якому матеріальному становищі перебуває ця особа, якщо шкода заподіяна злочином, розмір відшкодування не може бути зменшеним. Цим охороняються особливо важливі суспільні інтереси, які захищаються кримінальним законодавством, і у разі заподіяння шкоди злочином шкода має бути відшкодована в повному обсязі незважаючи на матеріальний стан особи. Крім того, охороняються майнові права

особи, постраждалої від особливо небезпечних правопорушень, – злочинів, і через суспільну небезпечність такого діяння та особливу охорону законом прав, що порушені через злочин, заподіяна майнова шкода цілком справедливо має бути в цьому разі відшкодована порушником у повному обсязі;

2) згідно зі ст. 1169 ЦК України, не відшкодовується шкода, заподіяна особою при здійсненні нею права на самозахист від протиправних посягань, у тому числі у стані необхідної оборони, якщо при цьому не були перевищені її межі. Як відзначав із цього приводу О.А.Красавчиков, дії особи у стані необхідної оборони та крайньої необхідності в науці розуміються як дії правомірні. Отже, є підстави говорити про правомірні дії з боку особи, що заподіяла шкоду [176, с. 155-156]. Як справедливо зазначає Р.Б.Шишка, делікти виникають унаслідок здійснення протиправної дії (бездіяльності), що спричинила шкоду особі або майну потерпілого [409, с. 122]. Тому правомірні дії, якими є дії у стані необхідної оборони чи крайньої необхідності, цілком правомірно виключають відповідальність особи, що спричинила шкоду в цьому стані.

Упровадження цих правил за допомогою правових засобів є можливим через встановлення відповідних обмежень щодо дій у стані необхідної оборони та крайньої необхідності. По-перше, обмежуються майнові права фізичної особи, яка здійснювала протиправне посягання на особу. Вона обмежена у праві на відшкодування шкоди, оскільки при її заподіянні інша особа здійснювала право на самозахист, знаходилася у стані необхідної оборони, тобто діяла правомірно. Це обмеження спричинено суспільними інтересами, оскільки життя, здоров'я та майно осіб знаходиться під особливою охороною держави, крім того, відповідальність не настає через правомірність дій у стані необхідної оборони чи здійснення необхідної оборони. По-друге, обмежуються майнові права особи, яка здійснювала право на самозахист. Адже якщо така особа перевищить межі необхідної оборони, вона обмежується у праві не відшкодовувати шкоду, заподіяну нею іншій особі, оскільки її дії при цьому не є правомірними, і

заподіяна при перевищенні меж необхідної оборони шкода має бути відшкодована особою, що її заподіяла;

3) якщо буде доведено, що шкода, завдана особою, яка здійснює діяльність, що є джерелом підвищеної небезпеки, була заподіяна через умисел потерпілого чи через дію непереборної сили, особа, яка спричинила шкоду джерелом підвищеної небезпеки, не відповідає за неї (ч. 5 ст. 1187 ЦК України). Як слушно відзначав із цього приводу Б.С.Антимонов, залежно від обставин, груба вина потерпілого може призвести до обмеження його вимоги про відшкодування шкоди, завданої джерелом підвищеної небезпеки [24, с. 36-37]. Це є винятком із загального правила про наявність відповідальності особи, яка спричинила шкоду джерелом підвищеної небезпеки. Воно стосується обмеження майнових прав на відшкодування у потерпілої фізичної особи, яка своїми діями сприяла настанню такої шкоди, адже умисел останньої на настання в неї шкоди через джерело підвищеної небезпеки робить її дії недобросовісними. Тому така особа цілком справедливо обмежується у праві на відшкодування їй шкоди, заподіяної джерелом підвищеної небезпеки;

4) у ряді випадків обмежено майнові права фізичних осіб через встановлення порядку та обсягу відшкодування шкоди. Так, порядок відшкодування шкоди визначається окремими правилами, коли йдеться про шкоду, заподіяну каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я чи смертю (ст. 1197 ЦК України). Згідно з цим, відшкодування такої шкоди відбувається щомісячними платежами співрозмірними із середнім заробітком постраждалої особи, втраченою нею працездатністю, власною виною у заподіянні шкоди. Цим обмежуються майнові права постраждалої особи, оскільки вона не отримує відразу ж усю суму відшкодування від особи, що заподіяла шкоду. При цьому зазначені платежі розподіляються поступово, оскільки вони за сутністю спрямовані на поточні витрати з відновлення здоров'я постраждалого, отже поступові їх виплати відповідають сутності цього зобов'язання, і такі обмеження цілком обґрунтовані. Також охороняються майнові права особи, що заподіяла шкоду, коли вона не стикається з необхідністю відразу ж сплатити повну суму

відшкодування, отже ця особа може продовжувати підтримувати нормальний стан власного життя, забезпечувати рештою коштів себе та членів своєї родини. Утім за наявності обставин, що мають істотне значення, та з урахуванням матеріального становища фізичної особи, що спричинила шкоду каліцтвом, іншим пошкодженням здоров'я чи смертю, сума відшкодування може бути сплачена наперед, але не більше ніж за три роки. Це теж є зрозумілим з огляду на стан потерпілого, що може вимагати оперативного втручання, й, відповідно, в окремих випадках необхідною може бути більша за обсягом грошова допомога. При цьому має враховуватись матеріальний стан фізичної особи, що спричинила шкоду каліцтвом, іншим пошкодженням здоров'я чи смертю особи. Якщо він дозволяє одноразово зробити компенсаційні грошові виплати постраждалому чи його утриманцям у більш великому розмірі, ця сума може бути сплачена наперед. Тут обмеження щодо порядку відшкодування поступаються правам постраждалої особи, зважаючи на обставини, передусім стан потерпілого, й об'єктивну необхідність надання йому через це більш великого відшкодування відразу ж, без його розстрочення у часі.

За окремими недоговірними зобов'язаннями може обмежуватись обсяг відшкодування шкоди. Так, якщо шкода заподіяна смертю потерпілого, особам, що мають право на відшкодування, шкода відшкодовується у розмірі середньомісячного заробітку, за мінусом частки постраждалого чи працездатних членів родини. Цим охороняються права утриманців померлого, які мають право на відшкодування від особи, що спричинила смерть потерпілого.

Крім того, згідно із Законом України «Про цивільну відповідальність за ядерну шкоду та її фінансове забезпечення», відповідальність оператора ядерної установки за заподіяння ядерної шкоди обмежується сумою дві тисячі неоподаткованих мінімумів доходів громадян за кожного загиблого, а за шкоду, заподіяну майну, обмежується сумою п'ять тисяч неоподаткованих мінімумів доходів громадян, але не більше розміру фактично завданої шкоди. В останньому випадку враховується факт деякої форс-мажорності заподіяння ядерної шкоди, остаточної недослідженості фізики ядерних процесів, отже суспільство,

визнаючи ці обставини й потенційну небезпеку такої діяльності, обмежує відповідальність оператора ядерної установки за заподіяння ядерної шкоди;

5) шкода, яка має відшкодовуватися винною особою, не відшкодовується нею, якщо ця особа доведе, що шкода заподіяна не з її вини. Так, згідно із цивільним законодавством, продавець, виготівник товару, виконавець робіт (послуг) звільняється від відшкодування шкоди, якщо вони доведуть, що шкода виникла через дію непереборної сили чи порушення потерпілим правил користування чи зберігання товару (результатів робіт, послуг);

б) шкода, завдана фізичною особою, яка на момент завдання не усвідомлювала значення своїх дій та (або) не могла керувати ними, не відшкодовується. Це правило містить обмеження відповідальності особи через певний тимчасовий розлад її волі, коли вона не усвідомлювала значення своїх дій та (або) не могла керувати ними. Утім існує обмеження й щодо застосування цього правила, згідно з яким, якщо особа, що завдала шкоди, сама довела себе до стану, в якому вона не усвідомлювала значення своїх дій та (або) не могла керувати ними в результаті вживання нею спиртних напоїв, наркотичних засобів, токсичних речовин тощо, завдана такою особою шкода відшкодовується на загальних підставах. Цим охороняються інтереси уповноваженої особи, яка не має позбавлятися відшкодування заподіяної шкоди через свідоме нехтування особою, що спричинила шкоду, правилами моралі. Адже остання до настання стану, коли вона не розуміла своїх дій та не могла керувати ними, цілком могла усвідомлювати, до чого може призвести зловживання нею спиртними напоями, наркотичними засобами, токсичними речовинами. Отже, особа відповідає за наслідки, що настали через стан, коли вона не в змозі була розуміти своїх дій та не могла ними керувати, в який особа себе свідомо ввела власними діями.

Обмеження відшкодування шкоди малолітніми, неповнолітніми, особами, обмеженими у дієздатності та недієздатними у цій роботі не досліджуються, оскільки стосуються обмежень не окремих майнових прав фізичних осіб, а правового стану фізичних осіб, який має досліджуватися окремо.

У цілому слід зазначити, що обмеження майнових прав фізичних осіб щодо недоговірних зобов'язань охороняють майнові права осіб, які не перебувають у договірних відносинах. Цим цілком стримується неправомірна поведінка суб'єктів права, оскільки останні розуміють можливість настання для них негативних наслідків майнового характеру, і їхня поведінка через це формується як правомірна, спрямована на утримання від заподіяння шкоди іншій особі чи її майну. Недоговірні зобов'язання обмежують можливість привласнення чужого майна, незаконного перебування його у безпідставного набувача чи зберігача. У цьому виявляється сприяння відновленню порушеного права через повернення незаконно отриманого майна, а у разі неможливості здійснення цього через знищення чи істотне пошкодження майна – через відповідний механізм компенсацій.

Проблемою є те, що наразі не визначено пріоритети, які можуть впливати на встановлення обмежень щодо позадоговірних зобов'язань. З урахуванням викладеного в цьому підрозділі, слід визначити пріоритети, що є важливими та мають враховуватись при встановленні таких обмежень, а саме:

- *обмеження щодо виникнення недоговірних зобов'язань*. Вони мають комплексний характер відносно недоговірних зобов'язань і застосовуються щодо них завжди з урахуванням специфіки того чи іншого позадоговірного зобов'язання;

- *усунення загрози життю та здоров'ю людини* нині виділяється як чинник, що дещо обмежує майнові права фізичних осіб через необхідність утриматись від створення такої загрози, а у разі її створення – припинити негайно такі дії. Так, згідно зі ст.1163 ЦК України, не чекаючи шкоданесучих наслідків, фізична особа, життю, здоров'ю або майну якої загрожує небезпека, а також юридична особа, майну якої загрожує небезпека, мають право вимагати її усунення від того, хто її створює. Це накладає додаткові обов'язки на особу, яка створює небезпеку, та зумовлює необхідність відшкодування шкоди, якщо вона була завдана внаслідок неусунення загрози життю, здоров'ю, майну фізичної особи або майну юридичної особи;

– *перешкоджання знищенню, пошкодженню або привласненню чужого майна* як пріоритет встановлення відповідних обмежень передбачає, що права особи щодо знищення, пошкодження чи привласнення чужого майна дещо обмежуються через існування обов’язку утриматись від таких дій, що враховано в конструкціях окремих недоговірних зобов’язань, зокрема, при вчиненні дій у майнових інтересах іншої особи без її доручення (ст. 1158 ЦК України), набутті, збереженні майна без достатньої правової підстави (ст. 1212–1215 ЦК України);

– *справедливе визначення майнової компенсації за завдання шкоди з можливістю її зменшення через майновий стан особи, що спричинила шкоду, та обставини спричинення шкоди.* Така компенсація, з одного боку, не може перевищувати заподіяну шкоду. З другого боку, слід враховувати спеціальні правила, а саме можливість зменшення суми відшкодування шкоди, зокрема, залежно від матеріального стану особи, що її спричинила, через вину потерпілої особи у спричиненні їй шкоди, а також врахування стану необхідної оборони чи здійснення особою права на самозахист.

4.5. Обмеження майнових прав фізичних осіб у спадковому праві

Важливим при реформуванні спадкового права є врахування його приватноправової сутності. Вона не може бути зрозумілою без ідей про справедливість та етичність правонаступництва, які вимагають визнання і реалізації у спадкуванні соціальної цінності сім’ї, свободи приватної власності у поєднанні із соціальним тягарем власності, узгодженості перерозподільної та приватноправової функцій спадкування [414, с. 3]. Як бачимо, сутність спадкового права не позбавлена обмежувального характеру, що має враховувати інтереси членів сім’ї, соціальні пріоритети тощо.

Більше того, в сучасному спадковому праві обмеженням відводиться важлива роль. Це зумовлено суспільними інтересами, оскільки останні в

сучасному праві тісно пов'язані з дотриманням прав усіх суб'єктів права, при встановленні обмежень у спадковому праві, зокрема членів сім'ї, утриманців померлого. Отже, постає завдання узгодження права спадкування із відповідними обмеженнями. З цією метою в межах даної роботи слід проаналізувати ті прояви обмежень майнових прав фізичних осіб, що є характерними для спадкового права, з'ясувати їхню обумовленість.

Тому необхідно визначити ті обмеження, яким піддаються суб'єктивні права фізичних осіб при здійсненні ними права на спадкування, й розглянути прояви цих обмежень, класифікуючи їх за важливими складовими спадкових правовідносин. Згідно з цим, слід розглянути обмеження, яким піддаються майнові права фізичних осіб щодо складу та обсягу спадщини; які зумовлюють суб'єктний склад спадкових правовідносин; обмеження щодо свободи заповідальних розпоряджень (що впливають на права й обов'язки суб'єктів спадкових правовідносин).

Обмеження, яким піддаються майнові права фізичних осіб щодо складу та обсягу спадщини.

Слід зазначити, що держава за допомогою різного роду обмежувальних заходів традиційно в суспільних інтересах, інтересах обороту чи нормального функціонування спадкових правовідносин згідно з їх правовою природою впливає на склад спадкового майна, розширюючи чи ускладнюючи тим самим можливість особи успадковувати те чи інше майно.

Так, за радянських часів склад та обсяг майна, яке можна було успадковувати, були досить обмеженими. Що стосується складу майна, то до нього не могли входити засоби виробництва, підприємства в цілому, земля та деяке інше майно. Що ж до обсягу спадщини, то у ранні радянські часи існувала така норма: якщо вартість майна не перевищувала десяти тисяч золотих карбованців, воно допускалося до спадкування, а у разі перевищення цієї суми проводився розподіл майна, коли частка, яка перевищувала зазначену суму, переходила до держави [350, с. 18]. Певна річ, цим порушувався приватний інтерес, причому необґрунтовано, з ідеологічних мотивів досягнення

якнайбільшої концентрації майна в державній власності. Таке обмеження проіснувало досить недовго і, як пише О.В.Дзера, було скасоване постановою ЦВК і РНК СРСР від 29 січня 1926 р. [104, с. 32-33]. Близькими за спрямованістю були існуючі за радянських часів обмеження щодо кількості житлових будинків, які могли перебувати у власності фізичних осіб, і якщо особа успадковувала такий будинок, а в її власності вже перебував інший, успадкований будинок мав бути відчуженим протягом року. Такі обмеження не були обґрунтовані правовими підставами та приватноправовими законами розвитку цивільного права, отже з часом втратили свою актуальність.

Сьогодні при обмеженні складу майна керуються передусім суспільними інтересами безпеки держави та самих суб'єктів спадкових відносин. Не в останню чергу при цьому враховуються вимоги цивільного обороту та піклування про збереження природних рис тих чи інших правочинів, що допускають в одних випадках і не дозволяють в інших спадкове правонаступництво. Зокрема, обмеження тут полягають у тому, що до складу спадщини не належать вимоги померлого, які мають особистий характер, – право на пенсію, соціальні виплати, заробітна платня. Це зумовлено нормами про окремі правочини та правилами про здійснення виплат, які мають особистий характер, тісно пов'язані із особистістю кредитора. Оскільки такі вимоги природно припиняються зі смертю особи, то правонаступництво тут не настає. У літературі з цього приводу відзначається, що нашому праву не є притаманною ідея наступництва спадкоємців у особисто-правовому статусі спадкодавця [260, с. 24]. Згідно з цим, наприклад, зі смертю фізичної особи припиняється договір доручення, незалежно від того, була ця особа в ньому довірителем чи повіреним [260, с. 27]. Отже, викладені вище ідеї про неуспадкованість прав та обов'язків померлого, що мали особистий характер, цим повністю підтверджуються.

Відносно інших обмежень складу спадщини Ю.О.Заїка слушно зауважує, що у ст. 1227 ЦК України встановлено, а в окремих нормативних актах роз'яснено обмеження щодо спадкування окремого майна [130, с. 21]. Так,

відповідно до наказу МВС України №164 від 25.03.2003 [302], визначено спеціальний порядок спадкування вогнепальної зброї, боєприпасів до неї та вибухових матеріалів. Якщо хтось із спадкоємців бажає стати власником такої зброї, то вона може бути зареєстрована на його ім'я в установленому порядку. У випадках, коли серед спадкоємців немає осіб, які можуть мати або мають право на зберігання зброї, вона повинна бути у місячний строк продана або подарована особі, яка має дозвіл органів внутрішніх справ на придбання мисливської вогнепальної зброї [130, с. 57]. Близьке правило діє і в Російській Федерації, хоча там відчуження зброї необхідно здійснити протягом року [351, с. 33]. Строк в один місяць, що встановлений в українському законодавстві, бачиться більш прийнятним через небезпечність перебування зброї в осіб, які не мають на неї спеціального дозволу. Таким чином, майнові права спадкоємців обмежуються стосовно перебування в них вогнепальної зброї спадкодавця без одержання відповідних дозвільних документів на її зберігання.

Таке обмеження зумовлене суспільною безпекою, оскільки вогнепальна зброя є потенційно небезпечною, й через це цілком обґрунтованими є вимоги відносно отримання дозволу на право зберігання зброї. У літературі відзначається також, що такі обмеження пов'язані з вимогами щодо оборотоздатності майна. Так, якщо за заповітом рушниця має перейти до малолітньої особи, таке розпорядження буде нікчемним, оскільки цей спадкоємець не може одержати дозвіл на володіння, зберігання та користування таким майном. Отже, воля спадкодавця тут нездійснима через існуючі обмеження, пов'язані з оборотоздатністю речей [252, с. 39]. Очевидно, якщо майно, як-от іменна зброя, є вилученим із цивільного обороту, успадкувати його теж неможливо. Так, у літературі наведено приклад відносно морського кортика, який належав спадкодавцю як офіцеру військово-морського флоту. Ця зброя не успадковується і має бути зданою спадкоємцями у військовий комісаріат чи в органи внутрішніх справ [128, с. 86]. У Російській Федерації бойова та службова зброя померлого вилучається органами внутрішніх справ разом із приладдям, спорядженням та боєприпасами до неї [132, с. 25]. Прерогатива органів

внутрішніх справ тут є зрозумілою, оскільки саме їхні підрозділи дозвільної системи контролюють оборот зброї. А.А.Серебрякова доповнює, що не допускається спадкування бойової ручної стрілецької зброї (пістолетів) та холодної зброї, призначеної для бойових та оперативно-службових завдань, і справедливо відносить це до обмежень, пов'язаних із оборотоздатністю речей [351, с. 33]. Такий порядок певною мірою обмежує майнові права спадкоємців щодо спадкування окремих видів майна.

Слід зауважити, що обмеження на спадкування окремих видів майна зумовлені вимогами обороту та суспільної безпеки, внаслідок чого законом цілком виправдано встановлено вимогу щодо одержання спеціального дозволу на набуття та зберігання такого майна (наприклад, мисливської зброї). Утім спадкоємці, які не бажають успадковувати таке майно чи не мають можливості одержати відповідний дозвіл, не позбавлені права на відчуження цього майна в установлені строки. Від продажу зброї вони мають одержати її вартість, і цим безумовно охороняються їхні майнові права.

Окремий порядок встановлений також для успадкування державних нагород, які за відсутності належних умов зберігання можуть передаватися спадкоємцями померлого музеям. Передусім це стосується рідкісних та цінних як з історичної, так і з матеріальної точки зору орденів, наприклад, «Перемоги», який прикрашений дорогоцінними каменями. Такий порядок зумовлений необхідністю як забезпечення безпеки власників, так і поваги до суспільних інтересів, традицій, регалій, історичної спадщини, належного й гідного їх зберігання, наданням можливості широкому загалу ознайомитися з історичною спадщиною, яка має бути загальнодоступною. Цим формується належне ставлення до державних відзнак, що має велике виховне й суспільне значення, формує позитивну оцінку діяльності видатних осіб, які мали досягнення перед державою і були відзначені державними нагородами.

Обмеження щодо обсягу (кількості) майна, яке може успадковуватися сьогодні враховує піклування про охорону приватних інтересів. Нині законом не обмежена кількість та вартість майна, що може успадковуватися фізичними

особами. При цьому існує загальне правило, яке обмежує можливість при спадкуванні за законом успадковувати в різних частках. Адже існує принцип рівності спадкових часток при спадкуванні за законом [130, с. 22]. На обмеження заради прав інших спадкоємців вказував Г.Ф.Шершеневич, який писав, що частка одних спадкоємців може збільшуватися за рахунок часток, призначених для інших. Підставою такого припущення є те, що право кожного співспадкоємця поширюється на всю спадкову масу і обмежується правами інших, а тому при усуненні одних спадкоємців розширюється частка участі у спадщині кожного іншого співспадкоємця [426, с. 522]. Про це ж писав В.І.Серебровський, який наголошував, що коли є декілька спадкоємців, кожен із них є наступником усієї спадщини, який лише фактично обмежується існуванням таких же спадкоємців і тому є наступником лише у частці спадщини [350, с. 42]. Отже, саме завдяки існуванню обмежень заради інших співспадкоємців забезпечується справедливий розподіл спадщини між ними. Зняття майнових спадкових обмежень, що накладаються заради інших осіб, наприклад, через їх усунення від спадкування, дозволяє збільшити частку для спадкоємців, які успадковують майно. В.К.Дронніков відзначав, що заповідач може розпорядитися всім майном чи окремими його частками, може на свій розсуд розпорядитися предметами звичайної домашньої обстановки [112, с. 18-19]. Утім обмеження полягають у тому, що згідно з ч. 3 ст. 1241 ЦК України обмеження у заповіті для спадкоємця, який має право на обов'язкову частку у спадщині, дійсні лише щодо тієї частини спадщини, яка перевищує його обов'язкову частку.

На окреме висвітлення заслуговує обмеження відповідальності спадкоємців за боргами спадкодавця. В.І.Серебровський із цього приводу відзначав, що спадкоємці, які прийняли спадщину, відповідають за боргами спадкодавця, але не більше ніж у розмірі дійсної вартості успадкованого майна [350, с. 32]. У цьому виявляється обмеження відповідальності спадкоємця за боргами спадкодавця вартістю успадкованого майна. До речі, за дореволюційних часів (до 1917 р.) діяло інше правило, й обмеження щодо боргів спадкодавця дійсною вартістю успадкованого майна фактично не було встановлено. Так,

Г.Ф.Шершеневич відзначав, що відповідальність спадкоємця перед кредиторами за боргами спадкодавця не обмежується цінністю набутої спадщини, а поширюється на все власне майно спадкоємця, який відповідає за борги спадкодавця як за свої власні [426, с. 524]. Обмеження відповідальності спадкоємця за боргами спадкодавця дійсною вартістю успадкованого майна є таким, що відповідає принципу справедливості та розумності, адже спадкоємець не обтяжував себе боргами, які виникли в цілком дієздатного спадкодавця. Тому спадкоємець не мусить нести відповідальність за боргами спадкодавця власним, не набутим ним як спадщина майном. Проте справедливим буде також і те, що з майна, яке належало спадкодавцеві, ці борги будуть сплачені кредиторам. Не викликає сумніву, що через обмеження відповідальності спадкоємця за боргами спадкодавця охороняються майнові права спадкоємця. До речі, за німецьким правом, такі борги віднесені до боргів спадкодавця. Причому вони відділяються від боргів спадщини. До останніх належать також зобов'язання спадкодавця, пов'язані з правами на обов'язкову частку та заповідальними відказами [345, с. 40].

Існують й інші обмеження майнових прав спадкоємців щодо успадкованого майна, які допускаються заради дотримання майнових прав обов'язкових спадкоємців та відказоодержувачів. Так, майнові права спадкоємців щодо успадкованого майна залежать від майнових прав відказоодержувачів через зобов'язання перших виконати певну дію майнового характеру на користь інших вказаних у заповіті осіб (відказоодержувачів). Встановлення таких обмежень певною мірою ускладнює здійснення майнових прав спадкоємців, які не можуть повною мірою їх здійснити через необхідність вчинення дій на користь інших уповноважених осіб: відказоодержувачів та осіб, що мають права на обов'язкову частку у спадщині.

Так, обсяг спадкування майна спадкоємцями обмежений правом визначених законом осіб на обов'язкову частку в спадщині. Ю.О.Заїка відзначає, що від зобов'язань, які становлять спадщину, необхідно відмежовувати зобов'язання, які пов'язані з прийняттям спадкоємцем спадщини, а саме:

виконати заповідальний відказ чи покладення; надати сервітут третій особі тощо [130, с. 70-71]. Ця позиція заслуговує на увагу, оскільки її врахування дає можливість розмежувати різні зобов'язання, що виникають при спадкуванні. По-перше, існують зобов'язання, які включені до складу спадщини й виникли із зобов'язань спадкодавця. По-друге, існують зобов'язання спадкоємця, які невідривно пов'язані із прийняттям ним спадщини і встановлюють для нього необхідність здійснення виплат зі спадщини згідно із заповітом чи законом. Це є зобов'язання спадкоємця суто перед третіми особами, пов'язані з прийняттям спадщини та обумовлені нею.

Обов'язкова частка у спадщині впливає на зменшення успадкованого майна спадкоємцями. У літературі відзначається, що цим встановлюється розумний компроміс між принципом свободи заповіту, що надає власнику-спадкодавцю на свій розсуд визначити долю належного йому майна, та обмеженням цього принципу в інтересах родини та утриманців спадкодавця через встановлення інституту обов'язкової частки [350, с. 88]. Цим, до речі, підтверджується зумовленість обмежень щодо обсягу (кількості) майна приватним інтересом, охороною майнових інтересів інших осіб через їхню потребу в одержанні із спадщини певного майна, оскільки вони є непрацездатними або неповнолітніми, внаслідок чого перебували на утриманні спадкодавця.

Що стосується обмежень майнових прав спадкоємців, які накладають на них обов'язки у зв'язку із прийняттям спадщини, слід відзначити, що певна їх частина пов'язана із необхідністю виконання заповідального відказу. Цим обмежується вільне волевиявлення спадкоємця з користування та розпорядження певною часткою успадкованого майна, оскільки, прийнявши спадщину, він бере на себе обов'язок щодо виконання заповідального відказу. Спадкоємець має додержуватись умов заповідального відказу й не вправі ігнорувати їх. Приймавши спадщину, спадкоємець неодмінно погоджується з визначеними законом обмеженнями його майнових прав, що зумовлені заповідальним відказом. При цьому спадкоємець зобов'язаний вчинити на користь відказоодержувача певні дії майнового характеру: передати у власність чи на

підставі іншого речового права відказоодержувачеві певне майно, що входить до складу успадкованого, здійснити виплати з нього, вчинити інші дії майнового характеру, що становлять заповідальний відказ.

Також слід зазначити існування заходів з охорони майнових прав спадкоємця у зв'язку з необхідністю виконання волі спадкодавця щодо заповідального відказу. Вони полягають в обмеженні обсягу виконання заповідального відказу. Це, у свою чергу, також обмежує майнові права відказоодержувача щодо обсягу надання зі спадкового майна, на яке він може претендувати. У літературі з цього приводу слушно відзначається, що спадкоємець зобов'язаний виконати заповідальний відказ лише в межах реальної вартості майна, яке перейшло до нього, з урахуванням частки боргів спадкодавця, що припадають на це майно [130, с. 109]. Видається, що таке положення є справедливим, інакше йшлося б уже про дарування власного майна спадкоємцем відказоодержувачеві у частці, що перевищує реальну вартість успадкованого майна. Певна річ, такий правочин не заборонений законодавством. Утім такі відносини вже виходять за межі суто спадкових, адже дарування належить до окремих договорів.

Обов'язки спадкоємця за боргами спадкодавця також обмежують обсяг майна, що залишиться в спадкоємця після їх сплати. Отже, власний розсуд спадкоємця щодо розпорядження спадковим майном є обмеженим через необхідність згідно із законом додержуватись вимоги про сплату боргів спадкодавця з вартості одержаного у спадок майна.

Звичайно, такі обмеження не є безпідставними. Усі вони зумовлюються такими пріоритетами, як додержання вимог відносно оборотоздатності речей, необхідність додержуватись інтересів непрацездатних та неповнолітніх членів родини спадкодавця, інших уповноважених осіб: кредиторів спадкодавця, відказоодержувачів.

У світовій практиці відомими є певні обмеження, що встановлюються до спадкування нерухомого майна. Тут є важливим дотримання правил щодо можливості розподілу нерухомого майна у натурі, збереження його цілісності та

цільового призначення. Відповідно до цього, у ст. ст. 740 – 741 Цивільного закону Латвії при розподілі у натурі нерухомого майна, що переходить у спадок, мають дотримуватись правила, які забороняють надмірно дробити нерухомість чи взагалі проводити її поділ. Більше того, не може бути пред'явлено вимогу щодо виділу землі сільськогосподарського призначення співспадкоємцем, який не займається землеробством. Спадкоємці, які не одержують таку спадщину в натурі, після оцінки їхньої частки вправі розраховувати на сплату їм вартості такого майна, яку вони мають отримати від спадкоємців, що успадкували нерухомість у натурі [43, с. 28]. Вище вже було сказано про суспільну необхідність додержання цільового використання майна, отже, такі обмеження майнових прав щодо земель сільськогосподарського призначення є цілком виправданими. Дореволюційне право Російської імперії також мало обмеження щодо збереження майна маєтків, селянського двору та сільськогосподарських угідь. Тому зазначені обмеження не позбавлені сенсу, тим більше, що спадкоємці, які обмежені у спадкуванні нерухомого майна в натурі, одержують грошові компенсації від тих спадкоємців, які успадковують таке майно. Через це повністю додержуються майнові права на спадщину спадкоємців, що не успадковують нерухоме майно. Такий підхід слід вважати розумним і таким, що може бути опрацьованим далі з метою його втілення в українському законодавстві.

Поряд із розглянутими вище обмеженнями, яким піддаються майнові права фізичних осіб щодо складу та обсягу спадщини, існує низка *обмежень, які зумовлюють суб'єктний склад цих правовідносин.*

Не буде перебільшенням стверджувати, що право спадкування є доволі важливим для осіб і безпосередньо стосується їхніх майнових прав. При цьому слід враховувати майнові права та інтереси різних фізичних осіб та забезпечувати їх додержання на засадах соціальної справедливості та з наділенням спадковим майном членів сім'ї спадкодавця та деяких інших осіб. У той же час важливим є усунення від спадкування негідних осіб, наприклад тих, що скоїли злочин проти спадкодавця чи у зв'язку із одержанням спадщини проти

інших спадкоємців, перешкоджали спадкодавцеві у вільному виявленні його волі щодо долі належного йому майна після смерті.

Усе це вимагає закріплення в законі виважених обмежень відносно права спадкування, які б певним чином ускладнювали заради суспільних інтересів та майнових прав інших осіб здійснення цього права окремими суб'єктами цивільних відносин. Прояв суспільних інтересів при таких обмеженнях виявляється в соціальній оцінці протиправних дій – злочинів, що обмежують спадкоємців, які їх скоїли проти спадкодавця у праві на спадкування. Майнові права інших осіб як передумова обмежень впливають на право спадкування спадкоємців, які мають нести обов'язки щодо зобов'язань спадкодавця (крім тих, що є особистими) та щодо виконання спадкових розпоряджень спадкодавця.

Виходячи з актуальності визначеного вище кола питань, у науці вже були спроби виявити окремі обмеження права спадкування за суб'єктним складом. Наприклад, в окремих наукових статтях досліджувалися обмеження права розпорядження майном спадкодавцем та спадкоємцем [252, с. 38-39]. Утім нема підстав стверджувати про вичерпність та остаточну повноту і визначеність у питанні обмежень права спадкування за суб'єктним складом. Отже, слід більш докладно розглянути ті прояви обмежень права спадкування, які стосуються суб'єктів цих правовідносин та визначені чинним законодавством, і проаналізувати їх через передумови та пріоритети, заради яких встановлюються обмеження.

Не буде перебільшенням стверджувати, що, виходячи із природи спадкових відносин, головним обмеженням за суб'єктним складом у спадкових відносинах є те, що спадкодавцем може бути лише фізична особа. Це конче ускладнює можливість для юридичної особи бути спадкодавцем, фактично унеможлиблює її. Такий підхід відповідає сутності спадкових правовідносин. Адже спадкування завжди пов'язане зі смертю людини (іноді – визнанням її померлою судом), а це є ознакою, притаманною лише біологічній істоті – людині, яка є суб'єктом права, і не є притаманним юридичній особі.

У різні часи обмеження в суб'єктному складі спадкових відносин змінювалися, що пояснювалося різними пріоритетами, заради яких такі обмеження встановлювалися. Так, за радянських часів коло спадкоємців за законом було більш обмеженим, ніж воно є зараз. Фактично, до спадкування за законом тоді допускалися лише близькі родичі, а за їх відсутності, відмови чи у разі усунення від спадкування майно спадкодавця переходило до держави. Це, як пояснював В.І.Серебровський, стало наслідком пропонованих основоположниками наукового комунізму заходів, спрямованих на обмеження права спадкування, внаслідок чого був запроваджений великий податок на спадщину і було скасовано спадкування у боковому ступені споріднення [350, с. 13]. Такі заходи називалися дослідником обмеженнями, що полягали у встановленні вузького кола спадкоємців за законом, унаслідок чого такими спадкоємцями в основному були члени сім'ї померлого. За відсутності таких спадкоємців та заповіту, спадщина переходила до держави як виморочна [350, с. 19-20]. Нині такі пріоритети не є актуальними через побудову цивільного права України на приватницьких засадах.

У ЦК України визначено, що успадковувати за законом можуть особи як прямого, так і бокового ступеня спорідненості у порядку черговості. Розширення кола спадкоємців та інтеграція у світове співтовариство мають наслідком те, що учасниками спадкових відносин нині можуть бути не лише суб'єкти цивільного, але й міжнародного права, на що звертається увага в літературі [31, с. 6]. Отже, коло суб'єктів спадкових відносин нині помітно розширюється, що цілком відповідає тенденціям розвитку сучасного приватного права.

Поряд із цим традиційно існує низка обмежень у суб'єктному складі спадкових відносин. Через такий пріоритет, як додержання моральності й розумності, не можуть успадковувати особи, які навмисно позбавили спадкодавця життя чи зробили замах на нього. Обмежені у праві на спадкування після дитини особи, які були позбавлені батьківських прав. Ю.О.Заїка цілком справедливо вважає, що закликати таких осіб до спадкування було б порушенням принципів справедливості, добросовісності, розумності [129, с. 5]. Дійсно, було

б нерозумним та несправедливим наділяти майном особу, яка нехтує заради його одержання суспільною мораллю, вчиняє злочин, спрямований проти спадкодавця. Безсумнівно, суспільство негативно ставитися до таких протизаконних та аморальних проявів з боку спадкоємця щодо спадкодавця, й цілком зрозумілим є обмеження таких осіб у праві спадкування. Отже, в сучасному праві слід виділити обмеження в суб'єктному складі спадкових відносин, встановлені законом, відповідно до чого не можуть успадковувати особи, які вчинили злочин проти спадкодавця чи інших спадкоємців. Визначення зазначених обмежень відповідатиме сутності спадкування, адже діятиме презумпція, що спадкодавець не жадав би облагодіяти через наділення майном осіб, які вчинили проти нього злочин чи інші протиправні дії, що засуджуються суспільством. Таким чином, у спадкоємця, як відзначає К.Ю.Бахмуткіна, є обов'язки, що мають пасивний характер і полягають в утриманні від вчинення протиправних діянь щодо спадкодавця, будь-кого з його спадкоємців чи дій, спрямованих проти вільного волевиявлення заповідача [31, с. 7].

Усі ці міркування цілком можна поширити й на майнові права відказоодержувачів, що впливають із заповіту. Тому, безумовно, слід приєднатися до позиції тих вчених, які зазначають, що правила про усунення від спадщини негідних спадкоємців поширюються й на негідних відказоодержувачів [130, с. 113]. У цьому виявляється обмеження майнових прав на спадщину тих осіб, які через відповідні правопорушення відносно спадкодавця не успадковують його майно і не мають права на одержання майнових благ через заповідальний відказ. Розвиток цього підходу в літературі виявляється в тому, що навіть пропонується дати заповідачу право позбавити спадщини близьких родичів, негідна поведінка яких є правомірною, але водночас суперечить нормам людської моралі, та обмежити таких осіб можливістю надання їм не спадкового майна, а права на аліментування за рахунок спадкового майна [129, с. 5]. Це дозволяє стверджувати, що нині коло таких обмежень не є остаточно сформованим, і рух до їх подальшого законодавчого закріплення триває. Необхідно сказати про в цілому правильний напрямок зазначених міркувань.

Утім підхід до розширення спадкових обмежень у суб'єктному складі має бути виваженим і відповідати сутності спадкових відносин.

Існують й інші обмеження в суб'єктному складі спадкових відносин. Вони також полягають у тому, що спадкоємці подальшої черги не успадковують у разі спадкування спадкоємцями (чи хоча б одним) з попередньої черги. Ю.О.Заїка називає це принципом послідовності закликання до спадщини при спадкуванні за законом [129, с. 21]. Слід відзначити, що існування такого правила обмежує можливість для спадкоємців черги, що не призвана до спадкування, успадкувати спадщину. Утім спадкоємці наступної черги не позбавлені можливості успадкувати взагалі, а їх право щодо цього обмежене саме заради майнових прав спадкоємців попередньої черги. Адже якщо всі спадкоємці попередньої черги відсутні, відмовляться від спадщини, не приймуть її чи будуть усунуті від спадкування, цілком можливим є спадкування майна спадкоємцями наступної черги.

У свою чергу варто відзначити й обмеження в суб'єктному складі спадкоємців за законом через існування майнових прав спадкоємців за заповітом. Як відзначається в літературі, ст. 1223 ЦК України встановлює презумпцію заповіту [232, с. 285]. Отже, наявність спадкоємців за заповітом обмежує у праві на спадкування спадкоємців за законом. Утім це не усуває остаточно останніх від спадкування. Адже за відсутності заповіту, якщо заповіт буде визнано недійсним, якщо спадкоємці за заповітом відмовляться від спадщини, не приймуть її чи будуть усунені від спадкування, спадкоємці за законом мають бути закликані до прийняття спадщини після померлого спадкоємця. Однак через зазначене обмеження слід визнати певну залежність права на спадкування спадкоємців за законом від майнових прав на спадщину спадкоємців за заповітом.

Деякі обмеження за суб'єктивним складом накладаються через порядок складання заповіту. Адже скласти заповіт може лише заповідач: це не можна зробити через представника. Цим обмежується можливість для спадкодавця діяти через довірених осіб при складанні заповіту. Зазначене обмеження

впливає з самої сутності заповіту, який є особистим розпорядженням на випадок смерті фізичної особи. Підтвердження цього зустрічаються й у літературі [130, с. 75]. Передусім такий порядок складання заповіту обумовлений інтересами самого заповідача, оскільки саме він може найкращим чином виявити власну волю на випадок смерті щодо долі свого майна. Проте існування такого порядку складання заповіту зумовлено й охороною інтересів спадкоємців. При цьому охороняються майнові права на одержання спадщини осіб, які за волею спадкодавця мають одержати після його смерті нажите ним майно.

Окремим обмеженням за суб'єктним складом спадкоємців піддається можливість спадкування підпризначеним спадкоємцем, якщо зазначений у заповіті спадкоємець помре після прийняття спадщини. Щодо цього питання в науці не склалося єдиної позиції. Одні вчені стверджують, вдаючись до аналогії з давньоримським правом, що тут слід керуватися правилом фідеокомісіарної субституції. Іншими словами, згідно з цією точкою зору, цілком припускається можливість підпризначення спадкоємцю спадкоємців та можливість складання заповіту під такою умовою [260, с. 146]. Інші вчені доводять неможливість спадкування підпризначеним спадкоємцем, якщо зазначений у заповіті спадкоємець помре після прийняття спадщини, зважаючи передусім на чинне українське законодавство. Так, висловлено думку, що заповідач не може визначити в заповіті, кому повинна перейти спадщина, якщо спадкоємець, якого він призначив, помре вже після відкриття спадщини, тобто призначити спадкоємців своєму спадкоємцю і тим самим позбавити останнього права на свій розсуд розпорядитися належним йому майном на випадок смерті [130, с. 106]. Приєднуючись до останньої точки зору, слід відзначити, що тут волевиявлення спадкодавця насправді обмежується правилами про спадкову трансмісію, що визначена законом. Із цього, до речі, впливає неможливість у правочині (заповіті) встановлювати обмеження щодо майнових прав спадкоємця на розсуд спадкодавця, якщо такі обмеження не визначені прямо законом. Це підтверджується у ст. 1244 ЦК України, де сказано, що заповідач має право призначити іншого спадкоємця на випадок, якщо спадкоємець, зазначений у

заповіті, *помре до* відкриття спадщини. Отже, не визначено, що саме підпризначений спадкоємець успадковує, якщо спадкоємець, зазначений у заповіті, *помре після* відкриття спадщини. Тому останній підхід є більш відповідним українському законодавству.

Певні обмеження для спадкоємця можуть виникати в заповіті під умовою. Адже заповідач може обумовити виникнення права на спадкування у особи, яка призначена в заповіті, наявністю певної умови як пов'язаної, так і не пов'язаної з її поведінкою (наявність інших спадкоємців, проживання в певному місці, народження дитини, здобуття освіти тощо) – ст. 1242 ЦК України. Отже, спадкоємець може обмежуватись у майнових правах на одержання спадщини як за об'єктивними (що не залежать від нього), так і за суб'єктивними (що залежать від людини) обставинами. У літературі справедливо критикується існуюча редакція ст. 1242 ЦК України. Оскільки наведена норма прямо стосується обмежень майнових прав фізичних осіб, слід з'ясувати ті аргументи, що висуваються для уточнення чинної редакції зазначеної статті.

Так, Ю.О.Заїка стверджує, що коли в заповіті буде умова, згідно з якою спадкоємець має набути вищу освіту, а спадкоємець її не набув на час відкриття спадщини, то він відповідно права на спадщину не набуває. Але метою спадкодавця було те, щоб спадкоємець був освіченою людиною, й важливо аби він зробив для цього все, що від нього залежало. Також прикрим є випадок, коли умовою заповіту було визначено народження у спадкоємця дитини, але на час відкриття спадщини така дитина була зачата, проте не народжена [130, с. 119]. Тут, як зазначає Є.І.Фурса, необхідно розуміти, які обмеження є дозволеними, а які ні. Це дасть можливість уникнути невиправданого обмеження громадянських прав спадкоємців [395, с. 183]. Так, неправомірною умовою отримання спадщини для дочки є вимога укласти шлюб з певною особою, для сина – обрати певне заняття, для онука – охреститися тощо, оскільки такі умови заповіту обмежують права особи на вільне укладення шлюбу, вибір роду занять, свободу віросповідання [130, с. 122]. Отже, умова заповіту повинна не в останню чергу зважати на мету її встановлення, яка має бути законною і відповідати вимогам

моралі, додержання природних прав спадкоємців. У противному разі умова заповіту буде невинуватено та протизаконно обмежувати спадкоємця в його правах, і така умова буде нікчемною згідно з ч. 2 ст. 1242 ЦК України. Адже ч. 2 ст. 1242 ЦК України встановлює, що умова, визначена в заповіті, є нікчемною, якщо вона суперечить закону або моральним засадам суспільства. Це законодавче обмеження спрямоване на те, щоб аморальні умови не могли ставити спадкоємця в залежність під страхом неодержання ним спадщини. Так, негуманною та аморальною буде така умова заповіту, як відмова спадкоємцем від захисту своїх порушених прав у суді, адже в законі прямо визначено право кожного звернутися до суду в разі порушення його права. Тому така умова заповіту буде протизаконною, отже вона є нікчемною й не має братися до уваги, оскільки обмежити особу в її суб'єктивних правах може лише закон. Закон цілком справедливо обмежує можливість неодержання спадщини спадкоємцем за наявності в заповіті негідної, аморальної чи протизаконної умови, яка щодо спадкоємця має настати на час відкриття спадщини.

Звичайно, переліченими проявами не вичерпується проблема обмежень права спадкування щодо суб'єктного складу. Вище були висвітлені лише найбільш проблемні з них, що нині встановлені українським законодавством і тому потребують пильної уваги для додержання при їх встановленні передумов та пріоритетів, досягнення належної охорони майнових прав фізичних осіб.

Відносно подальших перспектив наукових досліджень щодо обмежень права на спадкування за суб'єктним складом, слід зазначити, що в літературі продовжують дискутуватись окремі аспекти цього питання. Так, визнається актуальною проблема розширення за соціальними ознаками кола обов'язкових спадкоємців та кола «ковзаючої» черги спадкоємців за законом [414, с. 4]. Йдеться про необхідність включення онуків у коло спадкоємців за законом, оскільки таким особам, як правило, потрібна сімейна матеріальна підтримка, одним із видів якої може стати частка у спадщини прабабків [414, с. 4]. Усе ж слід зауважити, що неповнолітніх онуків померлих бабусі, діда за законом мають утримувати батьки, які в свою чергу як діти померлих батьків отримують після

них спадщину, і якась частка цього майна йде на утримання онуків померлих діда і бабці. Із приводу цього в літературі визнається існування обмеження спрямованої відмови на користь онуків спадкоємця. Вказується, що ці особи невинуватно не визначені законом як спадкоємці, що ущемляє їх права як близьких родичів. Зазначається, що відмова від спадщини на користь онуків (якщо вони не згадані у заповіті) можлива лише у разі якщо їхній батько помер до відкриття спадщини після смерті діда (бабусі) чи протягом шести місяців не встиг цю спадщину прийняти. Утім закон надає онукам право успадковувати за правом представлення, і вони можуть успадковувати за заповітом [118, с. 14-15]. Вважаємо, що тут закон все ж враховує майнові права онуків, оскільки останні можуть успадковувати за заповітом чи за правом представлення. Онуки так чи інакше можуть одержати спадщину за законом як діти після смерті батьків, у тому числі частку, що була як спадок одержана їхніми батьками від діда, бабусі. Отже, про суворі обмеження майнових прав онуків щодо спадкування говорити не можна.

Окремі дослідники називають невинуватим виключення з кола обов'язкових спадкоємців непрацездатних осіб, яких утримував спадкодавець не менше року до своєї смерті, що не є родичами спадкодавця та не проживали з ним. Адже нині фактор сумісного проживання як ознака сім'ї є дещо послабленим. Тому функція спадкування утриманців не повинна диференціюватися залежно від факту спорідненості чи сумісного проживання із спадкодавцем [414, с. 4]. Порушена проблема є актуальною, оскільки нині дійсно, користуючись правом на свободу пересування, розвиток кредитно-фінансової системи, утримання можна здійснювати не за стандартним варіантом, а й на відстані щодо осіб, які мешкають в інших містах і навіть країнах. Тому це питання потребує додаткового дослідження з метою виявлення можливостей подальшого вдосконалення спадкового законодавства.

Окремі вчені порушують проблеми спадкових прав сурогатних дітей і пропонують внести відповідні зміни до законодавства для захисту прав дітей, народжених при використанні сурогатного материнства [277, с. 19]. Потребують

уточнення питання спадкування дітей як обов'язкових спадкоємців померлої особи, яка не перебувала в шлюбі з матір'ю дитини, що народилися після смерті батька [247, с. 57]. Звичайно, щодо цих питань не можна чітко визначитись у рамках даного дослідження. Названі проблеми потребують окремого глибокого опрацювання з урахуванням динаміки суспільних відносин. Вони виходять за межі суто спадкових відносин, оскільки мають спиратися на ґрунтовні пошуки тенденцій розвитку сучасної сім'ї (наприклад, СК України визнає факт сумісного проживання без укладення шлюбу й пов'язує це з виникненням спільної сумісної власності) та не зводяться лише до обмежень, які виявляються як аспект прояву цих проблем. Слід лише зазначити, що дослідження в цьому напрямку є досить актуальними як з наукової точки зору, так і щодо визначення перспектив розвитку цивільного законодавства.

З-поміж інших проявів обмежень майнових прав фізичних осіб у спадковому праві слід виділити доволі важливі з них, які стосуються *обмежень свободи заповідальних розпоряджень*. Важливість цього питання пов'язана з тим, що воно стосується не лише вільного волевиявлення спадкодавця щодо долі його майна на випадок смерті, а й прав та обов'язків усіх суб'єктів спадкових правовідносин.

Слід зауважити, що питання про обмеження свободи заповідальних розпоряджень виникло вже досить давно. Інша справа, що за різних часів в основу обмежень свободи заповідальних розпоряджень покладалися різні пріоритети, які й зумовлювали їх встановлення. А з упровадженням приватницьких засад у сучасне цивільне право це питання набуває нового розвитку з огляду на правомірність та зумовленість таких обмежень у правовій державі.

Обмеження свободи заповідальних розпоряджень визначалися ще В.І.Серебровським, який писав, що Цивільний кодекс 1922 р. істотно обмежував свободу заповідальних розпоряджень: майно не могло заповідатися особам, які не були спадкоємцями за законом [350, с. 20]. Отже, виходячи з того, що раніше за законом успадковували в основному члени родини спадкоємця, про що йшлося

вище, фактично, майно через зазначені обмеження могло залишатися в сім'ї спадкодавця чи переходило до держави. До речі, схожі тенденції спостерігаються й в інших країнах, наприклад у США. Так, В.Бернхем відзначає, що для заповідача існує істотне обмеження: він не може залишити іншого з подружжя без нічого. Як правило, закони штатів дозволяють іншому з подружжя одержати одну третину власності заповідача, навіть якщо він призначив через заповіт меншу частину [42, с. 426]. Цим охороняються права іншого з подружжя, який через родинний стан та в більшості випадків через фактичне користування майном спадкодавця за час перебування у шлюбі з ним має право на одержання частки у спадщині не менше вказаної в законі, навіть якщо інше визначено заповітом. У цьому виявляється обмеження в інтересах іншого з подружжя.

Нині в нашій державі, як відзначає Ю.О.Заїка, будь-який дієздатний громадянин може залишити за заповітом все своє майно або його частку одному чи кільком особам, які як входять, так і не входять у коло спадкоємців за законом, а також окремим організаціям чи державі [130, с. 73]. Таким чином у сучасному законодавстві значно розширено свободу заповіту щодо можливості визначення ним кола спадкоємців. Нині обмеження спадкувати особам, що не були спадкоємцями за законом, знято, й такі особи можуть бути вказані в заповіті як спадкоємці.

Задля дотримання вимог моральності, збереження сутності спадкових правовідносин та з міркувань суспільної справедливості встановлено окремі обмеження свободи заповіту, спрямовані на усунення негідних спадкоємців від права на спадщину. Так, Ю.О.Заїка виділяє обмеження свободи заповіту щодо осіб, які усуваються від спадкування [130, с. 5]. Це цілком узгоджується з думкою Г.О.Свердлика, який, говорячи про принцип свободи заповіту як інституційний принцип спадкового права, у той же час зазначав, що він зумовлений тим, що розпоряджатися майном заповідач може в межах, встановлених законом [346, с. 170]. Позиція, що свобода заповіту може бути обмежена лише правилами, прямо передбаченими законом, знаходить своє підтвердження й у інших дослідників [54, с. 43]. Закон, у свою чергу, обмежує

коло спадкоємців, усуваючи окремих із них від спадкування через їхню негідну, аморальну та протизаконну поведінку. Фактично, це імперативно встановлює обмеження розпорядження майном спадкодавцем на випадок його смерті. Цим у суспільних інтересах дещо коригується волевиявлення заповідача через надання пріоритету вимогам закону щодо усунення окремих осіб від спадкування.

Інші обмеження свободи заповіту, як зазначає Г.С.Демидова, пов'язані з тим, що слід враховувати гарантування прав на одержання майна необхідних спадкоємців (неповнолітніх та непрацездатних дітей, непрацездатних подружжя, батьків та утриманців) [103, с. 67]. Такі обмеження не є властивими лише для пострадянського законодавства. Розвиток європейського спадкового права показує, що обмеження на користь обов'язкових спадкоємців є традиційними в багатьох розвинутих країнах. Так, у Німеччині згідно з §§2303–2338 Німецького цивільного уложення передбачена обов'язкова частка для особи, що на неї претендує, але є не спадкоємцем, а лише кредитором, який має право вимагати сплати йому певної суми спадкоємцем. У Франції майно спадкодавця розподіляється на частку, що знаходиться в його вільному розпорядженні (*quotite disponible*) й може, зокрема, заповідатися спадкодавцем, та частку, що іменується резервом (*reserve*). З останньої частки майно переходить до обов'язкових спадкоємців [124, с. 11]. Очевидно, це пов'язано з тим, що спадкове право європейських континентальних держав розвивалося під впливом римського приватного права, тому основні інститути спадкового права в європейських державах мають багато схожих рис [86, с. 370]. Але правила, що враховують права членів сім'ї спадкодавця, встановлені і в законодавстві інших країн. Так, Акт про спадкування Англії 1975 р. надає право щодо призначення розумного утримання колишньому подружжю спадкодавця, його дітям та утриманцям [100, с. 30]. Попри різноманіття підходів до встановлення обов'язкової частки, слід зазначити загальну тенденцію європейського законодавства, яка свідчить про врахування обов'язкової частки у спадщині та певним чином обмеження свободи заповідальних розпоряджень. При цьому врахування інтересів соціально незахищених членів сім'ї спадкодавця, його утриманців є традиційним для

європейського права. Обмеження, що для цього встановлені в законі, охороняють майнові права обов'язкових спадкоємців та обмежують такі права інших спадкоємців, оскільки частка останніх у спадщині зменшується відповідно до обов'язкової частки. Тому встановлення таких обмежень українським законодавством цілком відповідає тенденціям розвитку європейського права, сприяє інтеграції українського права у європейське.

Про те, що правила щодо обов'язкової частки існують завдяки відповідним обмеженням, пише Б.А.Булаєвський. Він вказує на те, що правила про обов'язкову частку у спадщині є обмежувачем свободи заповіту і встановлюють межу дії принципу свободи заповіту [257, с. 33]. В інших роботах також зазначається, що свобода заповіту обмежується правилами про обов'язкову частку в спадщині, що спрямовані на забезпечення прав осіб, майнові інтереси яких не можуть бути забезпечені іншим чином з точки зору соціальної справедливості [221, с. 15]. Отже, заради інтересів інших осіб (обов'язкових спадкоємців) та суспільних інтересів додержання соціальної справедливості при розподілі спадщини закон обмежує свободу заповіту. При цьому законодавець керується гуманними інтересами необхідності врахування майнових прав утриманців та членів сім'ї. До речі, такі обмеження перевірені часом, оскільки відповідають передумовам їх встановлення. Адже вже за давньоримських часів існували «необхідні спадкоємці» (*necessarii*), наприклад, син, що був під батьківською владою на момент смерті батька [252, с. 39]. Для таких осіб встановлювалася обов'язкова частка у спадщині.

Ці теоретичні положення цілком знайшли своє відображення у ст. 1241 ЦК України, згідно з якою встановлено обов'язкову частку в спадщині для неповнолітніх, повнолітніх непрацездатних дітей спадкодавця, непрацездатного з подружжя та батьків спадкодавця, які успадковують незалежно від змісту заповіту половину частки, яка належала б кожному з них у разі спадкування за законом. Як зазначається з цього приводу в літературі, інститут обов'язкової частки втілює за допомогою закону ідею справедливого матеріального забезпечення соціально слабких спадкоємців, коригує заповідальне

спадкоємство, суб'єктивна справедливість якого задана самим заповідачем [414, с. 4]. Як бачимо, доля заповіту цілком залежить від законодавчих обмежень, зокрема щодо врахування обов'язкової частки у спадщині. Такі обмеження зумовлені суспільним інтересом, що втілює ідеї загальної (а не суб'єктивної) справедливості при розподілі спадкового майна.

Важливим є те, що закон обмежує можливість зменшувати обов'язкову частку заповітом чи за рішенням суду. Цим забезпечується охорона прав осіб, які мають право на обов'язкову частку в спадщині. У літературі з цього приводу відзначається, що є цілком моральним становище, коли закон охороняє права близьких родичів спадкодавця, які через вік чи стан здоров'я є соціально незахищеними, а тому мають потребу у спадковому майні [252, с. 38]. З.В.Ромовська додає ще один важливий пріоритет, зазначаючи, що родич, який пережив спадкодавця, продовжує жити у звичайному для нього майновому середовищі й це має забезпечуватись законом [335, с. 105]. Дійсно, якщо родичі спадкодавця протягом свого життя звикли до умов проживання у певному житлі, змінювати ці умови після смерті спадкодавця – значить зачіпати права членів родини на це майно. Отже, оскільки особи, які мають право на обов'язкову частку у спадщині, виділені законодавцем, оскільки мають нагальну потребу в майні спадкодавця через неповноліття чи непрацездатність, їм законом надається деякий пріоритет та водночас встановлені обмеження щодо успадкування майна іншими особами за рахунок обов'язкової частки у спадщині.

Обмеження свободи заповіту щодо його змісту також визначені в законі й полягають у тому, що розпорядження фізичної особи має бути не лише особистим та на випадок смерті, а воно також має стосуватися майна, яке за заповітом зможе набути спадкоємець. Остання риса заповіту нині відзначається лише в науковій літературі й, на жаль, не знайшла закріплення у ст. 1233 ЦК України, яка дає поняття заповіту. Наявність такої риси заповіту пояснюється тим, що, наприклад, розпорядження спадкодавця лише щодо місця поховання не є заповітом, оскільки ні до чого спадкоємця не зобов'язує. Без майнової складової заповіту й за відсутності останньої спадщину отримає спадкоємець за

законом [130, с. 74]. До цього слід додати, що розпорядження майнового характеру у заповіті має бути основним, а розпорядження немайнового характеру може бути відображено в ньому факультативно. Наявність лише факультативних розпоряджень без основних його складових негативно впливає на чинність заповіту.

Очевидно, є підстави для того, щоб визначити й обмеження свободи заповіту в часі, що об'єктивно існують й невідривно пов'язані із самою природою заповіту. Як відзначається в літературі, правові наслідки, які безпосередньо пов'язані з реалізацією волі заповідача, настануть лише після смерті заповідача [130, с. 75]. Отже, волевиявлення заповідача щодо часових меж породження правових наслідків складеним заповітом є обмеженим тим, що такі наслідки не можуть бути породжені раніше, ніж настане фізична смерть заповідача або він у судовому порядку не буде оголошений померлим. Інше суперечило б сутності заповіту, що є не просто особистим розпорядженням заповідача, а розпорядженням на випадок його смерті. Як відзначав із цього приводу В.І.Серебровський, заповіт укладається саме на випадок смерті, і ця обставина є необхідним, а не випадковим елементом заповіту [348, с. 114]. Отже, слід враховувати не лише її як обов'язковий елемент заповіту, а й брати до уваги те, що до смерті заповідача заповіт може бути ним скасований чи змінений, тому правові наслідки складеного первісно заповіту можуть і не настати.

Переходячи до заповіту подружжя, який також містить певні обмеження свободи заповідальних розпоряджень, і не вдаючись у дискусію про доцільність та вдалість конструкції заповіту подружжя як такої, слід зазначити, що в науці нині справедливо ставиться питання про те, як співвідноситься принцип свободи заповіту із тими обмеженнями, які передбачає законодавець при укладенні спільного заповіту (заповіту подружжя) [130, с. 125]. Через те, що спеціальних наукових досліджень щодо обмежень у спадковому праві проведено ще не було, за великим рахунком це запитання залишається відкритим. У межах цієї роботи слід висловитись, що сьогодні законодавство України де-юре регламентує такий

різновид заповіту, як заповіт подружжя. Отже, необхідно виявити ті аспекти заповіту подружжя, що стосуються обмежень майнових прав фізичних осіб.

Передусім обмеження майнових прав фізичних осіб виявляються вже в самій юридичній конструкції заповіту подружжя. Адже якщо взагалі після смерті подружжя може успадковувати низка спадкоємців, то за заповітом подружжя, що прямо вказано в законі, майно померлого раніше подружжя, яке належить до спільної сумісної власності, цілком переходить до подружжя, що його пережив. Таким чином, майнові права інших осіб (дітей, батьків померлого подружжя) обмежені щодо права на таку спадщину.

Також існує обмеження свободи заповіту відносно свободи заповідальних розпоряджень пережившого з подружжя, якщо інший з подружжя помер. Переживший з подружжя відповідно до закону обмежений у праві змінити такий заповіт. Фактично, в законі йдеться про неможливість зміни такого заповіту пережившим з подружжя після смерті іншого. Утім заповіт подружжя, як варіант, може бути визнано недійсним. У цьому разі переживший з подружжя цілком може одноособово скласти новий заповіт щодо своєї частки спільного майна. Майно ж померлого подружжя у разі визнання недійсним заповіту подружжя відійде його спадкоємцям за законом.

Отже, свобода заповіту і спільний заповіт подружжя співвідносяться як загальне та окреме. За винятком обмежень, встановлених законом щодо спільного заповіту, діють загальні норми спадкового права, що стосуються заповіту. Зокрема, подружжя вправі укласти спільний заповіт та утриматися від цього, подружжя вправі визначати долю належного їм спільного майна на випадок своєї смерті та заповідати його тим саме особам, яким вони могли б заповідати його, якщо мова йшла б про одноособовий (а не спільний) заповіт. Тому свобода заповіту поширюється й на спільний заповіт, якщо це не порушує юридичну природу та сутність останнього.

Окремою проблемою є те, що наразі при законодавчому регулюванні спадкових правовідносин не визначено ті пріоритети, заради яких у спадковому праві встановлюються обмеження. Оскільки такі обмеження напряду стосуються

майнових прав фізичних осіб, вони мають бути визначені в законі. Це необхідно для стримування законодавця від встановлення невиправданих та необґрунтованих обмежень при подальшому прийнятті нормативних актів щодо регулювання спадкових правовідносин, є запорукою надійної охорони спадкових прав громадян.

Проведений аналіз обмежень у спадковому праві дає можливість підкреслити ті пріоритети, заради яких такі обмеження встановлюються. Такими наразі є: належне визначення складу та обсягу спадщини, необхідність усунення негідних спадкоємців; додержання вимог щодо оборотоздатності речей; належне визначення суб'єктного складу спадкових правовідносин; охорона майнових прав членів сім'ї спадкодавця (передусім, неповнолітніх та непрацездатних) та інших визначених законом осіб.

Відповідно до цього, є необхідність у доповненні ЦК України статтею 1223¹ «Обмеження у спадковому праві» такого змісту: «При встановленні обмежень у спадковому праві слід враховувати необхідність належного визначення складу та обсягу спадщини, усунення негідних спадкоємців; додержання вимог щодо оборотоздатності речей; належне визначення суб'єктного складу спадкових правовідносин; вимоги щодо охорони майнових прав членів сім'ї спадкодавця (передусім, неповнолітніх та непрацездатних) та інших визначених законом осіб».

Висновки до четвертого розділу

1. Проаналізовані у дослідженні спільні риси обмежень майнових прав фізичних осіб дозволили класифікувати їх, зокрема, на такі: а) за джерелами встановлення; б) залежно у дії в часі; в) за колом осіб; г) стосовно охоронюваного законом інтересу; д) за інститутами цивільного права.

Класифікація обмежень майнових прав фізичних осіб дозволяє сформувати краще уявлення про такі обмеження, сприяє їх систематизації. Докладний розгляд елементів цієї класифікації здатний допомогти кращому розумінню сутності обмежень майнових прав фізичних осіб у різних аспектах їх прояву, надає можливість додатково виявити особливості окремих із них та притаманні їм характерні риси.

2. Проведення класифікації обмежень майнових прав фізичних осіб створює підґрунтя для подальшого дослідження її складових елементів, а також закладає основу для майбутніх розробок щодо виділення субелементів цієї класифікації, що дозволить глибше проникнути в природу окремих обмежень майнових прав фізичних осіб.

3. Класифікація обмежень майнових прав фізичних осіб за цивільно-правовими інститутами видається перспективною для подальшого виявлення особливостей обмежень права власності, обмежень у договірному праві, щодо позадоговірних зобов'язань, спадкового права. Адже інститути цивільного права відповідно до його системи: 1) охоплюють усі майнові відносини, що регулюються цивільним правом; 2) дозволяють чітко відокремити майнові цивільні відносини від особистих немайнових; 3) виражають специфіку цивільних правовідносин як щодо їхньої статичності, так і щодо динаміки. Така класифікація є найбільш оптимальною для правозастосування, оскільки саме вона покладена в основу ЦК України, який є важливим актом регулювання та правозастосування щодо цивільних відносин. У цьому полягає теоретичне та практичне значення такої класифікації обмежень майнових прав фізичних осіб, а їх докладне дослідження з цих позицій дозволить виявити окремі з них за загальноприйнятою системою цивільного права, що буде сприяти вдосконаленню чинного законодавства.

4. Оскільки правова держава стикається з необхідністю обґрунтування примусових дій щодо фізичних осіб, це слід враховувати навіть при крайніх їх проявах, наприклад, під час дії режиму надзвичайного стану. Виявлено спеціальні пріоритети, що можуть впливати на встановлення обмежень майнових

прав в умовах воєнного чи надзвичайного стану. За таких умов можуть встановлюватись окремі, що не характерні для звичайних умов, обмеження прав і свобод осіб із зазначенням строку дії цих обмежень. При цьому закон виходить із суспільної необхідності й пріоритетів, що визначаються за надзвичайного стану, зокрема: забезпечення діяльності державних установ, забезпечення харчування та проживання постраждалого населення та підрозділів, що беруть участь у ліквідації наслідків, що стали причиною оголошення надзвичайного стану.

5. Спеціальні обмеження майнових прав фізичних осіб враховують особливості окремих цивільних правовідносин і у разі їх встановлення мають пріоритет перед загальними обмеженнями. У ряді випадків спеціальні обмеження роз'яснюють окремі з них щодо певної сфери цивільних правовідносин. Спеціальними обмеженнями уточнюються і конкретизуються відповідні обмеження майнових прав фізичних осіб, наприклад, щодо використання природних ресурсів.

6. Для з'ясування обмежень права власності важливим є дослідження проявів їх встановлення в законодавстві. Такими проявами у сучасному цивільному законодавстві є наступні: а) дії власника щодо його майна не можуть суперечити закону (загальне обмеження); б) власник не може використовувати право власності на шкоду правам, свободам та гідності громадян, інтересам суспільства, погіршувати екологічну ситуацію та природні якості землі; в) діяльність власника може бути обмежена чи припинена, або власника може бути зобов'язано допустити до користування його майном інших осіб лише у випадках і в порядку, встановлених законом; г) власник має додержуватися соціальної функції власності.

7. Обмеження в договірному праві, з індивідуальної точки зору, спрямовані на охорону прав фізичних осіб, а також мають суспільне значення у сенсі недопущення свавілля у сфері договірних відносин. Цим підтверджується дія передумов виникнення обмежень майнових прав фізичних осіб, якими є права інших уповноважених осіб та суспільні інтереси щодо обмежень у договірному праві.

8. У договірному праві існують загальні та спеціальні обмеження. Перші з них є універсальними для більшості договорів і мають комплексний характер. Спеціальні обмеження в договірному праві властиві для окремих договорів чи їх групи та виявляються в обмеженнях змісту договору та його окремих умов, обмеженнях у суб'єктному складі учасників окремих договорів та обмеженнях щодо виконання деяких договірних зобов'язань.

9. Обмеження договірної свободи не є раз і назавжди визначеною константою, а можуть змінюватися залежно від розвитку суспільства та тих відносин, що в ньому складаються. При встановленні таких обмежень у правовій державі, на відміну від ідеологічних, політичних та інших мотивів, має застосовуватись обґрунтований підхід, що враховує передумови виникнення обмежень.

10. Через обмеження в договірному праві виявляється впливовий механізм регулювання договірних відносин взагалі та цивільного обороту зокрема. У правовій державі цей механізм налаштований передусім на уникнення конфліктів учасників договірного процесу між собою та між їхніми інтересами й інтересами суспільства.

11. Обмеження майнових прав фізичних осіб щодо недоговірних зобов'язань умовно можна поділити на загальні та спеціальні. Перші стосуються більшості недоговірних зобов'язань, зумовлені їх правовою природою та стосуються передусім виникнення цих зобов'язань. Тут майнові права фізичних осіб обмежуються щодо можливості вступу в такі зобов'язання. Специфічні обмеження майнових прав фізичних осіб стосуються окремих чи групи недоговірних зобов'язань, оскільки їх можна виділити за окремими критеріями з огляду на специфіку тих чи інших недоговірних зобов'язань.

12. Обмеження щодо недоговірних зобов'язань виявляються в обмеженнях суб'єктного складу осіб, що мають відшкодувати заподіяну шкоду; обмеженнях щодо обсягу недоговірної відповідальності та обмеженнях з «делікту створення небезпеки», які враховують специфіку окремих недоговірних зобов'язань та ускладнюють здійснення суб'єктивного цивільного права на шкоду іншим. Такі

обмеження встановлюють необхідність дотримання правил про обсяг та порядок відшкодування шкоди, в окремих випадках ускладнюють можливість уповноваженої особи щодо стягнення з особи, яка заподіяла шкоду.

13. В цілому обмеження майнових прав фізичних осіб щодо недоговірних зобов'язань охороняють майнові права осіб, які не перебувають у договірних відносинах, стримують неправомірну поведінку суб'єктів права та сприяють відновленню порушеного права через повернення незаконно отриманого майна та через механізм компенсацій.

15. Сьогодні при обмеженні *складу* спадкового майна керуються передусім суспільними інтересами безпеки держави та самих спадкоємців. Ці обмеження пов'язані із оборотоздатністю окремих видів майна, зокрема мисливської зброї. Водночас існує тенденція, що обмеження *обсягу* майна, яке може успадковуватися, переходять здебільшого із площини суспільних інтересів у приватну сферу. Такі обмеження допускаються передусім заради дотримання майнових прав інших осіб, що мають право на обов'язкову частку, відказоодержувачів та осіб, перед якими у спадкодавця залишилися невиконані зобов'язання майнового характеру.

16. Існують такі прояви обмежень у спадковому праві, визначені в сучасному законодавстві: обмеження, яким піддаються майнові права фізичних осіб щодо складу та обсягу спадщини; які зумовлюють суб'єктний склад спадкових правовідносин; обмеження щодо свободи заповідальних розпоряджень (що впливають на права та обов'язки суб'єктів спадкових правовідносин). Такі обмеження зумовлені передумовами та пріоритетами, які сприяють дотриманню визначених законом прав інших осіб та додержанню суспільних інтересів.

17. На прикладі спадкових відносин виявляється властивість обмежень майнових прав фізичних осіб, згідно з чим вони не позбавляють особу тих чи інших прав. Обмеження як елемент механізму правового регулювання лише певним чином врегульовують відповідні відносини, безпосередньо стосуються спадкових прав фізичних осіб. При цьому залишається можливість враховувати

щодо прав, які обмежуються, засади розумності та справедливості, пріоритетне ставлення до майнових прав фізичних осіб та виняткове – до відповідних обмежень.

18. Обмеження щодо обсягу успадкованого майна зумовлюються такими пріоритетами, як додержання вимог щодо оборотоздатності речей, необхідністю додержання інтересів непрацездатних та неповнолітніх членів родини спадкодавця, інших уповноважених осіб, зокрема, кредиторів спадкодавця та відказоодержувачів.

19. Наявність спадкоємців за заповітом обмежує у праві на спадкування спадкоємців за законом. Утім це не усуває остаточно останніх від спадкування. Адже за відсутності заповіту, якщо заповіт буде визнано недійсним, якщо спадкоємці за заповітом відмовляться від спадщини, не приймуть її чи будуть усунені від спадкування, спадкоємці за законом закликаються до спадкування. Проте через зазначене обмеження слід визнати деяку залежність права на спадкування спадкоємців за законом від прав, що існують у спадкоємців за заповітом.

РОЗДІЛ 5

ПРОБЛЕМИ ЕФЕКТИВНОСТІ МЕХАНІЗМУ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ЩОДО ОБМЕЖЕНЬ МАЙНОВИХ ПРАВ ФІЗИЧНИХ ОСІБ

5.1. Проблеми ефективності механізму правового регулювання щодо обмежень майнових прав фізичних осіб на сучасному етапі розвитку цивільного права України

Проблема ефективності права є однією з центральних, оскільки дозволяє оцінити, наскільки право здатне впливати на врегульовані ним суспільні відносини. У літературі зазначається, що підходи до визначення ефективності правозастосування не отримали ще остаточної розробленості [213, с. 109]. У той же час до конструктивно-критичного вивчення, але не механічного відкидання або нехтування юридичними явищами, закликає нас філософія права [174, с. 116], що передбачає ретельний підхід до дослідження юридичних явищ, зокрема, ефективності права. В.Б.Нікітін, В.В.Орєхов та Л.І.Спірідонов вказують на глобальність проблеми, зокрема, що дослідження ефективності юридичної норми передбачає створення теорії ефективності права як такої [432, с. 6]. Утім головною проблемою дослідження ефективності права та окремих його елементів наразі є нерозробленість теорії ефективності права як такої, й цивільного права – зокрема. У цивілістиці існують лише поодинокі спроби дослідити ефективність окремих відносин, наприклад, цивільної відповідальності [152, с. 239-259]. Отже, проблема ефективності в праві здебільшого виявляється індивідуально в окремих юридичних дослідженнях, загальних підходів щодо цього не вироблено.

Окремими вченими проблема ефективності обмежень майнових прав фізичних осіб зводиться до оптимізації їхньої дії. Так, під ефективністю правових норм розуміють правильність та обґрунтованість норм права,

відповідність їх потребам суспільного розвитку, закріплення в них оптимальних варіантів поведінки [107, с. 107]. Утім така позиція не одержала широкої підтримки через розпливчатість та неконкретність поняття «оптимізація», яке передбачає поліпшення чогось взагалі, що є більш філософсько-правовою, ніж цивілістичною категорією.

Більш наближеним до цивілістики є розуміння ефективності дії права як досягнення мети правового регулювання. Так, Л.С.Явич та А.С.Пашков вказували на чіткий зв'язок понять ефективності з метою правового регулювання, що має відповідати об'єктивним закономірностям розвитку суспільства, рівню культури, правосвідомості [275, с. 48]. Р.З.Лівшиц пише, що під ефективністю слід розуміти можливість застосованого засобу сприяти досягненню бажаної мети [195]. Розвиток цього підходу бачимо у О.С.Розумовського, який зазначає, що оптимізація – це перехід від одного – несприятливого чи малосприятливого стану – до іншого – бажаного, кращого в певному відношенні, що відповідає меті, нормам і програмам у керованих системах різного роду [326, с. 71]. В.І.Нікітінський під ефективністю правових норм розуміє співвідношення між фактичним результатом їхньої дії та цілями, заради яких вони приймалися [432, с. 22]. Л.М.Завадська звертає увагу на негативний бік цієї проблеми, говорячи, що не сприйняття закону суспільством вказує на те, що механізм, який в ньому міститься, цілі, методи та засоби не підтримуються суспільством [127, с. 161]. Отже, для досягнення ефективності дії обмежень майнових прав фізичних осіб слід виділити цілі, потреби суспільного розвитку та спрямувати їхню дію на досягнення цих цілей та суспільних потреб.

Оскільки ефективність права напряду пов'язана з тим, наскільки воно здатне регулювати суспільні відносини залежно від мети правового регулювання, розробка теоретичних положень ефективності права, його галузей, інститутів, груп норм є вельми актуальним та нагальним завданням правової науки. Причому ефективність використання правових засобів у літературі справедливо віднесена до елементів концепції механізму здійснення права [343, с. 9]. Оскільки це дослідження побудоване на виявленні обмежень майнових прав

фізичних осіб як елемента правового регулювання, проблеми ефективності обмежень не можуть бути залишені в ньому поза увагою.

У дослідженні механізму правового регулювання та його ефективності має велике значення виявлення категорії «мета». Адже визнання правової основи ефективності різноманітних механізмів права передбачає визначення проблеми ефективності через категорію «мета» [213, с. 40]. Пояснюється це тим, що правове регулювання здійснюється не заради абстрактного врегулювання відносин якимось чином, а задля досягнення при цьому певної мети правового регулювання. Утім, як зазначається у літературі, маючи найбільш загальний характер та через це пряме відношення до всіх галузей права, категорія «мета» одержала досить слабе вивчення в галузевих науках [420, с. 169]. Багатогранність видів та форм впливу норм права на особу та суспільні відносини роблять утрудненим однозначний опис мети правового регулювання [213, с. 41]. Більше того, виявлення мети обмежень є важливим для практичного застосування, виконання Україною міжнародних актів. Так, ст. 18 Римської конвенції про захист прав людини і основних свобод від 4 листопада 1950 р. встановлює, що обмеження, дозволені згідно з цією Конвенцією щодо зазначених прав і свобод, не застосовуються для інших цілей, ніж ті, для яких вони встановлені. Отже, межі обмежень, встановлених зазначеною статтею, мають додержуватися державою, відповідно до чого обмеження майнових прав фізичних осіб, встановлені у законі, мають відповідати цілям, заради яких права особи обмежуються.

У тлумачному словнику С.І.Ожегова під метою розуміється предмет намагання, те, що треба, бажано здійснити [265, с. 873]. Близьким до цього є юридичне розуміння мети, яку визначають як передбачення бажаного результату поведінки людей у суспільстві [393, с. 370], відображення того, що має бути досягнуто завдяки правовому регулюванню [432, с. 78]. Отже, мета так чи інакше тяжіє до досягнення певного результату дії правового регулювання, що цілком можна віднести й до обмежень майнових прав фізичних осіб. Причому, зважаючи на механізм правового регулювання його ефективність може

виявлятися у правовій нормі, законодавстві тощо. Так, цільова концепція ефективності правової норми досліджувалася в окремих працях, де було визначено, що ефективність правозастосування базується на правозастосовному механізмі та засобах досягнення тих загальних цілей, що стоять перед відповідним інститутом чи нормою права [213, с. 109]. Більше того, ефективність правозастосування взагалі зводиться окремими дослідниками до визначення мети правової норми та результатів дій правозастосовних актів [191, с. 8], з чим, у цілому, можна погодитися.

У літературі зазначається, що наразі немає чіткого визначення ефективності правової норми [213, с. 41]. Отже, існують різні підходи до розуміння мети встановлення обмежень у нормі права. Згідно з одним із них, до цілей правових норм слід віднести передусім встановлення підстав (юридичних фактів), умов та порядку виникнення, зміни та припинення різних видів суспільних відносин [27, с. 16]. Більш правильним вбачається інший підхід, що найближчим завданням будь-якої юридичної норми є впорядкування суспільних відносин, їх регулювання. Проте кінцеві цілі регулятивної дії окремих правових норм можуть мати свої особливості. Уявлення про такого роду цілі правового регулювання тих чи інших суспільних відносин закладено в основу виділення спеціально-юридичних функцій права: регулятивно-статичної, регулятивно-динамічної та охоронювальної [16, с. 96-98]. Остання має бути взята за основу при визначенні правової мети обмежень, які виконують охоронювальну функцію щодо суспільних інтересів та прав інших осіб, не дозволяючи уповноваженій особі здійснювати свої права на шкоду іншим.

Критеріями ефективності норми права в літературі називаються, по-перше, ясна та чітка мета, що відображає об'єктивні закономірності суспільного розвитку; по-друге, відповідність цілей норми та використовуваних нею засобів правосвідомості осіб; по-третє, відсутність небажаних побічних чинників при реалізації норми; по-четверте, відповідність вимог норми тим можливостям, якими володіє суб'єкт [20, с. 25]. Аналіз цих критеріїв щодо норми права, якою встановлюються обмеження, дає такі результати. По-перше, враховуючи характер

такої норми, слід відзначити, що метою її встановлення є досягнення належної охорони майнових прав усіх уповноважених осіб у цивільному праві та суспільних інтересів. Це тяжіє до досягнення рівноваги між правами різних осіб у державно організованому суспільстві. Сказане підтверджується Рішенням Конституційного Суду України у справі щодо кредиторів підприємств комунальної власності. Зокрема, суд вказав, що *обмеження державою прав кредиторів підприємств комунальної власності є розмірним (пропорційним) та суспільно необхідним для задоволення нагальних потреб жителів територіальних громад, які можуть отримувати відповідні комунальні послуги виключно від таких категорій підприємств. Цією нормою оптимально зрівноважено права і законні інтереси жителів територіальних громад на отримання життєво необхідних послуг від комунальних унітарних підприємств, з одного боку, та права і законні інтереси кредиторів цих суб'єктів господарювання – з другого* [329]. Така мета відображає об'єктивні закономірності суспільного розвитку, оскільки охорона та розвиток прав фізичних осіб на конституційному рівні проголошена основним напрямком діяльності української держави. У літературі дається загальнотеоретичне підґрунтя такого становища. Адже головною функцією правової держави є охорона нею фізичної особи, її прав і свобод [381, с. 116]. По-друге, ефективність норми права залежить від правосвідомості осіб, на яку не в останню чергу спирається сучасне правове регулювання, налаштоване наразі на те, що, незважаючи на широке коло можливостей щодо здійснення майнових прав, особа має обов'язки перед суспільством, мусить враховувати суспільний інтерес, права інших уповноважених осіб. По-третє, належна дія двох попередніх критеріїв дозволяє говорити про мінімізацію небажаних побічних чинників при реалізації норми, оскільки вона буде юридично виваженою та спиратися на правосвідомість осіб. Окремі випадки порушення особою норми, що містить обмеження, мають бути підкріплені юридичною санкцією, яка посилить дієвість такої норми. По-четверте, ефективність дії норм права залежить від їх здійсненності як такої, що має забезпечуватися високим рівнем законодавчої

техніки. Усе це дозволить підвищити ефективність правової норми, якою встановлюються обмеження майнових прав фізичних осіб.

Важливим для розуміння ефективності дії обмежень є доповнення, що «ефект» – це результат, наслідок будь-чого, а «ефективний» – це такий, що спричиняє ефект, потрібні результати, дійовий, тобто здатний такий результат створити [423, с. 58]. Отже, норми права, якими встановлюються обмеження майнових прав фізичних осіб, мають бути спрямовані на досягнення належної охорони майнових прав різних уповноважених осіб та суспільних інтересів, причому їхня здатність створити такий результат залежить від конкретних юридико-технічних прийомів, застосованих законодавцем. Так, необґрунтоване застосування заборон у випадках, коли можна лише обмежити дозвіл на здійснення майнового права, здатне призвести до неприйняття норми особами, збільшенню порушень такої норми, від чого охоронювальна функція цивільного права не буде спрацьовувати повною мірою. Наразі законодавець цілком використовує цей більш гнучкий підхід, наприклад, при регулюванні купівлі-продажу житла, коли укласти цей договір фізичній особі частіше одного разу на рік не забороняється, але в цьому разі застосовується підвищене оподаткування.

Варто відзначити, що мета встановлення обмежень майнових прав фізичних осіб може мати різні аспекти її розуміння. Так, у загальному сенсі дії механізму правового регулювання суспільних відносин метою встановлення обмежень майнових прав фізичних осіб є забезпечення здійснення суб'єктивного цивільного права з урахуванням прав інших уповноважених осіб та суспільних інтересів. Із філософсько-правової точки зору метою обмежень майнових прав фізичних осіб є збалансування прав різних осіб для того, щоб право однієї особи не стикалося з правом іншої особи, інтересами суспільства та не виникало суперечок при їх здійсненні.

Таким чином, дію обмежень у механізмі правового регулювання необхідно спрямувати на досягнення мети, яка повинна мати програмне значення й такий підхід позитивно впливатиме на ефективність обмежень. Крім того, для ефективної правотворчості важливою є правильна постановка не лише цілей, але

й завдань правового регулювання [360, с. 51]. Завданнями правового регулювання при встановленні обмежень майнових прав фізичних осіб мають бути: вибір засобів правового регулювання; врахування пріоритетів, закріплених у законодавстві, для уникнення правових колізій; вироблення стратегії реформування цивільного законодавства для найкращої охорони та забезпечення здійснення майнових прав фізичних осіб.

Вище ми вже говорили про те, що обмеження ускладнюють здійснення суб'єктивного цивільного права. Утім це є скоріше засіб, ніж мета правового регулювання, що відбувається через дію обмежень. При цьому слід підкреслити, що у правовій науці поняття «мета» відрізняється від категорії «засіб» тим, що остання являє собою юридико-технічні прийоми, які застосовуються для досягнення правового результату [419, с. 11-12]. Правові засоби як інструменти результативного впливу на суспільні відносини, взяті в єдності та взаємодії, створюють цілісний механізм правового регулювання. Особливе правове навантаження правові засоби несуть у механізмі здійснення права. Тут від їх правильного вибору залежить досягнення цілей правового регулювання, а отже – ефективність права в цілому [343, с. 9]. Тому дослідження ефективності обмежень майнових прав фізичних осіб повинно враховувати й аспект цивільно-правових засобів, які втілюються в механізмі правового регулювання через правові норми, нормативні акти та акти застосування права і спрямовані на ускладнення здійснення суб'єктивного цивільного права.

Отже, ефективність обмежень майнових прав фізичних осіб пов'язана з системою певних цивільно-правових засобів. Як зауважує Л.Б.Тіунова, становлення цивілізованого громадянського суспільства неможливе без реформування всіх найважливіших елементів правової системи: законодавства, правовідносин та правосвідомості [381, с. 4]. До недавніх часів обмеження, в їх комплексі та різноманітті, здебільшого замінювалися суто заборонювальними нормами, результатом чого стала нерозробленість та незатребуваність категорії обмежень. Парадигма нового цивільного законодавства, перш за все ЦК України, передбачає необхідність застосування всієї гами обмежувальних заходів, які

можуть застосовуватися через різні форми правового регулювання. Такий підхід є прогресивним, оскільки сприяє більш ефективному впливу на здійснення суб'єктивного цивільного права завдяки більшому чи меншому їх ускладненню залежно від мети, яку бажано досягти при встановленні обмежень. Адже, як правильно зазначається в літературі, намагатися досягти різних соціально-юридичних цілей правового регулювання за допомогою ідентичних правових засобів – неефективно [160, с. 8].

Однак залишається проблемою знаходження співвідношення та балансу між різними формами правового регулювання та загальними підходами, які б чітко визначали ступінь та рівень обмежень, застосування тих чи інших форм правового регулювання при їх встановленні. Формування алгоритмів у цих питаннях вимагає часу, подальшого обміркування парадигми встановлення обмежень у правовій нормі. На існуючому ж етапі розвитку цивільного законодавства такими, що підлягають ретельному розв'язанню, є питання визнання законодавчого пріоритету встановлення обмежень, чітке законодавче регулювання компетенції органів державної влади, що видають нормативні акти та акти застосування права, та визначення в законі неможливості встановлення обмежень підзаконними актами.

Зв'язуючою основою обмежень майнових прав фізичних осіб є основні ідеї, які мають додержуватися при встановленні таких обмежень, що здатне забезпечити охорону прав усіх суб'єктів цивільного права з мінімальним втручанням у здійснення цивільних прав особи, права якої обмежуються. Ефективність системи обмежень майнових прав фізичних осіб залежить багато в чому від того, наскільки відповідають цим принципам норми цивільного законодавства, в яких знаходять відображення обмеження майнових прав фізичних осіб, положення актів застосування права, а також реалізація перших та других у правовідносинах. Ідеї встановлення обмежень майнових прав фізичних осіб є основою, яка забезпечує функціонування системи таких обмежень. Тому слід привести у відповідність із цими ідеями всі норми про обмеження майнових прав фізичних осіб. Оскільки обмеження майнових прав фізичних осіб

спираються на механізм правового регулювання, що забезпечує дієвість права в цілому, проблему ефективності обмежень майнових прав фізичних осіб не можна досліджувати у відриві від проблеми ефективності права.

Як зазначається в літературі, при оцінці ефективності правового регулювання компонентами її є соціальна ефективність норм та юридико-технічна ефективність цих норм [360, с. 50], тому при визначенні ефективності правового регулювання необхідно говорити про соціальну та юридичну ефективність норм права [192, с. 76]. *Соціальна* ефективність норм права, якими встановлюються обмеження, залежить від сприйняття таких норм фізичними особами, для чого необхідне виважене та чітке їх встановлення з огляду на пріоритетність прав фізичних осіб перед їх обмеженнями. *Юридична* ефективність норм права про обмеження виявляється на таких рівнях: а) правового регулювання, який залежить від застосування законодавцем засобів правового регулювання відповідно до поставлених цілей та впровадження в цьому механізмі обмежень як засобів, що ускладнюють здійснення суб'єктивного цивільного права; б) застосування права, що залежить від того, наскільки чітко акти застосування права будуть сприяти впровадженню норм про обмеження в життя. Дія актів застосування права у вигляді судових рішень також виконує виховну функцію, стимулює до додержання особами обмежень, встановлених у законі.

Правове регулювання завжди спирається на високу якість правотворчості, що передбачає визначення цілей правового регулювання, вибір засобів, які сприяють досягненню цих цілей, та прийняття відповідних нормативних актів. Як зазначається в літературі, право має виконувати завдання утвердження в суспільному житті якісного правового закону, який відображував би пріоритети та цінності особистості, баланс інтересів різних осіб, відповідав міжнародним стандартам, моральним основам, діяв би ефективно та стабільно. Існування такого закону зміцнить віру людей у те, що не вони існують для закону, а він для них [74, с. 172]. Утім є приклади законодавчого закріплення обмежень майнових прав фізичних осіб, що не враховують приватноправові пріоритети та цінності,

від чого порушується баланс інтересів різних осіб, а ефективність дії закону через це зменшується. Так, у місті Сочі було заплановано вилучення трьох тисяч земельних ділянок для суспільних потреб з метою їх подальшої забудови об'єктами інфраструктури, необхідними для забезпечення проведення Зимових Олімпійських ігор у Сочі в 2014 році [141]. Можливість вилучення земель викликала негативний резонанс у власників окремих земельних ділянок. Адже при цьому були порушені їхні майнові права через несправедливу оцінку нерухомого майна і визначення суми компенсацій. Більш розумним було б у цьому випадку відразу ж уникнути такого негативного резонансу через існуючі погоджувальні процедури із залученням громадськості, вивчення її думки перед упровадженням обмежень через соціологічні дослідження, що було зроблено не повною мірою.

Для уникнення проблемних питань у європейських країнах широко застосовуються публічні слухання, що проводяться за участю громадськості. У багатьох випадках вони є обов'язковими [372, с. 35]. Принаймні в наведеному випадку такі слухання мали б наперед з'ясувати існуючі проблеми, сприяли б визначенню шляхів їх вирішення через встановлення справедливої компенсації власникам земельних ділянок, у яких вони вилучалися для суспільних потреб. Слід сказати, що Державна Дума Російської Федерації все ж змінила закон, яким встановлювалися несправедливі умови викупу земельних ділянок для забудови об'єктами інфраструктури для проведення Олімпіади 2014 року. Було усунено невинуваті обмеження майнових прав фізичних осіб, зокрема в закон повернули норму, що дозволяє оспорювати в суді вилучення землі для суспільних потреб. Змінено положення про виключне право на проведення оцінки земель корпорацією «Олімпбуд», а власникам нерухомості надано право залучати до її оцінки незалежних експертів. Парламентарі збільшили строк, що відводиться на ознайомлення громадян з угодою про вилучення нерухомості, з одного до двох місяців [79]. Цей приклад наочно демонструє, що ефективність обмежень майнових прав фізичних осіб досягається через надання, наскільки це є можливим, пріоритету правам, ніж невинуватим їх обмеженням. Такий

підхід дозволяє досягти балансу і необхідного компромісу між суспільними потребами та правами власників земельних ділянок, що вилучаються для суспільних потреб. Також на цьому прикладі виявляється, що важливим для досягнення ефективності обмежень майнових прав фізичних осіб є врахування засад цивільного законодавства, передусім справедливості та розумності, оскільки їх порушення здатне породити негативне сприйняття обмежень та небажане протистояння.

Конституція України, яка сприйняла міжнародні підходи до охорони та розвитку прав людини, вказує на те, що ці права становлять зміст та спрямованість діяльності держави. Тому, як зазначається в літературі, методологія законотворення має спиратися на чинну Конституцію України: її норми є нормами прямої дії [433]. Однак деякі правники висловлюють думку, що в Україні законотворчість (як і правозастосування) перебуває на низькому рівні, про що свідчать безперервні зміни в чинному законодавстві, «ручне керування» Конституційним Судом тощо [174, с. 115]. Утім правотворчість передбачає й деякий динамізм, норми права не мають бути відірваними від реальних правовідносин. Отже, з одного боку, внесення частих змін у законодавство вимагає постійного звикання до нововведень, переорієнтації поведінки осіб до нових вимог закону, з другого – законодавство має відповідати реаліям часу, змінам у суспільному устрої. Тому окремі зміни в нормах закону про обмеження мають відбуватися, але такі зміни повинні бути обґрунтованими, зважаючи на досягнення ними реальної охорони прав фізичних осіб та суспільних інтересів. У кінцевому підсумку дієвість норм права про обмеження залежить від того, наскільки вони сприяють досягненню цілей правового регулювання, досягненню балансу між правами різних осіб у суспільстві з пропорційним їх обмеженням заради загального блага.

Другим рівнем механізму правового регулювання майнових відносин з участю фізичних осіб є рівень застосування права. Він залежить від того, наскільки чітко акти застосування права будуть сприяти впровадженню в життя норм про обмеження. До речі, правозастосовний акт є не лише елементом

правового регулювання, про що йшлося вище, але й елементом механізму правової охорони, що довів К.М.Княгінін [160, с. 7]. Отже, ці акти у впровадженні обмежень допомагають виконувати охоронну функцію щодо майнових прав фізичних осіб, на що спрямовані й самі такі обмеження.

Досконалість правозастосовної діяльності в літературі називається однією з умов ефективності дії правових норм. Адже навіть досконалий закон, спрямований на правильне його застосування державними органами, виявиться неефективним, якщо практика застосування закону не буде відповідати вимогам, що до неї висуваються [178, с.81]. Більше того, мета компетентних державних органів (посадових осіб), що здійснюють індивідуально-правове регулювання, обумовлена метою законодавця, не може і не повинна суперечити останній [419, с. 76]. Це питання є вельми актуальним у сучасному суспільстві, оскільки є важливими як особисті та професійні якості особи, що створює акт застосування права, так і довіра та сприйняття їх суб'єктами права.

Отже, ефективність обмежень майнових прав фізичних осіб залежить від мети їх встановлення, визначеність якої дозволяє чітко спрямувати дію таких обмежень на досягнення певного результату та належного правового регулювання. Засоби правового регулювання як певні юридико-технічні прийоми сприяють встановленню обмежень у правовій нормі та визначають для осіб правила, які ускладнюють здійснення особою окремих майнових прав. Ці засоби мають коригуватися зважаючи на особливості прав, які обмежуються, необхідного (більшого чи меншого) рівня ускладнення, який треба досягти залежно від мети правового регулювання, а також мають враховувати принципи встановлення обмежень майнових прав фізичних осіб.

5.2. Підвищення ефективності механізму правового регулювання щодо обмежень майнових прав фізичних осіб

Ефективність обмежень майнових прав фізичних осіб, якщо досліджувати її через дію механізму правового регулювання, має декілька рівнів: рівень ефективності обмежень в юридичній нормі; рівень діяльності органів державної влади щодо правозастосування; рівень правосвідомості осіб, що вступають у цивільні правовідносини. Такий підхід запропоновано В.М.Кудрявцевим, В.І.Нікітським, І.С.Самощенко. Вони вказують на таке: умови ефективності механізму правового регулювання відносяться, по-перше, до норми права, що можна визначити як досконалість законодавства, по-друге, до діяльності правозастосовних органів, по-третє, до особливостей правосвідомості і поведінки громадян [432, с. 80]. Однак жоден з аспектів сучасного стану обмежень майнових прав фізичних осіб у правовій літературі ще, на жаль, не був розглянутий через названі детермінанти. Їх необхідно дослідити, оскільки виявлення обмежень майнових прав фізичних осіб через механізм правового регулювання передбачає саме такий підхід.

Рівень ефективності обмежень у правовій нормі та законодавстві передбачає напрямки вдосконалення законодавства та його норм, що вимагає їх відповідності певним соціальним, економічним, організаційним умовам, в яких ці норми будуть діяти. Тут слід приділити увагу науковому обґрунтуванню норм про обмеження, які враховують цілі розвитку законодавства, передусім, пріоритетність розвитку прав фізичних осіб [432, с. 81].

У зв'язку з питанням про ефективність дії норм цивільного законодавства та права в цілому слід відзначити, що важливою детермінантою ефективності є здійсненність правових приписів, яка передбачає їхню загальновідомість, зрозумілість та несуперечливість правових норм, а також їхню системність, домірність соціальних цілей, норм і юридичних засобів досягнення цих цілей [193, с. 93]. Отже, досягнення ефективності обмежень майнових прав фізичних

осіб передбачає чітку та системну побудову норм, що їх встановлюють, врегулювання внутрішніх суперечностей і усунення конкуренції різних обмежень, втілення різноманітних (а не лише крайніх – заборонювальних) засобів впливу на права особи, що забезпечують нормальне їх здійснення.

Як зазначає О.В.Малько, правове регулювання не дає великого ефекту, якщо спирається суто на примус, насильство, погрози [219, с. 180]. Нині, при переході до приватноправових засад врегулювання цивільних правовідносин, іноді спостерігається недостатня впорядкованість правових норм. Це є перепорою, яку необхідно долати на рівні правотворчості з метою оптимізації правових обмежень [219, с. 187]. Обмеження майнових прав фізичних осіб мають бути правомірними та обґрунтованими, адже свавільне втручання у здійснення майнових прав фізичних осіб є неможливим.

Проблемою досягнення ефективності обмежень майнових прав фізичних осіб є співвідношення публічних і приватних інтересів при їх встановленні у нормі права та цивільному законодавстві. Ще у стародавньому римському приватному праві знайшла своє відображення ідея про те, що приватні інтереси мають охоронятися правом такою мірою, щоб не допустити надмірного перекосу в бік публічного права на шкоду приватним інтересам [181, с. 139]. Пріоритетність прав людини, гарантування яких зумовлює зміст та спрямованість діяльності держави, проголошена Конституцією України, має неодмінно враховуватися при правовому регулюванні майнових відносин і встановленні відповідних обмежень. Утім п. 1 ст. 29 Загальної декларації прав людини встановлює, що кожна людина має обов'язки перед суспільством, в якому можливим є вільний та повний розвиток її особистості. Безумовно, основним критерієм для встановлення меж задоволення інтересів окремої особи мають виступати інтереси інших осіб, у тому числі суспільні й державні [227, с. 153]. Отже, питання співвідношення публічних і приватних інтересів при встановленні обмежень майнових прав фізичних осіб не є таким вже й простим. Для максимального усунення цієї суперечності слід досягати, коли це дійсно є можливим, одновекторності приватних та публічних інтересів, тобто

наближення перших до останніх і навпаки. Тоді ця проблема буде усунена найбільш природним шляхом. Причому це є можливим. Так, І.П.Куликова зазначає, що приватна особа, задовольняючи свій майновий інтерес при виконанні робіт, створює майновий результат у вигляді нової речі, що в підсумку найбільш повно дозволить задовольнити суспільні потреби [181, с. 147]. Це є приклад узгодження приватного інтересу з публічним, чого треба прагнути для усунення напруженості в суспільстві, виявити в майнових правах фізичних осіб загальносуспільний інтерес і розвивати його засобами законодавчого впливу, створенням системи пропорційних обмежень та стимулювання. Тому обмеження мають накладатися тією мірою, якою це необхідно для спрямування приватного інтересу на задоволення суспільного блага. При цьому не мають обмежуватися права фізичних осіб, що здійснюються не на шкоду суспільству.

Як відзначає Т.О.Мечетіна, питання про встановлення гармонійного співвідношення приватного та публічного інтересів та закріплення їх у праві й законі привертає все більшу увагу вчених [227, с. 136]. Так, І.Ю.Акуратов, М.М. Коршунов та А.А.Хорєв стверджують, що із проголошенням принципу «дозволено все, що прямо законом не заборонено» практика і наука стали обґрунтовувати необхідність втручання держави у приватні справи [4, с. 69].

Утім особа також має враховувати публічні інтереси при здійсненні своїх майнових прав, зокрема додержуватися соціальної функції власності при здійсненні своїх прав, вимог цивільного обороту, що зумовлюють обмеження оборотоздатності окремого майна, додержуватись екологічних, санітарних, епідеміологічних норм та правил, які здатні стримувати діяльність особи, утримувати її в певних межах. Адже будь-яким правам і свободам приватної особи мають протистояти її обов'язки перед суспільством [227, с. 137]. Так, загальний інтерес нерідко відрізняється від інтересів окремих суб'єктів цивільного права. Тому нерідко виникають ситуації, коли необхідно стримувати власника від дій, що можуть заподіяти шкоду інтересам суспільства, хоча з позицій приватного інтересу вони бачаться виправданими. Наприклад, власник може бути зацікавлений у тому, щоб скидати у найближче водоймище відходи,

заощаджуючи таким чином на будівництві очисних споруд [181, с. 147]. Але він має від цього утриматися завдяки імперативам та стандартам, що встановлені для охорони навколишнього середовища. Тому не слід абсолютизувати права фізичних осіб у сучасному суспільстві: додержання та розвиток таких прав є пріоритетним для держави, однак це не означає неможливості регулювання та розумного втручання у здійснення таких прав особою через виважене законодавче регулювання.

Ще однією проблемою, що має досліджуватися в контексті ефективності обмежень майнових прав фізичних осіб та безпосередньо пов'язана з нормативним регулюванням, є необхідність досягнення збалансованості між правами окремих фізичних осіб та їх обмеженнями заради дотримання майнових прав та інтересів інших уповноважених фізичних осіб.

Не до кінця врегульованою залишається ситуація, коли декілька уповноважених осіб мають рівні майнові права стосовно одного й того ж майна. Наприклад, коли виникає право переважної купівлі в учасника спільної власності (ст. 362 ЦК України) та право переважної купівлі в наймача житла (ч. 2 ст. 822 ЦК України) у разі продажу частки житла, що перебуває у спільній частковій власності, не зрозуміло, яке з цих прав має пріоритет. Очевидно, для уникнення конфлікту інтересів осіб, які мають переважні права (наймача та учасника спільної часткової власності), вибір покупця слід покласти на власника, що продає свою частку житла, та закріпити це в законі. Тому існує необхідність у доповненні статті 362 ЦК України частиною 6 такого змісту: «У разі виникнення права переважної купівлі у наймача житла та учасника спільної часткової власності, вибір покупця покладається на власника, що продає свою частку житла». Адже, з одного боку, слід враховувати, що за існування спільної часткової власності законодавець намагається віддати пріоритет співвласникам, щоб об'єднати таку власність під владою єдиного власника, який зможе найбільш раціонально її використовувати, підтримувати в належному стані тощо. З другого боку, слід враховувати інтереси орендаря житла, оскільки він зникає до користування цим майном, має налагоджені взаємовідносини з сусідами, у нього через це виникає певний спосіб

життя, що також слід враховувати при продажу частки житла, яке орендується. Отже, законодавець і цій особі надає право переважної купівлі. Тим більше, що у разі продажу житла орендарю виключається конфлікт прав набувача із наймачем, оскільки в іншому випадку власник стикається з необхідністю брати до уваги існуючі права наймача. Адже у разі продажу найманого житла, воно переходить до набувача з обтяженням у вигляді договору найму житла. Останній, відповідно до закону, не припиняється зі зміною власника. Згідно зі ст. 814 ЦК України, у разі зміни власника житла, переданого у найм, до нового власника переходять права та обов'язки наймодавця. Купівля ж частки житла наймачем усуває ці проблеми через об'єднання в одній особі власника й наймача, внаслідок чого останній стане користуватися цим майном вже як його власник.

Застосування ж тут принципу можливості задоволення права на переважну купівлю всіх осіб, які бажають ним скористатися, не є прийнятним. Це призведе до подальшого поділу частки, що продається, на менші частки, що у свою чергу буде ускладнювати використання майна за призначенням, його обслуговування, здійснення щодо нього поліпшень. Адже потрібним буде узгодження дій власників кожної з часток, що також може бути пов'язане із подоланням всіляких неузгодженостей між ними з цього приводу. Для уникнення зазначених труднощів законодавство прагне усунути подальший поділ майна, що перебуває у спільній частковій власності, нерідко навіть прямо його забороняє. Так, у ст. 740 Цивільного закону Латвійської республіки встановлено заборону поділу нерухомості. Ст. 1277 ЦК Республіки Туркменістан та ст. 1282.1 ЦК Азербайджанської Республіки хоч і дозволяють як такий поділ селянського господарства, але лише у разі якщо внаслідок цього з'явиться земельна ділянка, що буде здатна забезпечувати життєздатність господарства. За законодавством Російської Федерації про землеустрій, не допускається вчинення правочинів із земельними ділянками земель сільськогосподарського призначення, якщо в результаті таких правочинів з'являються нові земельні ділянки, розміри та місцезнаходження яких не відповідають вимогам, встановленим у законі. Отже, типовим для законодавств різних країн є встановлення обмежень щодо поділу

нерухомого майна для забезпечення охорони його цілісності, й такі обмеження цілком обґрунтовані необхідністю збереження господарського призначення такого майна, вимогами раціонального його використання.

У цілому ефективність обмежень майнових прав фізичних осіб у правовій нормі має визначатися якістю законотворчості. Для цього закон має чітко встановлювати коло прав та обов'язків суб'єктів, щодо яких встановлюються обмеження, особливості здійснення прав, які обмежені, визначати зміст цих обмежень.

Підвищення ефективності обмежень майнових прав фізичних осіб у актах застосування права.

Як відзначає Л.М.Завадська, саме діяльність виконавчої та судової влади робить механізм реалізації закону внутрішньо пов'язаним, конкретним, спрямованим на досягнення тих цілей, що їх бажає законодавець [127, с. 177]. Діяльність органів державної влади при впровадженні обмежень є незамінною, оскільки дозволяє завдяки актам застосування права відбутися втіленню окремих із цих обмежень у життя.

Для підвищення ефективності актів застосування права, для досягнення цілей їх видання слід розуміти, що у правовій державі правовідносини між громадянином і державою будуються на певних постулатах, одним з яких є той, що державному органу чи посадовій особі заборонено все, що не є прямо дозволеною законом [381, с. 117]. Цю тезу слід поставити в основу застосування органами державної влади обмежень майнових прав фізичних осіб, де відсутність в законі вказівок на можливість втручання органів державної влади у здійснення прав осіб має розцінюватися як неможливість застосування ними обмежувальних заходів.

Для досягнення ефективності дії обмежень в актах застосування права є можливим визначити комплекс заходів, які сприяють її підвищенню. Акти застосування права, що видаються державними органами, посадовими особами та стосуються впровадження обмежень майнових прав фізичних осіб мають бути чітко процедурно закріплені.

Украї важливим для досягнення ефективності застосування права є те, щоб воно відбувалося з додержанням норм законодавства, що є неодмінною рисою дії обмежень майнових прав фізичних осіб. У свою чергу, якість закону, чіткість формулювання правових норм, наукова обґрунтованість встановлення обмежень у правовій нормі та можливість застосування їх на практиці є основою якісної реалізації права. Для забезпечення належної реалізації права закон має чітко встановлювати коло прав та обов'язків суб'єктів, щодо яких встановлюються обмеження, особливості здійснення прав, які обмежені, визначати зміст цих обмежень.

Акти застосування права мають виконувати функцію сприяння невідворотності дії закону щодо обмежень. Це є можливим лише через підхід, коли акти застосування права мають спиратися на закон з урахуванням існуючих обмежень, що є важливим як при захисті порушених прав осіб у судах, так і щодо сприяння впровадженню обмежень правозастосовними органами. Наразі особливого значення набуває високий професіоналізм при прийнятті кожного правозастосовного акта, чітке визначенні функцій та обсягу діяльності кожного органу держави, що займається такою діяльністю [77, с. 200]. Важливим при застосуванні права є розуміння акта застосування права не лише як індивідуально-конкретної вказівки на права та обов'язки персонально визначених суб'єктів, але й як результат застосування права, в якому сконцентрована інтелектуально-вольова діяльність, що є характерною для правозастосовної діяльності – від аналізу юридичних та фактичних основ припису до викладення сутності індивідуальних правових вказівок [160, с. 51]. Останнє передбачає розуміння акта застосування права, що стосується обмежень, не лише з формальної, а, так би мовити, з інтелектуальної сторони, як вольову інтелектуальну діяльність суб'єкта, що формулює цей акт відповідно до закону та, на його основі, юридично точно, чітко, зрозуміло і максимально визначено. Інакше кажучи, як зазначається в літературі, акт повинен з'явитися у зрозумілому, повному й чіткому, такому, що не припускає різночитань, вигляді [160, с. 77]. Більше того, вимогами до акта застосування права є законність та

обґрунтованість [213, с. 86]. Задля цього, як відзначається в літературі, посадові особи у своїй діяльності із застосування права мають з'ясувати цілі нормативного акта, через який формулюється акт застосування права. Тут зважається передусім на те, що в якісному акті застосування права має враховуватися не лише норма права у буквальному її розумінні, але й загальна мета прийняття нормативного акта, з якого виходить акт застосування права [189, с. 7]. Такий підхід спрямований на підвищення ефективності актів застосування права, оскільки вона, як було з'ясовано у попередньому підрозділі цього дослідження, напряду залежить від мети правового регулювання.

Однак ефективність актів застосування права може бути недостатньою через формальне недодержання закону. У літературі описано випадок, коли суд прийняв рішення, керуючись при цьому інформацією про зміст правових норм, наданою представником однієї зі сторін. При цьому отримані відомості не були правильними та суперечили чинному законодавству, в результаті чого було прийнято незаконне рішення. Тому правозастосовний орган має впевнитися в ідентичності тексту акта цивільного законодавства перед його застосуванням [160, с. 55]. Як бачимо, неефективність актів застосування права може виявлятися й через формальну помилку, і вирішення проблеми полягає тут у подальшій інформатизації, забезпеченні прямого доступу до офіційних носіїв нормативних актів усіх ланок тих органів, які видають акти застосування права. Так станом на 2003 р., за даними Державної судової адміністрації України, комп'ютерна юридична база була встановлена в кожному суді, однак одночасно до бази даних могли бути підключені не більше чотирьох користувачів [123], інші судді такою можливістю забезпечені не були. Створення системи інформаційно-технічного забезпечення судового процесу в усіх судах загальної юрисдикції залишалося програмним завданням на 2004–2006 роки [137], але досі є актуальним. Звісно, це не дає можливості з технічної точки зору забезпечити належну правозастосовну діяльність, знижує її ефективність.

Побудова належної системи охорони майнових прав фізичних осіб, де обмеження цих прав мають посідати одне з центральних місць, здатна

забезпечити нормальне функціонування цивільних відносин, здійснення особою суб'єктивних цивільних прав у правовій державі. Підтвердження цьому знаходимо в літературі, де зазначається, що ефективність правової системи зумовлюється передусім належною охороною прав [68, с. 40]. Ефективні обмеження майнових прав фізичних осіб, у свою чергу, сприяють охороні цих прав.

Недоліком, який знижує ефективність дії обмежень у механізмі правового регулювання, залишається те, що не всі правові норми, що містять обмеження, спираються на юридичні санкції, отже, забезпечені лише гідною правосвідомістю осіб. Так, недбале поводження власника з пам'яткою культури забезпечено відповідною санкцією й за рішенням суду як акта застосування права пам'ятка на оплатних умовах може бути вилучена у власника. Однак інші обмеження прямо санкцією не забезпечені. Зокрема, обов'язок власника транспортного засобу надати його для невідкладного транспортування хворого до медичного закладу, що передбачено Законом України «Про дорожній рух», цивільно-правовою санкцією не забезпечений.

При цьому, як зазначається в літературі, перевищення повноважень носієм владних функцій, спричинення реальної шкоди та інші негативні наслідки мають нести за собою негативні економічні, організаційні та правові наслідки (відшкодування шкоди, скасування незаконного акта) [343, с. 15]. Закріплення в законі реальної відповідальності та компенсацій у разі, якщо через прийняття акта, яким встановлено незаконні обмеження, особа не змогла повною мірою здійснити своє майнове право, сприятиме підвищенню ефективності таких актів. Як відзначає М.О.Стефанчук, держава повинна відповідати перед особою, права якої були порушені, або по відношенню до якої були створені умови, що унеможливили здійснення її права [373, с. 55].

Відсутність санкцій за встановлення неправомірних обмежень майнових прав фізичних осіб негативно впливає на ефективність таких обмежень у актах застосування права. Недооцінювати вплив санкції у нормальній реалізації права не можна. В.В.Лазарєв пише про прямий вплив санкцій на недопущення

правопорушення [188, с. 150]. Про те, що цивільно-правова санкція наділена не лише відновлювальною, але й охоронювальною функцією та сприяє реалізації права зазначає і М.К.Маліков [213, с. 93]. Отже, встановлення обмежень на законодавчому рівні має бути підкріплено санкцією у разі невиконання цієї норми правозастосовними органами. Тому пропонуємо доповнити ст. 6 ЦК України частиною 7: «Шкода, спричинена особі через встановлення обмежень, не передбачених законом, компенсується їй у повному обсязі».

Окремі проблеми існують у сфері захисту порушених прав фізичних осіб, що стосується, зокрема й недодержання обмежень, встановлених у законі. Юридична допомога в Україні на тлі невисоких, у порівнянні з середньоєвропейськими, доходів населення залишається не такою вже й доступною. Нерідко лише констатується: «Так уже склалося, що юридичні послуги досить дорогі, доступні вони далеко не всім. До того ж у невеликих містах і селах якість і доступність юридичної допомоги залишає бажати кращого» [136]. Таке становище негативно впливає на можливість захисту порушених майнових прав фізичних осіб, що висуває перед державою завдання належної охорони цих прав, тобто уникнення можливих конфліктів на стадії здійснення майнового цивільного права. Система охорони майнових прав фізичних осіб, у свою чергу, має спиратися на комплекс обмежень прав таких осіб заради суспільних інтересів та дотримання прав інших уповноважених осіб.

Правосвідомість фізичних осіб та її вплив на ефективність обмежень майнових прав знаходяться у прямій залежності між собою. Адже обмеження майнових прав фізичних осіб не в останню чергу спираються не лише на санкції, але й на те, наскільки особа сама розуміє необхідність виконання закону. Н.М.Оніщенко наголошує, що сучасна правова система України має базуватися не лише на традиційних засадах юридичного позитивізму, який тлумачить право виключно як продукт волевих дій та рішень суб'єктів вищих органів державної влади, а й на праворозумінні як мірі свободи рівних суб'єктів [268, с. 43].

У резонанс цьому Л.Б.Тіунова відзначає, що поряд із нормативною основою до структури правової системи включається правосвідомість, яка

забезпечує відображення, оцінку, передання соціальної інформації та її трансформацію в правовій сфері [381, с. 56]. В.М.Кудрявцев вказує на те, що право як регулятор суспільних відносин діє через свідомість їх учасників. Результати дії права як засобу виховання локалізуються саме у сфері індивідуальної, групової, суспільної свідомості [178, с. 43]. Більше того, сучасною тенденцією розвитку права є те, що основним його напрямом стає людино-вимірний, антропологічний, спрямований на розвиток особи [174, с. 115]. Тому досліджувати механізм правового регулювання у відриві від свідомості людей було б неповним, оскільки слід враховувати спрямованість його дії на певного суб'єкта цивільних відносин.

Правосвідомість фізичної особи має виховуватися зусиллями держави та суспільства в цілому. Якщо перші дві детермінанти ефективності обмежень майнових прав фізичних осіб – належна правотворчість та правозастосування – говорять про юридичну ефективність обмежень, то правосвідомість особи безпосередньо пов'язана із соціальною ефективністю обмежень. Важливим тут є застосування державою інформаційних засобів, адже соціальна ефективність обмежень напряду пов'язана з юридичною: від сприйняття норми права особою через правосвідомість залежить спрацювання юридичного механізму, закладеного в нормі права і акті застосування права. Як зазначається в літературі, попереджувальна дія права справляється на особу, яка розуміє: за яке правопорушення встановлені примусові заходи; у чому їхня дія; що ці заходи є невідворотними; особа розуміє суспільну небезпеку неправомірних дій та справедливість, доцільність спричинених ними примусових заходів. Для громадян джерелом такого роду знань можуть слугувати, по-перше, безпосередньо нормативні акти, по-друге, практика їх застосування (акти застосування права), по-третє, уявлення, погляди самої особи; по-четверте, навчальні, науково-популярні видання, газетні публікації, теле- та радіопередачі, лекції, доповіді тощо. При цьому три останні види джерел базуються на нормативних актах [160, с. 46]. Отже, ефективність норм про обмеження залежить від досконалості юридичних засобів, завдяки яким обмеження

встановлюються в нормативних актах. У свою чергу юридичні засоби тісно пов'язані із соціальними, інформаційними (серед яких популяризація правових знань), які через правосвідомість впливають на особу та спонукають її до правомірної поведінки. Налагодження та спрацювання комплексу юридичних та соціальних засобів здатні позитивно впливати на ефективність дії обмежень майнових прав фізичних осіб у механізмі правового регулювання.

Примус з боку держави та правосвідомість фізичної особи, щодо майнових прав якої встановлені певні обмеження, цілком доповнюють одне одного і тісно взаємопов'язані. Як відзначає В.І.Гойман, відсутність об'єктивної заданості припису законодавства є супутнім примусовому втіленню його в життя [74, с. 22]. Отже, примусовість у підтриманні дії обмежень може свідчити про відсутність їх обґрунтованості, в противному разі обмеження передусім спираються на правосвідомість осіб. Якщо правосвідомість особи не вихована належним чином, невиконання нею приписів, якими встановлені обмеження, повинно спричиняти застосування до неї санкцій як заходів примусу. Санкція у свою чергу стримує неправову поведінку фізичної особи. Утім висока правосвідомість та розуміння особою необхідності обмежень, які мають загальнолюдську соціальну спрямованість, позбавляє необхідності застосування до такої особи заходів державою примусу у вигляді покарань, оскільки її поведінка не виходить за межі правомірної.

Тому ефективність обмежень майнових прав фізичних осіб прямо пов'язана з правосвідомістю окремої особи. Остання має сприймати певні обмеження, і тоді вони якнайкраще будуть виконувати свою охоронну функцію щодо суб'єктивних майнових прав фізичних осіб. Адже, як наголошується в літературі, правосвідомість — це не лише знання суб'єктивних прав та юридичних обов'язків, але й здатність активно їх використовувати та виконувати [353, с. 101-105]. Це, до речі, розуміли й за радянських часів, формуючи так звану «революційну правосвідомість». Вона, як відзначається в літературі, на відміну від правосвідомості як такої, дозволяла сприймати неправові за своєю природою заходи, від чого суспільство не ставало більш правовим, справедливим

та цивілізованим, незважаючи на те, що розвивалася «революційна правосвідомість» та зміцнювався «революційний порядок» [74, с. 18]. Формування гідної правосвідомості осіб є важливим для досягнення ефективності дії закону незалежно від ідеології держави, тут йдеться скоріше про фактор додержання закону особою з належною правосвідомістю. Адже, як слушно зазначає В.М.Кудрявцев, масове відхилення людей від поведінки, що передбачена правовою нормою, виключає її ефективність [432, с. 48]. Це лише вказує на неналежну свідомість людей, які порушують закон, від чого залежить його ефективність, чи навпаки, в цьому випадку, масові порушення вказують на неефективність закону.

У сучасній демократичній державі особа має усвідомлювати зумовленість, правомірність та необхідність тих чи інших обмежень її майнових прав. Як зазначає І.С.Канзафарова, для того, щоб воля учасника суспільних відносин і регулятора цих відносин узгоджувалися, принаймні необхідно усвідомлення суб'єктом відносин звернутих до нього вимог [152, с. 259]. Цьому чималою мірою сприяє виховна функція цивільного права, інформування суб'єктів про зміст та регулятивну дію норм права, що їх стосуються.

Для підвищення правосвідомості фізичних осіб слід подолати правовий нігілізм, під яким, зокрема В.І.Гойман, розуміє правову необізнаність, що не дозволяє фізичним особам повною мірою здійснити надані законом можливості, невміння, а іноді й небажання відстоювати свої права та небажання сприймати права і законні інтереси інших осіб, юридично обґрунтовані вимоги органів державної влади і правоохоронних структур [74, с. 169]. Підвищення юридичної обізнаності фізичних осіб, які традиційно вважалися «слабкою стороною» стосовно до інших суб'єктів цивільного права, відіграє важливу роль у подоланні правового нігілізму. Досягненню належної юридичної грамотності населення сприяє юридична освіта, і цей напрямок останнім часом помітно розширюється, з кожним роком усе більше дипломованих спеціалістів юридичної галузі виходять як із державних, так і з приватних вузів.

При цьому слід наголосити, що кожна зі стадій механізму правового регулювання пов'язана з іншою, оскільки відсутність якісного закону стримує застосування права, іноді не виправдано утруднює чи унеможлиблює його, породжуючи «мертві» норми права. Ефективність застосування норм права державними органами, зокрема судом, позитивно впливає на формування правової свідомості громадян, які під впливом державних органів, що охороняють чи захищають права фізичних осіб, виховуються в дусі поваги до закону, спрямовують свою поведінку на додержання його норм. Отже, якісна правотворчість та правозастосування щодо обмежень майнових прав фізичних осіб здатні формувати таку правосвідомість, коли норми про обмеження будуть найкращим чином сприяти охороні прав уповноважених осіб та додержанню суспільних інтересів.

У цілому ефективність обмежень майнових прав фізичних осіб залежить від різних факторів, зокрема від вибору мети встановлення обмежень, що відповідатиме потребам суспільного розвитку, засобів правового регулювання, через які встановлюються обмеження, закріплення за їх допомогою оптимальних варіантів поведінки уповноваженої особи. Ефективність норм про обмеження залежить від ефективності трьох стадій дії права: у правовій нормі та законодавстві; у діяльності органів державної влади щодо правозастосування; у правосвідомості фізичних осіб, щодо яких встановлені обмеження.

Наприкінці слід підкреслити, що поступове та виважене впровадження в українське законодавство заходів з підвищення ефективності обмежень майнових прав фізичних осіб має бути спрямоване на досягнення належної охорони прав таких осіб, що є необхідним у правовій державі. При цьому роль держави у впровадженні заходів із досягнення ефективності обмежень майнових прав фізичних осіб важко переоцінити. Нині заходи державного примусу мають бути виправданими та чітко закріпленими в чинному законодавстві. Обґрунтування обмежень майнових прав фізичних осіб сприятиме досягненню ефективності їхньої дії, охороні прав усіх учасників цивільних правовідносин, додержанню суспільних інтересів.

Висновки до п'ятого розділу

1. Для підвищення ефективності дії обмежень майнових прав фізичних осіб у механізмі правового регулювання слід застосувати такі заходи:

а) посилити якість законотворчості, згідно з чим закон має чітко встановлювати коло прав та обов'язків суб'єктів, щодо яких встановлюються обмеження, особливості здійснення прав, які обмежені, визначати зміст цих обмежень;

б) досягти невідворотності дії закону щодо обмежень через акти застосування права. Це завдання має втілюватися в життя завдяки актам застосування права, які повинні спиратися на закон з урахуванням існуючих обмежень, що є важливим як при захисті порушених прав осіб у судах, так і щодо сприяння впровадженню обмежень правозастосовними органами;

в) застосовувати різні форми правового регулювання – від встановлення правил та лімітів у дозвільній нормі до визначення суто заборонювальних заходів залежно від мети встановлення обмежень;

г) встановити санкції за неправомірне обмеження майнових прав фізичних осіб. Слід доповнити ст. 6 ЦК України частиною 7: «Шкода, спричинена особі через встановлення обмежень, не передбачених законом, компенсується їй у повному обсязі»;

д) враховувати принципи права та основоположні ідеї встановлення обмежень майнових прав фізичних осіб у нормі права, згідно з чим встановлення обмежень майнових прав фізичних осіб має бути пропорційним та сприяти охороні прав учасників цивільних відносин та важливих суспільних інтересів.

2. При правовому регулюванні посиленню ефективності дії обмежень майнових прав фізичних осіб сприяє правильне визначення мети правового регулювання, що дозволяє спрямувати їхню дію, спираючись на розуміння того,

заради чого такі обмеження встановлюються та передбачити кінцеві результати такого регулювання.

Метою встановлення обмежень майнових прав у нормі права є досягнення належної охорони майнових прав усіх уповноважених осіб та суспільних інтересів, оскільки ці норми мають передусім охоронювальний характер. Утім у загальному сенсі дії механізму правового регулювання суспільних відносин метою встановлення обмежень майнових прав фізичних осіб є забезпечення здійснення суб'єктивного цивільного права з урахуванням прав інших уповноважених осіб та суспільних інтересів. Із філософсько-правової точки зору метою обмежень майнових прав фізичних осіб є збалансування прав різних осіб з тим, щоб майнове право однієї особи не стикалося з правом іншої особи, інтересами суспільства та щоб не виникало суперечок при їх здійсненні.

3. Ефективність норм про обмеження базується на досконалості юридичних засобів, завдяки яким обмеження встановлюються в нормативних актах. У свою чергу юридичні засоби тісно пов'язані із соціальними, інформаційними засобами (серед яких популяризація правових знань), які через правосвідомість впливають на особу та спонукають її до правомірної поведінки. Оптимізація комплексу юридичних та соціальних засобів здатна позитивно вплинути на ефективність дії обмежень майнових прав фізичних осіб у механізмі правового регулювання.

4. Критеріями ефективності норми права, якою встановлюються обмеження, є такі:

а) мета її встановлення, якою є досягнення належної охорони майнових прав усіх уповноважених осіб у цивільному праві та суспільних інтересів. Ця мета відображає закономірності об'єктивної еволюції суспільних відносин, оскільки на цей час охорона та розвиток прав фізичних осіб на конституційному рівні проголошені основним напрямком діяльності української держави;

б) правосвідомість осіб, яка спрямована наразі на те, що, незважаючи на широке коло можливостей для здійснення майнових прав, особа має обов'язки

перед суспільством, мусить враховувати суспільний інтерес, права інших уповноважених осіб;

в) мінімізація небажаних побічних чинників при реалізації норми права, яка залежить від правильного визначення мети правового регулювання та спирається на правосвідомість осіб. З метою недопущення порушень особами норм, що містять обмеження, мають бути встановлені юридичні санкції, які посилять дієвість цих норм;

г) високий рівень законодавчої техніки, згідно з чим норми про обмеження мають бути сформульовані чітко й однозначно, зважаючи на здійсненність норм про обмеження як таку. При їх формулюванні не мають припускатися розпливчатість формулювань та невизначеність щодо сфери, а в окремих випадках – часу дії та обставин застосування (наприклад, за надзвичайного стану).

ВИСНОВКИ

У дисертації подано теоретичне узагальнення проблем обмежень майнових прав фізичних осіб (цивільно-правовий аспект), розроблено новий напрямок цивілістичної науки, що містить гносеологічні аспекти таких обмежень, розкриває їхню систему та основоположні ідеї їх встановлення, передумови й пріоритети, які мають враховуватися при встановленні обмежень майнових прав фізичних осіб.

Основні наукові теоретичні та практичні результати роботи виявляються у наступному:

1. Для цивілістичних досліджень найбільш прийнятною є концепція позитивного правового регулювання, згідно з якою державою встановлені в нормах законодавства межі та обмеження суб'єктивних цивільних прав, що певним чином ускладнює можливість здійснення окремих із них. Адже правове регулювання спрямоване не лише на задоволення приватного інтересу окремої особи, а також на рівне забезпечення прав усіх суб'єктів цивільного права та суспільних інтересів.

При проведенні цивілістичних досліджень обмежень майнових прав фізичних осіб можуть братися до уваги окремі елементи загальнофілософської ідеї обмежень прав осіб, але при цьому слід враховувати особливості розуміння цієї категорії різними галузями знань.

2. Можливість уповноваженої особи без обмежень здійснювати своє право здатна призвести до свавілля, негативного впливу на стабільність, стійкість та змогу інших суб'єктів цивільного права здійснювати свої майнові права, що є неприпустимим у правовій державі. Тому саме в умовах правової держави потрібними є розробка та встановлення ефективного механізму обмежень майнових прав, який буде здатний забезпечити баланс їхніх майнових інтересів і протиставлених їм прав інших уповноважених осіб, інтересів суспільства. Такі обмеження мають сприяти стабільності, нормальному розвитку майнових прав фізичних осіб, належному забезпеченню їх здійснення. Обмеження майнових

прав фізичних осіб здатні стримувати неправомірну поведінку цих осіб заради суспільних інтересів та прав інших уповноважених осіб.

3. Сформульовано положення про періодизацію обмежень майнових прав фізичних осіб протягом еволюції приватного права з часів Стародавнього Риму до сьогодні у чотири основні етапи, а саме:

1) становлення обмежень майнових прав фізичних осіб у Стародавньому Римі. На цьому етапі закріплено основні обмеження майнових прав фізичних осіб: на користь держави (встановлювалися для збереження майнових основ рабовласницького ладу) та на користь приватних осіб (закріплено обмеження на користь сусідів власника);

2) дореволюційний (до 1917 р.) етап встановлення обмежень майнових прав фізичних осіб у Російській імперії характеризується відмовою від чіткого формульного підходу до обмежень, що існував за часів Стародавнього Риму, втіленням соціальних концепцій при встановленні обмежень, упровадженням європейських традицій розвитку приватного права. Розроблено обмеження прав на користь приватних осіб та в суспільних інтересах;

3) радянський етап встановлення обмежень майнових прав фізичних осіб відзначається тим, що основу обмежень майнових прав фізичних осіб становили державні інтереси як пріоритетні, розвиток прав осіб та приватний інтерес мали другорядне значення;

4) етап становлення приватноправових засад обмежень майнових прав фізичних осіб в Україні (з початку 90-х років XX ст. до цього часу). Даний період характеризується скасуванням обмежень кількості житлової площі, що може перебувати у власності осіб, розвитком договорів з відчуження житла, скасуванням обмежень на перебування у власності фізичних осіб засобів виробництва та іншого мана. При цьому збереглися обґрунтовані обмеження щодо оборотоздатності окремих видів майна: зброї, наркотичних та лікарських засобів, деякого іншого майна.

4. Передумовою встановлення обмежень майнових прав фізичних осіб, що залишилася незмінною з часів Стародавнього Риму протягом усього періоду

розвитку цивільного права, є *необхідність охорони прав уповноважених осіб та суспільних інтересів*. Її слід враховувати при встановленні таких обмежень. Зазначена передумова є вихідною для формування пріоритетів, заради яких встановлюються обмеження майнових прав фізичних осіб у цивільному законодавстві.

5. Пріоритетами, заради яких встановлюються обмеження майнових прав фізичних осіб у цивільному законодавстві, є такі:

а) загальні, що мають загальногалузевий характер: охорона основ конституційного ладу, забезпечення обороноздатності держави та її безпеки, суспільної моральності, здоров'я, прав та законних інтересів інших осіб, охорони навколишнього природного середовища;

б) спеціальні – враховують специфіку окремих інститутів цивільного права чи є характерними для окремої групи цивільних правовідносин:

– щодо обмежень права власності – дотримання соціальної функції власності; охорона прав, свобод та гідності громадян, інтересів суспільства; неможливість погіршувати екологічну ситуацію та природні якості землі; охорона інтересів сусідів власника;

– щодо обмежень у договірному праві – необхідність забезпечення цивільного обороту, належного суб'єктного складу договірних відносин; охорона майнових прав «слабкої» сторони; додержання права переважної купівлі;

– щодо обмежень у недоговірних зобов'язаннях – усунення загрози життю та здоров'ю людини; перешкоджання знищенню, пошкодженню або привласненню чужого майна; справедливе визначення майнової компенсації за заподіяння шкоди з можливістю її зменшення через майновий стан особи, що спричинила шкоду, та обставини спричинення шкоди;

– щодо обмежень у спадковому праві – обмеження свободи заповіту; належне визначення складу та обсягу спадщини, необхідність усунення «негідних» спадкоємців; додержання вимог щодо оборотоздатності речей; належне визначення суб'єктного складу спадкових правовідносин; охорона

майнових прав членів сім'ї спадкодавця (передусім неповнолітніх та непрацездатних), інших осіб;

– щодо обмежень, які є характерними для окремої групи цивільних правовідносин (наприклад, існують за надзвичайного стану), – необхідність забезпечення діяльності державних установ, забезпечення харчування та проживання постраждалого населення та підрозділів, що беруть участь у ліквідації наслідків надзвичайного стану.

6. Джерелом встановлення обмежень майнових прав фізичних осіб є Конституція та закони України. Підзаконні акти можуть лише визначати відповідно до закону порядок їх здійснення, але не можуть встановлювати таких, що не визначені у законі обмежень майнових прав фізичних осіб. Суд застосовує цивільне законодавство, зокрема щодо обмежень майнових прав фізичних осіб, але не наділений правом встановлювати обмеження, які не передбачені в законі. Для сторін договору закон може визначати певні обмеження через імперативні норми, а учасники договірної процедури мусять їх дотримуватися.

7. Обмеження майнових прав фізичних осіб належать до механізму правового регулювання. Цей механізм має свою специфіку стосовно обмежень майнових прав фізичних осіб й зводиться до такого: виходячи із суспільних інтересів чи прав інших осіб, фізичні особи, майнові права яких обмежуються, піддаються з правової точки зору певному утиску, що впливає на можливість здійснення цих прав.

8. У механізмі правового регулювання обмеження майнових прав фізичних осіб визначають способи впливу на суспільні відносини, які ускладнюють здійснення суб'єктивного цивільного права через існуючі форми правового регулювання, що закріплені в нормах права. Акти застосування права сприяють упровадженню окремих обмежень майнових прав фізичних осіб і є елементом реалізації права у визначених законом випадках (коли необхідною є згода відповідних державних органів на придбання об'єктів культурної спадщини, через рішення суду, які застосовують норми про обмеження).

9. У цивільному законодавстві обмеження майнових прав фізичних осіб можуть встановлюватися через зобов'язуючі норми права, а також мати характер заборон. Дозвіл у нормі цивільного законодавства може бути сформульовано таким чином, що в ньому буде матись на увазі певне обмеження майнових прав фізичних осіб.

10. Правові санкції та обмеження у праві взаємодіють у механізмі охорони майнових прав фізичних осіб і пов'язані між собою. Спільним між обмеженнями та санкціями є їхня спрямованість на досягнення правомірної поведінки особи. Різниця між обмеженнями та санкціями полягає в тому, що обмеження не є елементом відповідальності, не наділені властивістю покарання як санкції. Обмеження майнових прав фізичних осіб діють у механізмі правового регулювання через ускладнення здійснення права, а санкції – через накладення майнової відповідальності. Співвідношення обмежень із санкціями полягає в тому, що порушення норм, які містять обмеження, може стати підставою для застосування санкції.

11. Категорії «обмежень майнових прав фізичних осіб» та «речові права на нерухоме майно» не слід ототожнювати. Різниця полягає в тому, що обмеження права власності породжують для власника необхідність в утриманні від певних дій, які можуть порушити права іншої особи, що впливають із сервітуту. На відміну від цього, права на чужі речі надають іншій особі – сервітуарію певні повноваження щодо чужого майна.

12. Обмеження майнових прав фізичних осіб мають базуватися на таких основних ідеях, як: пропорційність; обґрунтованість; правомірність та визначення їх законом; соціальна спрямованість. Застосування цих основоположних ідей при правовому регулюванні сприяє охороні прав фізичних осіб, здатне забезпечити їх належне здійснення з дотриманням прав усіх суб'єктів цивільного права.

13. Перспективною та практично значущою для виявлення особливостей окремих обмежень майнових прав фізичних осіб відповідно до системи цивільного права України є їхня класифікація стосовно основних цивільно-

правих інститутів, що регулюють майнові права (права власності, договірних права, позадоговірних зобов'язань, спадкового права). Класифікація обмежень майнових прав фізичних осіб за часом дії, за ступенем індивідуальної визначеності, за ступенем сформульованості тощо дозволяє виявити деякі з них (наприклад, обмеження, що встановлюються за режиму надзвичайного стану), визначити певні риси таких обмежень.

14. Нині залишається проблемою системне закріплення обмежень майнових прав фізичних осіб у цивільному законодавстві України з урахуванням передумов та пріоритетів, заради додержання яких такі обмеження встановлюються.

Закріплення обмежень майнових прав фізичних осіб у цивільному законодавстві необхідно здійснити як на рівні загальних норм, так і щодо окремих інститутів цивільного права. По-перше, мають бути сформульовані та законодавчо закріплені загальні норми про обмеження майнових прав фізичних осіб, що спираються на засади цивільного законодавства і принципи цивільного права та враховують узгоджені з ними передумови та пріоритети, заради додержання яких такі обмеження встановлюються. По-друге, стосовно інститутів цивільного права мають бути встановлені спеціальні норми щодо окремих обмежень майнових прав фізичних осіб. В окремих законах, наприклад у Законах України «Про іпотеку», «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обмежень», «Про правовий режим надзвичайного стану» та інших, мають бути чітко встановлені окремі обмеження майнових прав фізичних осіб з урахуванням особливостей певної групи цивільних правовідносин. Ці обмеження не повинні суперечити одне одному, мають належним чином врегульовувати всі майнові цивільні правовідносини.

15. Для підвищення ефективності дії обмежень майнових прав фізичних осіб у механізмі правового регулювання слід впровадити такі заходи:

а) посилити якість законотворчості, згідно з чим закон має чітко встановлювати коло прав та обов'язків суб'єктів, щодо яких встановлюються

обмеження, особливості здійснення прав, які обмежені, визначати зміст цих обмежень;

б) досягти невідворотності дії закону щодо обмежень через акти застосування права. Це завдання має втілюватися в життя завдяки актам застосування права, які повинні спиратися на закон з урахуванням існуючих обмежень, що є важливим як при захисті порушених прав осіб у судах, так і щодо сприяння впровадженню обмежень правозастосовними органами;

в) застосовувати різні форми правового регулювання – від встановлення правил та лімітів у дозвільній нормі до визначення суто заборонювальних заходів залежно від мети встановлення обмежень;

г) встановити санкції за неправомірне обмеження майнових прав фізичних осіб. Слід доповнити ст. 6 ЦК України частиною 7: «Шкода, спричинена особі через встановлення обмежень, не передбачених законом, компенсується їй у повному обсязі»;

д) враховувати принципи права та основоположні ідеї встановлення обмежень майнових прав фізичних осіб, тобто закріплення таких обмежень має бути пропорційним з огляду на забезпечення здійснення цих прав та повинно сприяти охороні прав учасників цивільних відносин, важливих суспільних інтересів.

ДОДАТКИ*Додаток А***ПРОЕКТ****ЗАКОН УКРАЇНИ****«Про внесення змін до деяких законодавчих актів України
щодо обмежень майнових прав фізичних осіб»**

З метою встановлення обґрунтованих обмежень майнових прав фізичних осіб та їх охорони, відповідно до вимог ст. 3 Конституції України, згідно з якою ствердження та забезпечення прав людини є головним обов'язком держави, Верховна Рада України

П О С Т А Н О В Л Я Є:

I. Внести до законодавчих актів України такі зміни та доповнення:

1. До Цивільного кодексу України (Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 40–44. – Ст. 356) такі зміни та доповнення:

1) доповнити ст. 6 ЦК України частиною 7: «Шкода, спричинена особі через встановлення обмежень, не передбачених законом, компенсується їй у повному обсязі»

2) назву статті 13 змінити і викласти як «Межі та обмеження цивільних прав»;

3) доповнити статтю 13 частиною 7 наступного змісту: «Обмеження майнових прав осіб щодо ускладнення здійснення окремих цивільних прав мають визначатися законом. Не передбачені законом обмеження майнових прав осіб не можуть встановлюватися підзаконними актами».

4) доповнити статтю 13 частиною 8 наступного змісту: «Обмеження цивільних прав можуть встановлюватися лише якщо це необхідно з метою захисту основ конституційного ладу, здоров'я, прав та законних інтересів інших осіб, забезпечення оборони держави та її безпеки, суспільних інтересів».

5) після статті 317 внести статтю 317¹ «Пріоритети, якими зумовлюється встановлення обмежень права власності» наступного змісту: «При встановленні обмежень права власності слід брати до уваги дотримання соціальної функції власності; необхідність охорони прав, свобод та гідності громадян, інтересів суспільства, інтересів сусідів власника; неможливість погіршувати екологічну ситуацію та природні якості землі».

6) статтю 362 доповнити частиною 6 наступного змісту: «У разі виникнення прав переважної купівлі у наймача житла та учасника спільної часткової власності, вибір покупця покладається на власника, що продає свою частку житла».

7) статтю 349 доповнити частиною 3 наступного змісту: «У разі знищення майна власник має робити це у спосіб, що є безпечним для оточуючих і навколишнього природного середовища».

8) статтю 351 доповнити частиною 9, яку сформулювати в такій редакції: «Суспільними потребами, якими зумовлюється припинення права власності на нерухоме майно у зв'язку з викупом земельної ділянки, на якій воно розміщене, можуть бути: спорудження будівель, споруд органів державної виконавчої влади та органів місцевого самоврядування; спорудження об'єктів оборони і національної безпеки; будівництво та обслуговування лінійних об'єктів і об'єктів транспортної та енергетичної інфраструктури».

9) доповнити статтю 627 частиною 3 наступного змісту: «Обмеження щодо договору зумовлюються необхідністю забезпечення цивільного обороту, належного суб'єктного складу договірних відносин; охороною майнових прав необізнаної сторони чи споживача; додержанням права переважної купівлі».

10) після статті 1223 внести статтю 1223¹ «Обмеження у спадковому праві» наступного змісту: «При встановленні обмежень у спадковому праві слід враховувати необхідність належного визначення складу та обсягу спадщини, усунення негідних спадкоємців; додержання вимог щодо оборотоздатності речей; належне визначення суб'єктного складу спадкових правовідносин; вимоги щодо охорони майнових прав членів сім'ї спадкодавця (передусім неповнолітніх та непрацездатних) та інших визначених законом осіб».

2. До Закону України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обмежень» (Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 51. – Ст. 553):

1) змінити статтю 23, замість слів «обмежень речових прав на нерухоме майно» читати «обмежень речових прав на нерухоме майно та обтяжень».

**Методичні рекомендації
щодо врахування норм цивільного законодавства, якими встановлені
обмеження майнових прав фізичних осіб
при розгляді цивільних справ судами України**

При розгляді цивільних справ судами України слід виходити з того, що обмеження майнових прав фізичних осіб можуть встановлюватися лише законом. Встановлення обмежень майнових прав фізичних осіб, не передбачених Конституцією та законами України, не може здійснюватися при розгляді цивільних справ судами України.

I. ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ

1. Загальними пріоритетами, заради яких встановлюються обмеження майнових прав у законодавстві України, є: охорона основ конституційного ладу, забезпечення обороноздатності держави та її безпеки, суспільної моральності, здоров'я, прав та законних інтересів інших осіб, охорона навколишнього природного середовища.

2. Ч. 2 ст. 8 ЦПК України встановлює, що підзаконні нормативно-правові акти суд застосовує у спосіб, встановлений Конституцією та законами України. Тому слід звертати увагу на відповідність підзаконних актів законам щодо можливості правозастосування. Особливу увагу слід звертати щодо відносин, пов'язаних з охороною прав і законних інтересів фізичних осіб та при застосуванні правових норм щодо обмежень майнових прав фізичних осіб.

3. Згідно з законом, суд не наділений повноваженнями на свій розсуд встановлювати обмеження майнових прав фізичних осіб, які не визначені у законі. Ст. 2 ЦПК України чітко вказує, що провадження в цивільних справах здійснюється відповідно до закону. Згідно зі ст. 8 ЦПК України, суд вирішує справи відповідно до Конституції України, законів України та міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України.

II. ОБМЕЖЕННЯ МАЙНОВИХ ПРАВ ФІЗИЧНИХ ОСІБ ЩОДО ПРАВА ВЛАСНОСТІ

При розгляді цивільних справ судами України мають братися до уваги норми законодавства України, застосування яких передбачає врахування обмежень майнових прав фізичних осіб щодо права власності, які в них містяться, а саме:

1. *Власник має право вчиняти щодо свого майна будь-які дії, що не суперечать закону* (п. 1 ч. 2 ст. 319 ЦК України). Отже, дії власника не можуть суперечити закону.

Для правильного вирішення цивільних справ щодо застосування цього обмеження слід враховувати такі спеціальні норми законодавства:

1.1. *Обмеження, зумовлені необхідністю охорони навколишнього природного середовища*, встановлені у ст. 52 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища». Згідно з нею, громадяни та інші особи зобов'язані дотримуватися правил транспортування, зберігання і застосування засобів захисту рослин, стимуляторів їх росту, мінеральних добрив, нафти і нафтопродуктів, токсичних хімічних речовин та інших препаратів з тим, щоб не допустити забруднення ними або їх складовими навколишнього природного середовища і продуктів харчування.

1.2. *Обмеження в інтересах об'єктів тваринного світу*, що встановлено у ст. 7 Закону України «Про тваринний світ», згідно з якою у передбаченому законом порядку права власників об'єктів тваринного світу можуть бути обмежені в інтересах охорони цих об'єктів, навколишнього природного середовища та захисту прав громадян.

Зокрема, при розгляді цивільних справ щодо права власності на об'єкти тваринного світу слід враховувати норми законодавства, які окремо врегульовують право власності на диких тварин та на домашніх тварин. Так, при вирішенні питань щодо права власності на диких тварин слід керуватися Законом України «Про тваринний світ», зокрема його ст. 8, згідно з якою право

приватної власності на об'єкти тваринного світу припиняється у разі жорстокого поводження з *дикими* тваринами, а також при встановленні законодавчими актами заборони щодо перебування у приватній власності окремих об'єктів тваринного світу та в інших випадках, передбачених законом. При вирішенні питань щодо права власності на домашніх тварин слід керуватися Законом України «Про захист тварин від жорстокого поводження», зокрема його ст. 4, яка встановлює, що право власності та інші речові права на тварин у разі жорстокого поводження з ними можуть бути припинені. Ст. 8 Закону України «Про захист тварин від жорстокого поводження» обмежує утримання диких тварин у неволі без спеціального дозволу.

1.3. Обмеження, пов'язані з обов'язком власника утримувати майно, якщо інше не встановлено законом, мають застосовуватися відповідно до ст. 322 ЦК України у випадках негідного утримання майна власником, дій, спрямованих на нерозумне руйнування ним майна.

До спеціальних норм щодо належного утримання майна належить ст. 91 ЗК України, яка зобов'язує власників земель підвищувати родючість ґрунтів, ст. ст. 116, 151, 177 ЖК України, що стосуються власника житла, наймача, членів його сім'ї чи інших осіб, що з ним проживають, та зобов'язує цих осіб забезпечувати збереження житла, утримуватися від його псування та руйнування.

2. Власник не може використовувати право власності на шкоду правам, свободам та гідності громадян, інтересам суспільства, погіршувати екологічну ситуацію та природні якості землі (ч. 7 ст. 41 Конституції України, ч. 5 ст. 319 ЦК України).

Додатково дію цього обмеження розкривають такі норми цивільного законодавства:

2.1. Обмеження діяльності власника, що порушує вимоги екологічної безпеки, інших екологічних нормативів та лімітів використання природних ресурсів, встановлено у ст. 12 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища». Вона зобов'язує власника здійснювати діяльність із

додержанням вимог екологічної безпеки, інших екологічних нормативів та лімітів використання природних ресурсів.

2.2. Обмеження власників транспортних засобів щодо забруднення навколишнього природного середовища, засмічування автомобільних доріг, вулиць, залізничних переїздів та смуги відчуження. Ст. 10 Закону України «Про дорожній рух» вказує на обов'язок власників транспортних засобів здійснювати заходи щодо захисту навколишнього природного середовища від шкідливого впливу транспорту. Стаття 16 того ж закону зобов'язує власників транспортних засобів, водіїв вживати заходів відносно збереження чистоти автомобільних доріг, вулиць, залізничних переїздів та смуги відчуження. Отже, слід враховувати, що власник транспортного засобу має утримуватися від засмічення автомобільних доріг, вулиць, залізничних переїздів та смуги відчуження.

3. Обмеження права власності, що зобов'язують власника допустити до користування його майном інших осіб у випадках, передбачених законом (ч. 7 ст. 319 ЦК України).

3.1. Обмеження щодо ненадання транспортного засобу працівникам міліції у визначених законом випадках встановлено у ст. 11 Закону України «Про міліцію». Ця стаття дає право працівникам міліції використовувати безперешкодно транспортні засоби, що належать підприємствам, установам, організаціям і громадянам (крім транспортних засобів дипломатичних, консульських та інших представництв іноземних держав, міжнародних організацій, транспортних засобів спеціального призначення), для проїзду до місця події, стихійного лиха, доставки в лікувальні заклади осіб, які потребують невідкладної медичної допомоги, для переслідування правопорушників та їх доставки в міліцію. Ст. 16 Закону України «Про дорожній рух» встановлює, що власник чи особа, що керує транспортним засобом на законних підставах, має надавати його працівникам міліції для виконання непередбачених невідкладних службових обов'язків із затримання правопорушників.

3.2. Обмеження щодо ненадання транспортного засобу працівникам охорони здоров'я у визначених законом випадках встановлені у ст. 16 Закону

України «Про дорожній рух». Згідно з нею, при здійсненні права користування транспортним засобом власник має надавати транспортний засіб працівникам охорони здоров'я для доставки у найближчий медичний заклад осіб, які потребують невідкладної медичної допомоги.

4. *Обмеження щодо права власності на національні, культурні та історичні цінності* (ч. 8 ст. 319 ЦК України).

4.1. *Обмеження, що пов'язані з необхідністю дотримання особливого порядку обліку, зберігання і використання культурних цінностей, вивезення їх за межі України та передачі права власності на них* (ст. 14 Основ законодавства України «Про культуру»). Згідно з цією нормою законодавства, особливості використання унікальних цінностей матеріальної та духовної культури, а також культурних цінностей, що мають виняткове історичне значення, обумовлюються наданням їм особливого правового режиму. Вони визнаються об'єктами національного культурного надбання і заносяться до Державного реєстру національного культурного надбання. Держава контролює режим використання таких об'єктів, сприяє їх збереженню.

4.2. *Обмеження з метою захисту традиційного характеру середовища окремих пам'яток, комплексів (ансамблів)* – ч. 1 ст. 32 Закону України «Про охорону культурної спадщини». Згідно з цією нормою законодавства, навколо окремих пам'яток, комплексів (ансамблів) повинні встановлюватися зони охорони пам'яток: охоронні зони, зони регулювання забудови, зони охоронюваного ландшафту, зони охорони археологічного культурного шару.

5. *Викуп пам'яток історії та культури* (ст. 352 ЦК України). При вирішенні цивільних справ за спорами, що пов'язані з викупом пам'яток історії і культури, слід враховувати, що тут, крім компенсації вартості такого майна (як, наприклад, при примусовому продажу), важливим є також створення умов для збереження пам'ятки історії та культури. У цьому відмінність викупу пам'яток історії і культури від примусового продажу. В останньому випадку майно продається суто для одержання грошей від продажу, що мають бути спрямовані

на погашення заборгованості перед кредитором. Культурне надбання переходить у власність держави передусім для збереження такої власності для суспільства.

III. ОБМЕЖЕННЯ МАЙНОВИХ ПРАВ ФІЗИЧНИХ ОСІБ ЩОДО ДОГОВОРІВ

При розгляді цивільних справ судами України мають братися до уваги норми законодавства України, застосування яких передбачає врахування обмежень майнових прав фізичних осіб у договірному праві, що в них містяться, а саме:

1. *Обмеження, пов'язані з додержанням права переважної купівлі є необхідним пріоритетом, додержання якого ускладнює для особи, що не має права переважної купівлі, можливість укласти договір купівлі-продажу. Право переважної купівлі має своїм підґрунтям як відносини власності, згідно з чим право переважної купівлі виникає в учасника спільної часткової власності (ст. 362 ЦК України), так і відносини найму (ст. 777 ЦК України), згідно з чим наймач, який належно виконує свої обов'язки за договором найму, у разі продажу речі, переданої в найм, має переважне право перед іншими особами на її придбання.*

2. *Обмеження щодо укладення договору дарування (ст. 720 ЦК України). Згідно з цією нормою законодавства, підприємницькі товариства можуть укладати договір дарування між собою, якщо право здійснювати дарування прямо закріплено установчим документом дарувальника. Слід також враховувати, що Декрет Кабінету Міністрів України «Про управління майном, що перебуває у загальнодержавній власності» забороняє безкоштовну передачу майна державних підприємств іншим, зокрема фізичним особам.*

3. *Обмеження щодо предмета договору можуть бути пов'язані з загальними вимогами цивільного обороту (ст. 178 ЦК України) та встановлюватися щодо окремих договорів. Так, згідно з ч. 5 ст. 576 ЦК України предметом застави не можуть бути вимоги, що мають особистий характер, а також вимоги, застава яких заборонена законом.*

4. *Обмеження щодо ціни договору* встановлено у окремих статтях цивільного законодавства.

До загальних обмежень ціни договору віднесено, виходячи з правила про збитковість договору, явно занижену ціну, зазначену в договорі. Така ціна дозволяє вважати, що договір міг бути укладений на не вигідних умовах під впливом тяжкої обставини. Правочин, вчинений особою під впливом тяжкої для неї обставини на вкрай не вигідних умовах, може бути визнаний судом недійсним незалежно від того, хто був ініціатором такого правочину (ст. 233 ЦК України).

При розгляді цивільних справ слід враховувати спеціальні обмеження, що встановлені в законодавстві України щодо окремих договорів. Так, ст. 9 Закону України «Про ціни і ціноутворення» зазначає, що органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування своїм рішенням можуть установлювати ціни (тарифи) на житлово-комунальні послуги в розмірі, нижчому від розміру економічно обґрунтованих витрат. При цьому вони зобов'язані відшкодувати суб'єкту господарювання різницю між затвердженим розміром ціни (тарифу) та розміром економічно обґрунтованих витрат на виробництво.

7. *Обмеження майнових прав фізичних осіб, пов'язані зі строком договору* викладено в окремих нормах цивільного законодавства. Так, ст. 763 ЦК України встановлює обмеження у договорі найму, укладеному на невизначений строк. Згідно з цією нормою, розірвання договору найму, укладеного на невизначений строк, і відповідне припинення договірних прав і обов'язків може відбутися не відразу ж після того, як цього зажадає одна зі сторін, а лише після того, як ця сторона попередить про розірвання договору другу сторону за один місяць, а у разі найму нерухомого майна – за три місяці.

8. *Обмеження в суб'єктному складі* стосуються спеціальних вимог, які поряд із загальними вимогами про цивільну дієздатність осіб мають враховуватися при розгляді справ, що стосуються укладення договорів, визнання їх недійсними. Деякі договори можуть укладатися лише за участю підприємців хоча б для однієї зі сторін, що стосується договорів комерційній концесії, поставки, контрактації і т.д., оскільки такі вимоги висунуті до суб'єктного

складу цих договорів законодавством. Визначаючи вимогу щодо суб'єкта договору як суб'єкта підприємницької діяльності, закон враховує як загальносуспільні інтереси, так і інтереси споживачів товарів, робіт та послуг. Спеціальний порядок реєстрації підприємницької діяльності забезпечує охорону прав споживачів товарів, робіт, послуг, дозволяє досягти якості їх надання, оскільки підприємці мають досвід праці у певній сфері діяльності чи залучають осіб, що мають такий досвід, на підставі трудових угод.

В окремих договорах мають враховуватись обмеження в суб'єктному складі, згідно з якими сторонами чи стороною може бути лише фізична особа. Так, у договорі довічного утримання (догляду) відчужувачем може бути лише фізична особа.

IV. ОБМЕЖЕННЯ МАЙНОВИХ ПРАВ ФІЗИЧНИХ ОСІБ ЩОДО НЕДОГОВІРНИХ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ

При розгляді цивільних справ судами України мають братися до уваги норми законодавства України, застосування яких передбачає врахування обмежень майнових прав фізичних осіб щодо недоговірних зобов'язань, що в них містяться, а саме:

1. *Обмеження з делікту створення небезпеки.* Згідно зі ст.1163 ЦК України, не чекаючи шкодонесучих наслідків, фізична особа, життю, здоров'ю або майну якої загрожує небезпека, а також юридична особа, майну якої загрожує небезпека, мають право вимагати її усунення від того, хто її створює. Це накладає додаткові обов'язки на особу, яка створює небезпеку, та зумовлює необхідність відшкодування шкоди, якщо вона була завдана внаслідок неусунення загрози життю, здоров'ю, майну фізичної особи або майну юридичної особи.

2. *Обмеження щодо суб'єктного складу осіб, які мають відшкодувати завдану шкоду.*

Шкода завдана фізичній чи юридичній особі незаконними рішеннями, діями, бездіяльністю посадової або службової особи органу державної влади,

органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування при здійсненні нею своїх повноважень, відшкодовується особі, якій вона заподіяна, відповідно до ст. 1174 ЦК України, державою, Автономною Республікою Крим або органом місцевого самоврядування, але не посадовою чи службовою особою цих органів, при здійсненні повноважень якими заподіяно шкоду.

Якщо шкода заподіяна працівником юридичної чи фізичної особи під час виконання нею трудових або службових обов'язків, шкода відшкодовується не працівником, а самою юридичною чи фізичною особою, де він працює. Закон надає можливість у порядку регресу стягнути вартість сплаченої компенсації з особи (працівника), що безпосередньо спричинила таку шкоду.

Шкоду, спричинену джерелом підвищеної небезпеки, відшкодовує та особа, яка заподіяла шкоду, незалежно від того, правомірно чи ні вона володіла джерелом підвищеної небезпеки у момент заподіяння шкоди. Цим обмежуються майнові права постраждалої особи вимагати відшкодування шкоди від власника джерела підвищеної небезпеки (крім випадків, прямо встановлених законом), якщо ця шкода була заподіяна іншою особою, яка правомірно чи неправомірно заволоділа джерелом підвищеної небезпеки та заподіяла шкоду іншій особі чи її майну.

3. Обмеження майнових прав фізичних осіб у недоговірних зобов'язаннях щодо обсягу цивільної відповідальності за завдані збитки:

1) закон (ст. 1204 ЦК України) припускає зменшення судом обсягу відшкодування шкоди, заподіяної фізичною особою, залежно від її матеріального стану, крім випадків, коли шкода заподіяна злочином. У цьому разі шкода відшкодовується фізичній особі, якій заподіяна майнова шкода, у зменшеному, ніж сума фактично понесених нею збитків, обсязі, якщо особа, яка спричинила шкоду, знаходиться в скрутному матеріальному становищі.

Слід звернути увагу на те, що у разі заподіяння шкоди злочином шкода має бути відшкодована в повному обсязі незалежно від матеріального стану особи, що її спричинила.

2) згідно зі ст. 1169 ЦК України, не відшкодовується шкода, заподіяна особою при здійсненні нею права на самозахист від протиправних посягань, у тому числі у стані необхідної оборони, якщо при цьому не були перевищені її межі. Тому правомірні дії, якими є дії у стані необхідної оборони чи крайньої необхідності, виключають відповідальність особи, що спричинила шкоду у цьому стані.

3) якщо буде доведено, що шкода, завдана джерелом підвищеної небезпеки, була заподіяна через умисел потерпілого чи через дію непереборної сили, особа, яка спричинила шкоду джерелом підвищеної небезпеки, не відповідає за неї. Цим обмежуються майнові права на відшкодування у потерпілої фізичної особи, яка своїми діями сприяла настанню такої шкоди, адже умисел останньої на настання в неї шкоди через джерело підвищеної небезпеки робить її дії недобросовісними.

4) слід звертати увагу на встановлення законом у певних випадках спеціального порядку відшкодування шкоди:

а) порядок відшкодування шкоди визначається окремими правилами коли мова йдеться про шкоду, заподіяну каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я чи смертю (ст. 1197 ЦК України). Згідно з цим, відшкодування такої шкоди відбувається щомісячними платежами співрозмірними із середнім заробітком постраждалої особи, втраченою нею працездатністю, власною виною у заподіянні шкоди. Зазначені платежі розподіляються поступово, оскільки вони за сутністю спрямовані на поточні витрати з відновлення здоров'я постраждалого, отже такий порядок відповідає сутності цього зобов'язання. Утім за наявності обставин, що мають істотне значення, та з урахуванням матеріального становища фізичної особи, що спричинила шкоду каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я чи смертю, сума відшкодування може бути сплачена наперед, але не більше ніж за три роки. Тут слід враховувати стан потерпілого, що може вимагати оперативного втручання, від чого необхідною може бути більша за обсягом грошова компенсація. При цьому має враховуватися матеріальний стан фізичної особи, що спричинила шкоду каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я чи смертю особи. Якщо він дозволяє одноразово зробити компенсаційні грошові

виплати постраждалому чи його утриманцям у більш великому розмірі, ця сума може бути сплачена наперед;

б) за окремими недоговірними зобов'язаннями може обмежуватись обсяг відшкодування шкоди. Так, якщо шкода заподіяна смертю потерпілого, особам, що мають право на відшкодування, шкода відшкодовується у розмірі середньомісячного заробітку, за мінусом частки постраждалого чи працездатних членів родини. Цим охороняються права утриманців померлого, які мають право на відшкодування від особи, що спричинила смерть потерпілого;

в) згідно із Законом України «Про цивільну відповідальність за ядерну шкоду та її фінансове забезпечення», відповідальність оператора ядерної установки за заподіяння ядерної шкоди обмежується сумою дві тисячі неоподаткованих мінімумів доходів громадян за кожного загиблого, а за шкоду, заподіяну майну – сумою п'ять тисяч неоподаткованих мінімумів доходів громадян, але не більше розміру фактично завданої шкоди;

5) шкода, яка має відшкодовуватися винною особою, не відшкодовується нею, якщо ця особа доведе, що шкода заподіяна не з її вини. Так, згідно із цивільним законодавством продавець, виготівник товару, виконавець робіт (послуг) звільняються від відшкодування шкоди, якщо вони доведуть, що шкода виникла через дію непереборної сили чи порушення потерпілим правил користування чи зберігання товару (результатів робіт, послуг);

V. ОБМЕЖЕННЯ МАЙНОВИХ ПРАВ ФІЗИЧНИХ ОСІБ ЩОДО СПАДКОВОГО ПРАВА

При розгляді цивільних справ судами України мають братися до уваги норми законодавства України, застосування яких передбачає врахування обмежень майнових прав фізичних осіб у спадковому праві, що в них містяться, а саме:

1. *Обмеження, яким піддаються майнові права фізичних осіб щодо складу та обсягу спадщини* (ст. 1227 ЦК України). Наказом МВС України №164 від 25.03.2003 визначено спеціальний порядок спадкування вогнепальної зброї,

боєприпасів до неї та вибухових матеріалів. Якщо хтось із спадкоємців бажає стати власником такої зброї, вона може бути зареєстрована на його ім'я в установленому порядку. Якщо серед спадкоємців немає осіб, які можуть мати або мають право на зберігання зброї, вона повинна бути у місячний строк продана або подарована особі, яка має дозвіл органів внутрішніх справ на придбання мисливської вогнепальної зброї.

2. *Обмеження спадкування спадкоємцями за законом у разі наявності спадкоємців за заповітом* (ст. 1223 ЦК України). Наявність спадкоємців за заповітом обмежує у праві на спадкування спадкоємців за законом, якщо спадкоємці за законом у встановленому законом порядку виявили бажання прийняти спадщину чи фактично її прийняли, наприклад, через проживання із спадкодавцем на момент його смерті. Якщо заповіт буде визнано недійсним чи спадкоємці за заповітом відмовляться від спадщини, не приймуть її або усунені від спадкування, спадкоємці за законом мають бути закликані до прийняття спадщини після померлого спадкоємця.

Спеціальні правила слід враховувати при спадкуванні спадкоємцями, що мають право на обов'язкову частку у спадщині згідно із законом. Вони мають успадковувати незалежно від змісту заповіту.

3. *Обмеження можливості спадкування підпризначеним спадкоємцем, якщо зазначений у заповіті спадкоємець помре після прийняття спадщини*. Ст. 1244 ЦК України встановлює, що заповідач має право призначити іншого спадкоємця на випадок, якщо спадкоємець, зазначений у заповіті, помре до відкриття спадщини. Цією нормою не визначено, що підпризначений спадкоємець успадковує, якщо спадкоємець, зазначений у заповіті, помре після відкриття спадщини.

4. *Обмеження до змісту умов заповіту, згідно з якими спадкоємець невинувато та протизаконно обмежується в його правах*.

Ч. 2 ст. 1242 ЦК України встановлює, що умова, визначена в заповіті, є нікчемною, якщо вона суперечить закону або моральним засадам суспільства. Отже, відповідність умов, визначених у заповіті, закону та моральним засадам

суспільства є необхідною. Така умова не може суперечити моральним засадам суспільства та закону (визначеним ним правам фізичних осіб, зокрема, праву звернення в суд для захисту цивільних прав і інтересів).

5. *Обмеження свободи спільного заповіту подружжя відносно свободи заповідальних розпоряджень пережившим з подружжя.* За заповітом подружжя майно померлого раніше подружжя, яке належить до спільної сумісної власності, цілком переходить до подружжя, що його пережив.

Переживший з подружжя відповідно до закону обмежений у праві змінити заповіт подружжя, відмовитися від нього чи одноособово скасувати (ст. 1243 ЦК України), що є спеціальним правилом по відношенню до загального, встановленого у ст. 1254 ЦК України, згідно з якою заповідач у будь-який час має право скасувати заповіт. Щодо заповіту подружжя слід враховувати неможливість зміни такого заповіту пережившим з подружжя після смерті іншого.

Це не виключає можливість визнання заповіту подружжя недійсним у разі встановлення підстав для цього, визначених законом. У разі визнання заповіту подружжя недійсним переживший з подружжя цілком може одноособово скласти новий заповіт щодо своєї частки спільного майна. Майно ж померлого подружжя у разі визнання недійсним заповіту подружжя відходить його спадкоємцям згідно з правилами і порядком, визначеними законом.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Авдюков М. Г. Принцип законности в гражданском судопроизводстве / М. Г. Авдюков. – М.: Изд-во МГУ, 1970. – 204 с.
2. Агарков М. М. Обязательство по советскому гражданскому праву / М. М. Агарков. – М.: Юрид. изд-во НКЮ СССР, 1940. – 192 с.
3. Агарков М. М. Проблема злоупотребления правом в советском гражданском праве / М. М. Агарков. // Цивилистическая практика. Информационный бюллетень / Редкол.: Алексеев С. С., Беляев К. П., Гонгало Б. М., Мурзин Д. В., Степанов С. А. - Вып. 5. - Екатеринбург, 2002. - С. 97-108.
4. Аккуратов И. Ю. К вопросу об ограничениях и обременениях права собственности / И. Ю. Аккуратов, Н. М. Коршунов, А. А. Хорев // Государство и право. – 2000. – № 6. – С. 68–69.
5. Актуальные вопросы гражданского права / под ред. М. И. Брагинского ; Исследоват. центр частного права. Рос. шк. частного права. – М.: Статут, 1998. – 464 с.
6. Александров Н. Г. Законность, правопорядок в социалистическом обществе / Н. Г. Александров. – М.: Госюриздат, 1955. – 176 с.
7. Александров Н. Г. Право и законность в период развернутого строительства коммунизма / Н. Г. Александров. – М.: Госюриздат, 1961. – 271 с.
8. Алексеев С. С. Власть и экономика / С. С. Алексеев // Лит. газ. – 1989. – 4 дек. – С. 2.
9. Алексеев С. С. Восхождение к праву. Поиски и решения / С. С. Алексеев. – М.: Норма, 2001. – 752 с.
10. Алексеев С. С. Механизм правового регулирования в социалистическом государстве / С. С. Алексеев. – М.: Юрид. лит., 1966. – 187 с.
11. Алексеев С. С. Общая теория права: в 2 т. / С. С. Алексеев. – М.: Юрид. лит., 1981. – Т. 1. – 360 с.

12. Алексеев С. С. Общая теория права: в 2 т. / С. С. Алексеев. – М.: Юрид. лит., 1982. – Т. 2. – 360 с.
13. Алексеев С. С. Общие дозволения и общие запреты в советском праве / С. С. Алексеев. – М.: Юрид. лит., 1989. – 288 с.
14. Алексеев С. С. Право. Азбука. Теория. Философия. Опыт комплексного исследования / С. С. Алексеев. – М.: НОРМА – ИНФРА-М, 1999. – 907 с.
15. Алексеев С. С. Правовые запреты в структуре советского права / С. С. Алексеев // Правоведение. – 1973. – № 5. – С. 43–52.
16. Алексеев С. С. Проблемы теории права / С. С. Алексеев. – Свердловск: Изд-во Урал. ун-та, 1972. – Т. 1. – 396 с.
17. Алексеев С. С. Собственность и социализм / С. С. Алексеев // Русская философия собственности VIII–XX вв. ; сост.: К. Юсупов, И. Савкин. – СПб.: Ганза, 1993. – 548 с.
18. Алексеев С. С. Теория права / С. С. Алексеев. – М.: БЕК, 1994. – 224 с.
19. Алексеев С. С. Теория государства и права: учебник / С. С. Алексеев ; под ред. В. М. Корельского, В. Д. Перевалова. – М.: Юрид. лит., 1985. – 480 с.
20. Алексеев С. С. Функции применения права / С. С. Алексеев, И. Я. Дюрягин // Правоведение. – 1972. – № 2. – С. 22–27.
21. Аляб'єва Н. В. Договори на надання інтернет-послуг зв'язку: цивільно-правовий аспект / Н. В. Аляб'єва // Проблеми цивільного права та процесу (пам'яті проф. О. А. Пушкіна): матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 26 трав. 2007 р.) / за ред. В. А. Кройтора, Р. Б. Шишки, Є. О. Мічуріна. – Х.: ХНУВС, 2007. – С. 250–252.
22. Амфитеатров Г. Н. Нужен развернутый закон о договорах (краткое содержание докл., прочитанного на Пленуме комиссии по разработке хозяйств. кодекса при Ком. академии) / Г. Н. Амфитеатров // Бюл. Госарбитража при СНК СССР. – 1933. – № 19. – С. 2.
23. Александров Н. Г. Законность и правоотношения в советском обществе / Н. Г. Александров. – М.: Госюриздат, 1955. – 176 с.

24. Антимонов Б. С. Гражданская ответственность за вред, причиненный источником повышенной опасности / Б. С. Антимонов. – М.: Юрид. лит, 1952. – 300 с.

25. Антимонов Б. С. Основания договорной ответственности социалистических организаций / Б. С. Антимонов. – М.: Госюриздат., 1962. – 175 с.

26. Ашихмина А. В. Конституционно-правовой механизм ограничения прав и свобод человека и гражданина в Российской Федерации: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 / А. В. Ашихмина. – М.: Акад. упр. МВД России, 2009. – 16 с.

27. Аюева Е. И. О взаимосвязи цели и интереса в правоприменительной деятельности / Е. И. Аюева // Сов. государство и право. – 1973. – № 2. – С. 12–19.

28. Бандура О. О. Єдність цінностей та істин у праві / О. О. Бандура. – К.: Нац. акад. внутр. справ України, 2000. – 200 с.

29. Бару М. И. О ст. 1 ГК / М. И. Бару // Сов. государство и право. – 1958. – № 12. – с. 117-120.

30. Бахин С. В. О классификации прав человека, провозглашенных в международных соглашениях /С. В. Бахин //Правоведение. – 1991. – № 2. – С. 41-51.

31. Бахмуткина К. Ю. Понятие правового статуса наследника как субъекта наследственного права и субъекта наследственного правоотношения / К. Ю. Бахмуткина // Наследств. право. – 2007. – № 2. – С. 5–10.

32. Безбах В.В. Частная собственность на землю в странах Латинской Америки (правовое регулирование). Дис... докт. юрид. наук: 12.00.03 / В.В. Безбах - М., 1997. - 391 с.

33. Безсмертна Н. Обмеження та обтяження права власності в законодавстві України / Н. Безсмертна // Право України. – 2005. – № 1. – с. 103-105.

34. Беляев И. Д. История русского законодательства (по изд. 1879 г.) / И. Д. Беляев. – СПб.: Лань, 1999. – 324 с.

35. Беляневич О. А. Принципи регулювання договірних відносин за Цивільним та Господарським кодексами України (порівняльний аналіз) / О. А. Беляневич // Нові Цивільний та Господарський кодекси України та проблеми їх застосування: матеріали наук.-практ. семінару: у 2 ч. / уклад.: М. І. Панов, В. І. Борисова, В. Л. Яроцький. – Х.: НУА, 2004. – Ч. 1. – С. 35–38.

36. Бервено С. М. Проблеми договірного права України / С. М. Бервено. – К.: Юрінком-Інтер, 2006. – 392 с.

37. Бергман В. Введение к пониманию Германского Гражданского уложения / В. Бергман. – М.: Волтерс Клувер, 2004. – 520 с.

38. Бережнов А. Г. К вопросу об объективном и субъективном в контексте теоретико-методологических проблем правопонимания / А. Г. Бережнов // Вестн. Моск. ун-та. – Сер. 11. Право. – 2004. – № 4. – с. 3-24.

39. Бердяев Н. А. О человеке, его свободе и духовности: избр. тр. / Н. А. Бердяев ; ред.-сост.: Л. И. Новикова и Н. И. Сиземская. – М.: Флинта, 1999. – 311 с.

40. Бережнов А. Г. Права личности: некоторые вопросы теории / А. Г. Бережнов. – М.: Изд-во Моск. гос. ун-та, 1991. – 142 с.

41. Берестова І. Є. Набуття, збереження майна без достатньої правової підстави в підприємницькій діяльності: монографія / І. Є. Берестова, В. І. Бобрик; за заг. ред. О. Д. Крупчана. – К.: НДППіП, 2006. – 150 с.

42. Бернхем В. Вступ до права та правової системи США / В. Бернхем. – К.: Україна, 1999. – 544 с.

43. Блинков О. Е. Наследование земельных участков из земель сельскохозяйственного назначения в странах СНГ и Балтии / О. Е. Блинков // Наследств. право. – 2007. – № 2. – С. 26–29.

44. Бобрик В. І. Проблеми правомірності обмеження права на індивідуальність / В. І. Бобрик // Регулирование личных неимущественных и имущественных отношений граждан в Гражданском кодексе Украины: материалы круглого стола (6 фев. 2007 г) / отв. ред. Е. В. Зверева. – Донецк: ДонУЭП, 2007. – С. 25–26.

45. Боднар Т. В. Обмеження принципу свободи договору в законодавстві України / Т. В. Боднар // Реалізація чинних Цивільного та Господарського кодексів України: проблеми та перспективи: зб. наук. пр. (за матеріалами наук.-практ. конф., м. Київ, 24 листоп. 2005 р.) / редкол.: О. Д. Крупчан (голова) та ін. – К.: НДІ приватного права і підприємництва АПрН України, 2006. – С. 122–124.

46. Борисов Г. А. О системе принципов, действующих в правовой сфере / Г. А. Борисов // Проблемы правоведения: межвед. науч. сб. – К.: Вища шк., 1976. – Вып. 34. – С. 9-12.

47. Брагинский М. И. Договорное право: общие положения / М. И. Брагинский, В. В. Витрянский. – М.: Статут, 1999. – 848 с.

48. Брагинский М. И. Осуществление и защита гражданских прав. Сделки. Представительство. Доверенность. Исковая давность [Электронный ресурс]/ М. И. Брагинский. – Режим доступа: jurga.hut.ru/all/docs/htm.

49. Братко А. Г. Запреты в советском праве / А. Г. Братко. – Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1979. – 92 с.

50. Братусь С. Н. О соотношении гражданской правоспособности и субъективных гражданских прав / С. Н. Братусь // Сов. государство и право. – 1949. – № 8. – С. 30–34.

51. Братусь С. Н. Принципы советского гражданского права / С. Н. Братусь // Правоведение. – 1960. – № 1. – С. 47-52.

52. Братусь С. Н. Советское гражданское право: в 2 т. / С. Н. Братусь. – М.: Госюриздат, 1951. – Т. 2. – 495 с.

53. Британцы заводят в домах страусов и крокодилов [Электронный ресурс] / Интернет-видання «Отпуск» від 28.12.2006. – Режим доступу: <http://www.otpusk.com/news/30479.html>

54. Бунич Г. А. Наследственное право: учебник / Г. А. Бунич, А. А. Гончаров, О. В. Кутузов, Ю. Г. Попонов. – М.: Изд.-торговая корпорация «Дашков и К°», 2003. – 140 с.

55. Бусуйок Д. Правові підстави обмеження прав на землю / Д. Бусуйок // Підприємництво, господарство і право. – 2004. – № 9. – С. 97–100.

56. Бюлетень законодавства і юридичної практики України. - 1995. - N 3 (Ч. 2). – с. 61-62.
57. Васильев А. М. О правовых идеях-принципах / А. М. Васильев // Сов. государство и право. – 1975. – № 3. – С. 11-18.
58. Васильєва В. А. Проблеми цивільно-правових відносин з надання посередницьких послуг: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.03 / В. А. Васильєва. – К.: КНУ ім. Тараса Шевченка, 2006 – 32 с.
59. Венедиктова І. В. Договір довірчого управління майном в Україні / І. В. Венедиктова. – Х.: Консум, 2004. – 144 с.
60. Венецианов М. В. Экспроприация с точки зрения гражданского права / М. В. Венецианов. – Казань: Тип. Император. ун-та, 1891. – 196 с.
61. Верещагина А. Д. Политическая конъюнктура в праве: сущность, формы проявления и пути преодоления / А. Д. Верещагина // Адвокат. практика. – 2000. – № 2. – С. 44-51.
62. Вечерний Николаев. – № 6 (2568). – 19 янв. – 2008 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.vn.mk.ua/stories.php?id=2477
63. Витрук Н. В. Основы теории правового положения личности в социалистическом обществе / Н. В. Витрук. – М.: Наука, 1979. – 229 с.
64. Власова А. В. Структура субъективного гражданского права: дис... канд. юрид. наук: 12.00.03 / А. В. Власова. – Ярославль: Ярослав. гос. ун-т, 1998. – 182 с.
65. Галянтич М. К. Приватно-правові засади реалізації житлових прав громадян в Україні: автореф. дис... д-ра юрид. наук: 12.00.03 / М. К. Галянтич. – К: КНУ ім. Тараса Шевченка, 2008. – 40 с.
66. Гавзе Ф. И. Обязательственное право (общие положения) / Ф. И. Гавзе. – Минск: Изд-во БГУ им. В. И. Ленина, 1968. – 128 с.
67. Гегель Ф. Философская пропедевтика. Работы разных лет: в 2 т. / Ф. Гегель ; сост., общ. ред. А. В. Гулыги. – М.: Мысль, 1973. – Т. 2. – 632 с.
68. Гельб А. Б. Современное состояние проблемы правовой защиты программного обеспечения ЭВМ / А. Б. Гельб. – 2-е изд. – Таллин, 1983. – 176 с.

69. Генкин Д. М. Некоторые вопросы теории права собственности / Д. М. Генкин // Учен. зап. Вsesоюз. юрид. ин-та. – М., 1959. – Вып. № 9. – С. 19–25.

70. Генкин Д. М. Право собственности в СССР / Д. М. Генкин. – М.: Госюриздат, 1961. – 223 с.

71. Генкин Д. М. Право собственности как абсолютное субъективное право / Д. М. Генкин // Советское государство и право. – 1958. – № 6. – С. 92-102.

72. Геращенко Т. Уперше судять за знущання над тваринами [Електронний ресурс] / Т. Геращенко, О. Талієва // Газета по-українськи. – 2006. – № 229. – 16 жовт. – Режим доступу: – www.gpu.ua

73. Годэмэ Е. Общая теория обязательств / Е. Годэмэ. – М.: Юрид. изд-во МЮ СССР, 1948. – 511 с.

74. Гойман В. И. Действие права (метод. анализ) / В. И. Гойман. – М.: Акад. МВД РФ, 1992. – 180 с.

75. Гончаренко О. Правові обмеження права на приватну власність у Конституції України / О. Гончаренко // Право України. – 2007. – № 4. – с. 122-125.

76. Горєв В. О. Свобода договору як загальна засада цивільного законодавства України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / В. О. Горєв. – Х.: ХНУВС, 2007. – 200 с.

77. Горшенев В. М. Способы и организационные формы правового регулирования в социалистическом обществе / В. М. Горшенев. – М.: Юрид. лит., 1972. – 258 с.

78. Горшенев В. М. Теория юридического процесса / В. М. Горшенев. – К.: Вища шк., 1985. – 194 с.

79. Госдума поправила порядок изъятия земель в Сочи [Електронний ресурс] / Интернет-видання «Росбалт-Кавказ Новости» від 16.11.2007. – Режим доступу: <http://www.rosbalt.ru/2007/11/16/431802.html>.

80. Господарське право: практикум / уклад.: В. С. Щербіна, Г. В. Пронська, О. М. Вінник та ін. – К., 2001. – 319 с.
81. Граве К. А. Гражданское право / К. А. Граве, А. И. Пергамент, Т. Б. Мальцман. – М.: Госюриздат, 1949. – 255 с.
82. Гражданское право: учебник / под ред. С. П. Гришаева. – М.: Юристъ, 1998. – 484 с.
83. Гражданское право: учебник: в 2 т. / отв. ред. Е. А. Суханов. – М.: Изд-во БЕК, 1998. – Т. 1. – 816 с.
84. Гражданское и торговое право капиталистических государств / под ред. Р. Л. Нарышкиной. – М.: Междунар. отношения, 1984. – Ч. 2. – 304 с.
85. Гражданское и торговое право зарубежных стран / под общ. ред. В. В. Безбаха, В. К. Пучинского. – М.: МЦФЭР, 2004. – 896 с.
86. Гражданское и торговое право капиталистических стран / под ред. В. П. Мозолина, М. И. Кулагина. – М.: Юрид. лит., 1980. – 488 с.
87. Гражданско-правовая охрана интересов личности / отв. ред. Б. Б. Черепяхин. – М.: Юрид. лит., 1969. – 256 с.
88. Гражданское и семейное право развивающихся стран / под ред. В. К. Пучинского и В. В. Безбаха. – М.: Ун-т дружбы народов, 1989. – 226 с.
89. Гражданское право России / под ред. З. И. Цыбуленко. – М., 1998. – Ч. 1. – 464 с.
90. Гражданское право Украины: в 2 ч. / под ред. А. А. Пушкина, В. М. Самойленко. – Х.: Основа, 1996. – Ч. I. – 438 с.
91. Грамота Гетьмана України Павла Скоропадського «До всього українського народу» від 29 квіт. 1918 р. // Держав. вісн. – 1918. – 16 трав. – № 1.
92. Грибанов В. П. Границы свободы завещания вкладов / В. П. Грибанов // Сов. государство и право. – 1968. – № 3. – С. 58–63.
93. Грибанов В. П. Осуществление и защита гражданских прав / В. П. Грибанов. – М.: Статут, 2000. – 411 с.
94. Грибанов В. П. Пределы осуществления и защиты гражданских прав / В. П. Грибанов. – М.: Рос. право, 1992. – 207 с.

95. Грибанов В. П. Эффективность гражданского законодательства (акт. вопр.) / В. П. Грибанов. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1984. – 70 с.
96. Григорьева М. А. Понятие категории «свобода» в российском гражданском праве: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / М. А. Григорьева. – Краснодар, 2004. – 194 с.
97. Гримм. Лекции по догме римского права / Гримм. – СПб.: 1907. – Вып. 1. – 400 с.
98. Гришаев С. П. Правовое регулирование недвижимости / С. П. Гришаев // Государство и право. – 1999. – № 3. – с. 38-43.
99. Гуревич Г. С. Санкции за нарушения планово-договорных обязательств в народном хозяйстве / Г. С. Гуревич. – Минск: Изд-во БГУ, 1976. – 160 с.
100. Гуцин В. В. Наследственное право и процесс / В. В. Гуцин, Ю. А. Дмитриев. – М.: ЭКСМО, 2004. – 240 с.
101. Дедов Д. И. Соразмерность ограничения свободы предпринимательства / Д. И. Дедов. – М.: Юрист, 2002. – 187 с.
102. Дембо Л. И. О принципах построения системы права / Л. И. Дембо // Сов. государство и право. – 1956. – № 8. – С. 88–89.
103. Демидова Г. С. Ограничения права собственности граждан на жилые помещения / Г. С. Демидова // Правоведение. – 2001. – № 5. – С. 64–71.
104. Дзера О. В. Розвиток права власності громадян в Україні: монографія / О. В. Дзера. – К.: Вентурі, 1996. – 272 с.
105. Дзера О. В. Розвиток права власності громадян в Україні: автореф. дис... д-ра юрид. наук: 12.00.03 / О. В. Дзера. – К.: Київ. ун-т ім. Тараса Шевченка, 1996. – 48 с.
106. Дідук А. Г. Правовий режим конфіденційної інформації: цивільно-правовий аспект: автореф. дис. канд. ... юрид. наук: 12.00.03 / А. Г. Дідук. – Х.: ХНУВС, 2008. – 21 с.
107. Добровольский А. Критерии эффективности хозяйственного законодательства / А. Добровольский // Адкрытае грамадства Інфармацыйна-аналітычны бюлетэнь. – 1998. – № 5. – С. 105–109.

108. Договір у цивільному і трудовому праві / за ред. Я. М. Шевченко. – К., 2000. – Ч. 1. – 280 с.
109. Дождев Д. В. Римское частное право / Д. В. Дождев. – М.: Норма-Инфра, 1999. – 784 с.
110. Должиков А. В. Конституционные критерии допустимости ограничения основных прав человека и гражданина в Российской Федерации: дис... канд. юрид. наук: 12.00.02 / А. В. Должиков. – Тюмень: Ин-т государства и права ТГУ, 2003. – 226 с.
111. Донченко О. П. Методологічна функція категорії свободи в праві / О. П. Донченко // Пробл. філософії права. – Київ-Чернівці: Рута, 2003. – Т. I. – С. 155-158.
112. Дронников В. К. Наследственное право Украинской ССР / В. К. Дронников. – К.: Вища шк., 1974. – 405 с.
113. Дудченко Д. Теорія договору: до історії виникнення та обґрунтування / Д. Дудченко // Сучасні пробл. адаптації цивільного законодавства до стандартів ЄС. – Львів, 2006. – С. 102-103.
114. Дукальский Б. В. Пределы осуществления права личной собственности в СССР: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Б. В. Дукальский. – М.: ВНИИ сов. законодательства, 1972. – 20 с.
115. Дунаев Р. А. Ограничения экономических прав граждан в Российской Федерации / Р. А. Дунаев. – М.: Книж. мир, 2005. – 92 с.
116. Дюрягин И. Я. Применение норм советского права / И. Я. Дюрягин. – Свердловск: Среднеурал. книж. изд-во, 1973. – 248 с.
117. Европейская конвенция о защите прав человека и основных свобод. Ст. 1. Протокол № 1. Право на собственность. Прецеденты и комментарии / Моника Карсс-Фриск, Жеребцов А. Н., Меркулов В. В., Эртель А. Г. – М.: Рос. акад. правосудия, 2002. – 248 с.
118. Егорова М. А. Внуки как субъекты наследственного права / М. А. Егорова // Наследств. право. – 2007. – № 2. – С. 12–15.

119. Егорчева Т. И. Ограничения права собственности хозяйственных обществ: дис... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Т. И. Егорчева. – Саранск: Мордов. гос. ун-т им. Н. П. Огарева, 2003. – 167 с.

120. Елисейкин П. Ф. Предмет и принципы советского гражданского процессуального права / П. Ф. Елисейкин. – Ярославль: Изд-во Ярослав. ун-та, 1974. – 53 с.

121. Емельянов В. И. Разумность, добросовестность, незлоупотребление гражданскими правами / В. И. Емельянов. – М.: Лекс-книга, 2002. – 160 с.

122. Емельянов В. И. Пределы осуществления гражданских прав [Электронный ресурс] / В. И. Емельянов // Рос. юстиция. – 1999. – № 6. – Режим доступа: www.shpl.ru/docdeliv/contents/zacon/rosust/199906.htm

123. Єдиний Державний реєстр судових рішень [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua>

124. Жаботинский М. В. Обязательное наследование в России и за рубежом / М. В. Жаботинский // Наследств. право. – 2007. – № 2. – С. 11–12.

125. Житлове законодавство України: стан та шляхи удосконалення: монографія / за заг. ред. М. К. Галянтича. – К.: КВІЦ, 2006. – 564 с.

126. Забоев К. И. Правовые и философские аспекты гражданско-правового договора / К. И. Забоев. – СПб.: Юрид. центр Пресс, 2003. – 278 с.

127. Завадская Л. Н. Механизм реализации права / Л. Н. Завадская. – М.: Наука, 1992. – 288 с.

128. Заїка Ю.О. Право власності. Спадкове право: Навч. посіб. / Ю.О. Заїка, В.М. Співак. — К.: Наук. думка, 2000. — 152 с.

129. Заїка Ю. О. Становлення і розвиток спадкового права в Україні: автореф. дис... д-ра юрид. наук: 12.00.03 / Ю. О. Заїка. – К.: Київ. нац. ун-т. ім. Тараса Шевченка, 2007. – 34 с.

130. Заїка Ю. О. Становлення і розвиток спадкового права в Україні: монографія / Ю. О. Заїка. – К.: Нац. акад. внутр. справ України, 2004. – 280 с.

131. Зайчук О. Середовище права та формування правових систем сучасності / О. Зайчук, Н. Оніщенко // Право України. – 2003. – № 12. – С. 37–40.

132. Захарова Т. В. Комментарий к Федеральному Закону РФ «Об оружии» (постатейный) / Т. В. Захарова. – М.: Юрид. дом «Юстицинформ», 2003. – 36 с.

133. Земельный кодекс України // Відом. Верхов. Ради України. – 2001. – № 3–4. – Ст. 27.

134. Зенин И. А. Структура, функции и условия эффективности гражданского законодательства в области научно-практического прогресса: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.03 / И. А. Зенин. – М.: МГУ им. Ломоносова, 1980. – 40 с.

135. Интернет-видання «Кривой Рог – Инфо». 14.02.2008. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.krivoi-rog.com.ua/content/view/499/30

136. Интернет-портал «Юридичні послуги Online» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://yurist-online.com/ukr/about>

137. Интернет-портал «UA – pravo.net» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.uapravo.net>

138. Інформаційна програма «Новини» // Телевізійний канал «Інтер». – Ефір о 17.50–18.00 від 18.01.2008.

139. Иванов В. В. Общие вопросы теории договора / В. В. Иванов. – М.: Эндиторил УРСС, 2000. – 160 с.

140. Иванова З. Д. Запрещающие нормы в механизме правового регулирования / З. Д. Иванова // Сов. государство и право. – 1975. – № 11. – С. 108–112.

141. Изъятие земель в Сочи начнется после 1 января [Электронный ресурс] / Интернет-видання «DP.RU - деловые новости» від 26.12.2007. – Режим доступа: <http://news.mail.ru/economics/1542093>

142. Ильин И. А. Общее учение о праве и государстве (фрагменты) / И. А. Ильин // Правоведение. – 1992. – № 3. – с. 93–97.

143. Иоффе О. С. Основы римского гражданского права / О. С. Иоффе, В.А. Мусин. – Ленинград: Изд-во Ленинград. ун-та. – 1975. – 348 с.

144. Иоффе О. С. Обязательственное право / О. С. Иоффе. – М.: Юрид. лит., 1975. – 880 с.

145. Иоффе О. С. Правоотношение по советскому гражданскому праву / О. С. Иоффе. – Л.: Изд. ЛГУ, 1949. – 143 с.

146. Иоффе О. С. Юридические нормы и человеческие поступки / О. С. Иоффе // Акт. вопр. сов. граждан. права. Вип. 36. – М.: Юрид. лит., 1964. – С. 10-51.

147. Исаков В. Б. Механизм правового регулирования и правовые режимы / В. Б. Исаков // Проблемы теории государства и права. – М.: БЕК, 1987. – С. 258–259.

148. Калмыков Ю. Х. Вопросы применения гражданско-правовых норм / Ю. Х. Калмыков. – Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1976. – 267 с.

149. Камышанский В. П. Ограничения права собственности: автореф. дис... д-ра юрид. наук: 12.00.03 / В. П. Камышанский. – СПб.: Санкт-Петербургский университет МВД России, 2000. – 48 с.

150. Камышанский В. П. Ограничения права собственности: гражданско-правовой анализ: дис... д-ра юрид. наук: 12.00.03 / В. П. Камышанский. – М.: РГБ, 2003. – 357 с.

151. Камышанский В. П. Ограничения права собственности / В. П. Камышанский. – М.: Закон и право, 2000. – 304 с.

152. Канзафарова І. С. Теорія цивільно-правової відповідальності: монографія / І. С. Канзафарова. – Одеса: Астропрінт, 2006. – 264 с.

153. Кант И. Метафизика нравов: соч.: в 6 т. / И. Кант. – М., 1976. – Т. 4. – Ч. 2. – 488 с.

154. Канторович Я. А. Основные идеи гражданского права / Я. А. Канторович. – Х.: Юрид. изд-во НКЮ УССР, 1928. – 312 с.

155. Карпов Д. В. Критерии правомерности ограничения прав и свобод человека и гражданина. Теория и практика ограничения прав человека по российскому законодательству и международному праву: сб. науч. тр. / Д. В. Карпов ; под ред. В. М. Баранова. – Н.: Новгород, 1998. – Ч. 2. – Т. 2 – С.130-133.

156. Катько Н. С. Критерии определения меньшинства [Электронный ресурс] / Н. С. Катько // Белорус. журн. междунар. права и междунар. отношений. – 2002. – № 2. – Режим доступа: http://www.elib.org.ua/internationallaw/ua_readme.php.

157. Кечежян С. Ф. Правоотношения в социалистическом обществе / С. Ф. Кечежян. – М.: Изд-во АН СССР, 1958. – 168 с.

158. Кизлова Т. Конституционные гарантии осуществления гражданских прав [Электронный ресурс] / Т. Кизлова // Юрид. вестн. – 1999. – № 4. – Режим доступа: jurfak.newmail.ru/statii.htm.

159. Кистяковский Б. А. Государство правовое и социалистическое / Б. А. Кистяковский // Вопр. философии. – 1990. – № 6. – с. 142 – 146.

160. Княгинин К. Н. Охранительные правоприменительные акты / К. Н. Княгинин. – Свердловск: Изд-во Урал. ун-та, 1991. – 108 с.

161. Кожаринова А. В. Теоретические и практические аспекты права ограниченного пользования чужим недвижимым имуществом по действующему законодательству: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / А. В. Кожаринова. – М.: РГБ, 2006. – 221 с.

162. Козлихин И. Ю. Позитивизм и естественное право / И. Ю. Козлихин // Государство и право – 2000. – № 3. – С. 5-11.

163. Козулин А. И. Процедуры реализации права: понятие, подходы к исследованию, основные разновидности / А. И. Козулин // Пробл. реализации права / отв. ред. А. Ф. Черданцев. – Свердловск, 1990. – С. 37–45.

164. Колодій А. М. Принципи права України: монографія / А. М. Колодій. – К.: Юрінком Інтер, 1998. – 208 с.

165. Коментар судової практики розгляду житлових спорів / за заг. ред. М. К. Галянтича ; упоряд.: М. К. Галянтич, А. І. Дришлюк, Л. Г. Лічман, В. М. Махінчук. – К.: Юрінком-Інтер, 2007. – 336 с.

166. Комментарий к Гражданскому кодексу Российской Федерации части первой / отв. ред. О. Н. Садиков. – М.: Юринформцентр, 1996. – 448 с.

167. Кондаков Н. И. Логический словарь-справочник / Н. И. Кондаков. – М.: Наука, 1975. – 720 с.

168. Кондратов Д. Ю. Захист права на таємницю особистої кореспонденції та підстави обмеження цього права за законодавством Сполучених Штатів Америки / Д. Ю. Кондратов // Акт. пробл. сучасної науки у дослідженнях молодих учених: матеріали конф. 12 трав. 2006 р. Харків, ХНУВС. – Х.: Вид-во ХНУВС, 2006. – С. 173-177.

169. Кондратьєв Р. Принципи права та їх роль у регулюванні суспільних відносин / Р. Кондратьєв, О. Гернего // Право України. – 2000. – № 2. – с. 42-46.

170. Конституція України // Відом. Верхов. Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.

171. Конституційний Суд України. Справа N 1-46/2008 за конституційним поданням Президента України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку проведення у 2008 році земельних аукціонів» (справа про земельні аукціони) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua>.

172. Корецкий А. Д. Теоретико-правовые основы учения о договоре / А. Д. Корецкий. – СПб.: Юрид. центр Пресс, 2001. – 208 с.

173. Кохановська О. В. Цивільно-правові проблеми інформаційних відносин в Україні: автореф. дис... д-ра юрид. наук: 12.00.03 / О. В. Кохановська. – К.: Київ. нац. ун-т. ім. Т. Шевченка, 2006. – 34 с.

174. Кравчук М. Сучасна методологія пізнання юриспруденції / М. Кравчук // Підприємництво, господарство і право. – 2008. – № 12. – С. 114–117.

175. Красавчиков О. А. Советское гражданское право: в 2 т. / О. А. Красавчиков. – М.: Высш. шк., 1968. – Т. 2. – 528 с.

176. Красавчиков О. А. Юридические факты в советском гражданском праве / О. А. Красавчиков. – М.: Гос. изд-во юрид. лит., 1958. – 184 с.

177. Кропоткин П. А. Этика / П. А. Кропоткин. – М.: Политиздат, 1991. – 432 с.

178. Кудрявцев В. Н. Эффективность правовых норм / В. Н. Кудрявцев. – М.: Юрид. лит., 1980. – 280 с.

179. Кудрявцева Е. Н. Ограничения права собственности на жилые помещения: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Е. Н. Кудрявцева. – М.: РГБ, 2003. – 160 с.

180. Кузнецова Н. С. Правове регулювання житлового будівництва / Н. С. Кузнецова. – К.: Юрінком-інтер, 1991. – 32 с.

181. Куликова И. П. Право собственности: вопросы соотношения неприкосновенности и ограничений: дис... канд. юрид. наук: 12.00.03 / И. П. Куликова. – М.: РГБ, 2003. – 177 с.

182. Курдиновский В. И. К учению о легальных ограничениях права собственности на недвижимость в России / В. И. Курдиновский. – Одесса: Экон. тип., 1899. – 390 с.

183. Курс советского гражданского права. Отдельные виды обязательств / Б. С. Антимонов, И. Л. Брауде, К. А. Граве и др. – М.: Юрид. лит., 1954. – 356 с.

184. Курс советского гражданского процессуального права: в 2 т. / редкол.: А. А. Мельников, П. П. Гуреев, А. А. Добровольский, В. С. Тадевосян, П. Я. Трубников. – М.: Наука, 1981. – Т. 1.- 464 с.

185. Лазар Ян. Собственность в буржуазной правовой теории / Ян Лазар. – М.: Юрид. лит., 1985. – 192 с.

186. Лазарев А. А. Существенные условия договора международной купли-продажи товаров / А. А. Лазарев. – М.: Ин-т законодательства и сравнительного правоведения при Правительстве Рос. Федерации, 2005. – 204 с.

187. Лазарев В. В. Проблемы культурологических синтезов в современной буржуазной философии и теологии / В. В. Лазарев // Философия. Религия. Культура. – М.: Наука, 1982. – 398 с.

188. Лазарев В. В. Рецензия на книгу: Кудрявцев В. Н., Нерсисянц В. С., Кудрявцев Ю. В. Социальные отклонения // Сов. государство и право. – 1986. – № 5. – С. 150.

189. Лазарев В. В. Эффективность правоприменения актов / В. В. Лазарев. – Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1975. – 212 с.
190. Лапач В. А. Система объектов гражданских прав: теория и судебная практика / В. А. Лапач. – М.: Юрид. центр Пресс, 2002. – 568 с.
191. Лебедев М. П. Государственные решения в системе управления социалистическим обществом / М. П. Лебедев. – М.: Юрид. лит., 1974. – 297 с.
192. Леванский В. А. Моделирование в социально-правовых исследованиях / В. А. Леванский. – М.: Наука, 1986. – 156 с.
193. Лейст О. Э. Сущность права / О. Э. Лейст. – М.: Юрист, 2002. – 368 с.
194. Ленин В. И. Полн. собр. соч. / В. И. Ленин. – Т. 44. – 5-е изд., М.: Политиздат, 1961. – 417 с.
195. Лившиц Р. З. Теория права [Электронный ресурс] / Р. З. Лившиц. – Режим доступа: <http://www.tarasie.narod.ru>.
196. Лобашев А. В. Ведомственные нормативные акты: их роль в обеспечении реализации законодательных установлений / А. В. Лобашев / Проблемы реализации права / отв. ред. А. Ф. Черданцев. – Свердловск, 1990. – С. 55–60.
197. Локк Дж. Избранные философские произведения / Дж. Локк // – В 2-х т. - М.: Юрид. лит. – 1960. – Т. 2. – 388 с.
198. Локк Дж. Глава XI. Об объеме законодательной власти / Дж. Локк // Два трактата о правлении: соч.: в 3 т. – М.: Мысль, 1988. – Т. 3. – 248 с.
199. Лукашева Е. А. Принципы социалистического права / Е. А. Лукашева // Сов. государство и право. – 1970. – № 6. – С. 21–22.
200. Луць В. В. Досрочное исполнение хозяйственных договоров / В. В. Луць // Сов. государство и право. – 1975. – № 11. – С. 55-65.
201. Луць В.В. Заключение и исполнение хозяйственных договоров. - М.: Юрид. лит., 1978. – 144 с.
202. Луць В. В. Контракти у підприємницькій діяльності / В. В. Луць. – К.: Юрінком-Інтер, 2001. – 556 с.

203. Луць А. В. Свобода договору в цивільному праві України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / А. В. Луць. – Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. – Львів, 2001. – 182 с.

204. Луць В. В. Свобода вибору сторонами форми цивільно-правового договору / В. В. Луць // Наук. вісн. Чернів. ун-ту. – Сер. Правознавство. – 2000. – Вип. 82. – С. 48–52.

205. Лысюкова Е. А. Пределы свободы договора в Гражданском кодексе Российской Федерации и Принципах международных коммерческих договоров / Е. А. Лысюкова // Акт. вопр. граждан. права: сб. ст. под ред. М. И. Брагинского. – М.: Статут, 2002. – С. 286-289.

206. Максименко С. Т. Принципы реализации гражданских прав и обязанностей / С. Т. Максименко // Проблемы применения Основ Гражданского законодательства и Основ гражданского судопроизводства Союза ССР и союзных республик. – Саратов, 1971. – С. 37-41.

207. Манов Г. Н. Теория государства и права / Г. Н. Манов. – М.: БЕК, 2003. – 464 с.

208. Маєвська А. В. Об'єкти інституту тягаря утримання нерухомого майна / А. В. Маєвська // Пробл. цивільного права та процесу (пам'яті проф. О. А. Пушкіна): матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 26 трав. 2007 р.) / за ред. В. А. Кройтора, Р. Б. Шишки, Є. О. Мічуріна. – Х.: ХНУВС, 2007. – С. 230-233.

209. Маєвська А. В. Тягар утримання майна в цивільному праві як засіб охорони майнових прав / А. В. Маєвська // Пробл. здійснення охорони прав учасників цивільних правовідносин: зб. доп. та тез повідомлень учасників Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Макіївка, 21–22 верес. 2007 р.) / ред. кол.: Р. Б. Шишка, Р. В. Мавліханова. – Х., 2007. – С. 77–78.

210. Майданик Р. А. Аномалії в цивільному праві України / Р. А. Майданик. – К.: Юстиніан, 2007. – 912 с.

211. Майданик Р. А. Проблеми регулювання довірчих відносин у цивільному праві: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.03 / Р. А. Майданик. – К.: КНУ ім. Т. Г. Шевченка, 2003. – 28 с.

212. Мектепбаева С. К. Принципы ограничения права и свобод человека и гражданина [Электронный ресурс] / С. К. Мектепбаева. – Режим доступа: <http://www.ombudsman.kz>.

213. Маликов М. К. Проблемы реализации права / М. К. Маликов. – Иркутск: Изд-во Иркутск. ун-та, 1988. – 144 с.

214. Малиновский Д. А. Актуальные проблемы категории субъективного вещного права: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Д. А. Малиновский. – М.: Моск. гос. юрид. акад., 2002. – 149 с.

215. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения / К. Маркс, Ф. Энгельс. – 2-е изд. – М.: Политиздат, 1973. – Т. 25. Ч. 2. – 572 с.

216. Малахов В. П. Философия права / В. П. Малахов. – М.: Академ. проект, 2002. – 118 с.

217. Малеин Н. С. Гражданский закон и права личности в СССР / Н. С. Малеин. – М.: Юрид. лит., 1981. – 216 с.

218. Малько А. В. Правовые ограничения: от отраслевого понимания к теоретическому / А. В. Малько // Правоведение. – 1993. – № 5. – С.14-26.

219. Малько А. В. Стимулы и ограничения в праве / А. В. Малько. – М.: Юрист, 2003. – 250 с.

220. Малько А.В. Стимулы и ограничения в праве. Теоретико-информационный аспект / А. В. Малько. – Саратов: Изд-во СГУ. - 1994. – 184 с.

221. Матинян К. А. Совершение завещания как юридическая процедура / К. А. Матинян // Наследств. право. – 2007. – № 2. – С. 15–18.

222. Матузов Н. И. Правовая система и личность / Н. И. Матузов. – Саратов: Из-во Саратов. ун-та, 1987. – 294 с.

223. Международные соглашения по охране природы. – М.: Юрид. лит., 1966. – 238 с.

224. Мейер Д. И. Русское гражданское право: в 2 ч. / по испр. и доп. 8-му изд., 1902 / Д. И. Мейер. – М.: Статут, 1997. – Ч. 1. – 290 с.
225. Мейер Д. И. Русское гражданское право: в 2 ч. – По испр. и доп. 8-му изд., 1902 / Д. И. Мейер. – М.: Статут, 1997. – Ч. 2. – 455 с.
226. Мережко А. А. Договор в частном праве / А. А. Мережко. – К.: Юстиниан, 2003. – 176 с.
227. Мечетина Т. А. Ограничение права собственности: проблемы публичных и частных интересов: дис... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Т. А. Мечетина. – М.: РГБ, 2003. – 182 с.
228. Мілаш В. Істотні умови договору і диспозитивність їх правового регулювання / В. Мілаш // Підприємництво, господарство і право. – 2004. – № 7. – с. 36-39.
229. Мілаш В. С. Комерційний договір у господарському праві: теоретичні проблеми становлення та розвитку: автореф. дис ... д-ра юрид. наук: 12.00.04 / В. С. Мілаш. – Х.: НЮА України ім. Ярослава Мудрого, 2008. – 40 с.
230. Мілаш В. С. Комерційний договір у контексті сучасних ринкових умов / В. С. Мілаш. – Х.: Вид. ФОП Вапнярчук Н. М., 2007. – 440 с.
231. Мічурін Є. О. Вчинення нотаріальних дій нотаріусами України / Є. О. Мічурін. – Х.: Основа, 2004. – 372 с.
232. Мічурін Є. О. Вчинення нотаріальних дій нотаріусами України / Є. О. Мічурін. – Вид. третє, перероб. та доп. – Х.: Юрсвіт, 2007. – 384 с.
233. Мічурін Є. О. Еволюція цивілістичних поглядів щодо обмежень майнових прав фізичних осіб на нерухомість / Є. О. Мічурін. – К.: НДІ приватного права та підприємництва АПрН України, 2006. – 48 с.
234. Мічурін Є. О. Обмеження майнових прав фізичних осіб (загальні положення): монографія / Є. О. Мічурін. – Х.: Юрсвіт, 2007. – 220 с.
235. Мічурін Є. О. Обмеження майнових прав фізичних осіб (теоретико-правовий аспект): монографія / Є. О. Мічурін. – Х.: Юрсвіт, 2008. – 484 с.
236. Мічурін Є. О. Обмеження права на житло / Є. О. Мічурін. – К.: НДІ Приватного права і підприємництва АПрН України, 2006. – 48 с.

237. Мічурін Є. О. Особливості правового режиму житла та його співвідношення з іншими видами нерухомого майна / Є. О. Мічурін // Право України. – 2002. – № 11. – С. 91–93.

238. Мічурін Є. О. Передумови виникнення обмежень майнових прав фізичних осіб / Є. О. Мічурін // Право і безпека. – 2006. – Т. 5. – № 4. – С. 118–121.

239. Мічурін Є. О. Правочини з житлом / Є. О. Мічурін. – Х.: Страйд, 2003. – 356 с.

240. Мічурін Є. О. Правочини з житлом / Є. О. Мічурін. – Вид. друге, перероб. та доп. – Х.: Юрсвіт, 2005. – 472 с.

241. Мічурін Є. О. Правочини з житлом / Є. О. Мічурін. – Вид. третє, перероб. та доп. – Х.: Юрсвіт, 2007. – 536 с.

242. Мічурін Є. О. Співвідношення обмежень майнових та особистих немайнових прав / Є. О. Мічурін // Підприємництво, господарство і право. – 2007. – № 10. – С. 63–67.

243. Міщенко І. В. Окремі законодавчо-правові аспекти обмеження права користування житлом / І. В. Міщенко // Форум права. – 2007. – № 1. – С. 123.

244. Міщенко І. В. Судове рішення як підстава виникнення обмежень права приватної власності: зб. тез наук. робіт учасників II Всеукр. цивіліст. наук. конф. студ. та асп. / І. В. Міщенко ; упор. А. Р. Чанишева ; Одес. нац. юрид. акад. – Одеса: Фенікс, 2007. – С. 132–134.

245. Микрюков В. А. Ограничения и обременения права собственности и иных гражданских прав: дис... канд. юрид. наук: 12.00.03 / В. А. Микрюков. – Пермь: Гос. образоват. учреждение высш. проф. образования «Пермский гос. ун-т», 2004. – 214 с.

246. Микрюков В. А. Ограничения и обременения гражданских прав / В. А. Микрюков. – М.: Статут, 2007. – 255 с.

247. Мироненко В. Неповнолітні діти як обов'язкові спадкоємці / В. Мироненко // Нотаріат для Вас. – 2007. – № 12. – С. 55–58.

248. Миронец Е. Е. Изменение и расторжение договора по гражданскому законодательству Российской Федерации: дис... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Е. Е. Миронец. – М.: РГБ, 2003. – 169 с.

249. Мирошникова Н. И. Механизм осуществления субъективных гражданских прав / Н. И. Мирошникова. – Ярославль: Ярослав. гос. ун-т., 1989. – 84 с.

250. Михайленко О. О. Речово-правові обмеження права приватної власності за стародавнім римським та сучасним цивільним правом України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / О. О. Михайленко. – НЮА ім. Ярослава Мудрого, 2003. – 206 с.

251. Мицкевич А. В. К вопросу о понятии права / А. В. Мицкевич, И. Е. Фарбер // Сов. государство и право. – 1957. – № 1. – С. 38–39.

252. Мичурин Е. А. Ограничения права наследования в гражданском праве Украины / Е. А. Мичурин // Наследств. право. – 2007. – № 2. – С. 38–39.

253. Мичурин Е. А. Особенности залога имущественных прав и его ограничения / Е. А. Мичурин // Нотаріат для Вас. – 2006. – № 11. – С. 17–20.

254. Моль Р. Энциклопедия государственных наук / Р. Моль. – СПб.: Изд. книгопродавца М. О. Вольфа, 1868. – 592 с.

255. Монтескье Ш. Избранные произведения / Ш. Монтескье. – М.: Политиздат, 1955. – 799 с.

256. Музика Л. А. Проблемы права коммунальной собственности в Украине / Л. А. Музика. – К.: Атіка, 2006. – 228 с.

257. Наследственное право / отв. ред. К. Б. Ярошенко. – М.: Волтерс Клівер, 2005. – 268 с.

258. Непийвода В. Охоронні обмеження як ефективний інструмент захисту природної та історичної спадщини: досвід США / В. Непийвода, С. Голленгорст // Право України. – 2000. – № 12. – С. 109–112.

259. Нерсисянц В. С. Философия права: учебник для вузов / В. С. Нерсисянц. – М.: ИНФРА-М – НОРМА, 1997. – 652 с.

260. Никитюк П. С. Наследственное право и наследственный процесс / П. С. Никитюк. – Кишинев: Штиинца, 1973. – 260 с.
261. Новицкий И. Б. Общее учение об обязательствах / И. Б. Новицкий, Л. А. Лунц. – М.: Госюриздат, 1950. – 416 с.
262. Нолькен А. Договоры в пользу третьих лиц / А. Нолькен. – СПб.: Тип. Император. акад. наук, 1885. – 155 с.
263. Нотаріат для Вас.– 2007. – № 12. – С. 75–76.
264. Общая теория права / под ред. В. К. Бабаева. – Нижний Новгород: Изд-во Нижегород. ВШ МВД РФ, 1993. – 544 с.
265. Ожегов С. И. Толковый словарь русского языка / С. И. Ожегов, Н. Ю. Шведова. – 7-е изд., доп. – М.: Азбуковник, 1999. – 944 с.
266. Олуйко В. До питання про межі державної влади (критичні замітки) / В. Олуйко, Р. Кондратьєв // Право України. – 2003. – № 2. – С. 17-22.
267. Оніщенко Н. М. Деякі аспекти проблеми співвідношення права і держави / Н. М. Оніщенко // Пробл. філософії права. – Київ–Чернівці: Рута, 2003. – Т. 1. – С. 59-65.
268. Оніщенко Н. М. Теоретико-методологічні засади формування та розвитку правової системи: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. 12.00.01 / Н. М. Оніщенко. – К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького, 2002. – 48 с.
269. Оськин И. Н. Правовые ограничения в предпринимательской деятельности гражданина (физического лица), действующего без образования юридического лица: дис... канд. юрид. наук: 12.00.03 / И. Н. Оськин. – М.: РГБ, 2003. – 175 с.
270. Офіційний веб-сайт Верховної Ради України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua>
271. Павлов В. П. Метод систематизации имущественных правоотношений в гражданском праве / В. П. Павлов // Государство и право. – 1999. – № 1. – С. 35–36.
272. Правовая информационная библиотека «Эксперт-юрист», дек. 2008. – [Электронный ресурс].

273. Патюлин В.А. Государство и личность в СССР / В.А.Патюлин – М: Наука, 1974. – 246 с.

274. Пахман С. В. Обычное гражданское право в России. Юридические очерки / С. В. Пахман. – Т. 1: Собственность, обязательства и средства судебного охранения. – СПб.: Тип. 2 Отд. собств. е. и. в. канцелярии, 1877. – 463 с.

275. Пашков А. С. Эффективность действия правовой нормы (к методологии и методике социологического исследования) / А. С. Пашков, Л. С. Явич // Сов. государство и право. – 1970. – № 3. – С. 40–48.

276. Первак Є. С. Цивільно-правове регулювання договорів, при здійсненні діяльності з торгівлі цінними паперами за законодавством України / Є. С. Первак // Пробл. цивільного права та процесу (пам'яті проф. О. А. Пушкіна): матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 26 трав. 2007 р.) / за ред. В. А. Кройтора, Р. Б. Шишки, Є. О. Мічуріна. – Х.: ХНУВС, 2007. – С. 366-369.

277. Пестрикова А. А. О наследственных правах суррогатных детей / А. А. Пестрикова // Наследств. право. – 2007. – № 2. – С. 18–19.

278. Петражицкий Л. И. Права добросовестного владельца на доходы с точек зрения догмы и политики гражданского права / Л. И. Петражицкий. – СПб.: Тип. М. М. Стасюлевича, 1897. – 404 с.

279. Пионтковский А. А. К вопросу о взаимоотношении субъективного и объективного права / А. А. Пионтковский // Сов. государство и право. – 1958. – № 5. – С. 26–30.

280. Пионтковский А. А. Некоторые вопросы общей теории государства и права / А. А. Пионтковский // Сов. государство и право. – 1956. – № 1. – С. 17–20.

281. Платформа Української Головної Визвольної Ради (лип. 1944) / Вивід прав України (ред. М. П. Парцей). – Львів: Слово, 1991. – С. 122–125.

282. Повзнер А. Г. Понятие и виды субъективных гражданских прав: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / А. Г. Повзнер ; Всесоюз. ин-т юрид. наук. – М., 1961. – 16 с.

283. Погрібний С. Межі державного регулювання цивільних відносин / С. Погрібний // Підприємництво, господарство і право. – 2004. – № 12. – С. 15–18.

284. Подопригора А. А. Основы римского гражданского права: учеб. пособие для студентов юрид. вузов и факультетов / А. А. Подопригора. – 2-е изд., перераб. – К.: Вентури, 1995. – 288 с.

285. По-киевски on-line. – 2007. – 17 окт. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.pk.kiev.ua/country/2007/10/17/091622.html

286. Покровский И. А. Основные проблемы гражданского права / И. А. Покровский. – М.: Статут, 2001. – 354 с.

287. Пономарев В. С. Право собственности граждан на жилое помещение: вопросы ограничений: дис... канд. юрид. наук: 12.00.03 / В. С. Пономарев. – М.: РГБ, 2005. – 178 с.

288. Породько В. Умови правомірності обмежень житлових прав громадян / В. Породько // Право України. – 2005. – № 10. – С. 63-66.

289. Права человека / под ред. М. Ф. Чудакова. – М.: Изд-во деловой и учебной литературы, 2004. – 352 с.

290. Право власності в Україні / за ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнецової. – К.: Юрінком-Інтер, 2000. – 816 с.

291. Правове регулювання житлових відносин в Україні / за ред. Є. О. Харитонова. – Х.: Одісей, 2008. – 456 с.

292. Правовое регулирование общественных отношений / отв. ред. А. Е. Лунев. – М.: Ин-т государства и права АН СССР, 1976. – 120 с.

293. Принципы, пределы, основания ограничения прав и свобод человека по российскому законодательству и международному праву: Круглый стол журн. «Государство и право» // Государство и право. – 1998. – № 7. – С. 20-62.

294. Приходько И. М. Ограничения в российском праве (проблемы теории и практики): автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 / И. М. Приходько. – М.: РГБ, 2005. – 16 с.

295. Приходько И. М. Правовые ограничения в законодательстве: проблемы теории и практики / И. М. Приходько // Правоведение. – 1999. – № 1. – С. 241–242.

296. Про племінну справу у тваринництві: Закон України // Відом. Верхов. Ради України. – 1994. – № 2. – Ст. 7.

297. Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обмежень: Закон України // Відом. Верхов. Ради України. – 2004. – № 51. – Ст. 553.

298. Про дорожній рух: Закон України // Відом. Верхов. Ради України. – 1993. - N 31. - ст.338.

299. Про забезпечення вимог кредиторів та реєстрацію обтяжень: Закон України // Відом. Верхов. Ради України. – 2004. – № 11. – Ст. 140.

300. Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу: Закон України // Відом. Верхов. Ради України. – 2004. – № 29. – Ст. 367.

301. Про закупівлю товарів, робіт і послуг за державні кошти: Закон України // Відом. Верхов. Ради України. – 2000. – № 20. – Ст. 148.

302. Про затвердження Інструкції про порядок виготовлення, придбання, зберігання, обліку, перевезення і використання вогнепальної зброї, боєприпасів до неї та вибухових матеріалів: Наказ МВС України № 164 від 25.03.2003. Зареєстровано в Міністерстві юстиції України 19 трав. 1993 р. за № 51 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua>.

303. Про затвердження «Правил користування приміщеннями житлових будинків та прибудинковими територіями»: Постанова Кабінету Міністрів України від 08.10.1992 р. № 572 // Житлове законодавство України / уклад.: М. К. Галянтич, Г. І. Коваленко. – К.: Юринком Інтер, 1998. – 448 с.

304. Про захист економічної конкуренції: Закон України // Відом. Верхов. Ради України. – 2001. – № 12. – Ст. 64.

305. Про захист тварин від жорстокого поводження: Закон України // Відом. Верхов. Ради України. – 2006. – № 27. – Ст. 230.

306. Про концесії: Закон України // Відом. Верхов. Ради України. – 1999. – № 41. – Ст. 372.

307. Про культуру: Основи законодавства України // Відом. Верхов. Ради України. – 1992. – № 21. – Ст. 294.

308. Про музеї та музейну справу: Закон України // Відом. Верхов. Ради України. – 1995. – № 25. – Ст. 191.

309. Про надра: Кодекс України // Відом. Верхов. Ради України. – 1994. – № 36. – Ст. 340.

310. Про охорону дитинства: Закон України // Відом. Верхов. Ради України. – 2001. – № 30. – Ст. 142.

311. Про охорону культурної спадщини: Закон України // Відом. Верхов. Ради України. – 2000. – № 39. – Ст. 333.

312. Про охорону навколишнього природного середовища: Закон України // Відом. Верхов. Ради України. – 1991. – № 41. – Ст. 546.

313. Про передачу колекції образотворчого мистецтва Акціонерного товариства «Градобанк» у державну власність: Закон України // Відом. Верхов. Ради України. – 2005. – № 50. – Ст. 535.

314. Про правовий режим надзвичайного стану: Закон України // Відом. Верхов. Ради України. – 2000. – № 23. – Ст. 176.

315. Про право власності на окремі види майна: Постанова Верховної Ради України // Відом. Верхов. Ради України. – 1992. – № 35. – Ст. 517.

316. Про природно-заповідний фонд України: Закон України // Відом. Верхов. Ради України. – 1993. – № 18. – Ст. 191.

317. Про ратифікацію Конвенції про захист прав і основних свобод людини 1950 року, Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції від 17.07.1997: Закон України // Відом. Верхов. Ради України. – 1997. – № 40. – Ст. 262.

318. Про реабілітацію інвалідів в Україні: Закон України // Відом. Верхов. Ради України. – 2006. – № 2–3. – Ст. 36.

319. Про тваринний світ: Закон України // Відом. Верхов. Ради України. – 2002. – № 14. – Ст. 97.

320. Про управління майном, що перебуває в загальнодержавній власності: декрет Кабінету Міністрів України від 15.12.92 р. // Відом. Верхов. Ради. – 1993. – № 7. – Ст. 52.

321. Прокуратура області взялася за надра [Електронний ресурс] // Рівнен. газета. – 2006. – 21 квіт. – № 324. – Режим доступу: <http://www.gazeta.rv.ua>

322. Пушкин А. А. Избранные труды / А. А. Пушкин. – Х.: Эспада, 2007. – 480 с.

323. Пушкин А. А. Проблемы гражданско-правового обеспечения договорной дисциплины в отношениях между социалистическими организациями / А. А. Пушкин, С. Д. Волошко // Договорная дисциплина в советском гражданском праве: материалы конф. – Свердловск: СЮИ, 1985. – С. 51–59.

324. Пчелинцев С. В. Проблемы ограничения прав и свобод граждан в условиях особых правовых режимов / С. В. Пчелинцев. – М.: Норма, 2006. – 480 с.

325. Разуваев Н. В. Правовая система и критерии отраслевой дифференциации права / Н. В. Разуваев // Правоведение. – 2002. – № 3 (242). – С. 31–55.

326. Разумовский О. С. Закономерности оптимизации в науке и практике / О. С. Разумовский. – Новосибирск: Наука, 1990. – 174 с.

327. Рассказов Л. П. Естественные права человека / Л. П. Рассказов, И. В. Упоров. – М.: Мысль, 1997. – 96 с.

328. Резніченко С. В. Тягар власності у доктрині права та цивільному законодавстві / С. В. Резніченко // Пробл. здійснення охорони прав учасників цивільних правовідносин: зб. доп. та тез повідомлень учасників Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Макіївка, 21–22 вересня 2007 р) / ред. кол.: Р. Б. Шишка, Р. В. Мавліханова. – Х.: ХНУВС, 2007. – С. 75–76.

329. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням відкритого акціонерного товариства «Кіровоградобленерго» про офіційне тлумачення положень частини восьмої статті 5 Закону України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» (справа щодо кредиторів підприємств комунальної форми власності) від 20.06.2007 № 5-рп/2007 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.rada.kiev.ua.

330. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 48 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень пункту 1.17 статті 1, статті 8 Закону України «Про порядок погашення зобов'язань платників податків перед бюджетами та державними цільовими фондами» (справа про податкову заставу) від 24.03.2005 № 2-рп/2005 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua>.

331. Рішення Конституційного Суду України у справі щодо відповідності Конституції України окремого положення частини другої статті 211 Сімейного кодексу України (справа про різницю у віці між усиновлювачем та дитиною) від 3 лютого 2009 № 3-рп/2009 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.rada.kiev.ua.

332. Рішення Конституційного Суду України у справі щодо відповідності Конституції України положень статей 7, 8 Закону України "Про державні гарантії відновлення заощаджень громадян України"(справа про заощадження громадян) від 10 жовтня 2001 № 13-рп/2001 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.rada.kiev.ua.

333. Розгон О. В. Межі та обмеження права власності: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / О. В. Розгон. – Х.: НЮА України ім. Ярослава Мудрого, 2005. – 225 с.

334. Розенталь М. М. Принципы диалектической логики / М. М. Розенталь. – М.: Соцэкгиз, 1960. – 478 с.

335. Ромовська З. В. Сімейний кодекс України: наук.-практ. коментар / З. В. Ромовська. – К.: Ін-Юре, 2003. – 532 с.

336. Руденко С. В. Теоретичні аспекти меж правового регулювання в Україні: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 / С. В. Руденко. – ЗЮІ МВС України, 2002. – 16 с.

337. Рузавин Г. И. Методология научного познания / Г. И. Рузавин. – М.: Юнити, 2005. – 288 с.

338. Рухтин С. А. Принудительное изъятие земли и другой недвижимости в России, США и Великобритании / С. А. Рухтин. – М.: Арктика 4Д, 2007. – 216 с.

339. Рыбушкин Н. Н. Запрещающие нормы в советском праве / Н. Н. Рыбушкин. – Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1990. – 111 с.

340. Савельев А. А. Ограничения и обременения права собственности: дис... канд. юрид. наук: 12.00.03 / А. А. Савельев. – Краснодар: Кубан. гос. аграр. ун-т, 2007. – 185 с.

341. Савельев А. А. О пределах ограничений и обременений права собственности / А. А. Савельев // Цивилистические зап. – Вып. 8: Акт. пробл. наследств. и междунар. права / под науч. ред. В. А. Рыбакова, А. Я. Гришко. – М.: Юристъ, 2006. – С. 74-78.

342. Самойленко В. М. Цивільне та сімейне право України / В. М. Самойленко. – Х.: Юрсвіт, 2007. – Ч. 1. – 460 с.

343. Сапун В. А. Деятельность по использованию правовых средств в реализации советского права / В. А. Сапун // Проблемы реализации права / отв. ред. А. Ф. Черданцев. – Свердловск, 1990. – С. 9–19.

344. Саракун І. Б. Здійснення корпоративних прав учасниками (засновниками) господарських товариств (цивільно-правовий аспект): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / І. Б. Саракун. – К.: НДППіП АПрН України. – 2008. – 21 с.

345. Сватеева О. И. Ответственность наследников по долгам наследодателя в законодательстве зарубежных стран / О. И. Сватеева // Наследств. право. – 2007. – № 2. – С. 40–47.

346. Свердлык Г. А. Принципы советского гражданского права / Г. А. Свердлык. – Красноярск: Изд-во Краснояр. ун-та, 1985. – 200 с.
347. Семенюта Н. Н. Запреты и ограничения в правовом регулировании трудовых отношений в Российской Федерации: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.05 / Н. Н. Семенюта. – Омск, 2000. – 215 с.
348. Серебровский В. И. Избранные труды / В. И. Серебровский. – М.: Статут, 1997. – 567 с.
349. Серебровский В. И. Избранные труды по наследственному и страховому праву / В. И. Серебровский. – М.: Статут, 2003. – 558 с.
350. Серебровский В. И. Очерки советского наследственного права / В. И. Серебровский. – М.: Изд-во Акад. наук СССР, 1953. – 240 с.
351. Серебрякова А. А. Наследование гражданского и наградного оружия / А. А. Серебрякова // Наследств. право. – 2007. – № 2. – С. 32–34.
352. Серегина В. В. Государственное принуждение по советскому праву / В. В. Серегина. – Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1991. – 120 с.
353. Серков В. А. Роль комплексных правовых отраслей в реализации прав и обязанностей граждан / В. А. Серков // Проблемы реализации права / отв. ред. А. Ф. Черданцев. – Свердловск, 1990. – С. 101–105.
354. Сібілев О. Порушив земельне законодавство – відповідай! [Електронний ресурс] / О. Сібілев // Кримський діалог. – 2006. – № 20 (105). – Режим доступу: <http://www-ki.rada.crimea.ua/kd/2006/20/land.html>.
355. Сібільов М. М. Свобода договору і її межі за Цивільним кодексом України та за Цивільним кодексом Російської Федерації / М. М. Сібільов // Пробл. цивільного права та процесу (пам'яті проф. О. А. Пушкіна): матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 26 трав. 2007 р.) / за ред.: В. А. Кройтора, Р. Б. Шишки, Є. О. Мічуріна. – Х.: ХНУВС, 2007. – С. 20-24.
356. Сімейний кодекс України // Відом. Верхов. Ради України. – 2002. – № 21–22. – Ст. 135.
357. Сивий Р. Б. Приватне (цивільне) право в системі права України: монографія / Р. Б. Сивий. – К.: КВІЦ, 2006. – 214 с.

358. Сидоренко А. Ю. Актуальные проблемы правового регулирования ограничений (обременений) в земельном праве / А. Ю. Сидоренко // Юрист. – 2000. – № 11. – С. 27-29.

359. Скловский К. О возможности ограничения права собственности договором / К. Скловский // Хозяйство и право. – 1999. – № 5. – С. 109-113.

360. Скурко Е. В. Эффективность правового регулирования международной торгово-экономической интеграции: вопросы теории и практики / Е. В. Скурко // Новая правовая мысль. – 2003. – № 2. – С. 49–53.

361. Сліпченко С. О. Житлове право України / С. О. Сліпченко, Є. О. Мічурін, О. В. Соболев. – Х.: Єспада, 2003. – 344 с.

362. Советское гражданское право: учебник / отв. ред. В. П. Грибанов, С. М. Корнеев. – М.: Юрид. лит., 1979. – Т. 1. – 552 с.

363. Советское гражданское право: учебник: в 2-х т. / под. ред. В. А. Рясенцева. – М.: Юрид. лит., 1965. – Т. 1. – 560 с.

364. Советское гражданское право / под ред. В. Ф. Маслова, А. А. Пушкина. – Киев: Вища шк. – 1983. – Ч. 1. – 385 с.

365. Соколова А. А. Право муниципальной собственности и его ограничения: дис... канд. юрид. наук: 12.00.03 / А. А. Соколова. – М.: РГБ, 2003. – 208 с.

366. Соловьев В. С. Сочинения / В. С. Соловьев. – М.: Мысль, 1994. – 448 с.

367. Спасибо-Фатєєва І. Нотаріальне посвідчення правочинів з нерухомістю та їхня державна реєстрація як способи «укріплення» прав / І. Спасибо-Фатєєва // Нотаріат для Вас. – 2006. – № 12. – С. 34–35.

368. Спасибо-Фатєєва І. В. Цивільно-правові проблеми акціонерних правовідносин: автореф. дис... д-ра юрид. наук: 12.00.03 / І. В. Спасибо-Фатєєва. – Х.: Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого, 2000. – 33 с.

369. Спіцина Л. Нормативне забезпечення та особливості здійснення правочинів щодо земельної частки (паю), право на яку посвідчено сертифікатом / Л. Спіцина // Нотаріат для Вас. – 2007. – № 7. – С. 24–27.

370. Станік С. Оптимізація нормотворчої діяльності як правовий засіб утвердження прав і свобод людини / С. Станік // Право України. – 1999. – № 5. – С. 3-7.

371. Станкевич Т. Б. Ограничения права собственности на земельные участки: дис... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Т. Б. Станкевич. – М.: РГБ, 2003. – 184 с.

372. Стек С. Екологічні права громадян: як їх захистити за допомогою закону / С. Стек, К. Звєп. – К.: Інформ. агентство «Ехо-Восток», 1997. – 164 с.

373. Стефанчук М. О. Межі здійснення суб'єктивних цивільних прав: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / М. О. Стефанчук. – К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького, 2006. – 201 с.

374. Стефанчук Р. О. Особисті немайнові права фізичних осіб у цивільному праві: автореф. дис... д-ра юрид. наук: 12.00.03 / Р. О. Стефанчук. – К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького, 2007. – 41 с.

375. Суханов Е. А. Лекции о праве собственности / Е. А. Суханов. – М.: Юрид. лит., 1991. – 239 с.

376. Танага А. Н. Принцип свободы договора в гражданском праве России / А. Н. Танага. – СПб.: Юрид. центр Пресс, 2003. – 211 с.

377. Тархов В. А. Гражданское право. Общая часть: курс лекций / В. А. Тархов. – Чебоксары: Чуваш. кн. изд-во, 1997. – 331 с.

378. Тархов В. А. Осуществление гражданских прав / В. А. Тархов // Развитие прав граждан СССР и усиление их охраны на современном этапе коммунистического строительства / редкол.: Байтин М. И. (отв. ред.), Зейдер Н. Б., Маландин И. Г., Манохин В. М., Рихтер Г. С., Цыпкин А. Л. – Саратов, 1962. – С. 112–125.

379. Телепрограмма «ЧП», телеканал «НТВ-МИР», эфир 12.03.2006 в 10 час. 45 мин.

380. Теория государства и права / под ред. М. М. Рассолова, В. О. Лучина, Б. С. Эбзеева. – М.: ЮНИТИ, 2000. – 640 с.

381. Тиунова Л. Б. Системные связи правовой действительности / Л. Б. Тиунова. – СПб.: Изд-во С.-Петербург. ун-та. – 136 с.
382. Тихомиров Ю. А. Курс сравнительного правоведения / Ю. А. Тихомиров. – М.: Изд-во НОРМА, 1996. – 432 с.
383. Ткачук А. Л. Значення вини у відносинах відповідальності за порушення договірних зобов'язань: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.03 / А. Л. Ткачук. – К.: КНУ ім. Тараса Шевченка, 2002. – 22 с.
384. Толстой Ю. К. Гражданское право и принципы материальной заинтересованности / Ю. К. Толстой // Правоведение. – 1967. – № 1. – С. 52–56.
385. Толстой Ю. К. К теории правоотношения / Ю. К. Толстой. – Ленинград: Изд-во Ленинград. ун-та, 1959. – 88 с.
386. Троицкий Н. М. Наше литературное наследство. Право и жизнь: Кн. вторая / Н. М. Троицкий. – М.: Право и жизнь, 1923. – 256 с.
387. Трепицын И. Н. Приобретение движимостей в собственность от лиц, не имеющих права на отчуждение / И. Н. Трепицын. – Варшава: Тип. Варшав. учебн. округа, 1907. – 604 с.
388. Трубецкой Е. Н. Лекции по энциклопедии права / Е. Н. Трубецкой. – М.: Тип. А.И. Мамонтова, 1917. – 227 с.
389. Уранский Ф. Р. К вопросу о понятии и видах пробелов в праве [Электронный ресурс] / Ф. Р. Уранский. – Режим доступа: <http://www.allpravo.ru/library/doc108p/instrum4078/item4079.html>
390. Уткин Б. Абсолютное право – относительные полномочия / Б. Уткин // Юрист. – 2002. – № 48. – С. 2-6.
391. Философия права: хрестоматия / под ред. Н. И. Панова. – К.: Ин-Юре, 2002. – 692 с.
392. Философия эпохи ранних буржуазных революций / под ред. Т. И. Ойзерман. – М.: Наука, 1983. – 584 с.
393. Философские проблемы права / под ред. Д.А.Керимова. – М.: Мысль. - 1972. – 472 с.

394. Философский энциклопедический словарь. – М.: Сов. энцикл., 1983. – 840 с.
395. Фурса С. Я. Спадкове право. Теорія і практика / С. Я. Фурса, Є. І. Фурса. – К.: Атіка, 2002. – 496 с.
396. Хайек Ф. А. Дорога к рабству / Ф. А. Хайек // Вопр. философии. – 1990. – № 11. – С. 121-128.
397. Халфина Р. О. Общее учение о правоотношении / Р. О. Халфина. – М.: Юрид. лит, 1974. – 351 с.
398. Халфина Р. О. Право как средство социального управления / Р. О. Халфина. – М.: Наука, 1988. – 256 с.
399. Харитонов Е. О. Правовое обеспечение надлежащей реализации права на жилище / Е. О. Харитонов, Н. А. Саниахметова. – К., 1990. – 186 с.
400. Харли Т. Г. Основы права Европейского сообщества / Т. Г. Харли. – М.: Юнити. Закон и право, 1998. – 320с.
401. Хёффе Отфрид. Политика. Право. Справедливость / Отфрид Хёффе. – М.: Гнозис. – 1994. – 320 с.
402. Хохлов С. А. Право собственности и другие вещные права / С. А. Хохлов // Граждан. кодекс России. Проблемы. Теория. Практика: сб. памяти С. А. Хохлова / отв. ред. А. Л. Маковский. – М.: Исследоват. центр частного права, 1998. – 200 с.
403. Хропанюк В. Н. Теория государства и права / В. Н. Хропанюк ; под ред. Стрекозова В. Г. – М.: Дабахов, Ткачев, Дымов, 1995. – 382 с.
404. Цибулевская О. И. Моральный аспект злоупотребления правом / О. И. Цибулевская // Акт. вопр. частного права: межвуз. сб. / отв. ред. Ю. С. Поваров, В. Д. Рузанова. – Самара: Самар. ун-т, 2004. – С. 265-274.
405. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 року (зі зм. та доп.) // Офіц. вісн. України. – 2003. – № 11. – Ст. 461.
406. Цивільний кодекс України: наук.-практ. коментар / А. С. Довгерт, Н. С. Кузнєцова, В. В. Луць та ін. / за ред. розробників проекту Цивільного кодексу України. – К.: Істина, 2004. – 928 с.

407. Цивільний кодекс України: наук.-практ. коментар: у 2 ч. / А. Ю. Бабаскін, І. А. Безклубий, Н. В. Безсмертна та ін. / за заг. ред. Я. М. Шевченко. – К.: Вид. Дім «Ін Юре», 2004. – Ч. 1. – 692 с.
408. Цивільний кодекс Української РСР від 18 липня 1963 року (зі зм. та доп.) // Бюл. законодавства і юрид. практики України. – 1999. – № 1.
409. Цивільне право України: курс лекцій: у 6 т. / за ред. Р. Б. Шишки, В. А. Кройтора. – Х.: Єспада, 2004. – Т. I. – Кн. 1. – 176 с.
410. Цивільне право України: навч. посіб. / Ю. В. Білоусов, С. В. Лозінська, С. Д. Русу та ін. / за ред. Р. О. Стефанчука. – К.: Прецедент, 2004. – 448 с.
411. Цивільне право України: підручник: у 2 кн. / за ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнєцової. – К.: Юрінком Інтер, 1999. – Кн. 2. – 736 с.
412. Цивільне право України: підручник: у 2 т. / В. І. Борисова, Л. М. Баранова, І. В. Жилінкова та ін. / за заг. ред. В. І. Борисової, І. В. Спасибо-Фатєєвої, В. Л. Яроцького. – К.: Юрінком Інтер, 2004. – Т. 1. – 480 с.
413. Цивільний процесуальний кодекс України // Відом. Верхов. Ради України. – 2004. – № 40–41. – Ст. 492.
414. Чепыга Т. Д. Идеология и проблемы реформы наследственного права России / Т. Д. Чепыга // Наследств. право.–2007. – № 2. – С. 2–5.
415. Чернат В. А. Зобов'язання, що виникають внаслідок рятування здоров'я та життя фізичної особи: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / В. А. Чернат. – Одеса: ОНЮА, 2006. – 22 с.
416. Четвертий Універсал Української Центральної Ради від 22 січня 1918 р. / Вивід прав України (ред. М. П. Парцей). – Львів: Слово. – С. 99–102.
417. Чечот Д. М. Субъективное право и формы его защиты / Д. М. Чечот. – Ленинград: Изд-во Ленинград. ун-та, 1968. – 72 с.
418. Чичерин Б. Н. О народном представительстве / Б. Н. Чичерин. – М.: Типогр. Тов.-ва И. Д. Сытина, 1899. – 836 с.
419. Чулюкин Л. Д. Природа и значение цели в советском праве / Л. Д. Чулюкин. – Казань: Изд-во. Казан. ун-та, 1984. – 104 с.

420. Шабалин В. А. Методологические вопросы правоведения / В. А. Шабалин. – Саратов: Изд-во Саратов. ун-та. – 1972. – 244 с.
421. Шаповал В. М. Філософія права: Історія філософсько-правових вчень / В. М. Шаповал. – Х.: Вид-во НУВС, 2005. – Ч. 1. – 232 с.
422. Шапп Я. Основы гражданского права Германии / Я. Шапп. – М., 1996. – 304 с.
423. Шаргородский И. Д. Наказание, его цели и эффективность / И. Д. Шаргородский. – Л.: Изд-во Ленинград. ун-та, 1973. – 204 с.
424. Шептулин А. П. Система категорий диалектики / А. П. Шептулин. – М.: Наука, 1967. – 374 с.
425. Шершеневич Г. Ф. Общая теория права / Г. Ф. Шершеневич. – М.: Изд. Бр. Башматовых, 1910. – Вып. 1. – 839 с.
426. Шершеневич Г. Ф. Учебник русского гражданского права (по изданию 1907 г.) / Г. Ф. Шершеневич. – М.: Спарк, 1995. – 556 с.
427. Шишка Р. Б. Охорона права інтелектуальної власності: монографія / Р. Б. Шишка. – Х.: Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2002. – 368 с.
428. Щенникова Л. В. Вещное право: учеб. пособие / Л. В. Щенникова. – Пермь: Изд-во Перм. унта, 2001. – 240 с.
429. Эбзеев Б. С. «Круглый стол» журнала «Государство и право». Принципы, пределы, основания ограничения прав и свобод человека по российскому законодательству и международному праву / Б. С. Эбзеев // Государство и право. – 1998. – № 7. – С. 23–25.
430. Энекцерус Л. Курс германского гражданского права. Введение и общая часть / Л. Энекцерус. – М.: Иностран. лит., 1949. – 444 с.
431. Эрн В. Ф. Христианское отношение к собственности / В. Ф. Эрн // Русская философия собственности VIII–XX вв. / Сост.: К. Юсупов, И. Савкин. – СПб.: Ганза, 1993. – 512 с.
432. Эффективность правовых норм / Сост.: Кудрявцев В.Н., Никитинский В.И., Самощенко И.С., Глазырин В.В. - М.: Юрид. лит. - 1980. - 176 с.

433. Юлдашев О. Методологія приватного права [Електронний ресурс] / О. Юлдашев. – Режим доступу: djerelo.com/index.php.

434. Явич Л. С. Право развитого социалистического общества (сущность и принципы) / Л. С. Явич. – М.: Юрид. лит., 1978. – 224 с.

435. Яковлев В. Ф. Гражданско-правовой метод регулирования общественных отношений / В. Ф. Яковлев. – Свердловск: Свердлов. юрид. ин-т, 1972. – 212 с.

436. Ямпольская Ц. А. Общественные организации, право и личность / Ц. А. Ямпольская, А. И. Щиглик. – М.: Наука, 1981. – 368 с.

437. Яроцький В. Л. Цінні папери в механізмі правового регулювання майнових відносин (основи інструментальної концепції): монографія / В. Л. Яроцький. – Х.: Право, 2006. – 544 с.

438. Daniel P. Mc Loughlin. Principles of real estate law / Daniel P. Mc Loughlin. – San Francisco State University, 1993. – P. 211.

439. Diehl Janet, Barrett Thomas S. The Conservation Easement Handbook. Trust for Public Land / Diehl Janet, Barrett Thomas S. – San Francisco, California, 1988. – P. 257.

440. Small Steven J. Preserving Family Lands: Essential Tax Strategies for the Landowner. Landowner Planning Center / Small Steven J. – Boston, Massachusetts, 1992. – P. 129.